

*Hege Kitterød, Randi Kjeldstad,
Turid Noack og Lars Østby (red.)*

Livsløp i støpeskjeen
Utvalgte arbeider av Kari Skrede

Sosiale og økonomiske studier

Serien Sosiale og økonomiske studier omfatter nye forskningsbidrag – monografier og redigerte arbeider – på de områder Statistisk sentralbyrå har forskningsvirksomhet. Analysemetoder og temavalg vil variere, men hovedsakelig vil arbeidene være av anvendt og kvantitativ natur med vekt på utnytting av SSBs data i analyser for samfunnsplanleggingsformål og til allmenn forståelse av sosial og økonomisk utvikling.

Social and Economic Studies

The series *Social and Economic Studies* consists of hitherto unpublished studies in economics, demography and other areas of research in Statistics Norway. Although the studies will vary in analytical methods and in subject matter, they tend to be applied studies based on quantitative analysis of the data sources of Statistics Norway. The research programmes from which the studies originate typically emphasize the development of tools for social and economic planning.

© Statistisk sentralbyrå, februar 2002
Ved bruk av materiale fra denne publikasjonen,
vennligst oppgi Statistisk sentralbyrå som kilde.

ISBN 82-537- 5032-3
ISSN 0801-3845

Emnegruppe
00.02 Levekår

Trykk: Lobo Media/500

Forord

Den 21. februar 1942 ble det født 70 pikebarn i Norge, mens jentekullet fra hele dette året kom opp i 25 808 nyfødte. I 1961 tok 11 prosent av disse jentene artium. Til sammenlikning var det 15 prosent av de jevngamle guttene som slapp igjennom nåløyet til høyere utdanning. På embetseksamen tynnes det ytterligere i rekkene. Midtveis i livet hadde 312 jenter fra denne kohorten fått slik utdanning.

Denne boken er tilegnet én av disse 312 kvinnene, forskningssjef Kari Skrede. Det synes spesielt velfortjent fordi arbeidet med å løfte frem ulike generasjoners livsløp går som en rød tråd gjennom hele hennes yrkesaktive liv.

Arbeidene som er tatt med, er valgt ut av undertegnede. Jubilanten er ikke blitt rådspurt. Vi håper hun vil bli fornøyd med de valgene vi har gjort. Å velge blant hennes mange skriftlige arbeider har ikke vært lett. Mye mer enn det som her er kommet med, hadde fortjent en plass. Vi har ønsket å vise bredden i hennes produksjon. Fra ulike tidsepoker har vi hatt gleden av å kunne hente frem igjen arbeider som ikke er like kjente i dag, men der aktualiteten fortsatt er stor. Vi har valgt å presentere arbeidene som er tatt med i kronologisk rekkefølge. Bak våre valg ligger et ønske om å få representert de ulike roller Kari Skrede har fylt, som forsker, utreder, ekspert og populærformidler. Det vi ikke har kunnet få frem, men som også bør være sagt, er hvordan hun muntlig har øst av sin kunnskap til berikelse og inspirasjon for kollegaer gjennom et langt yrkesliv.

Om jentene fra Kari Skredes generasjon er det hevdet at de stod på barrikadene, men selv var litt for tidlig ute til å få del i mange av godene de kjempet for. Goder som har bidratt til et mer likestilt samfunn med plass til et aktivt yrkes- og familieliv for både kvinner og menn. At rollen som yrkes- og fagmenneske står så sentralt i hennes livsløp, vitner om at hun er en av pionerene i sin generasjon. Det er godbiter fra denne rollen som presenteres her.

Oslo 5. februar 2002

Hege Kitterød

Randi Kjeldstad

Turid Noack

Lars Østby

Kari Skrede i Dolomittene 1995, på vei til en av sine mange konferanser.

Innhold

Innledning. Kari Skrede – et kunnskapsmenneske for vår tid av <i>Kristin Tornes</i>	7
Yrkesmobilitet strategi eller tilfeldighet?	14
Omsorgslønn, husmorlønn eller lønnet arbeid?	37
Hvor mye mobilitet?	52
Hva er et livsløpsperspektiv?	56
Familieøkonomi og forsørgerlønn	67
Giftede kvinner i arbeidslivet	92
Hvor langt er vi kommet på vei mot likestilling?	112
Hva må til for å sikre kvinnene en framtid i distriktene?	133
Yrkesstruktur, arbeidstid og inntektsfordeling	138
Illusjoner om fruktbarheten	166
Nærbiblioteket i sentrum	168
Likestillingsforskning i velferdsstatsperspektiv – Innfallsvinkler og forskningsoppgaver	173
Nedsatt pensjonsalder – en mannsreform	182
Livsløp og karriere... ..	186
Inntektsutvikling 1982-90 for ulike fødselskull	188
Om levekårsforskjeller i et generasjonsperspektiv	201
Hva er det kvinnene vil? Kvinners utdanning og yrkesliv	214
Shaping gender equality – the role of the State	226
Drømmen, dyden og belønningen	254
Kvinnens levekår, livsløp og helse. Endringer i et generasjonsperspektiv	281
De sist utgitte publikasjonene i serien Sosiale og økonomiske studier	299

*"What we treat as knowledge is
created by people in groups"*
(T.Dant, 1991)

Innledning

Kari Skrede – et kunnskapsmenneske for vår tid

av Kristin Tornes

Det er både en ære og en glede å få lov til å skrive innledningen til denne boken som skal presentere Kari Skrede for et bredere publikum – riktignok i en forkortet utgave! En ære fordi hun er en av våre mest betydelige kvinnelige samfunnsforskere og en glede fordi hennes publikasjoner representerer noe av det beste fra forskningen og forskningsdebatten knyttet til temaene velferd, fordeling, arbeid og likestilling de siste 30 årene. Hennes publikasjoner fortjener og et større publikum av en annen årsak: De preges av at Kari Skrede er en av de få økonomer i vårt land som kan vise til et mangeårig nært samarbeid med kollegaer fra andre samfunnsfag – til og med sosiologer og psykologer! Dette gjør hennes arbeider aktuelle og tilgjengelige også utenfor en snevrere fag- og leserkrets.

I tillegg viser det til et "særkjennet" ved Kari Skredes arbeids- og ledelsesstil: faglig kommunikasjon og det å gi av sin tid for å bidra til et godt resultat også for andre. Hennes åpenhet og raushet når det gjelder samarbeid med andre, er legendarisk. Det er nok mange flere enn meg som minnes gode faglige diskusjoner med Kari Skrede – enten det gjelder utformingen av uferdige arbeider, prosjektsamarbeid i forbindelse med seminarer og foredrag eller internasjonale konferanser. Hennes publikasjonsliste viser da og at i perioder er mange av hennes arbeider blitt til i samarbeid med andre, hvor hun som oftest har spilt rollen som generøs mentor.

Allikevel – og i tillegg til dette – kan hun over årene vise til ualminnelig stor produktivitet og et stort engasjement når det gjelder egen forskning og de arbeidsoppgaver hun ellers har tatt på seg. Hun har opparbeidet en enestående kompetanse i skjæringspunktet mellom forskning, administrasjon, forvaltning og populærvitenskapelig formidling. I tillegg har hun vært politisk aktiv. Kari Skrede

er dermed et ”kunnskapsmenneske” som innehar den type ressurser som i dagens samfunn er helt nødvendige for at forskningsmiljøer og forskere skal kunne forsvare sin plass som legitime kunnskapsprodusenter i ”den nye kunnskapsproduksjonen”. Den finner sted i en diskusjon hvor kunnskap hentet inn og systematisert i henhold til forskningens normer stilles sammen med praktikernes og forvaltningens handlingsrettede kunnskap som først og fremst har sin bakgrunn i erfaringer med å løse problemer. I sin tid i forvaltningen representerte Kari Skrede derfor en meget sjelden ”vare”: En leder med ”innsidekjennskap” til forskernes tenkemåter, teorier og metoder. Og i forskningsverdenen likeså: en forsker og administrator med kjennskap til forvaltningens virkemåter og politiske utfordringer i hverdagen. Typisk nok viser da også hennes CV at hun er meget etterspurt til utvalg, komiteer og ”work shops” – nasjonale såvel som internasjonale.

Kari Skrede's brede engasjement omfatter en hel rekke ulike oppdrag - fra forsker, veileder og inspirator til utreder, administrator og foredragsholder - og strekker seg over hele hennes yrkeskarriere fram til i dag

Forskeren

Kari Skrede ”ble kastet inn” i selvstendige forskningsoppgaver allerede før hun avla sin cand.oecon.eksamen i 1969. For mange av oss har hun derfor ”alltid” framstått som seniorforsker selv før hun var ferdig utdannet! I studietiden var hun forskningsassistent ved NAVFs Utretningsinstitutt, ved Population Studies Center, University of Ann Arbor, Michigan USA, så vel som ved Institutt for sosialforskning (INAS). Hun arbeidet systematisk med tema, modeller og data som hun senere la til grunn for sin spesialoppgave til embetseksamen. Allerede her ser vi interessen for de temaene som er kommet til å prege hennes forskningsinnsats i de 30 årene som er gått siden: demografiske trender, sammenhengen mellom utdannings- og yrkeskarrierer ofte sett i et kohort- og livsløpsperspektiv. Etter hvert kom kvinne- og likestillingsperspektivene knyttet til velferdstemaer til å prege valget av konkrete problemstillinger og datatilfang, men hovedtemaene har i grove trekk forblitt de samme. Det er således få andre av dagens samfunnsforskere som har et bedre overblikk over de siste 100 årenes sosio-demografiske trender i Norge med stadig påfølgende nye velferdspolitiske utfordringer. Ikke minst hennes klare kjønnsperspektiv gjør det rimelig å framsette en slik påstand!

Like etter avlagt eksamen ble Kari Skrede ansatt ved Yrkeshistorieprosjektet, INAS under ledelse av professor Nathalie Rogoff Ramsøy. Prosjektet var banebrytende på mange måter. Det tok sitt utgangspunkt i komparativ internasjonal forskning om betydningen av sosial bakgrunn og utdanning for menns mobilitet og yrkesaktivitet. Slike omfattende komparative analyser var uvanlige på begynnelsen av 1970-tallet, bl.a. på grunn av meget omfattende og tidkrevende databearbeiding. Forskerne på Yrkeshistorieprosjektet benyttet sesjonsdata fra en rekke år og intervjuet dessuten 3 kohorter av norske menn. Kohortteknikker og sosialhistoriske bakgrunnsdata var viktige redskaper i

analysen. Som vitenskapelig assistent og forskningsassistent ble Kari fort utførende prosjektleder, hvor hennes grundighet og stedighet som forsker kom til sin rett. Vi må huske at dette fremdeles var i ”steinaldertiden” når det gjaldt bearbeiding av omfattende datamengder. Det var hullkortenes og punchingens tid hvor egne programmer for datakjøringen, noen ganger også selve punchingen, måtte gjennomføres av forskeren selv – i hvert fall av juniorene i et prosjekt. Og reparatører måtte hentes fra England når Datamaskinen på Blindern krasjet - hvilket skjedde titt og ofte....! En oppgitt Kari Skrede med en eske hullkort under armen var et velkjent syn i Eilert Sundts hus på 1970-tallet!

Som ansvarlig for primærrapporteringen fra prosjektet var Kari Skrede med på å gi ut instituttrapporter, notater så vel som tidsskriftsartikler – alle av stor faglig interesse. De nådde ut til mange og bidro til å bringe norske erfaringer inn i den internasjonale debatten om sammenhengen mellom utdanning, sosial mobilitet og fordeling av velferd, samtidig som de var vektige bidrag inn i den teoretiske og metodiske fagdebatten. Av de mange interessante publikasjonene fra Yrkeshistorieprosjektet er det en især jeg som universitetslærer vil trekke fram, nemlig *Sosioøkonomisk klassifisering av yrker i Norge* (1971), mer kjent som ”Skredes indeks”. Den presenterer en statistisk kodifisering av de fleste yrker i Norge på den tiden og har vært redningen for mang en hovedfagsstudent og veileder – og selvfølgelig av stor nytte for forskerkolleger - i forsøket på å systematisere data om en av de viktigste bakgrunnsvariablene i etterkrigstidens samfunnsforskning, nemlig fars utdanning og yrke. Skredes indeks var et ”must” og sto seg helt til mer kvalitativ forskning på 1980-tallet ønsket å ”komplisere” temaet sosial bakgrunn ved også å trekke inn mors sosioøkonomiske betydning. Også det vel tilrettelagte arkivet med yrkeshistoriedata som ble bygget opp har vært til stor nytte for andre som har ønsket å benytte materialet på ulikt vis.

Etter et 2-årig opphold i Forbruker- og administrasjonsdepartementet som byråsjef og fungerende underdirektør i Familie- og likestillingsavdelingen var Kari Skrede i 1979 tilbake ved INAS som forsker, nå engasjert i temaer knyttet til kvinners endrede samfunnsmessige stilling med særlig fokus på temaet fordeling og livsløp. Det er vel rimelig å tro at hennes 2-årige engasjement i forvaltningen har hatt sitt å si for den nye forskningsinteressen.

I 1982 var hun redaktør – sammen med undertegnede – av boken *Studier i kvinners livsløp* som kom ut i bokserien ”Kvinnens levekår og livsløp”. Gjennom sine egne bidrag i boken – blant annet en empirisk studie sammen med Annemette Sørensen av kvinners yrkesdeltakelse basert på intervjuundersøkelser og tilrettelagte data ved SSB – fikk Kari Skrede anledning til å gå videre inn i ulike sider ved temaer hun tidligere hadde vært opptatt av både av teoretisk, empirisk og metodisk karakter. Disse tilnærmingene var på 1970-tallet lite anvendt ut over demografisk forskning, til tross for en tidlig glansperiode med livshistorieforskning innenfor rammen av Chicagoskolens virksomhet på 1920- og 30 tallet. I samarbeid med andre forskere tilhørende den selvbestaltede ”Livsløpsgruppa” under NAVFs sekretariat for kvinneforskning, var hun i og med

denne boken med på å gjenopplive interessen for livsløps- og kohortperspektivet innenfor samfunnsfagene - ikke bare i Norden men også internasjonalt. Ikke minst den klare, pedagogiske måten hun anvender perspektivene og modellene i analysen av sin egen empiri, koblet med solid empirisk forankring, gjør modellene forståelige og "brukelige". Med dette har hun bidratt til å gjøre denne innfallsvinkelen populær igjen innenfor en hel rekke samfunnsfag. Også vi ikke-økonomer med et noe mer "frynsete" forhold til statistiske modeller og koeffisienter får fortsatt mye ut av å lese hennes kohort- og livsløpsanalyser!

Blant annet opprettelsen av Rådet for forskning for samfunnsplanlegging (RFSP) med sitt program "Arbeid i 80-åra" ga muligheter for videre forskning på kvinners utdannings- og arbeidssituasjon i et livsløpsperspektiv. Flere bøker ble publisert med Kari Skrede som redaktør og bidragsyter. Arbeidet i "Livsløps-gruppa II" ga også grunnlag for et givende samarbeid om en annen side ved forskning nemlig dens tilknytning til framtidig planlegging. Med scenariet boken *Kan vi planlegge oss til likestilling i 2010?* – dvs. 25 år fram i tiden fra publiseringen i 1986 – tok forskerne for seg dilemmaer og valg som allerede var nedfelt i offentlige planleggingsdokumenter og NOUer. Ved å gjennomføre en systematisk analyse av tre ulike framtidsveier mot 2010 ut fra et kvinneperspektiv stiller forskerne opp nye alternativer og dilemmaer for planlegging ut over det som de offentlige utredningene var opptatt av. Kari Skrede var medredaktør av boken, og hennes kjennskap til offentlig planlegging og forvaltning sammen med hennes grundige kjennskap til trender og tendenser var utvilsomt en hovedårsak til at boken ble en suksess – i så stor grad at den ble aktivt brukt i utformingen av scenarier i det "store" scenarieprosjektet *Scenarier 2000*.

Kari Skrede har i sin forskning, både ved INAS og etter 1995 ved Statistisk sentralbyrå som forskningssjef, holdt fast på en kjønnsvinkling på temaet fordeling og velferd ut fra et kohort- og livsløpsperspektiv. Hennes solide kompetanse på dette området er tydelig i de mange bidrag hun etter hvert har levert i internasjonale fora, hvor hun har bidratt til analyser av problemstillinger som er blitt meget aktuelle sosialpolitisk tema. Europas "aging societies" kombinert med kortere yrkesaktiv periode for den enkelte og trender mot lavere pensjonsalder, har rettet søkelyset mot alternative mønstre for yrkesdeltakelse over livsløpet. Og her har Kari Skrede hatt mye å bidra med ved å formidle analyser av demografiske endringer kombinert med trender for yrkesdeltakelse og de offentlige rammer for ulike løp. Ved å fokusere på hvilke muligheter som foreligger for å løse reproduktive og produktive arbeidsoppgaver i et inter- så vel som er intragenerasjonsperspektiv, bringer hun her i flere av sine publikasjoner temaet videre over på alternativer for politisk handling. Hun peker på behovet for en nærmere forståelse av enkeltlands historiske, politiske og sosiale situasjon og forutsetninger for å kunne anbefale hvordan disse utfordringene kan løses. Ikke minst er kvinners deltakelse i utdannings- og arbeidsmarkedets institusjoner viktig. Og her bidrar hennes grundige kjennskap til nordiske arbeidsmarkeds- og velferdsmodeller til å gi en interessant bakgrunn for en rekke ulike demografiske analyser.

Det er et tilbakevendende ankepunkt mot forskningsmiljøene at formidling fra prosjektene blir forsømt – enten det nå skyldes belønningsstrukturen ved forskningsinstitutter og universiteter/høgskoler eller knappe tids- og budsjett-rammer for det enkelte prosjekt. Her er det snakk om mange former for faglig formidling – forelesninger og tidsskriftsartikler, å delta på konferanser og bidra til konferanserapporter så vel som populærvitenskapelig formidling ved foredrag, aviskronikker og debatter. Men Kari Skrede er en av de forskerne som har tatt oppgavene knyttet til publisering alvorlig. Hun kan vise til over 100 bidrag – rapporter, bøker, kapitler og papers – som samlet gir et mangesidig bilde av de prosjekter hun har vært engasjert i.

Utrederen – konsulenten – ekspert

Med sin allsidige bakgrunn har Kari Skrede stadig blitt involvert i ulike oppdrag for forvaltningen. Sammen med hennes ”forankring i virkeligheten”, koblet med et imponerende overblikk over trender og de store sammenhenger, gjør dette henne til en høyt verdsatt deltaker og kommentator i mange sammenhenger.

Hun var leder for Familiebeskatningsutvalget som resulterte i NOU 1976:12 *Familiebeskatning*. Hun har vært medlem av en rekke offentlige utvalg knyttet til fruktbarhet, levekår og arbeidsliv (endog leder av Biblioteksutvalget 1988-91) og er i dag medlem av Boligutvalget. I all den komitevirksomheten hun har engasjert seg i, har hennes kompetanse som økonom kombinert med god kjennskap til annen samfunnsfaglig tenkning og empiri vært til stor nytte.

Hun har også hatt flere konsulentoppdrag internasjonalt. I 1984 arbeidet hun for FNs økonomiske kommisjon for Europa (ECE) i Geneve. Det resulterte i rapporten *The Economic Role of Women in the ECE Region. Developments 1975/85*. Her var utfordringen å peke på forhold som kunne virke positivt for kvinners økonomiske rolle videre framover. Kari Skredes bidrag – skriftlig så vel som muntlig ved deltakelse i seminarer og workshops knyttet til temaet – bidro til en mer aktiv politikk på dette feltet. Blant annet ble hennes grundige kjennskap til de nordiske landenes ulike modeller for hvordan det offentlige kunne legge til rette for kvinners kombinasjon av produktiv og reproduktiv virksomhet et viktig komparativt utgangspunkt for utpenslingen av politiske alternativer. I tillegg ble rapporten et nyttig grunnlagsdokument for andre europeiske utredninger om emnet som kom i denne perioden, hvor kvinners rolle i den økonomiske utviklingen for alvor kom på kartet i Europa.

Kari Skredes tverrfaglige kompetanse og brede oversikt over forskningstemaer og debatter kommer også godt med når hun påtar seg konsulentoppdrag for forlag, enten det dreier seg om vurdering av manuskripter til bøker, artikler eller bokomtaler. Og til forskjell fra mange andre konsulenter, skinner det tydelig igjennom at hun ser det som sin oppgave å være en konstruktiv kritiker og ikke en ”besservisser” ute etter å ”ta” andre - ofte mer uerfarne – kollegaer.

Fagpolitisk nestor

Kari Skrede har på flere felt vært med å spille en sentral rolle i utformingen av det fagpolitiske landskapet de siste 30 årene. Med sin erfaringsbakgrunn, solide forskningsinnsats og samvittighetsfulle arbeidsinnsats opparbeidet hun seg tidlig et godt omdømme i forskningspolitiske sammenhenger.

Ikke minst viser dette seg i forbindelse med forskningsrådene hvor hun har vært – og er – flittig benyttet. På 1980- og 90-tallet har vi sett en stigende interesse i samfunnet for spørsmål knyttet til anvendelse og bruk av forskningen. I det nye landskapet som etter hvert utviklet seg i den forbindelse har hennes erfaringer kommet til stor nytte kanskje særlig som en ressursperson for rådene for anvendt forskning. Rådet for forskning for samfunnsplanlegging (RFSP) og Norges råd for anvendt forskning (NORAS) som fulgte dette, benyttet seg ofte av hennes kompetanse. Som medlem og leder for programkomiteer og utvalg har hun vært med å prege flere sentrale program innenfor norsk samfunnsforskning fra 1970-tallet og fram til i dag.

Med erfaring fra likestillingsoppgaver i forvaltningen fulgt av interessen for kjønns- og kvinneforskning, var veien til et engasjement for kvinnepolitisk fagpolitikk ikke lang. Innenfor rammen av NAVF så vel som senere forskningsråd og program har Kari Skrede vært en sentral person i arbeidet med å legge til rette for utviklingen av det sterke miljøet vi i dag har i tilknytning til kvinne- og kjønnsforskning. Fra sin posisjon i råd og styrer har hun på en meget konstruktiv måte vært med på å legge rammene for og rekrutteringen til dette feltet. Hun var styremedlem i NAVFs sekretariat for kvinneforskning – det første i sitt slag i verden, og et sjelsettende nettverkstiltak som ble modell for tilsvarende forskermiljøer i hele Norden.

I sin stilling som forskningsleder på NORAS-programmet ”Forskning for likestilling” – fra 1986 til 1988 med permisjon fra INAS – preget hun på en mer direkte måte utviklingen av feltet ved konferanser, veiledning, nettverksbygging osv.

Administrator og leder

Kari Skredes innsikt representerer en form for nettverkskompetanse og sosial kapital som er av uvurderlig nytte i ethvert forskningsmiljø. Hennes generøsitet når det gjelder samarbeid med andre har gjort henne til en miljøbygger så vel som en naturlig veileder for kollegaer og andre prosjektmedarbeidere. Allerede tidlig i sin forskerkarriere ble hun som nevnt oppfattet som ”prima inter pares”. Hennes fagpolitiske engasjement og arbeid med utredninger i tillegg til ”vanlig” forskningsinnsats, har utvilsomt vært til stor inspirasjon og nytte i mange forskningsmiljøer – særlig der hvor hun ”har hørt hjemme”. Det ble derfor ganske naturlig at hun etter hvert kom til å inneha ledende stillinger. I tillegg til oppdrag som forsker har hun som nevnt vært direktør ved INAS i perioden 1988 – 1995 og fra 1995 forskningssjef ved Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning – hennes nåværende stilling.

Kari Skrede ble i første omgang engasjert som fungerende forskningssjef i et vikariat ved SSB. Her gikk hun rett fra ansvaret som leder i en organisasjon til en lederstilling i en annen, uten å ha "gått trinnene" innen den nye organisasjonen. At hun raskt viste at hun kunne fylle rollen som sjef på en god måte, skyldtes nok dels de kunnskapene hun hadde om SSB etter mangeårig nær kontakt og samarbeid med forskere ved institusjonen. Men samtidig brakte hun med seg en god ballast av erfaringer og nettverk fra tidligere lederjobber som hun har formidlet videre til SSB, ikke minst i sitt samarbeid med medarbeidere. Hennes brede kontaktflate er en viktig kilde til inspirasjon og nye utfordringer ikke minst for yngre kolleger. Hun publiserer gjerne sammen med yngre kollegaer, både når det gjelder papers til konferanser og artikler i tidsskrift. Sammen med andre har hun også publisert fra flere av sine prosjekter i *Samfunnspeilet*, en publikasjon som vi som er "utenfor" vet å sette stor pris på!

En av utfordringene i stillingen som forskningssjef er å rydde plass til egen forskning – noe vi utenfor SSB håper hun får bedre anledning til etter hvert! Hennes forskningsinteresser er fortsatt å finne i skjæringspunktet mellom demografi og velferdsforskning, og hun er igjen opptatt av oppgaver knyttet til sosioøkonomisk klassifisering. Hun spiller i dag en ledende rolle i SSBs arbeid med å utvikle sosioøkonomiske standarder, hvor hun også er en aktiv bidragsyter til arbeidet med å utvikle en felles europeisk sosioøkonomisk standard.

Veien videre

Det utvalget fra Kari Skredes skriftlige publikasjoner som presenteres på de følgende sidene viser ikke bare et faglig og vitenskapelig utviklingsforløp. Det viser også spor fra en yrkeshistorie knyttet til en kvinnes livsløp og den kontekst den har utfoldet seg innenfor. Dette har livsløpsforskeren Kari Skrede selv latt oss forstå i sin utlegning av metoder og perspektiver i livsløpsforskningen! Samtidig har hun også i sin forskning vist at tidligere spor og valg er med på å prege veien videre. Å analysere nye kombinasjoner av roller over alder, kohort og periode har vært hennes faglige verktøy. For oss som har arbeidet sammen med Kari, er det klart at hun selv ikke bare har *skrevet* om den nye kvinnerollen – hun har også *levd og lever den*. Hun har laget gode spor idet hun både har utformet og utfordret rollen så vel som konteksten – alderen er det ikke så mye å gjøre med for noen av oss! Vi følger henne gjerne videre på nye kombinasjoner og nye utfordringer.

Og til leserne: Lykke til med fordypningen i utdrag fra Kari Skredes mangfoldige produksjon.

Tidsskrift for samfunnsforskning 1977,
bd. 18, 488-514.

Yrkesmobilitet strategi eller tilfældighet?

1. Kort om Yrkeshistorieprosjektet

Datamaterialet til denne undersøkelsen er hentet fra Yrkeshistorieprosjektet ved Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning (INAS). Prosjektet bygger på en større retrospektiv intervjuundersøkelse av et representativt utvalg av *tre* årsklasser menn. Mennene var født i henholdsvis 1921, 1931 og 1941. Intervjuundersøkelsen tok opp yrkesmessige og andre sider ved livshistoriene fra mennenes 14 års-alder fram til intervjutidspunktet, kombinert med opplysninger om oppvekstforhold før 14 års-alder og om situasjonen på intervjutidspunktet

Statistisk Sentralbyrå sto for trekking av utvalg, intervjuing og klargjøring av data for analyse. Intervjuingen foregikk ved årsskiftet 71/72, med november 1971 som sluttidspunkt for de retrospektive opplysningene. Det opprinnelige utvalget var på 4130 personer. Antall fullstendige intervju ble 3470, fordelt med henholdsvis 1322, 1094 og 1054 menn på 1921, -31 og -41 årsklassen.

Jeg skal ikke her gå i detaljer om selve undersøkelsen. Ramsøy gjengir det fullstendige intervjukjemaet for undersøkelsen som vedlegg i *Sosial mobilitet i Norge* (Ramsøy, 1977, ss. 191-221). Hun oppsummerer og vurderer datamaterialets kvalitet og intervjuutvalgets representativitet. Konklusjonen er at begge må vurderes som gode.

Formålet med Yrkeshistorieprosjektet var to-sidig:

1. undersøke fordelingen av viktige sosio-økonomiske ressurser og levekårskomponenter over tid, dels i relasjon til den enkelte persons livssyklus, og dels ved en sammenligning av årsklassene.
2. å kartlegge årsakssammenhenger i sosio-økonomiske prosesser og forhold, og endringer over tid i disse sammenhenger.

En kan si at Yrkeshistorieprosjektet på denne måten tar vare på *to* tendenser fra nyere samfunnsvitenskapelig forskning omkring fordeling av levekår.

Den første tendensen er interessen for *livssyklusen/livsløpet* som analyseenhet og utgangspunkt for kartlegging av sosiale forskjeller og sosio-økonomiske prosesser. Perspektivet har særlig vært brukt innenfor sosiologi. Blau & Duncan (1967) og Coleman (1971) viser eksempler på prosessorienterte angrepsmåter. Metoden med *karrieretypologier/livstraséer* har kanskje en lengre tradisjon (Form & Miller, 1949), men har vist seg vanskelige å anvende i praksis.

Human capital-tradisjonen innen økonomi, som kan dateres tilbake til slutten av femti-årene (se f.eks. Mincer, 1958 og Becker, 1964), er en annen tradisjon innenfor livssyklusforskning. I den seinere tid er denne tilnærmingen utvidet til en mer generell teori for individenes allokering av tid til ulike aktiviteter over livsyklusen (Ghez og Becker, 1975).

Den andre hovedretningen er bruken av *kohortanalyse* i kartlegging av sosial endring over tid. Ryder (1965) har gjort et grunnleggende arbeid her. Metoden er anvendt og diskutert i mange forbindelser i den seinere tid. (Se f.eks. Riley m.fl., 1972 og Elder, 1975.)

Jeg skal ikke gå nærmere inn på den generelle bakgrunn, men bare peke på at prosjektet i *én* forstand også er meget begrenset. Det analyserer bare data for *menn*. Langt fra alle funn kan derfor generaliseres til også å gjelde kvinner. Til slutt i artikkelen kommer jeg derfor inn på hvilke begrensninger som bør tas når det gjelder teorier om yrkesmobilitet for kvinner, sammenliknet med tendensene for menn i Yrkeshistorieprosjektet.

2. Problemstilling, teoretisk referanseramme

Yrkesmobiliteten er ikke et entydig definert begrep. I dagligtalen kan ordet referere både til *jobbskifte* og til *mobilitet mellom ulike yrkesgrupper* eller mellom ulike stillinger innen en yrkesgruppe eller profesjon.

Yrkesmobilitet eller jobbskiftehypighet kan også studeres med ulike utgangspunkt og på ulike *nivå*. En kan være interessert i de *strukturelle* egenskapene eller konsekvensene av yrkesmobilitet, eller en kan være opptatt av *yrkesmobilitet som individuell atferd*. Disse to perspektivene kan naturligvis ikke skilles helt. All yrkesmobilitet er uttrykk for individuell atferd, mer eller mindre frivillig.

Studiet av de strukturelle egenskapene ved yrkesmobilitet må derfor også bygge på teorier om individuell atferd og tilpasning i arbeidsmarkedet.

I studiet av den *strukturelle yrkesmobiliteten* er en imidlertid primært opptatt av *egenskaper ved de realiserte jobbskiftene*. Hvilke typer yrkesskift er mer og mindre vanlige? Hva sier dette om de strukturelle egenskapene ved arbeidsmarkedet, f.eks. grad av åpenhet/lukkethet i yrkesstrukturen? Hvilke konsekvenser er det

rimelig å anta at disse egenskapene vil ha på kort og på lengre sikt, f.eks. når det gjelder omfanget av *sosial mobilitet* (karrieremobilitet) innen en generasjon eller når det gjelder langsiktige endringer i yrkesstrukturen, for å nevne noen eksempler. Galgerud (1973) og Ramsøy (1977) gir eksempler på arbeider fra norske undersøkelser som har hatt dette perspektivet, henholdsvis med data fra Trøndelagsundersøkelsen og fra Yrkeshistorieprosjektet.

Når det gjelder yrkesmobilitet eller jobbskiftehyppighet som *individuell atferd*, er en i første rekke opptatt av å klarlegge individenes tilpasning på arbeidsmarkedet, og deres motiver for å skifte jobb. Var yrkesskiftet ønsket eller ikke, og hvilke faktorer var utslagsgivende? Utgangspunktet kan være forskjellig. En kan studere jobbskiftehyppighet med referanse til en *bedrift*, til en *yrkesgruppe* eller *profesjon*, til en mer tilfeldig sammensatt gruppe av *personer fra ulike yrker*, eller til et *regionalt avgrenset område*, for å nevne noen eksempler.

Men ved studiet av yrkesmobilitet som individuell atferd kan en ikke nøye seg med å studere *realiserte* jobbskifte, teorien må også inkludere en forklaring på *stabilitet*, på de *ikke*-realiserte jobbskiftene. Enheten må derfor alltid være personene, og ikke jobbskiftene alene.

Det må også presiseres at å studere *variasjon* i jobbskiftehyppighet blant en gruppe personer i løpet av et gitt tidsrom, ikke er det samme som å klarlegge *årsakene* til denne yrkesmobiliteten. Et realisert jobbskifte er uttrykk for en *markedstilpasning*, der individenes motiver for å skifte jobb bare representerer den ene siden av markedstilpasningen. Arbeidsgivernes *etterspørsel* etter arbeidskraft representerer den andre.

Som primær årsaksfaktor er trolig arbeidsgiversiden den viktigste. For at jobbskifte skal kunne finne sted, må det først oppstå et udekket behov for arbeidskraft. Begrepene *pull* og *push* («dra» og «dytte») er velkjente innen litteraturen omkring yrkesmobilitet og regional mobilitet. Et udekket behov for arbeidskraft skaper på den ene siden en *dra*-effekt; på den andre siden blir overflødig arbeidskraft *dyttet* bort. Dette skaper mobilitet på arbeidsmarkedet, evt. arbeidsløshet. Begrepet «*vacancy chains*» eller «*opportunity chains*» (White, 1970), kan også nevnes i denne forbindelse. Det illustrerer hvordan en ledig stilling skapt ved pensjonering eller dødsfall av en stillingsinnehaver innen en *avgrenset profesjon*, gir støtet til en serie yrkesskifter på ulike nivå innen profesjonen. Denne metoden kan brukes til å klarlegge årsakene til yrkesmobilitet innenfor et avgrenset arbeidsmarked, men er neppe anvendbar på «åpne» arbeidsmarked.

På den annen side er det også rimelig å anta at individenes motiver for å skifte jobb vil ha en viss betydning for omfanget av yrkesmobilitet. Et jobbskifte lar seg ikke realisere med mindre en person er villig til å skifte jobb. Hva er det som særlig motiverer folk til å skifte jobb? – Og ikke minst: Hvorfor er det variasjoner i individuell jobbskiftehyppighet?

Alle teoretiske arbeider omkring individuell jobbskiftehyppighets bygge på å skille mellom *frivillig* og *ikke-frivillig* jobbskifte. Det er i første rekke for de *frivillige* jobbskiftenes vedkommende at det har noen hensikt å bygge opp teorier for individenes *motivasjon* for å skifte.

Det synes også å være enighet om at et frivillig jobbskifte finner sted fordi den som skifter mener at han kan *tjene* på skiftet, m.a.o. foretar et *rasjonelt* valg. I prinsippet spiller det ingen rolle om arbeidstakeren er orientert mot *økonomiske* forbedringer eller mot *andre* forbedringer, f.eks. trivsel, bedre sosialt og/eller fysisk miljø o.l., så lenge valget er *konsistent* med arbeidstakerens *preferanser*. Dette kalles vanligvis *den økonomiske hypotesen*.

At skiftet gir et pluss i en eller annen forstand, gir imidlertid ingen generell teori for yrkesmobilitet. En slik teori kan ikke nøye seg med å forklare at et skifte er positivt, den må også ta sikte på å forklare hvorfor skiftet fant sted akkurat da. Den må også forklare hvorfor noen mennesker skifter jobb oftere enn andre, jfr. begrepene *stayers* og *movers* (stabile og flyttere).¹

I tillegg til en «regnskaps»-teori, kreves det med andre ord også en «strategi»-teori:

En «rå» videreføring av den økonomiske hypotesen i en strategiteori vil være at folk skifter jobb hvis anledningen byr seg til en bedre betalt jobb. Det velkjente «Peter Principle» (Peter & Hull, 1969) om at alle personer i et hierarki før eller siden vil nå sitt *inkompetansenivå*, bygger på en slik «rå» strategi. Personene skifter hver gang det er en høyere stilling ledig i hierarkiet.

En «bløtere» variant går ut på at personene generelt vil forsøke å maksimere sine ressurser på arbeidsmarkedet, men at *impulsene* for å skifte ikke opptrer med samme hyppighet hos alle personer. Forskjeller hos stabile og mobile i jobbskiftehyppighet skyldes m.a.o. ikke forskjell i generell strategi på arbeidsmarkedet, men forskjell i mobilitetsorientering (Bartholomew, 1967:kap. 3).

Sørensen (1973) har videreutviklet denne varianten til å ta vare også på *synkende jobbskiftehyppighet med økende alder*. Det siste blir vanligvis forklart med at *tregheten* mot å skifte jobb *øker* med alder. I Sørensens undersøkelse av yrkesmobilitet over tid blant et utvalg amerikanske menn, antar han at selve flyttemotivasjonen ikke endrer seg med alder - individene vil fortsatt forsøke å få mest mulig ut av sine ressurser på arbeidsmarkedet, men *impulsene for a overveie et jobbskifte* opptrer relativt sjeldnere etterhvert som mennene blir eldre.

¹ Begrepene «stayers» og «movers» ble introdusert av Blumen, Kogan og McCarthy (1955). I en undersøkelse av yrkesmobilitet i USA, basert på data om *hele* yrkesbefolkningen, fant de en sterk konsentrasjon i diagonalen. Større enn ventet hvis yrkesmobiliteten skulle følge en Markov-prosess som opprinnelig forutsatt.

Utgangspunktet for denne artikkelen er først å se på forholdet mellom yrkesmobilitet/jobbskiftehyppighet og alder for hver av årsklassene i yrkeshistoriematerialet. Siktemålet er å klarlegge hvordan mobiliteten endrer seg med skiftende alder - og om prosessen synes å ta samme form i hver av de tre årsklassene. Jeg tar opp dette spørsmålet i avsnitt 3.

I avsnittene 4-6 tar jeg opp spørsmålet om *individuelle variasjoner i yrkesmobilitet* over livssyklusen som helhet. Spørsmålet er her om det «lønner seg» å være mobil, i den forstand at menn med høy mobilitet synes å ha en gunstigere inntektsutvikling over livssyklusen enn de stabile mennene, under ellers sammenliknbare forhold m.h.t. yrke og utdanningsnivå.

3. Endring i yrkesmobilitet med alder

I det følgende skal jeg se først på variasjon i *yrkesmobilitet med alder* for årsklassene som helhet. Ved å sammenlikne mobiliteten i hver av årsklassene over faste aldersintervall, kan en også se om det har vært *stabilitet over tid* i selve mobilitetsprosessen for årsklassene som helhet, eller om det har vært endringer, og i tilfelle hvilke.

Det er flere mål som har interesse når en skal gi et bilde av hvordan yrkesmobiliteten varierer med alder for årsklassene som helhet: For det første er det spørsmål om *hvor stor andel av årsklassen som skifter jobb overhodet* i løpet av et bestemt aldersintervall av livssyklusen. Denne andelen kan vi kalle *andelen mobile menn* i årsklassen for hvert aldersintervall. Dernest er det spørsmål om *hvor mange jobbskifter* som fant sted innenfor aldersintervallet. Skifter de mobile mennene jobb like ofte, selv om de blir eldre?

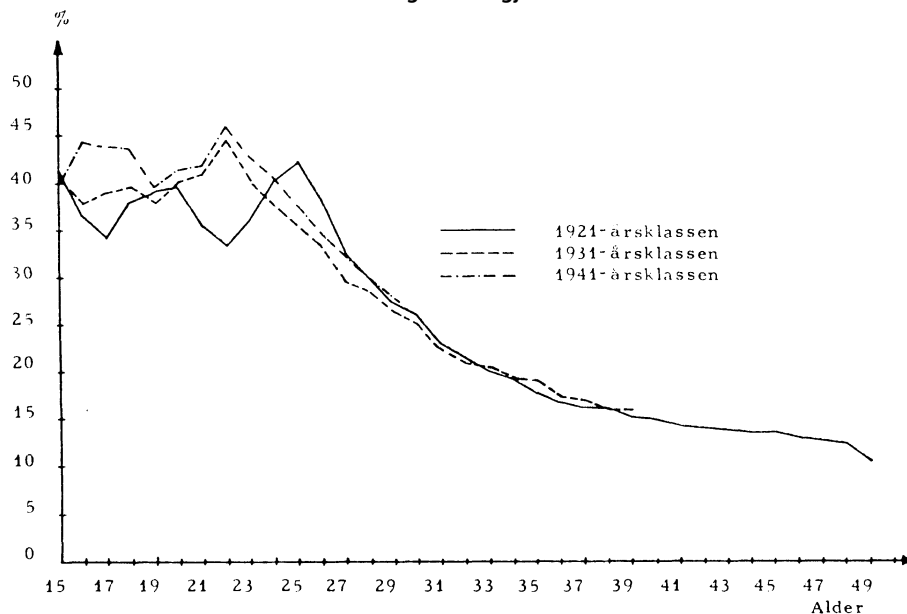
Vi definerer her skifte av jobb som skifte av *tilstand* i hovedyrke. Dette er en svært vid definisjon av jobbskifte som inkluderer:

- a) skifte av arbeidsgiver, men ikke av yrke
- b) skifte av yrke, men ikke arbeidsgiver
- c) skifte av begge deler

Yrke er da definert i forhold til stillingsbetegnelsene på 3-siffernivå i *Nordisk Yrkesklassifisering* (1964-utgaven). Dette innebærer at vi ikke får registrert skifte av arbeidsområde med uendret kode. I tillegg inkluderer skifte av tilstand også arbeidsløshetsperioder og permitteringer, men dette utgjør en liten andel av tilstandsskiftene (Skrede, 1976b, s. 55).

Figur 1 viser den årlige andelen *mobile menn* i hver av årsklassene etter alder, beregnet ved tre års glidende uveide gjennomsnitt.

Figur 1. Prosentvis andel av hver årsklasse med minst ett skifte av tilstand i hovedyrke pr. år etter alder. Tre års uveide glidende gjennomsnitt

Andelen mobile menn ligger på et høyt, men ustabil nivå i ungdomsårene fram til 25-årsalderen i alle tre årsklassene. De to yngste årsklassene har en topp i begynnelsen av tjuetårene. Denne toppen lar seg lett forklare ved at mange menn tar ny jobb etter avsluttet militærtjeneste. Den eldste årsklassen har sin topp noe seinere *aldersmessig*, ved 25-årsalderen. *Tidsmessig* faller dette imidlertid sammen med at krigen opphørte i 1945. Det er forklarlig at mange av mennene måtte ut på arbeidsmarkedet etter at ulike former for krigspregete aktiviteter ble avsluttet.

Det jevne fallet med alder i andelen mobile menn etter at disse toppene er passert, kommer ikke uventet. Mer bemerkelsesverdig er den store stabiliteten i andelen mobile menn på hvert alderstrinn fra den eldste til den yngste årsklassen, når en tenker på de store endringer som fant sted i yrkesstrukturen i samme tidsrom.

Hvis vi i stedet for å se på den *årlige andelen mobile menn*, bruker aldersintervall av fem års varighet (jfr. Skrede, 1976b:ss. 57-59), finner vi imidlertid en viss tendens i retning av *høyere mobilitet* i de to yngre årsklassene. Dette gjelder også aldersintervallene *etter* 30-årsalderen, når 1921- og 1931-årsklassen sammenliknes. Det var f.eks. 47,3 % av mennene i 1931-årsklassen som skiftet jobb, minst én gang i løpet av aldersintervallet fra 35 til 40-årsalder, mot 42,0 % i tilsvarende aldersintervall i den eldste årsklassen.

Det har ikke vært en tilsvarende økning i gjennomsnittlig *antall jobbskifte* for de mobile mennene i hvert aldersintervall, men heller en nedgang over tid. Det framgår av tabell 1 at de *mobile mennene* i den eldste årsklassen skiftet jobb *relativt oftere* enn de mobile mennene i de to yngre årsklassene, hvis en ser bort fra ungdomsårene før 25-årsalderen. Effekten av dette er at *gjennomsnittlig antall jobbskifte* i hvert aldersintervall for *årsklassene som helhet*, holder seg praktisk talt konstant over tid for de tre årsklassene, slik det går fram av tabell 2.

Tabell 1 viser forøvrig at selv om *færre* menn skifter jobb etterhvert som de blir eldre, så skifter de mennene som fortsatt er mobile, jobb nesten like hyppig i 40-50-årsalderen som de mobile mennene gjorde i 20-30-årsalderen.

I den eldste årsklassen falt andelen mobile menn f.eks. fra 78,6 % i aldersintervallet 21-25 til 31,6 % i aldersintervallet 46-50 år, mens gjennomsnittlig antall jobbskifte for de mobile mennene i samme tidsrom bare falt fra 2,7 til 2,1 % De to yngre årsklassene kan ikke følges så langt, men heller ikke her avtar gjennomsnittlig antall jobbskifte for de mobile mennene like sterkt som *andelen mobile menn* med alder.

Tabell 1. Gjennomsnittlig *antall* nye jobber i aldersintervall for menn som har skiftet jobb minst én gang i intervallet

Årsklasse	Alders-intervall						
	14-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50
1921	3.3	2.7	2.7	2.5	2.3	2.3	2.1
1931	3.1	2.8	2.6	2.3	2.0		
1941	3.4	2.8	2.4				

Tabell 2. Gjennomsnittlig antall nye jobber i aldersintervall for årsklassene som helhet

Årsklasse	Alders-intervall						
	14-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50
1921	2.7	2.2	1.8	1.3	1.0	0.8	0.7
1931	2.8	2.5	1.8	1.2	1.0		
1941	3.0	2.5	1.7				

Vi kan følgelig modifisere utsagnet om fallende yrkesmobilitet med alder: Flere og flere menn blir *stabile* («stayers») etterhvert som de blir eldre, mens *skiftehyppighet* endrer seg lite for de som fortsatt er *flyttere* («movers»). På den annen side er det klart at inndelingen i *stabile og mobile menn* til en viss grad er vilkårlig, og avhengig av hvor langt aldersintervall en ser på.

Selv om andelen mobile menn synker sterkt med alder, når en sammenlikner kortere aldersintervall, går det også fram av de detaljerte tabellene at det er *få* av mennene som overhodet ikke skifter jobb, f.eks. etter at de har passert 30 år. Ser vi på *alder ved siste jobbskifte før intervju tidspunktet*, var medianalderen her henholdsvis 38 år for de 50-årige mennene, og 35 år for de 40-årige mennene. (Jfr. Skrede, 1976b:ss. 62-65.)

Selv om vi har modifisert utsagnet om fallende yrkesmobilitet med alder noe, er utsagnet i hovedsak gyldig.

Tabell 2 viste en relativt sterk stabilitet over tid i gjennomsnittlig antall jobbskifte i hvert aldersintervall, på samme måte som den årlige andelen mobile menn holdt seg relativt uforandret over tid på hvert alderstrinn.

Også påvisningen av stabilitet i gjennomsnittlig antall jobbskifte bør modifiseres:

En disagregering av jobbskiftene *etter type* viser en endring over tid i *sammen-setningen av jobbskiftene*. Jobbskiftene er delt i tre typer:

- A) Jobbskifte med bytte både av yrkestittel og av arbeidsgiver
- B) Jobbskifte med skifte av arbeidsgiver, men ikke av yrkestittel
- C) Jobbskifte med skifte av yrkestittel, men ikke av arbeidsgiver

Det er rimelig å assosiere jobbskiftene av type (B), og (C) i større grad med karrieremobilitet enn jobbskiftene av type (A). Vi antok at innslaget av mer tilfeldige jobbskift var høyere i gruppe (A) enn i gruppene (B) og (C), der mennene enten beholdt yrkestittelen eller arbeidsgiveren.

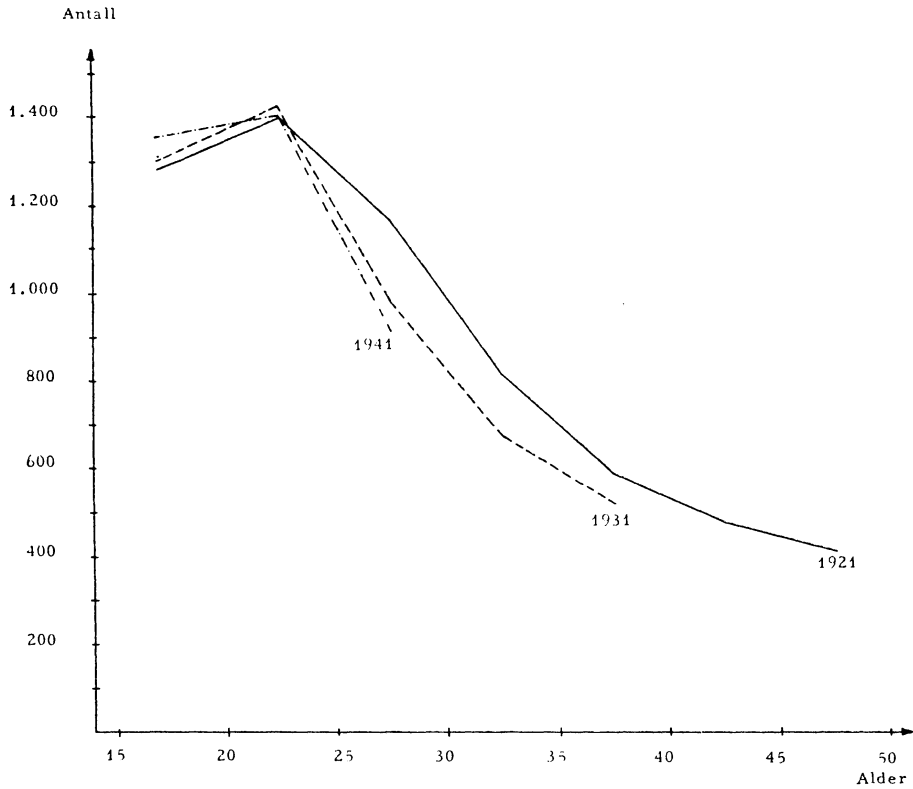
Figurene 2, 3 og 4 viser at jobbskiftene av type (A) har den største andelen av samtlige jobbskifte i hvert aldersintervall i alle tre årsklassene. Gjennomsnittlig antall jobbskifte av type (A) synker imidlertid raskere med alder enn tilfelle er for jobbskiftene av type (B) og (C). En kan tolke dette som en viss støtte til hypotesen om et større innslag av karrierepregete jobbskifte i gruppene (B) og (C) enn i (A). Jobbskiftene må i gjennomsnitt antas å være mer planlagte og veloverveide jo eldre mennene blir, jfr. diskusjonen foran.

Gjennomsnittlig antall jobbskifte av type (A) er høyest i den *eldste* årsklassen for samtlige aldersintervall, mens gjennomsnittlig antall jobbskifte av de mer karrierepregete typene (B) og (C) er høyest i de to yngste årsklassene i hvert av aldersintervallene.

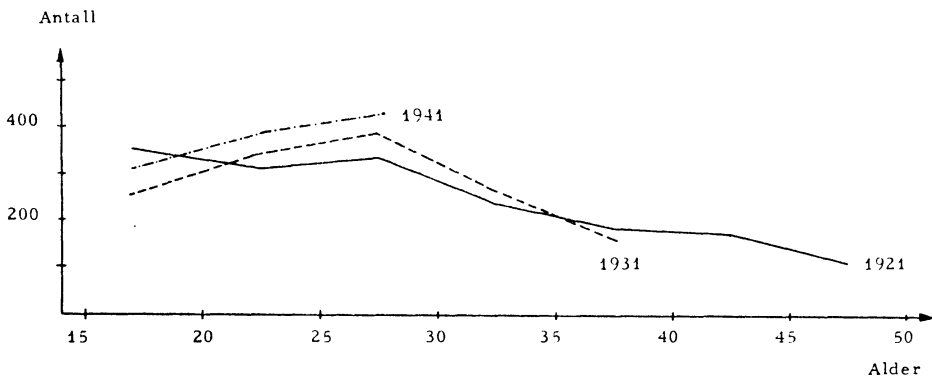
Siden gjennomsnittlig antall jobbskifte *totalt* har holdt seg tilnærmet konstant over tid for hvert av aldersintervallene, indikerer dette et skifte i retning av «modernisering» med mer karrierepregete jobbskifte i de yngre årsklassene.

Trass i denne tendensen til skifte i den strukturelle fordelingen av jobbskifte etter *type*, blir hovedinntrykket likevel stor grad av *stabilitet* i det totale omfanget av jobbskifte og i andelen mobile menn fra årsklasse til årsklasse. Endringene i yrkesstrukturen (jfr. Skrede, 1976:ss. 18-26) synes altså å gi lite utslag på omfanget av yrkesmobilitet. Heller ikke synes endringer i de økonomiske konjunktorene å gi store utslag i yrkesmobilitet i disse årsklassene.

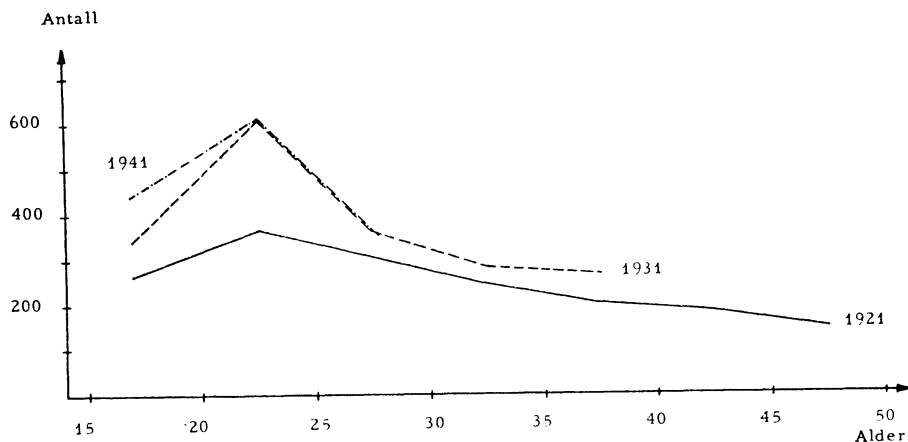
Figur 2. Antall påbegynte nye jobber med skifte både av arbeidsgiver og yrkestittel etter aldersintervall og årsklassen målt pr. 1.000 menn (Jobbskifte type A)

Figur 3. Antall påbegynte nye jobber med skifte av arbeidsgiver, men ikke av yrkestittel eller aldersintervall og årsklasse, målt pr. 1.000 menn (Jobbskifte type B)

Figur 4. Antall påbegynte nye jobber uten skille av arbeidsgiver, men med skifte av yrkestittel etter aldersintervall, og årsklasse, målt pr. 1.000 menn (Jobbskifte type C)

I en annen undersøkelse av datamaterialet i Yrkeshistorieprosjektet, utført i tilknytning til Levekårsundersøkelsen, så Klakeg (1975) på forholdet mellom *mobiliteten* i hver av årsklassene pr. år i intervjuperioden og *arbeidsløshetstall* for hvert av årene.

Han fant ingen sammenheng mellom totalmobiliteten og arbeidsløshetstallene for hvert av årene. Når jobbskiftene ble delt i *frivillige* og *ufrivillige jobbskifte* fant han imidlertid en viss tendens til *færre* frivillige jobbskifte i år med relativt høy arbeidsløshet. Utslagene var imidlertid små og tildels motstridende fra årsklasse til årsklasse.²

En mulig forklaring på at konjunktorene ga så lite utslag på yrkesmobiliteten, mente Klakeg kunne være at perioden fra krigen sluttet fram til 1970 stort sett var preget av sammenhengende høykonjunktur med lav arbeidsløshet. Dermed var det lite grunnlag for å vente *store* utslag i yrkesmobilitet p.g.a. arbeidsløshet, fordi svingningene i arbeidsløshetsprosent relativt sett var små. En annen forklaring kunne være at andelen *frivillige* jobbskifte etter alt å dømme ble overestimert, jfr. 2) ovenfor.

² Datamaterialet gir ikke grunnlag for en fullstendig tilfredsstillende inndeling av jobbskiftene i frivillige og ufrivillige. Det er imidlertid mulig å skille ut jobbskifte som en antar er ufrivillige etter bestemte kriterier. Klakeg brukte minst en måneds arbeidsløshet mellom jobbene som kriterium for ufrivillig jobbskifte, i tillegg til jobbskifte som skjedde etter konkurser og innskrenkninger på den faste arbeidsplassen. Det er imidlertid klart at dette gir et underestimert for ufrivillige jobbskifte, fordi menn kan ha gått direkte over i nye jobber etter å ha sluttet i den foregående mot eget ønske.

4. Individuelle variasjoner i yrkesmobilitet

Figurene og tabellene i det foregående avsnittet dekker over store variasjoner mellom mennene i hver årsklasse når det gjelder yrkesmobilitet over de aktuelle delene av livssyklusen. I den detaljerte gjennomgangen av datamaterialet som jeg refererte til ovenfor, begrenset jeg meg stort sett til å se på gjennomsnittlig antall jobbskifte fram til intervjudtidspunktet. Også her var det klare fellestrekk mellom de tre årsklassene.

En gjennomgående tendens hos alle tre årsklassene var *negativ samvariasjon mellom sosio-økonomisk status og yrkesmobilitet* - målt ved *gjennomsnittlig antall jobbskifte* fram til intervjudtidspunktet. Menn med høy sosio-økonomisk status har i gjennomsnitt *lavest* antall jobbskifte, mens menn med *lav* sosio-økonomisk status i gjennomsnitt har *høyest*. (Dette gjelder enten mennene er gruppert i forhold til sosio-økonomisk status av eget yrke på intervjudtidspunktet, eller i forhold til sosio-økonomisk status av fars yrke ved sønnens fødsel.)³

Det er også en gjennomgående tendens til *negativ samvariasjon mellom yrkesmobilitet og geografisk sentralitet*.⁴ Menn som henholdsvis er *født og bor* i de minst sentrale kommunene har i gjennomsnitt *flest jobbskifte* over perioden fram til intervjudtidspunktet, mens menn som er født eller som bor i kommuner med høy sentralitet har *lavest* antall jobbskifte i gjennomsnitt. De siste fordelingene er forøvrig sterkt påvirket av den høye yrkesmobilitet i kommuner med fiske som den viktigste del av næringsgrunnlaget. Menn som er født eller bosatt i disse kommunene skiller seg ut med særlig mange jobbskift i alle tre årsklassene. Dette illustrerer den sesongpregete aktiviteten i fiskeryrket. Dette gir høy jobbskiftemobilitet slik vi har definert kjennetegnet, selv om yrkessituasjonen i seg selv er stabil (Skrede, 1976b:ss. 67-71).

Isolert sett skulle tendensen til at mennene med god inntekt og høy sosial status også har *færrest* jobbskifte i gjennomsnitt, peke i retning av å forkaste den *økonomiske hypotesen* som forklaringsfaktor for individuell yrkesmobilitet. Forklaringen ligger vel imidlertid nettopp i at mennene deltar på ulike arbeidsmarked og at det ikke er samme prosesser som driver yrkesmobiliteten i alle markedene.

Antall jobbskifte er derfor neppe en tilfredsstillende avhengig variabel alene når vi skal undersøke variasjoner i individuell yrkesmobilitet, og om den økonomiske hypotesen kan bidra til å forklare denne.

Det siste bekreftes indirekte av Kristiansen (1974) i en undersøkelse av individuell variasjon i yrkesmobilitet (antall jobbskifte), utført på den eldste

³ Sosio-økonomisk status av yrke er målt ved indeksen som ble utviklet ved en tidligere undersøkelse på INAS (Skrede, 1971).

⁴ Geografisk sentralitet refererer her til en inndeling av kommunene i grupper bygget på SSB's daværende typologi for kommunegruppering (jfr. Rideng, 1972 og Skrede 1976a, ss. 86-97).

årsklassen i Yrkehistorieundersøkelsen. I tillegg til å dele mennene i to grupper (opptil 8 jobbskifte eller flere), delte han dem også inn etter om de hadde hatt *økonomisk framgang* eller ikke i løpet av perioden 1951-1970.⁵

Kristiansen testet om høy grad av yrkesmobilitet (antall jobbskifte) var assosiert med *økonomisk framgang*. Han fikk hverken bekreftet eller benektet denne hypotesen. Det bør imidlertid presiseres at testgrunnlaget var mennenes fordeling av de fire gruppene etter antall jobbskifte og grad av *økonomisk framgang*. Dette må sies å være et relativt svakt testgrunnlag.

Figurene foran viste at det er stor variasjon i omfanget av yrkesmobilitet mellom mennene før og etter 25 års-alder. Mye tyder på at yrkesmobilitet før 25 års-alder i større grad styres av andre faktorer enn rent økonomiske fordeler ved jobbskifte.

Når en skal teste om økonomiske faktorer kan forklare *individuelle forskjeller* i yrkesmobilitet over livssyklusen, synes det derfor riktig å konsentrere seg om forskjeller i yrkesmobilitet *etter* at ungdomsårene er passert.

Valget av gruppeinndelinger her må til en viss grad være vilkårlig utover dette skillet. I tabell 3 har vi gjort et forsøk på å dele mennene inn i *mobilitetsgrupper* (eller om en vil «yrkesbaner»). Jeg har her brukt *to kjennetegn* som grunnlag for inndelingen.

Den skiller først mellom menn som har skiftet *yrkesfelt* (tilsvarer 1. siffer i yrkestittelkoden i Nordisk Yrkesklassifisering) minst én gang, og de som ikke har gjort det. I en *viss* utstrekning tar dette vare på tanken om de *atskilte arbeidsmarkedene* (jfr. ovenfor). Her har jeg delt i tre grupper,

- 1) om mennene bare har vært i ett yrkesfelt,
- 2) om de har vært -stabile i samme yrkesfelt siden 28 års-alder og
- 3) om de har skiftet yrkesfelt også etter 28 års-alder.

Videre er det i inndelingen skilt mellom menn som har vært lenge *stabile i samme jobb* på intervjudtidspunktet, og de som ikke har vært det. Her har jeg først brukt 28 års-alder som grense, og dernest for mennene i de to eldste årsklassene som har skiftet både jobb og yrkesfelt *etter* 28 års-alder, om de har skiftet jobb *etter* 35 års-alder eller ikke.

⁵ Økonomisk framgang ble i denne forbindelse definert som forholdstallet (i nominelle kroner) årsinntekt 1970 / årsinntekt 1951 > 5

Ikke økonomisk framgang ble motsatt definert ved at forholdstallet er mindre eller lik 5. Dermed ble mennene delt i fire grupper etter yrkesbane:

- (1) «klatrere» (høy mobilitet og økonomisk framgang),
- (2) «hoppere» (økonomisk framgang uten høy mobilitet),
- (3), «ustabile» (høy mobilitet uten økonomisk framgang) og (4) «stabile» (lav mobilitet - ikke økonomisk framgang).

Tabell 3 viser mennenes prosentvise fordeling på de sju mobilitetsgruppene etter årsklasse.

Tabell 3. Mennene i hver årsklasse prosentvis fordelt etter mobilitetsgruppe på intervjutidspunktet

Mobilitetsgruppe Årsklasse	Stabile i ett yrkesfelt			Har hatt jobb i minst <i>to</i> yrkesfelt			
	Stabile i én jobb	Ingen jobbskifte etter 28 år	Med jobbskifte etter 28 år	Stabilt yrkesfelt etter 28 år		Ikke stabilt yrkesfelt etter 28 år	
				Ingen jobbskifte etter 28 år	Jobbskifte etter 28 år	Ingen jobbskifte etter 35 år	Jobbskifte etter 35 år
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1921	0,5	3,4	8,6	9,8	5,7	15,8	55,9
1931	0,9	4,2	7,3	17,6	5,1	26,1	38,8
1941	1,0	8,7	3,1	50,0	4,6	32,0	-

På grunn av aldersforskjellene mellom årsklassene på intervjutidspunktet, kan en ikke sammenlikne årsklassene direkte etter fordelingen på mobilitetsgrupper. Mennene i de to yngre årsklassene vil skifte mobilitetsgruppe etter intervjutidspunktet. De kan først sammenliknes med den eldste når de blir 50 år.

Ut fra fordelingene i tabell 3 kan en imidlertid *ikke utelukke* at mennene i de to yngre årsklassene kommer til å ha omtrent samme fordeling som den eldste årsklassen når de når 50-årsalderen. De to yngre årsklassene har relativt flere menn i de stabile gruppene som ikke har hatt jobbskifte siden 28-årsalderen, og har dermed «litt å gå på» fram til 50-årsalderen.

Spesielt er det verdt å merke seg at andelen som har vært stabil i samme yrkesfelt (gruppene 1, 2 og 3 under ett), er omtrent like stor i de tre årsklassene, henholdsvis 12,5 % (1921-årsklassen), 12,4 (1931-årsklassen) og 12,8 % (1941-årsklassen).

Her kan en imidlertid sammenlikne med situasjonen i den eldste årsklassen på tilsvarende alderstrinn: Ved 30-årsalder var det 18,4 % av mennene i 21-årsklassen som hadde vært stabile i ett yrkesfelt, og ved 40-årsalder var andelen gått ned til 13,9 %. Disse andelene ligger likevel godt over andelene i 1931- og 1941-årsklassen på intervjutidspunktet. Tendensen går dermed i retning av *færre* langtidsstabile menn i de to yngre årsklassene sammenliknet med den eldste.

5. Inntektsutvikling med alder etter mobilitetsgruppe

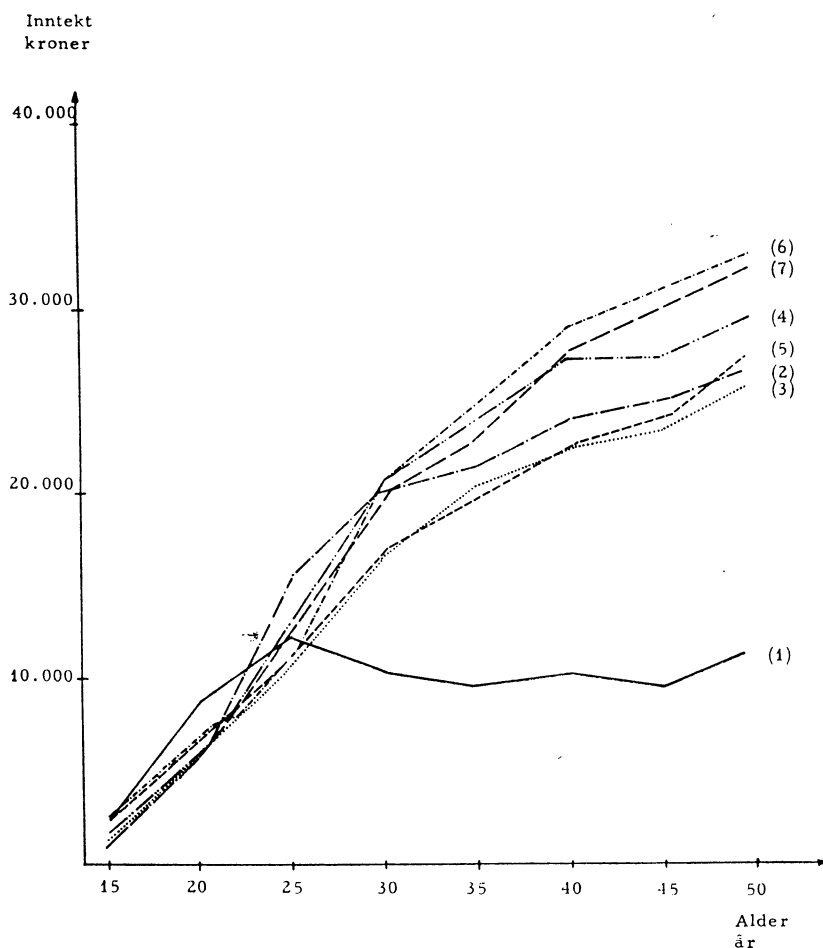
I denne delen av analysen skal jeg begrense meg til å se på 1921- og 1931-årsklassen. Den yngste årsklassen er kommet så kort i den yrkesaktive periode at inntektsvariasjonen har mindre interesse. Erfaringen fra de to eldre

årsklassene viser at inntektsforskjellene innen årsklassen fram til 25-årsalder er de motsatte av hva de blir etter 30-årsalder.

Dette skyldes at de mennene som er lenge i utdanningssystemet og derfor i gjennomsnitt har lav inntekt i ungdomsårene, oppnår de høyeste inntektene i gjennomsnitt etter 30-årsalder. (Jfr. Skrede, 1976b og Skrede, 1977.) Fordelingen etter mobilitetsgruppe er også mindre interessant i den yngste årsklassen siden de er kommet så kort i livssyklusen.

Figur 5 viser inntektsutvikling med alder (i faste kroner) i gjennomsnitt for mennene i hver mobilitetsgruppe i den *eldste* årsklassen: De tilhørende tallene, samt fordelingene i 1931-årsklassen er gitt i tabell A i vedlegget.

Figur 5. Inntektsutviklingen for 1921 -årsklassen i de enkelte mobilitetsgrupper. Gjennomsnittstall

Det er forskjeller av betydning i den gjennomsnittlige inntektsutviklingen for menn i de enkelte mobilitetsgruppene. De mobile mennene i gruppe (6) og (7) har den gunstigste inntektsutviklingen etter 30-årsalder. Forskjellene i inntektsvariasjon på hvert alderstrinn -f.o.m. 30-årsalder er signifikant på minst 2,5 % forkastningsnivå. Isolert sett kan dette peke i retning av bekreftelse av den økonomiske hypotesen: det lønner seg å være yrkesmobil. På den andre siden er det verdt å merke seg at det foreløpig ikke er kontrollert for eventuelle forskjeller mellom mennene i de enkelte mobilitetsgruppene m.h.t. ressurser på arbeidsmarkedet. I første rekke vil det her være spørsmål om det er forskjeller i *utdanningsnivå* mellom mennene i de enkelte mobilitetsgruppene, da forskjeller i utdanningsnivå forklarer en betydelig andel av inntektsvariasjonen etter 30-årsalder. (Jfr. Skrede, 1976b og Skrede, 1977.)

Tabell A i vedlegget bekrefter at det er betydelige forskjeller mellom gruppene i gjennomsnittlig varighet av utdanning etter folkeskolen i begge årsklassene. Forskjellene i inntektsutvikling mellom mobilitetsgruppene følger i stor utstrekning forskjeller i gjennomsnittlig varighet av utdanning. I den grad mennene i de enkelte gruppene er sammenliknbare m.h.t. gjennomsnittlig utdanningsnivå, er det også mindre forskjeller i den gjennomsnittlige inntektsutviklingen med alder for gruppene. Foreløpig kan vi derfor verken bekrefte eller avkrefte den økonomiske hypotesen når det gjelder årsaker til yrkesmobilitet.

De store ulikhetene i gjennomsnittlig utdanningsnivå mellom mennene i de enkelte mobilitetsgruppene, gir grunn til å regne med at mobilitetsgruppene også er ulikt sammensatt m.h.t. yrkesfordeling. Det siste bekreftes av tabell B i vedlegget. Jeg har der slått mobilitetsgruppene (1)-(5) sammen til en gruppe som jeg kaller *stabile* menn, mens mennene i mobilitetsgruppene (6) og (7) er slått sammen til en gruppe som jeg kaller *mobile* menn. De siste har som kjent skiftet både jobb og yrkesfelt minst én gang siden 28-årsalderen. Tabell B viser *andelen mobile menn* i hver sosio-økonomisk statusgruppe på intervjudtidspunktet i de to eldste årsklassene. (Sosio-økonomisk status er da definert som ovenfor.)

Andelen mobile menn er *høyest* blant menn med *høy* sosio-økonomisk status, og den faller stort sett jevnt med synkende sosio-økonomisk status. Dette er den *motsatte tendens* av det som tidligere er funnet for *gjennomsnittlig antall jobbskifte* etter sosio-økonomisk status, der mennene med høy sosio-økonomisk status hadde det *laveste antall jobbskifte* fram til intervjudtidspunktet i begge årsklassene.

Det er altså ikke likegyldig om en måler yrkesmobilitet ved *antall jobbskifte* eller ved *tidlig stopp i yrkesmobilitet*. Resultatene kan bare forstås slik at menn som oppnår høy sosio-økonomisk status i liten grad stopper å være yrkesmobile etter ungdomsårene. Dette skjer langt oftere blant menn som befinner seg i yrker med lavere sosioøkonomisk status. På den annen side skiftet de mobile mennene med høy status jobb langt sjeldnere enn de mobile mennene med lav status.

Tabell C i vedlegget summerer opp disse forskjellene i jobbskiftehyppighet *før* og *etter* 28-årsalder for stabile og mobile menn etter sosio-økonomisk statusgruppe. Blant de *mobile* mennene er det menn med høy status som har *færrest jobbskifte* både *før* og *etter* 28-årsalder. Vi finner også forskjeller i samme retning for de *stabile* mennene *før* 28-årsalder, men her er det så stor variasjon innen gruppene at forskjellene mellom gruppene ikke er signifikante.

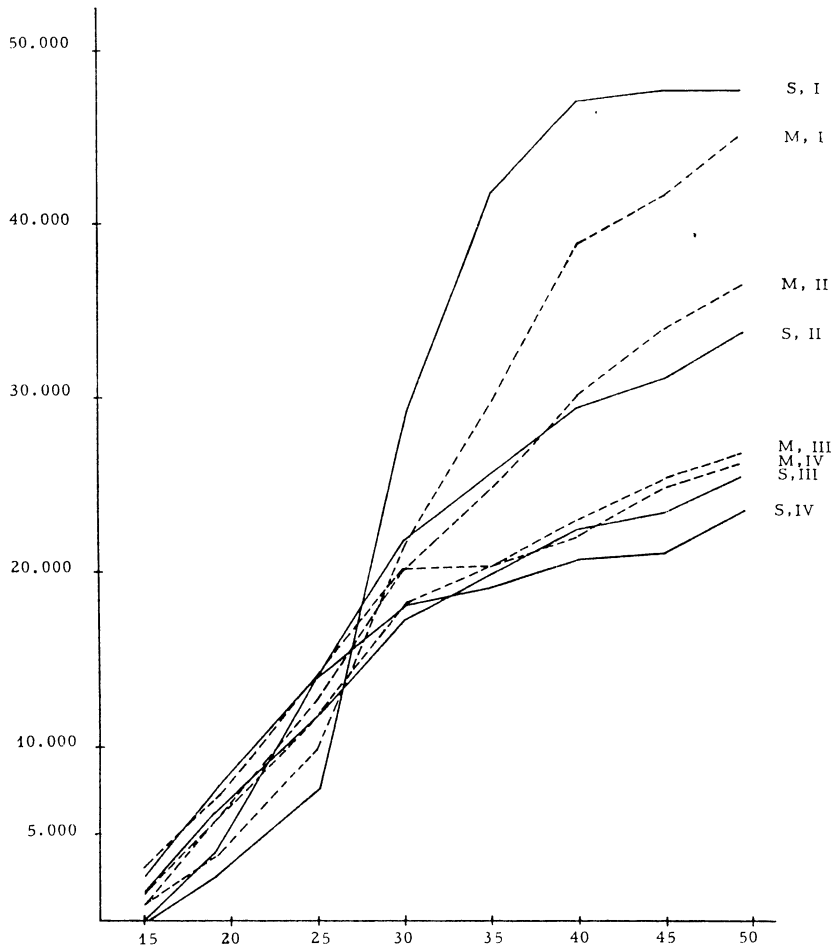
Isolert sett tyder dette på en mer *selektiv yrkesmobilitet* blant mennene med høy status, men en kan foreløpig ikke si om dette også innebærer at den økonomiske hypotesen har større gyldighet for menn som oppnår høy sosio-økonomisk status, enn for menn som ikke gjør det. I første omgang skal jeg se på om den økonomiske hypotesen har generell gyldighet, dvs. om de mobile mennene oppnår en gunstigere inntektsutvikling enn de stabile mennene, når de er sammenliknbare m.h.t. sosio-økonomisk status på intervjutidspunktet. De siste kontrollerer til en viss grad forskjeller i arbeidsmarkedsbetingelser.

Figur 6 viser inntektsutviklingen med stigende alder for stabile og mobile menn i hver statusgruppe på intervjutidspunktet. Tabell D i vedlegget gir tallgrunnlaget. I tabell D har vi også tatt med gjennomsnittlig varighet av utdanning etter folkeskolen i hver av gruppene, for å vise i hvilken grad stabile og mobile menn i *samme* sosio-økonomiske gruppe er sammenliknbare m.h.t. ressurser på arbeidsmarkedet.

Inntektsutviklingen for de enkelte gruppene gir en indirekte bekreftelse av den økonomiske hypotesen: Økonomiske faktorer synes å ha betydning for yrkesmobiliteten. Inntektsutviklingen tyder på at det «lønner seg» å være mobil. Av mennene som på intervjutidspunktet var i de sosio-økonomiske statusgruppene II, III og IV, har de mobile mennene i gjennomsnitt *kortere* utdanning enn de stabile mennene. Likevel er det de *mobile* mennene som har den *beste* inntektsutviklingen med høyest inntekt i 1970 i alle tre gruppene. Dette tyder på at mobilitet har mer enn kompensert en noe kortere utdanning. I den forbindelse bør en også ta i betraktning at de stabile mennene har vært stabile m.h.t. sosio-økonomisk status like lenge som de har vært stabile i siste jobb, mens de mobile mennene i gjennomsnitt har kommet seinere til jobben de har på intervjutidspunktet.

Blant mennene i sosio-økonomisk gruppe I er det riktignok de stabile mennene som har den høyeste gjennomsnittsinntekten, både i 1970 og i tidligere år, helt ned til 30-årsalderen. Men disse mennene har også i gjennomsnitt betydelig *mer utdanning* enn de mobile mennene i samme gruppe, slik at dette ikke avkrefter den generelle konklusjonen. Det er også verdt å merke seg den langt svakere inntekts-*stigningen* med alder blant de stabile mennene i gruppe 1, enn blant de mobile. Forskjellen i gjennomsnittsinntekt mellom de stabile og de mobile har blitt gradvis redusert fram mot 50-årsalderen.

Figur 6. Inntektsutviklingen for stabile og mobile menn i de enkelte statusgrupper

Av plasshensyn har vi ikke tatt med tilsvarende tall for 1931-årsklassen i tabell D. Det vises til Skrede (1977b). Det kan imidlertid nevnes at de samme generelle tendensene gjør seg gjeldende i denne årsklassen, både m.h.t. forskjeller i utdanningslengde og i inntektsutvikling innen hver sosio-økonomisk gruppe.

I denne årsklassen er gjennomsnittsinntekten i 1970 praktisk talt den samme for stabile og mobile menn i hver av de sosio-økonomiske gruppene II-IV. Siden de mobile mennene i gjennomsnitt har kortere utdanning, gir også disse fordelingene en indirekte støtte til den økonomiske hypotesen, selv om forskjellene i inntektsutvikling er mindre markerte i den midterste årsklassen.

6. Er mobilitet en lønnsom strategi?

Resultatene så langt tyder på at de mobile mennene i gjennomsnitt oppnår bedre inntektsmessig «avkastning» for utdanningen sin enn de stabile mennene. Hvis denne hypotesen er holdbar, må vi regne med å finne *høyere samvariasjon* mellom utdanning og inntekt for de *mobile mennene enn for de stabile*. Videre er det grunn til å anta at tilsvarende forskjeller kan gjøre seg gjeldende på andre områder, f.eks. at de mobile mennene oppnår bedre «statusmessig avkastning» på utdanningen, siden de i gjennomsnitt har kortere utdanning ved sammenliknbar sosio-økonomisk statusgruppe.

Konklusjonene så langt bygger imidlertid på den relativt grove gruppering av mennene i fire grupper etter sosio-økonomisk status av yrke. Indeksen for sosio-økonomisk status av yrke ble imidlertid opprinnelig utviklet på intervallnivå. Det er derfor mulig å teste hypotesene ovenfor mer direkte ved å beregne produktmoment-korrelasjoner mellom utdanning og inntekt og utdanning og sosio-økonomisk status separat for de stabile og de mobile mennene i hver årsklasse.

Korrelasjonskoeffisientene i tabell 4 bekrefter begge hypotesene ovenfor. Det er *større korrelasjoner* både mellom *utdanning og inntekt*, og mellom *utdanning og sosio-økonomisk status* for de *mobile mennene enn for de stabile*. Det er forskjeller i begge årsklassene, men størst i den eldste årsklassen, som også er det beste testgrunnlaget for hypotesen, i tråd med hva som har pekt på tidligere når det gjelder fordelingen på stabile og mobile menn i hver av årsklassene.

Tabell 4. Produktmomentkorrelasjon mellom ulike variabelkombinasjoner for stabile og mobile menn etter årsklasse

Variabelkombinasjoner:	a) 1921 -årsklassen		
	Stabile	Mobile	Totalt for
	menn	menn	årskl.
Varighet av utd./inntekt i 1970	0,470	0,574	0,557
Varighet av utd./sosio-økonomisk status på int.tidsp.	0,599	0,691	0,682
Sosioøkonomisk status av yrke på int.tidsp./inntekt i 1970	0,440	0,567	0,553
Variabelkombinasjoner:	b) 1931-årsklassen		
	Stabile	Mobile	Totalt for
	menn	menn	årskl.
Varighet av utd./inntekt i 1970	0,542	0,601	0,586
Varighet av utd./sosio-økonomisk status på int.tidsp.	0,679	0,715	0,709
Sosio-økonomisk status av yrke på int.tidsp./inntekt i 1970	0,553	0,563	0,564

Det er også *høyere korrelasjon* mellom *sosio-økonomisk status og inntekt* for de mobile mennene enn for de stabile. Det vil si at sosioøkonomisk status forklarer en relativt større andel av inntektsvariasjonen blant de mobile mennene enn blant de stabile. En nærliggende tolkning av dette er at de mobile mennene også har klart å utnytte sin sosio-økonomiske status bedre hva inntekt angår, enn hva de stabile mennene på sin side har klart.

7. Sammendrag og konklusjon

Yrkeshistoriematerialet gir dermed alt i alt en bekreftelse av hypotesen om at *yrkesmobilitet «lønner seg»*, eller alternativt at *stabilitet har sin pris (verdi)*. Det synes i hvert fall å være relativt vanskeligere å få like god inntektsmessig avkastning på initialressursen utdanning med, stor grad av stabilitet på arbeidsmarkedet, som mobile menn på tilsvarende utdanningsnivå oppnår. På den andre siden kan det meget vel tenkes at de stabile mennene har vært stabile fordi de foretrekker det framfor inntektsøkning. Det er ikke grunnlag for å gi generelle utsagn om arbeidstakernes *preferanser* for og imot jobbskifte, og hvordan disse fordeler seg. Alt i alt synes imidlertid økonomiske faktorer å ha betydning for *yrkesmobiliteten* totalt sett.

At den økonomiske hypotesen bekreftes i alle sosio-økonomiske grupper må imidlertid *ikke* dekke over at det også er betydelige forskjeller i hva mennene kan oppnå med yrkesmobilitet, alt etter hvilket arbeidsmarked de deltar på. De store forskjellene i gjennomsnittlig antall jobbskifte for mobile menn med henholdsvis høy og lav status (og utdanning), tyder på at mobilitet som «inntektsfremmende middel», krever relativt *sterkere dosering* jo mindre utdanning mannen har.

En «snill» tolkning av dette forholdet er at yrkesmobilitet og utdanning til en viss grad kan være *komplementære faktorer* når det gjelder inntektsutvikling. Høy yrkesmobilitet kan i noen utstrekning kompensere lav utdanning. Forskjellene mellom statusgruppene i inntektsutvikling er imidlertid såvidt store, at yrkesmobilitet neppe bør karakteriseres som en faktor av særlig betydning for inntektsutjamningen.

En litt mindre «snill» tolkning som jeg lanserte ovenfor, er at yrkesmobiliteten er mer *selektiv* for menn med lang utdanning. Dette ville være tilfelle hvis det var inntektsforbedring ved en større andel av jobbskiftene for menn med høy utdanning, enn for menn med lav utdanning. M.a.o. at det var større innslag av «tilfeldig» jobbskifte blant mennene med mer kortvarig utdanning. Analysen så langt gir ikke grunnlag for å si hvilken av hypotesene som er mest sannsynlig, det krever en videre analyse av økonomiske endringer i forbindelse med jobbskifte på individnivå, som ikke blir tatt opp her.

I innledningen pekte jeg på at Yrkeshistorieprosjektet bare gjelder menn, og at en ikke uten videre kan generalisere resultatene til også å gjelde kvinner.

Det er likevel fristende å våge seg inn på en gjetning her: at yrkesmobilitet blant kvinner i langt mindre grad enn for menn vil være assosiert med gunstig inntektsutvikling, men heller det motsatte.

I den forbindelse kan en bygge på de utsagnene som ofte framsettes om kvinnenes svakere stilling på arbeidsmarkedet. Kvinnenes manglende jobb-stabilitet framheves ofte som en av årsakene til at kvinnene står svakere på arbeidsmarkedet enn menn. Nå er det grunn til å peke på at en ikke vet så mye

om kvinnelige og mannlige arbeidstakeres stabilitet/mobilitet under sammenliknbare arbeidsforhold. Vi vet imidlertid at kvinnelige arbeidstakere i mye sterkere grad enn menn har karakter av reservearbeidskraft i arbeidslivet, med midlertidige engasjement og større utsatthet for konjunktursvingninger. Det er derfor grunn til å regne med at det siste gir kvinnene forholdsvis høy andel *ufrivillige* jobbskifte. Sannsynligvis er det også relativt stor *turnover* (jobbskiftehypighet) blant *gifte* kvinner i barnefødsels- og barnefostringsfasen.

Det er uten tvil behov for en undersøkelse av i hvilken grad kvinner har lavere jobbstabilitet enn menn, og i hvor stor grad yrkesmobilitet hos menn og kvinner kan føres tilbake til helt ulike årsaker, slik som antydnet ovenfor.

Inntil en slik undersøkelse foreligger er det imidlertid interessant å observere at yrkesmobilitet mellom jobber på arbeidsmarkedet synes å være et middel til økonomisk framgang for *menn*, mens mobilitet mellom *hjemmearbeid* og *yrkesarbeid* synes å bli betraktet som en *belastende* faktor på arbeidsmarkedet når det gjelder *kvinnenes* situasjon.

Vedlegg**Tabell A. Gjennomsnittsinntekt i faste kroner (1968-kroner) samt gjennomsnittlig varighet av utdanning etter *mobilitetsgruppe* og på intervjutidspunktet og årsklasse**

Mobilitetsgruppe ¹ År	a) Årsklassen 1921						
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1936	2330	1800	1050	1290	2720	1450	1760
1940	8800	5440	5740	5700	6960	5880	5910
1946	12080	15580	10950	12710	11090	11300	12380
1951** ³	10650	20360	16740	20950	16800	20670	19820
1956**	9730	21730	20280	23880	20000	24450	23180
1961*** ⁴	10380	23900	22390	27190	22510	28920	27280
1966***	9430	24980	23480	27310	24030	31030	30140
1970***	11530	26690	25820	29300	27480	32520	32430
Gjennomsnittlig varighet av utd. etter folkeskolen i måneder							
N (total) ⁵	6	45	114	130	75	209	740

Mobilitetsgruppe ¹ Ar	b) Årsklassen 1931						
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1946	3060	2190	1730	2260	2890	2450	2500
1951	700	8120	6670	8470	7650	7440	7700
1956	10890	18730	18010	18941	18290	18060	18300
1961* ²	12930	28880	26041	24900	23870	25860	26750
1966*** ⁴	12890	28980	31570	28090	28270	31690	30360
1970*** ⁴	13500	31490	33210	31550	29270	33850	33450
Gjennomsnittlig varighet av utd. etter folkeskolen i måneder							
N (total) ⁵	11,2	23,6	34,4	20,1	20,0	30,1	31,3
	10	46	80	192	56	286	424

¹ Jfr. inndelingen i tabell 3.² Variasjonen *mellom* gruppene er signifikant større enn variasjonen *innen* gruppene på 5,0 % forkastningsnivå.^{3**} Variasjonen *mellom* gruppene er signifikant større enn variasjonen *innen* gruppene på 2,5 % forkastningsnivå.^{4***} Variasjonen *mellom* gruppene er signifikant større enn variasjonen *innen* gruppene på 0,1 % forkastningsnivå.⁵ Antall personer med oppgitt inntekt varierer fra år til år, N er totalt antall personer i gruppen.**Tabell B. Prosentandel mobile menn (mobilitetsgruppe [6] og [7]) for hver sosioøkonomiske gruppe på intervjutidspunktet. Årsklassene 1921 og 1931**

Sosioøkonomisk status av eget yrke	I høy	II	III	IV lav	VIII	IX
					Uføre på int.tidsp.	Arb.løs og uten yrke på i.tidsp.
Årsklassen 1921	92,8	73,2	65,4	63,7	72,9	83,3
(N total)	(235)	(209)	(569)	(237)	(48)	(24)
Årsklassen 1931	83,1	66,5	55,3	66,2	45,4	71,4
(N total)	(225)	(188)	(468)	(195)	(11)	(7)

Tabell C. Gjennomsnittlig antall jobbskifte før og etter 28 års-alder, for mobile og stabile menn etter sosioøkonomisk status av eget yrke¹ på intervjudtidspunkt og årsklasse

Sosioøkonomisk statusgruppe	Stabile menn ⁴				Signifik. test ¹	Mobile menn ⁴				Signifik. test ¹
	I	II	III	IV		I	II	III	IV	
Årsklassen 1921 før 28 årsalder	4,6	5,7	6,1	6,4	-	6,5	6,9	8,6	8,7	*** ²
Årsklassen 1921 etter 28 årsalder	0,8	0,8	2,2	3,4	-	4,2	4,0	6,7	7,0	***
Totalt 1921-årsklassen	5,4	6,5	8,3	9,8		10,7	10,9	15,3	15,7	
Årsklassen 1931 før 28 års alder	4,6	5,8	5,9	5,8		6,5	7,0	9,1	9,7	***
Årsklassen 1931 etter 28 års alder	0,9	1,4	0,8	2,1	* ³	3,0	3,2	4,1	5,6	***
Totalt 1931-årsklassen	5,5	7,2	6,7	7,9		9,5	10,2	13,2	15,3	

¹ Gruppene VIII (uføre) og IX (uten yrke) er utelatt både i tabellen og ved variansanalysen.

^{2***} Variansanalyse med F-test av variasjonen mellom gruppene i forhold til variasjonen innen gruppene ga signifikante forskjeller på 0,1 % forkastningsnivå.

³ do., 5,0 % forkastningsnivå.

⁴ Stabile menn: mobilitetsgruppe (1) - (5). Mobile menn: mobilitetsgruppe (6) - (7).

Tabell D. Gjennomsnittlig inntekt i faste kroner (1968-kroner) i utvalgte år for stabile og mobile menn i årsklassen 1921 etter sosioøkonomisk statusgr. på intervjudtidspunktet

Sosioøkonomisk statusgruppe	Stabile				Signifik. F-test ¹	Mobile				Signifik. F-test ¹
	I	II	III	IV		I	II	III	IV	
År										
1936	50	320	1810	2360	**	1000	970	1570	2780	***
1940	2480	3930	6230	7760	**	3450	5750	6440	7100	**
1946	7690	14110	11820	12730	-	9970	12900	12000	14210	**
1951	29260	21710	17270	18170	***	21600	20370	18370	20400	*
1956	41910	25680	20010	19080	***	29840	24590	20140	20560	***
1961	47190	29870	22500	20770	***	38540	30140	23120	22250	***
1966	47770	31490	23490	21040	***	41770	33980	25220	25090	***
1970	47620	33820	26070	23480	***	45140	36540	26910	26870	***
Gj.snittlig varighet av utd. i mndr. (N maks. ²)	79,2 (17)	32,2 (56)	11,6 (197)	7,0 (86)	***	67,2 (218)	29,0 (153)	10,2 (372)	5,4 (151)	***

¹ Se note 2-4 til tabell A

² Se note 5, tabell A

Litteratur

- Bartholomew D. J., 1967: «Stochastic Models for Social Process», London: Wiley.
- Becker, G. S., 1969: «Human Capital, a Theoretical Analysis with Special Reference to Education», NBER, New York.
- Blau, P. M. & Duncan, O. D., 1967: «The American Occupational Structure», New York: Wiley.
- Blumen, I. M., Kogan & McCarthy, P. J., 1955: «The Industrial Mobility of Labor as a Probability Process», New York, Ithaca.
- Coleman, J. S., 1971: «Resources for Social Change», New York: Wiley.
- Elder, G. H., 1975: «Age Differentiation and the Life Course», *Am. Soc. Review*, Vol. 1, 1975, pp. 165-191.
- Form, W. & Miller, D. C., 1949: «Occupational Career Pattern as a Sociological Instrument», *American Journal of Sociology*, Vol. LIV, No. 4, Jan. 1949.
- Galgerud, Age, 1973: «Yrkesmobilitet i Norge», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, årg. 14, 1973, pp. 179-193.
- Ghez, Gilbert, R. & Becker, Gary S., 1975: «The Allocation of Time and Goods over the Life Cycle», National Bureau of Economic Research, New York: Columbia University Press.
- Blakeg, Sigurd, 1975: «Variasjoner i arbeidskraftsmobiliteten over tid». *Levekårsundersøkelsen*, Arb.notat nr. 63.
- Kristiansen, Finn, 1974: «Mobilitet i arbeidsmarkedet - Betydningen av noen utvalgte forklaringsfaktorer», *Levekårsundersøkelsen*, Arb.notat nr. 54.
- Mincer J. 1958: «Investment in Human Capital and Personal Income Distribution», *Journal of Pol. Ec.*, Vol. 66, 1958, pp. 281-302.
- Peter, L. J. & Hull, R., 1969: «The Peter Principle», London, Souvenir Press.
- Ramsøy, Natalie Rogoff, 1977: «Sosial mobilitet i Norge», INAS/Tiden.
- Rideng, Arne K., 1972: «En inndeling av kommunene i Norge etter type», *Arb.notat 72/17*, Statistisk Sentralbyrå.
- Riley, M.W., Johnson M. E. & Foner, A., 1972: «Aging and Society: A Sociology of Age Stratification», Vol. III, New York: Russel Sage.
- Ryder, N. B., 1965: «The Cohorts as a Concept in the Study of Social Change», *Am. Sociol. Rev.*, Vol. 30, 1965, pp. 841-61.
- Skrede, K., 1971: «Sosio-økonomisk klassifisering av yrker i Norge, 1960, INAS.
- Skrede, K., 1976a: «Livssyklus, sosial likhet og sosial endring. Hovedaktivitet og bosted, Notat nr. 9 fra Yrkeshistorieprosjektet, INAS.
- Skrede, K., 1976b: «Livssyklus, sosial likhet og sosial endring. Yrkesaktivitet og sykkelighet, Notat nr. 11 fra Yrkeshistorieprosjektet, INAS.
- Skrede, K., 1976c: Inequality of Education, Income and Health Status in three Norwegian Male Cohorts; Memor. nr. 13 from the Occupational History Study, INAS.
- Skrede, K., 1977a: «Livssyklus, sosial likhet og sosial endring: Utdanning og inntekt, arb.notat nr. 12 fra Yrkeshistorieprosjektet. Kommer høsten 1977.
- Skrede, K., 1977b: «Livssyklus, sosial likhet og sosial endring. Et sammendrag fra Yrkeshistorieundersøkelsen. Arbeidsnotat, kommer høsten 1977.
- Sørensen, Aage Bøttger, 1972: «The Occupational Mobility Process: An analyses of Occupational Careers», Report No. 125, Center for Social Organization of Schools, Johns Hopkins University.
- White H. C., 1970: «Chains of Opportunity: Theory, Models and Data for Mobility», Cambridge, Mass.: Harvard University, Press.

I Grennes, Ragnhild (red): *Hvis husmoren ikke fantes*,
Pax forlag 1978.

Omsorgslønn, husmorlønn eller lønnet arbeid?

Den økonomiske betydning av arbeidet i hjemmet

Det er mange ulike arbeidsoppgaver som dekkes av samlebegrepet «arbeid i hjemmet». Grovt sett kan vi imidlertid dele dette arbeidet i *omsorgsarbeid* og *husarbeid*. Med omsorgsarbeid vil jeg forstå omsorg (stell, pass, samvær m.v.) for barn og voksne som er omsorgstrengende. Etter min mening er det nødvendig å skille mellom arbeid som blir utført for noen som ikke kunne klart å gjøre dette arbeidet på egen hånd, og arbeid som den hjemmearbeidende gjør for andre som i og for seg kunne gjort arbeidet selv.

Det siste er det mer nærliggende å kalle *tenesteyting*. I praksis kan det naturligvis være vanskelig å trekke et skarpt skille mellom omsorgsarbeid og tenesteyting. Stell av små barn er f.eks. omsorgsarbeid, mens arbeid som en mor gjør for voksne, hjemmeboende barn, er tenesteyting etter disse definisjonene. Men det betyr ikke det samme som at en kan finne og tidfeste én bestemt dag i et barns liv da omsorgsarbeidet gikk over til å bli tenesteyting.

Det må nødvendigvis også være et skille mellom det en kaller *omsorgsarbeid* og den utveksling av omsorg, kjærlighet og annen kontakt som skjer i forhold mellom mennesker. Dette betyr likevel ikke at en kan trekke skarpe grenser mellom *arbeid* og *utveksling* av følelsesmessige forhold i en konkret omsorgssituasjon. F.eks. vil ethvert samvær mellom små barn og foreldre ha innslag både av at foreldrene gjør ting *for* barna, og av *gjensidig* utveksling av følelser.

Det er ikke få arbeidstimer som blir nedlagt i hjemmearbeid i løpet av et år. Dette arbeidet blir imidlertid ikke omsatt i markedet og regnes dermed ikke med i bruttonasjonalproduktet (BNP), som er det mest brukte mål for den samlede produksjon av varer og tjenester i samfunnet.

Få vil imidlertid bestride at hjemmearbeidet har økonomisk verdi, såvel for husholdet/familien, som for samfunnet som helhet.

Produksjonen av varer og tjenester i *husarbeidet* har i første rekke økonomisk betydning for den familien som mottar disse tjenestene. Ved at familiemedlemmene slipper å kjøpe ting og tjenester i markedet, innebærer dette arbeidet i realiteten et *inntektstillegg*. Selv om dette tillegget ikke gir seg *synlig* utslag i kroner og øre, har det likevel økonomisk betydning. De verdiene som skapes ved arbeidet fordeles stort sett innen familien.

I utgangspunktet blir også *omsorgsarbeidet* utført for medlemmer av familien. Her er det de omsorgstrengende som «mottar» arbeidet, og det gis ingen *økonomisk* motytelse for arbeidet. Grunnlaget for arbeidet er tilknytningen mellom den som mottar omsorg og den som gir den. I motsetning til husarbeidet har omsorgsarbeid imidlertid også økonomisk betydning for *andre* enn den som mottar omsorgen: Ved at barn fostres opp og gis omsorg i hjemmet skapes grunnlag for framtidig tilgang av arbeidskraft.

Det er ikke bare barn som mottar omsorg i hjemmet, men også eldre, syke og uføre som helt eller delvis er avhengig av hjelp fra andre for å kunne klare seg. Dette arbeidet avlastet samfunnet for et pleiebehov som ellers måtte dekkes av annen hjelp i hjemmet eller ved institusjonspleie.

Disse eksemplene viser at omsorgsarbeidet har økonomisk betydning for samfunnet som helhet, selv om det ikke er denne økonomiske betydningen som er årsaken til at omsorgsarbeidet blir utført. Viktigere drivkrefter er «myke verdier» som kjærlighet og omtanke, ved siden av *forventninger* om hvilke oppgaver som skal utføres innenfor familiebånd.

Den kjønnsbestemte arbeidsdelingen og arbeidet i hjemmet

Det er ikke *bare* kvinner som utfører husarbeid og omsorgsarbeid i hjemmet, men den kjønnsbestemte, tradisjonelle arbeidsdeling i ekteskapet har gjort både husarbeidet og omsorgsarbeidet til kvinnens oppgave.

Ektefelleloven av 20. mai 1927 fastslår ektefellenes *gjensidige* forsørgelsesplikt. Loven sidestiller arbeid i hjemmet med inntektsgivende arbeid utenfor hjemmet.

Trass i at arbeidet i hjemmet har økonomisk betydning for familien og ansees som en likeverdig form for forsørgelse, gir det ingen økonomisk basis for den som utfører det. I et ekteskap med den tradisjonelle, kjønnsbestemte arbeidsdelingen blir kvinnen dermed *økonomisk avhengig* av mannen. Ektefelleloven slår fast at kvinnen har *rett* til penger, men håndhevingen av dette prinsippet og fordelingen av pengeinntekten er overlatt til ektefellene selv. Arbeidet i hjemmet gir for tiden heller ikke grunnlag for opptjening av pensjonspoeng til Folkestrygden, og det gir dermed ingen selvstendige pensjonsrettigheter utover

minstepensjonen. På dette feltet foregår det imidlertid utredningsarbeid med sikte på å foreslå utvidete trygderettigheter for personer med omsorgsfunksjoner.

Denne økonomiske avhengigheten av mannen oppleves trolig som et problem for svært mange kvinner, og ihvertfall er den grunnlag for et spenningsforhold mellom ektefellene både med hensyn til *fordelingen av og disposisjonsrett over økonomiske ressurser*. Økonomiske problemer blir ofte oppgitt som direkte eller indirekte hovedårsak til skilsmisse. Den indirekte virkningen består i at spenningsforholdet i økonomiske saker begrenser ektefellenes evne og mulighet til å snakke sammen om andre problemer i samlivet.

Kravet om å sikre økonomisk uavhengighet for kvinner i ekteskapet, blir dermed et grunnleggende krav i arbeidet for kvinnens frigjøring og for reell likestilling med mannen.

Sannsynligvis kan økonomisk uavhengighet av mannen oppnås bare hvis kvinnen selv mottar inntekt uavhengig av mannen. Det siste kan skje enten ved at kvinner har lønnet arbeid *utenfor* hjemmet, eller ved at arbeidet i hjemmet lønnes – enten fra det offentlige eller ved overføring fra den utearbeidende ektefellen.

Det kan diskuteres om en ordning med overføring av inntekt mellom ektefellene egentlig kan sikre den hjemmearbeidende *reell* økonomisk uavhengighet, selv om den administreres av det offentlige. Avhengigheten av mannens inntektsgivende arbeid vil fortsatt være til stede. Kvinnen er like økonomisk sårbar som i dag ved skilsmisse eller hvis mannen faller bort.

Forutsatt at den hjemmearbeidende faktisk får overført inntekt, sikres hun imidlertid *disposisjonsrett* til en andel av den utearbeidendes inntekt så lenge ekteskapet består. Dette gir bedre rettigheter for den hjemmearbeidende enn de nåværende bestemmelser hvor delingen av de økonomiske ressurser helt ut er overlatt ektefellene selv. Forslaget bør derfor ikke avvises uten en nærmere vurdering, som jeg skal komme tilbake til.

Heller ikke alternativet med *lønnet arbeid* utenfor hjemmet fører uten videre til frigjøring og reell likestilling.

Lønnet arbeid vil nok gi en kvinne større økonomisk uavhengighet av mannen i ekteskapet. Men dette skaper i seg selv ikke reell likestilling, hvis arbeidet i hjemmet fortsatt er kvinnens hovedansvar. Kravet om rett til lønnet arbeid for kvinnene må derfor gå hånd i hånd med et krav om at arbeidet i hjemmet i like stor grad må bli *begge ektefellenes* ansvar.

Uten dette vil kravet om lønnet arbeid for mange bli et krav om dobbeltarbeid. Det er også klart at de reelle mulighetene til lønnet arbeid i dag er svært små for mange kvinner. Tilbudet av arbeid er for lite mange steder i landet. Alder, bosted, manglende yrkeserfaring, og liten eller ingen utdanning gjør at svært

mange kvinner i dag blir stilt utenfor arbeidsmarkedet. Ikke minst av denne grunn bør også alternative former for økonomisk uavhengighet tas alvorlig.

Er husmorlønn eller omsorgslønn mulige alternativ?

Med *husmorlønn* forstår jeg lønn fra det offentlige til personer som har arbeid i hjemmet som hovedbeskjeftigelse og som ikke har lønnet arbeid av noen betydning i tillegg. Etter denne definisjonen vil en generell husmorlønn innebære lønn for såvel husarbeid som omsorgsarbeid, mens *omsorgslønn* alternativt måtte begrenses til personer som utfører omsorgsfunksjoner.

En eventuell ordning med husmorlønn ville fjerne behovet for skattekasse 2 som en særskilt ordning. Hvis *lønns*begrepet skulle ha noe som helst reelt innhold, måtte det imidlertid medføre betydelig *større* overføringer enn de som indirekte blir gitt ved klasse 2 i dag. Spørsmålet om husmorlønn blir dermed ikke bare et spørsmål om økonomisk uavhengighet for kvinnene, men også et spørsmål om å legitimere økte overføringer fra det offentlige til en-inntekts-familiene på grunnlag av det arbeidet som blir gjort i hjemmet.

Hovedargumentet for en ordning med husmorlønn slik det kommer fram i debatten, er at husarbeidet er *nyttig* og at det er *arbeid*. Andre som utfører arbeid får inntekt av det. Offentlig husmorlønn vil skape rettferdighet i forhold til personer med inntektsgivende arbeid.

Det er vanskelig å se at dette argumentet kan legitimere en ordning med generell husmorlønn. For det første blir verdiskapningen ved husarbeidet stort sett i familien. Arbeidet er for det meste begrenset til privatøkonomiske fordeler for familien, og det er innen familien det blir bestemt hvilke behov som skal prioriteres.

I en debatt ble det brukt følgende, noe forenklete, beskrivelse på en ordning med offentlig husmorlønn: Først bestemmer du deg for å bake ei kake. Deretter får du lønn fra staten for å bake kaka. Deretter spiser du, mesteparten av kaka sjøl.

Det blir rett nok hevdet at den hjemmearbeidendes innsats har en samfunnsmessig betydning ved at det gjør mannen bedre skikket til å yte en innsats i yrkeslivet. Forsåvidt som hjemmearbeidet fritar mannen for omsorgsoppgaver overfor *barn*, er argumentet uten tvil riktig. Men for resten av *husarbeidet* blir argumentet mer tvilsomt.

Kvinnenes innsats i hjemmet gir menn rekreasjon og mulighet til å yte en sterkere innsats i yrkeslivet enn personer som ikke får slik service. I forhold til disse andre arbeidstakerne er det nok mer rettferdig å regne verdien av dette rekreasjonsarbeidet som et *privat* og ikke et *kollektivt* gode.

Et annet viktig argument er at det ikke bare er husmødre på heltid som utfører arbeid i hjemmet. Arbeidet i hjemmet er heller ikke den eneste form for ubetalt

arbeid. Det ville skape stor vilkårlighet i forhold til annet ubetalt arbeid, om det skulle gis offentlig lønn for husarbeidet når husmoren ikke hadde annet inntektsgivende arbeid, men ellers ikke.

På denne bakgrunn er husmørlønn verken realistisk eller ønskelig. Men fraværet av egen lønnsinntekt skaper behov for andre inntekter. Det er *mer* realistisk å tenke seg at slike behov ble dekket ved en ordning med *garantert minsteinntekt* enn ved en mer begrenset ordning med husmørlønn.

Spørsmålet om en ordning med garantert minsteinntekt har imidlertid mange sider. Jeg skal ikke komme videre inn på alle her, bare kort nevne avgrensning til ulike former for trygd og pensjon, og til diverse finansieringsordninger for utdanningssøkende.

Om det kan være vanskelig å legitimere en ordning med generell husmørlønn, er det til gjengjeld betydelig sterkere argument for å innføre en ordning med *omsorgslønn*.

For det første er det ingen uenighet om at omsorgsarbeidet har stor samfunnsøkonomisk betydning, enten det gjelder oppfostring av barn eller omsorg for eldre og syke som trenger pleie. Den samfunnsøkonomiske verdien av dette omsorgsarbeidet kan beregnes på flere måter, enten i form av arbeidstimer omregnet til markedspris, eller i form av alternativ omsorg i ulike typer institusjoner. I begge tilfelle vil det dreie seg om meget store summer

I offentlig debatt er det stadig flere grupper som framholder at det må ytes rettferdighet og økonomisk kompensasjon for omsorgsarbeidet som utføres i hjemmet. For det andre blir det påpekt at omsorgslønn er en måte å sikre økonomisk uavhengighet for den hjemmearbeidende.

Spørsmålet om omsorgslønn er imidlertid ikke bare et spørsmål om hvilken samfunnsøkonomisk verdi omsorgsarbeid i hjemmet kan sies å ha under visse forutsetninger. For det første må en ta i betraktning *at samfunnet har tilpasset seg økonomisk til den ulønnete innsatsen i omsorgsarbeidet i hjemmet*. De økonomiske realitetene f.eks. i form av innsparte institusjonsplasser er med andre ord tilslørt.

Innsparte institusjonsplasser gir ikke noe økonomisk grunnlag for utbetaling av omsorgslønn, ihvertfall ikke på kort sikt, så lenge disse plassene i dag ikke belaster noe budsjett. Beregninger av kostnadene ved alternativ omsorg gir en god illustrasjon av omsorgsarbeidets verdi, men skaffer ikke pengene i seg selv. Paradoksalt nok kan en si at nettopp fordi omfanget og verdien av omsorgsarbeidet er så stort som det er, vil det være vanskelig å få innført omsorgslønn.

På kort sikt er det nok visse muligheter for spesielle ordninger med omsorgslønn for pleie og tilsyn av *syke, eldre og funksjonshemmede*. Her er det allerede gitt mulighet for kommunene til å lønne pårørende som hjemmehjelp innenfor de

statsstøttede hjelpeordningene for hjemmene, når det foreligger et konkret hjelpebehov som dekkes av pårørende. Slike ordninger praktiseres også i varierende omfang av mange kommuner. Dette vil imidlertid alltid være spesielle ordninger, der avlønning bli bestemt utfra den konkrete hjelp som blir gitt og det behov som er tilstede. I slike tilfeller vil det sannsynligvis også bli trukket inn muligheter for alternativ omsorg og kostnadene av denne.

Omsorgslønn for oppfostring av barn vil imidlertid være en generell ordning. I utgangspunktet måtte denne gjelde alle barnefamilier med barn i bestemte aldersgrupper. Det vil da dreie seg om meget store utgifter. Som eksempel kan nevnes at det i dag er anslagsvis 400 000 - 450 000 hjem med barn under 10 år. Hvis hver av disse familiene skulle motta en omsorgslønn på 20 000 kroner, ville det innebære en bruttoutgift for staten på 8 og 9 milliarder. Til sammenligning kan nevnes at statens stipulerte inntekter ved direkte skatter på formue og inntekt i statsbudsjett for 1978 er knapt 8 milliarder. Hvis en lønn av en slik størrelse skulle kunne utbetales til de aktuelle barnefamiliene, måtte staten enten ta inn dobbelt så mye i direkte skatt som den gjør i dag, eller alternativt gjennomføre en tilsvarende økning i avgifter og indirekte skatt. En slik ordning ville med andre ord føre til en sterk heving av bruttoskattenivået selv om nettoskattene ikke vil øke når omsorgslønnen blir tilbakeført til den private sektor.⁶ Derfor er en ordning med omsorgslønn til alle familier med små barn neppe tenkelig på kort sikt.

Det kan innvendes at en ordning med omsorgslønn ikke burde komme som en generell ordning til alle barnefamilier, men reserveres for hjemmearbeidende uten egen inntekt.

Det er to hovedargument mot en slik ordning. For det første gis det omsorg for barn også i hjem hvor begge foreldrene arbeider utenfor hjemmet. Døgnet har mange timer og det ville være lite rimelig om det bare var fravær av lønnet arbeid som kunne gi grunnlag for omsorgslønn. En omsorgslønn ville imidlertid være skattepliktig. Også en generell omsorgslønn ville gi relativt mer igjen for hjemmearbeidende uten egen inntekt enn for dem med egen inntekt.

Den andre hovedinnvendingen er at omsorgslønn bare til hjemmearbeidende ville virke sterkt konserverende for arbeidsdelingen og motvirke målet om større likestilling.

For å gi mulighet for mer fleksibel arbeidsdeling mellom foreldrene og økonomisk grunnlag f.eks. for redusert arbeidstid for begge foreldrene, bør en eventuell ordning med omsorgslønn gjelde uansett om begge ektefellene er i lønnet arbeid utenfor hjemmet. Selv om en generell omsorgslønn på kort sikt

⁶ Med bruttoskattene mener en det som totalt tas inn i skatter og avgifter fra den private sektor. Nettoskattene er det som «blir igjen i den offentlige sektor etter at kontantoverføringer (trygder og andre stønader) er tilbakeført til den private sektor.

ikke er et realistisk alternativ, kunne en tenke seg en gradvis utvikling mot en slik ordning.

Det er imidlertid ikke bare rent kostnadmessige innvendinger som kan reises mot tanken om en generell omsorgslønn. Også en slik ordning vil virke sterkt konserverende på en type arbeidsdeling, nemlig den som eksisterer mellom *hjem* og *samfunn* på et bestemt tidspunkt. Som eksempel kan en ta det velkjente med omsorgslønn i stedet for barnehageplasser. En kan lett tenke seg at en ordning med omsorgslønn i stedet for barnehageplasser *kan* føre til at utbygging av barnehagene stopper opp. Systemet kan etter en tid bli lite fleksibelt og uten den valgfrihet det var ment å gi.

Endelig må en også ta i betraktning at omsorg for barn ikke bare består av arbeid, men også av en gjensidig utveksling av følelser og samhørighet. Selv om det er enighet om en økonomisk kompensasjon for omsorgsarbeidet, tilsier det en viss forsiktighet i både bruk av lønnsbegrepet og i omfanget av de ytelser som blir gitt.

De to siste innvendingene går mest på *størrelsen* av de ytelser som kan tenkes overført, ikke på prinsippene som tanken om en omsorgslønn bygger på. Familiebeskatningsutvalgets forslag om et *omsorgsfradrag* til alle familier med små barn bygger blant annet på disse prinsippene, ved siden av at fordelingspolitiske og familiepolitiske hensyn også ble lagt til grunn for forslaget. (Forøvrig kommer jeg tilbake med en nærmere drøfting av forslagene fra familiebeskatningsutvalget.) Om dette forslaget blir gjennomført, vil det få en ordning som kan bygges ut gradvis.

Selv om et forslag om generell omsorgslønn ikke er særlig realistisk på kort sikt, er de langsiktige mulighetene bedre om det nå blir gitt politisk tilslutning til forslaget om et omsorgsfradrag.

Hovedtrekk i de nåværende reglene for skattlegging av ektefeller⁷

Fram til 1970 hadde vi et system med flere skatteklasser både for kommune- og statskattleggingen. Antall skatteklasser for en bestemt skattyter var avhengig av hvor mange personer vedkommende forsørget, både barn og voksne.

Fra og med 1970 gikk vi over til en ordning med bare to skatteklasser; klasse 1 for enslige skattytere (og ektefeller som liknes særskilt) og klasse 2 for ektefeller som liknes felles og enslige barneforsørgere. Økonomisk kompensasjon for forsørgelse av barn blir gitt i form av faste kontantoverføringer som barnetrygd og forsørgerstønad (nå forsørgerfradrag). Ektefeller blir som hovedregel skattlagt *felles* for inntekt og formue. Når begge ektefeller har inntekt av arbeid, kan imid-

⁷ I denne framstillingen er det ikke mulig å ta for seg alle bestemmelser og regler. Mer detaljert beskrivelse finnes f.eks. i NOU 1976:12 Familiebeskatning) kap. 2.

lertid ektefellen med den *laveste* arbeidsinntekten kreve seg særskilt liknet for denne inntekten. I det siste tilfelle skattlegges begge ektefellene i klasse 1.

I praksis vil spørsmålet om særskilt eller felles likning være avhengig av hva som gir lavest samlet skatt. Generelt kan en si at når de laveste inntektene overstiger en nedre grense, vil det *alltid* lønne seg med særskilt likning. Denne nedre grensen varierer fra år til år avhengig av skattereglene, men har de siste årene ligget i overkant av 15 000 kroner.

Det blir ikke utarbeidet fast statistikk over hvor mange norske ektepar som hvert år liknes særskilt og hvor mange som liknes felles. I 1973 var imidlertid totalt vel 850 000 ektepar. Av disse ble 26 % særskilt liknet. Vi kan ta dette tallet som en indikasjon på hvor mange gifte kvinner som selv hadde inntekt stor nok til med en viss rimelighet å kunne regnes som selvforsørgende. I ytterligere 20% av ekteparene hadde begge ektefellene inntekt og ektefellene ble felles liknet. I de resterende 54% var det bare én av ektefellene som hadde inntekt, i de aller fleste tilfellene var det da mannen.

For en skatteyder vil det alltid gi lavere samlet skatt å bli liknet i klasse 2 sammenliknet med klasse 1. Klasse 2 har dobbelt så høyt klassefradrag ved *kommuneskattelikningen* som klasse 1. Ved *statsskattelikningen* er det et større inntektsfradrag før skatt i klasse 2 sammenliknet med klasse 1, og det er en lempeligere progresjonstabell.

Siden statsskatten er *progressiv*, vil forskjellen i *samlet skattebelastning* mellom klasse 2 og klasse 1, bli større jo større inntekt skatteyderen har. Verdien av inntektsfradraget før skatt – den skatten en «sparer» – blir større jo større marginalsattprosent skatteyderen har. *Hvor mye* lavere skatt en får i skatteklasse 2 er avhengig av skattereglene det bestemte året (størrelsen av inntektsfradragene, progresjonsintervallene og skattesatsene i de to klassene).

Tabell 1, som er hentet fra Familiebeskatningsutvalgets innstilling, illustrerer hvordan alle lettelsene i klasse 2 avhenger av inntekten. Til sammenlikning er det også tatt med et eksempel fra 1969, før omleggingen i 1970.

Det er to hovedgrunner til at skatteklasse 2 har fått denne utformingen. For det første fordi personer skal leve av inntekten. For det andre fordi det var ønskelig med en viss utjamning mellom ektepar hvor *begge* ektefellene hadde inntekt (med særskilt likning), i forhold til ektepar hvor inntekten helt eller stort sett var opptjent av én av ektefellene. Utformingen av skatteklasse 2 ga et system som likner på forslaget om en todeling av ektefellenes inntekt, i alle fall for skattepliktige inntekter opp i mot gjennomsnittsnivå.

Tabell 1. Reduksjon i samlet skatt ved overgang fra klasse 1 til klasse 2 i 1969 (dårligste kommunale reduksjonstabell og skattøre 19), 1970, 1974 og 1975

Netto inntekt kr.	Reduksjon i skatt i kroner			
	1969	1970	1974	1975
10 000	779	799	1 116	1 370
20 000	882	799	1 216	1 370
30 000	936	1 699	1 774	1 970
40 000	936	2 079	2 598	2 470
50 000	936	2 700	3 348	2 970
60 000	936	3 199	3 848	3 770
80 000	936	4 199	4 848	5 520
100 000	972	4 699	5 198	6 270
150 000	972	6 949	6 098	7 370
200 000	972	8 200	6 698	7 970

Kilde: NOU 1976: 12 (Familiebeskatning), s. 10.

Skatteklasse 2 har ikke bare betydning for hvor mye ekteparet «får» av det offentlige i form av spart skatt. En annen virkning av stor betydning for hjemmearbeidende kvinner som ønsker inntektsgivende arbeid, er at skatten på deres eventuelle arbeidsinntekt vil avhengig av mannens. Noe forenklet kan en si at *hennes* netto inntekt vil bli skattlagt med *hans* marginale skatteprosent hvis den ikke er større enn at ektefellene fortsatt blir skattlagt sammen i klasse 2. Ved det årlige skatteoppgjøret blir riktignok skatten fordelt mellom ektefellene i forhold til den andelen de hver har av den samlede inntekten, men dette endrer ikke beregningsvirkningen for den samlede skatten.

Hvis mannen har høy inntekt og høy marginal skatteprosent, vil det med andre ord bli en relativt beskjeden økning i familieinntekten, hvis hustruens arbeidsinntekt ligger *under* eller i nærheten av grensen for særskilt likning. I den forbindelse bør det imidlertid tas i betraktning at dersom familien har barn under 14 år, kan standardfradraget i *hustrufradraget* dempe denne virkningen i positiv retning.⁸

På pluss-siden kan en også notere at selv om en eventuell arbeidsinntekt for den hjemmearbeidende ikke alltid vil gi så stor inntektsøkning *totalt* for familien, vil hun disponere en større *andel* av de samlede økonomiske ressursene enn når det bare er mannen som har inntekt. Dette bidrar til større økonomisk uavhengighet. De økonomiske fordelene ved å ha to inntekter vil imidlertid generelt være større jo større begge inntektene er, og jo mer likt fordelt inntekten er mellom ektefellene. De økonomiske fordelene ved rett til særskilt likning blir med andre ord størst for ektefeller som begge har høy inntekt.

Tabell 2 illustrerer dette. Den viser virkningene ved de skattereglene som gjaldt i 1975. Virkningene er imidlertid av samme type ved de skattereglene som nå

⁸ Virkningen av hustrufradraget er beskrevet i NOU 1976:12 (Familiebeskatning), avsnitt 2.2.4.

gjelder, selv om de konkrete utslagene i kroner er noe endret på de ulike inntektsnivåene.

Det er bare i de tilfellene hvor ektefellenes inntekter er *like* store, at skattefordelene ved særskilt likning sammenliknet med felles likning er nøyaktig så store som tabellen viser. Ennå er det relativt få norske ektepar som er i den situasjon at kvinnen kan oppnå like høy inntekt som mannen. Vi opplever imidlertid at mange kvinner bedrer sine muligheter på arbeidsmarkedet ved bedre utdanning og økende yrkesdeltaking. Det er også en velkjent tendens på ekteskapsmarkedet til at «krake søker make». Kvinner med høy utdanning gifter seg i stor utstrekning med menn med like høy eller høyere utdanning. Gifte kvinner med lang utdanning deltar i større grad i yrkeslivet enn kvinner med kort utdanning, og deres inntektsmuligheter er som oftest også bedre.

Tabell 2. Skattereduksjon når den samme bruttoinntekt er inntjent av to inntektstakere med like stor del på hver i forhold til inntjening av én inntektstaker med likning i skatteklasse 2. (Skatteregler: 1975)

Alternativ I		Alternativ II		
Brutto inntekt i kroner	Samlet skatt ved én innt.taker og likning i sk.kl. 2. Kroner	Bruttoinntekt i kroner	Skattereduksjon ved to innt.takere med like store inntekter. Kroner	
40 000	9 784	20 000 +	20 000	860
60 000	17 989	30 000 +	30 000	2 061
80 000	27 648	40 000 +	40 000	3 390
100 000	39 798	50 000 +	50 000	6 710
150 000	75 542	75 000 +	75 000	16 056
200 000	110 642	100 000 +	100 000	18 806

Kilde: NOU 1976: 12 (Familiebeskatning), s. 13.

Det er et tankekors at retten til særskilt likning i særlig grad er en fordel for kvinner med høye inntekter, og dermed også for to-inntektsfamiliene med høye inntekter. Kvinners krav om økonomisk uavhengighet og rett til lønnet arbeid bidrar dermed også til økonomiske forskjeller mellom kvinner, alt etter hvilke muligheter de har på arbeidsmarkedet.

Kravet om rett til økonomisk uavhengighet for kvinnene støter derfor i sin konsekvens til en viss grad mot ønsket om økonomisk utjamning mellom familier. Et system som bygger på individet i skattleggingen fører også til at en mister oversikten over inntektsfordelingen på familienivå. Vi må nok erkjenne at det er en nesten uløselig konflikt mellom et system som gir individet økte rettigheter og et ønske om å drive utjamning av økonomiske kår på familienivå.

Et krav om økonomisk uavhengighet for kvinnene i ekteskapet løses heller ikke av en *rett* til særskilt likning *alene*. Denne retten må følges opp av reelle muligheter til lønnet arbeid. Argumentene ovenfor har imidlertid vært sterkt

framme i debatten om *to-delning av ektefellenes samlede inntekt* som et mulig alternativ til de någjeldende reglene.

To-delning som alternativ

To-delning av inntekt kan innføres enten som en spesiell måte å *skattlegge ektefeller*, eller som en ordning for å *overføre inntekt mellom ektefeller*. I debatten holdes ikke disse to formene for to-delning alltid klart fra hverandre.

Ser vi på to-delning av inntekt som *skattleggingssystem*, illustrerer tabell 2 ovenfor også hvordan et slikt system med to-delning vil virke for én-inntektsfamiliene sammenliknet med skattlegging i klasse 2, forutsatt at hver av ektefellene da blir liknet i klasse 1.

For én-inntektsfamiliene med lave inntekter opp mot gjennomsnittsnivå vil det totalt bli meget beskjedne økninger i disponibel inntekt ved to-delning i forhold til likning i klasse 2. I disse inntektsgruppene er det som nevnt et tilnærmet to-delingsystem allerede i dag.

Det er først for de *høye* inntektene at to-delning gir en betydelig fordel sammenliknet med klasse 2. Som skattleggingsregel har to-delingssystemet med andre ord en utpreget anti-utjæmningsprofil. To-delning i skattleggingen vil ikke gi mer penger til en-inntektsfamiliene med lave inntekter, men derimot forsterke de forskjellene i skattereduksjon som allerede i dag er innebygget i klasse 2. I utgangspunktet betyr det en omfordeling til fordel for en-inntektsfamilier med *høye* inntekter.

Mot dette er det blitt pekt på at ektepar med to inntekter allerede nyter godt av disse fordelene ved at de har rett til særskilt likning. Det blir hevdet at det er rett og rimelig at en-inntektsfamilier får samme rett til å dele sin inntekt.

Det er imidlertid en viss forskjell i innsats i de to tilfellene. Bak én-inntektstakeren står den hjemmearbeidende med sin arbeidsinnsats i hjemmet, i to-inntektsfamiliene er det to arbeidstakere utenfor hjemmet, med reduserte muligheter for egenarbeid i hjemmet.

Men la det også være klart at de reglene vi har i dag *gir* fordeler til ektepar som har mulighet til en mer lik fordeling av økonomisk forsørgelse og av omsorg i hjemmet. Etter min mening er dette en fordel, fordi det kan virke i retning av ordninger hvor begge ektefellene reduserer sin arbeidstid og i større grad deler på omsorgen i hjemmet. En ordning med to-delning av felles inntekt vil ikke ha en slik virkning, men forsterke fordelene ved å ta inntekten samlet på en hånd. Mannen sitter jo som oftest med de beste inntektsmulighetene.

En to-delingsordning vil heller ikke gjøre det lettere enn i dag for kvinner å ta arbeid utenfor hjemmet. Avhengigheten av mannens inntekt og skatteutslagene

av kvinnens arbeid er fortsatt til stede i like høy grad, selv om familiens skatt *totalt* blir noe lavere.

Mange tilhengere av to-delingsalternativet forutsetter dessuten at det bare er skattereglene som skal endres. Det skal ikke direkte overføres inntekt mellom ektefellene, men bare skattelegges *som om* dette ble gjort. Det er stort sett slik to-delingsalternativet i dag blir praktisert i land som USA og Vest-Tyskland.

Alt i alt vil to-delning som *skattleggingsprinsipp* etter min vurdering *forsterke* et system som bidrar til å opprettholde den kjønnsbestemte arbeidsdelingen mellom ektefellene og de økonomiske fordelene av den «spesialiserte» arbeidsdelingen.

To-delingsalternativet vil verken gjøre kvinnens arbeid i hjemmet mer selvstendig og verdsatt i større grad enn i dag, eller gi kvinner mer penger mellom hendene. Det siste vil bare være tilfelle dersom det faktisk skjer en overføring av inntekt mellom ektefellene, noe som ikke er uten praktiske problemer.

To-delning av inntekt som *overføringssystem* er imidlertid på ingen måte bundet til to-delning av inntekt som *skattleggingsprinsipp*. Forutsatt at man finner fram til en måte å administrere selve overføringen på, kan en slik ordning praktiseres uten en eneste endring i de skattereglene som gjelder i dag, eller med de eventuelle endringer som en vil finne ønskelig av andre hensyn.

Det vil si at to-delning av inntekten som *overføringssystem* er fullt mulig uten de utpregete usosiale virkningene som to-delning av inntekten gir som *skattleggingsprinsipp*. Hvis en slik ordning først blir gjennomført, kan den praktiseres uansett hvilke skatteregler som gjelder til enhver tid.

Jeg har tidligere i denne artikkelen pekt på at en ordning med direkte overføring av inntekt mellom ektefellene kan føre hjemmearbeidende kvinner uten egen inntekt en god del nærmere økonomisk uavhengighet. Reell økonomisk uavhengighet vil en slik ordning ikke gi, fordi kvinnen fortsatt vil være avhengig av mannens inntektsgivende arbeid. Faller han fra, vil hun stå uten inntektsgrunnlaget. Faktisk to-delning av inntekt kan derfor ikke erstatte kravet om rett til lønnet arbeid. Inntil alle kvinner har reelle muligheter for lønnet arbeid, vil imidlertid en ordning med faktisk overføring av pengeinntekten være en betydelig fordel for mange kvinner.

Motstanden mot et slikt overføringsprinsipp ligger i første rekke på det praktiske plan. Det er ikke lett å tenke seg hvordan et system med faktisk overføring av inntekt mellom ektefellene kunne administreres slik at en var sikret at den hjemmearbeidende faktisk fikk overført pengene og unngikk rene proforma løsninger. Der den utearbeidende er lønsmottaker, kan en nok pålegge arbeidsgiveren en direkte utbetaling til den hjemmearbeidende. Men dette løser ikke problemene i familier hvor den utearbeidende er selvstendig næringsdrivende o.l. Hvis det offentlige – f.eks. likningskontorene – skal trekkes inn som «mellom-

mann», vil det på den annen side kreve nye administrative ordninger og sannsynligvis økte kostnader. Det er imidlertid ikke grunn til å anta at problemene er uløselige, og spørsmålet fortjener å vurderes videre.

Omsorgsfradrag og personfradrag

Flertallet i Familiebeskatningsutvalget gikk inn for en endring av det gjeldende systemet, men ikke i retning av to-delning. I stedet foreslo flertallet i utvalget en omlegging til et system med *modifisert* individualskattlegging. Hver person skulle i utgangspunktet ha rett til et fradrag i skatten – *personfradraget*. Personfradraget skulle også gjelde både to-inntekts og én-inntektsfamilier. Begge ektefellene i én-inntektsfamiliene skulle ha rett til hvert sitt fradrag. Personfradraget for den hjemmearbeidende skulle kunne komme til fradrag i skatten til den av ektefellene som hadde inntekt. Utvalget pekte også på muligheten til å utbetale fradraget kontant til den hjemmearbeidende. Det siste ville imidlertid føre til en økning i bruttoskattene, fordi de pengene som skulle utbetales til de hjemmearbeidende først måtte «trekkes inn» fra skattytere med inntekt. Utvalget var i mandatet pålagt å ta hensyn til at forslagene ikke burde øke brutto-beskatningen, men helst redusere den.

Noe forenklet kan en si at virkningen av dette forslaget vil bli som å erstatte den inntektsvarierende skattereduksjonen i klasse 2 med et skattefradrag, med like store ytelser til alle én-inntektsfamilier. Utvalget foreslo at personfradraget burde settes like høyt som skattereduksjonen ved klasse 2 for inntekter på gjennomsnittsnivå.

Personfradraget ville dermed gi større skattereduksjon enn klasse 2 for en-inntektsfamilier med inntekt under og opp til gjennomsnittlig inntektsnivå, og ville gi en utjamning av inntekt mellom én-inntektsfamilier med høye og lave inntekter.

Ved at fradraget ble like stort for alle, ville en også unngå at skatten på egen arbeidsinntekt for den ene ektefellen ble direkte avhengig av størrelsen av den andre ektefellens inntekt, slik det er etter de gjeldende reglene.

Utvalget foreslo også et *omsorgsfradrag* i skatt for alle foreldre med barn under 10 år, gradert etter yngste barns alder. Bakgrunnen for dette forslaget var behovene for å styrke barnefamilienes økonomi, *særlig i småbarnsperioden*. I denne perioden krever barna mye omsorg, samtidig som foreldrene ofte opplever et sterkt økonomisk press p.g.a. etableringsutgifter til bolig og på grunn av relativt lavere inntekter enn foreldre med større barn.

Ved å gi et omsorgsfradrag i skatt i denne perioden, kan det økonomiske presset på familiene reduseres, og foreldrene kan gis bedre mulighet til å ivareta omsorgsoppgavene ved redusert arbeidstid eller tilsvarende ordninger. Fradraget kunne også betraktes som en *delvis* kompensasjon for den samfunnsøkonomiske betydning av omsorgsarbeidet i hjemmet.

Flertallet i utvalget mente også at det fortsatt burde overføres penger direkte til hjemmearbeidende uten egen inntekt, i likhet med den ordningen som nå praktiseres for barnetrygden. Hensynet til bruttobeskatningens størrelse burde her vike for ønsket om å sikre at den hjemmearbeidende i alle fall har disposisjonsrett over en del av familiens ressurser.

Men utvalget pekte også på konflikten mellom på den ene siden å *synliggjøre* kvinners omsorgsarbeid og på den andre siden å *konservere* en bestemt arbeidsdeling mellom ektefellene. Utvalget gikk derfor primært inn for at alle ytelser som gjaldt barn, dvs. barnetrygd, omsorgsfradrag og andre ytelser som forsørgerstønad (nå forsørgerfradrag) fortrinnsvis burde deles *likt* mellom foreldrene. Fradragene kunne så utbetales kontant til alle som ikke hadde egen inntekt, og trekkes fra i skatten for alle med skattepliktig inntekt.

I skrivende stund er den videre skjebnen til disse forslagene noe uklar. I St. meld. nr. 61 (1976-77) har Regjeringen støttet tanken om et omsorgsfradrag, men stilt seg noe mer reservert til en omlegging i retning av et system med modifisert individskattlegging. Meldingen gir uttrykk for at en vil opprettholde systemet med to skatteklasser, men på litt sikt gjøre forskjellene mellom skatteklasse 1 og 2 mer *lik* for alle én-inntektsfamilier.

I den grad det har vært diskusjon om innstillingen fra Familiebeskatningsutvalget, har innvendingene vært konsentrert om at flertallsforslaget ikke vil gi den utjamning mellom én-inntektsfamilier og to-inntektsfamilier som skatteklasse 2 i noen grad gir i dag. Mange ønsker også denne virkningen forsterket ved å innføre to-delning eller delvis deling som skattleggingsprinsipp.

Jeg har ovenfor forsøkt å presisere at det er flere, og tildels kryssende hensyn som skal ivaretas ved skattesystemet: Skattereglene skal være rettferdige, behandle like forhold likt, skattlegge etter evne og også gi utjamning av økonomiske kår.

Det er kryssende hensyn mellom kravet om at ektefellene skal betraktes som økonomisk selvstendige i skattleggingen, i forhold til ønsket og behovet for en utjamning av økonomiske kår på familie-nivå. Her bør en imidlertid også ta med i betraktning at ekteskapet er *en* samlivsform. Det finnes flere. En økonomisk utjamning basert på innskrenkning i nåværende rettigheter for ektefeller til å bli særskilt liknet er neppe en farbar vei å gå i dag, og vil ikke være rettferdig i forhold til samboende par uten vigsel som ikke vil få tilsvarende innskrenkninger.

Samtidig synes det – ikke minst i dagens økonomiske situasjon – langt fram til at alle kvinner har reelle muligheter til lønnet arbeid, og til at omsorgsarbeidet i hjemmet blir like selvfølgelig for mannen som det er for kvinnen. Mange kvinner har tilpasset seg den tradisjonelle arbeidsdelingen i ekteskapet, og har små muligheter til å velge en annen. Da blir det viktig å komme fram til regler som er

slik at de ikke hindrer en bevegelse i retning av de *langsiktige* mål, *samtidig* som de kvinner som har funnet sin plass innenfor det «gamle» systemet ikke blir skadelidende i urimelig grad.

På denne bakgrunn mener jeg at det er *viktigere* å sikre hensynet én-inntektsfamiliene med *lave* inntekter enn å sikre utjamning mellom én-inntektsfamilier med høy inntekt og to-inntektsfamilier med høye inntekter.

I tillegg til de rene fordelingspolitiske hensyn kommer de familiepolitiske målsettingene. Hvis en skal bedre mulighetene for mer lik fordeling av økonomisk forsørgelse og av omsorgsarbeid hjemmet, samtidig som en vil gi foreldrene bedre muligheter til å ta seg av barna i småbarnsperioden, *må* konsekvensene bli bedre muligheter til redusert arbeidstid for *begge* foreldre, kombinert med økte overføringer til familiene i denne perioden. Det er slike vurderinger som ligger bak forslaget om *omsorgsfradraget*. Virkningene vil også styrkes av et *personfradrag*.

Kvinner har behov for økonomiske ressurser *før* kravet om rett til lønnet arbeid kan bli en realitet for alle kvinner. *Inntil* kvinners ønske om økonomisk uavhengighet kan sikres ved en reell rett til lønnet arbeid, blir det viktig å ha ordninger som sikrer kvinnene en større andel av de økonomiske ressursene i familien. Den økte bruttobeskatningen, dvs. økt skatt for mannen, vil føre til protester som en må være beredt til å møte om en satser på en *offentlig* omsorgslønn Tilsvarende argument – om en lavere disponibel inntekt for mannen – vil en måtte turnere hvis en velger alternativet overføring av inntekt.

Personlig har jeg liten tro på at det kan være mulig å oppnå politisk tilslutning til *store* omlegginger på dette feltet. Dertil er for mye «bundet opp» i det systemet en har. Systemet lar seg i liten grad endres i «store jafs» av gangen.

Jeg er også sterkt i tvil om et system med omsorgslønn eller lovfestet overføring av inntekt mellom ektefellene har *så* mange gode egenskaper at de er verdt den kampen det eventuelt vil måtte koste å gjennomføre slike ordninger. Da har jeg langt større tro på en kamp *for* arbeid til kvinner, *for* bedre ytelser til barnefamiliene, kombinert med rett til redusert arbeidstid for *begge* foreldrene i småbarnsperioden. Parallelt *må* kampen også *føres for* større likhet mellom manns- og kvinnelønner, og *for* mindre inntektsulikhet i samfunnet som helhet.

Dagbladets kronikk 10. november 1979
– med Natalie Rogoff Ramsøy.

Hvor mye mobilitet?

Kronikkforfatterne er knyttet til Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning, og tar i denne kronikken for seg en del påstander om mobiliteten i Norge som er kommet fram i debatten om Lied-innstillingen. Kronikkforfatterne syns Lied-utvalget har brukt lite energi for å skaffe seg elementær kunnskap om mobilitetsforholdene i Norge.

Direktør Finn Lied er øyensynlig overrasket over reaksjonen på utredningen om strukturproblemer og vekstmuligheter i norsk industri. Debatten har stort sett basert seg på massemedienes framstilling av utredningens innhold og hovedsakelig berørt formuleringer som økt mobilitet. Finn Lied har i sine kommentarer til pressen, radio og fjernsyn, understreket av a) det som sies om økt arbeidsmobilitet i utredningen ikke er et konkret forslag, men heller et moment til videre vurdering når praktiske tiltak eventuelt settes i verk, b) at økt yrkesmessig mobilitet ikke må forveksles med økt geografisk mobilitet, c) at geografisk mobilitet ikke behøver være skadelig (noe hans egen flyttehistorie beviser) og d) at debatten har overdrevet den vekt utredningen har lagt på arbeidsmessig mobilitet i forhold til andre momenter.

Etter å ha lest utredningen kan vi forstå Finn Lieds overraskelse. Det sies faktisk svært lite i utredningen om yrkesmessig og geografisk mobilitet. Arbeidsgruppen har satt seg inn i en rekke publikasjoner fra inn- og utland og ikke minst fra viktige industripolitiske organisasjoner som OECD. Fra disse studier har gruppen kunnet tallfeste noen av de størrelser som drøftes i utredningen – men *ikke* mobilitet. Til tross for mangel på data, har utredningsgruppen sannsynligvis fått inntrykk av at mobiliteten i Norge og andre industriland generelt er lav. I ett av utredningens avsluttende avsnitt om "vekststimulerende tiltak" heter det uten forbehold "at vårt samfunn er blitt utpreget statisk med lav mobilitet" (s 93).

I et foredrag i Polyteknisk Forening 16. oktober, tok statsminister Nordli opp samme tema, men førte inn en del nyanser om endringer i den geografiske

fordeling av befolkningen i dette århundre. Som Nordli pekte på er bosettingsmønsteret i dag "ikke lenger... det samme som det var i begynnelsen av århundret eller tiden omkring den annen verdenskrig". Det samme kan sies om næringsstrukturen og fordelingen etter yrke av dem som er i lønnet arbeid, der mønstret har endret seg meget sterkt i etterkrigsårene. Slike endringer peker snarere mot en høy mobilitet enn en lav.

Statsministerens formuleringer antyder en viss forsiktighet når det gjelder den lave mobiliteten i Norge. Vi vil følge opp dette og sette et spørsmålstegn ved påstanden om at Norge er et land preget av lav mobilitet. Spørsmålet om mobiliteten allerede er høy eller lav har ikke bare akademisk interesse. Hvis mobiliteten allerede er høy, er det sannsynligvis lite å oppnå ved å sette inn sterkere virkemidler for økt mobilitet. Det kan derfor være nyttig for det videre arbeid med disse viktige problemer å legge fram opplysninger fra en analyse som tar oss i hvert fall et stykke på vei mot et bedre kunnskapsgrunnlag når det gjelder mobilitet i Norge i etterkrigsårene.

Denne analysen er en del av en større undersøkelse vi foretok ved Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning (INAS) i første halvdel av 1970-årene (Yrkehistorieundersøkelsen). Representative utvalg av menn født i 1921, 1931 og 1941 ble intervjuet i 1971 om blant annet sine yrkesmessige og bostedsmessige historier. Alle bosteder og alle jobber som varte minst en måned ble registrert. Ved intervjuingen og den senere bearbeiding av datamaterialet ble den innbyrdes samstemmighet i opplysningene kontrollert.

Resultatene fra undersøkelsen er jamført med folketellingsdata og andre uavhengige kilder fra samme periode. Alt tyder på høy grad av pålitelighet. Akkurat når det gjelder antall flyttinger og antall jobbskift, kan vi være temmelig sikre på at hvis de ikke er helt riktige pga. hukommelsessvikt hos den enkelte, ligger de heller for lavt enn for høyt.

Geografisk mobilitet

La oss begynne med det eneste tall som hittil er trukket inn i diskusjonen om utredningen: Finn Lied har sagt at han selv har flyttet elleve ganger. Gjennomsnittlig hadde de 50-årige mennene i vår undersøkelse flyttet 9 ganger (flyttinger definert som skifte av bostedet fra et postdistrikt til et annet). Finn Lied ville neppe ha sitert fra sin egen historie hvis ikke han regnet 11 flyttinger som usedvanlig mange. Men usedvanlig er det ikke: hver fjerde mann i vår undersøkelse hadde flyttet *minst* 11 ganger og hver tiende mann flyttet 15 ganger eller flere.

Yrkesmessig mobilitet

Yrkesmessig mobilitet behøver ikke å innebære flytting. Mange skifter jobb og yrke uten å skifte bosted, og det er heller ikke sjelden at yrkesskifte finner sted uten endring av arbeidsgiver. Det har liten hensikt å legge fram gjennomsnittstall om yrkesmobilitet, fordi bak slike gjennomsnitt skjuler det seg en markert variasjon i forhold til alder. Dessuten sier det lite om yrkesmobilitet i Norge er lav

eller høy hvis ikke tallene kan settes inn i en videre ramme med sammenlikning til andre land.

Det finnes et sammenliknbart materiale fra et annet land basert på en intervjuundersøkelse med det samme opplegg. Tallene kommer fra USA, som av de fleste blir oppfattet som mobilitetens høyborg.

Både i Norge og i USA forekom skifte av et yrke til et annet oftest i begynnelsen av 20-årsalderen og minket i hyppighet med økende alder. *Mest interessant er det at yrkesskiftene forekom like hyppige eller noe hyppigere i Norge enn i USA fram til 30-års alderen og noe lavere i Norge enn i USA etter denne alderen.*

Noen illustrasjoner: Unge nordmenn i betalt arbeid mellom 20-24 år skiftet fra en jobb gjennomsnittlig hver 17de måned (ca. 1 ½ år), mens amerikanske menn i samme alder skiftet yrke gjennomsnittlig hver 24de måned (2 år). Fra 25-29 årsalder beholdt nordmenn sine jobber i gjennomsnitt i 3,3 år før de skiftet, amerikanere 3 år. Deretter synker yrkesmobiliteten i begge land. I 35-39 årsalderen skiftet nordmenn jobb gjennomsnittlig hvert 6. år og amerikanere hvert 5. år. Det amerikanske materialet slutter med 39 år gamle menn, men våre norske data viser at mobiliteten avtar ytterligere etter 40-årsalderen.

Påstanden om at det norske samfunn er "utpreget statistisk" blir ikke særlig støttet av denne sammenlikningen, med mindre det påstås at også USA er utpreget statistisk. Riktignok har vi ikke opplysninger for årene siden 1971. Offisiell statistikk om flyttinger over kommunegrenser viser en nedgang på ca. 10% i 1970-årene, uten at vi vet at noe tilsvarende har skjedd når det gjelder yrkesmobilitet.

Mer fruktbart enn å diskutere hva som er høy og hva som er lav mobilitet er det imidlertid å føre tankene videre på hva som ligger bak den sterke sammenheng mellom alder og mobilitet. Her kan det skytes inn at denne aldersmessige variasjon gjelder ikke bare yrkesmobilitet, men også skifte av bosted. I tillegg til Yrkeshistoriematerialet, kfr. Statistisk årbok, som viser at andelen som flytter over kommunegrenser hvert år er høyest i alderen 20-24 år for norske menn og alderen 15-19 år for norske kvinner.

Det trengs ikke lang skoloring i samfunnsvitenskap for å forstå at den avtagende mobilitet med økende alder skyldes endringer i den enkeltes livssituasjon over livssyklusen. Forklaringen er så enkel som at med økende alder har alle mennesker flere og flere nære pårørende å ta hensyn til. Vi understreker dette opplagte forhold fordi det har en god del å si for hvilke deler av den offentlige politikk som ble berørt i forbindelse med en politikk med sterkere mobilitetsstrammende tiltak. Arbeidstakere er også ektefeller, foreldre til sine barn og barn av sine foreldre. Å styre og muligens øke mobilitet i relativt høy alder blant arbeidstakere er en oppgave som griper langt utover Industridepartementets

kompetanseområde. Det er neppe grunn til å tro at gevinstene av økt mobilitet i disse aldersgruppene vil bli særlig lettkjøpte.

Men selv disse betraktninger neglisjerer kanskje den viktigste faktor av alt når det gjelder mobilitet. En mer fullstendig teori om mobilitetens forhold til endringer i nærings- og yrkesstruktur bygger på to helt forskjellige typer mobilitet. Den ene type er nærings- og yrkesskifter hos den enkelte fra et tidspunkt til et annet i løpet av sitt liv. Dette er nettopp den type mobilitet som er drøftet i Lied-komiteens utredning og for så vidt hittil i denne artikkel. Den andre typen består i at nye generasjoner eller kull, når de går inn i arbeidslivet velger en helt annen sammensetning av yrker/næringer enn de avgående kull som de erstatter. Unge mennesker i år går inn i et radikalt endret arbeidsmarked enn 70-åringer som går ut i år. Mobilitetsforskning fra mange land over et langt tidsrom har bekreftet at det er denne endring i de unges yrkessammensetning i forhold til de gamle som de erstatter, som virker sterkest som omstillingsfaktor i arbeidslivet. Her viser vi til boken *Sosial mobilitet i Norge*, basert på vår undersøkelse der denne type mobilitet i Norge i de siste 40 år er grundig belyst.

Dette gir også interessante refleksjoner for en offentlig politikk. Hvis tidlige yrkesvalg spiller en så avgjørende rolle, er det nærliggende å trekke inn skolen som virkemiddel. Lied-komiteen har faktisk viet undervisning stor plass i sin utredning, faktisk betydelig større plass enn til dens få hentydninger til den norske befolknings uvillighet til å flytte på seg.

Lied-utvalget peker selv på (i tilknytning til diskusjoner om kartlegging av vekstforutsetningene) "... betydningen av at en følger med i resultatene fra *denne sektor* (vår uthevning) av den samfunnsvitenskapelig forskning". I denne forbindelse vil vi nevne at vi har lagt vekt på å formidle resultatene fra Yrkeshistorieprosjektet. Vi har gitt ut 19 rapporter, flere tidsskriftartikler og en bok og spredt disse i stort antall til bl.a. en rekke utredningsorganer i Norge. Vi kan bare beklage at Lied-utvalget begrenser sin kontakt med den norske samfunnsvitenskapelige forskning til enkelte sektorer og at hovedinntrykket av Norge som et statisk land formidles uten reservasjoner på grunnlag av løsrevne sitater fra OECD-rapporter.

Lied-utvalget understreker selv at utvalgets rolle ikke er å foreta *valg*, men å peke på alternativ og mulige veier å gå i den framtidige industripolitikken. Det er opp til andre å foreta valget. Vi ser ikke bort fra at Lied-utvalget har mange gullegg i hatten. I troen på sterke gevinster av økt mobilitet i Norge mener vi imidlertid at utvalget har anstrengt seg lite for å klarlegge premisser og konsekvenser i den norske virkelighet.

Kapittel 1 i Skrede, K. og Tornes, K. (red.):
Studier i kvinners livsløp,
Universitetsforlaget, Oslo, 1983.

Innledning: Hva er et livsløpsperspektiv?

Livsløpsperspektivet i kvinneforskningen

Vi vil definere et livsløp som de hovedaktiviteter, roller og begivenheter som et individ eller en gruppe engasjerer seg i i løpet av et lengre *tidsrom*. Bestemte begivenheter eller aktiviteter er gjerne karakteristiske for ulike perioder i den enkeltes liv. Vi kan derfor ofte snakke om ulike *faser*. Et livsløpsperspektiv i forskningen vil innebære at forskeren i utgangspunktet antar et mønster av begivenheter og faser som hun søker å beskrive og/eller forklare. Et slikt mønster kan også gjelde for aggregater av enkeltlivsløp, for eksempel kohorter.

Forskning om kvinners sosiale og Økonomiske levekår i Norge de senere år har vist at både deres deltagelse i samfunnsaktiviteter og deres andel av samfunnets ressurser er forskjellig fra menns (Levekårsundersøkelsen, 1976; Maktutredningen, 1982; Berg et al., 1977; Støren og Schou Wetlesen (red.), 1976; Hernes, 1982 og Wærness, 1982). I utgangspunktet er det vesentlig å understreke at menn og kvinner i store *trekk* går gjennom de samme fasene i løpet av livet. Begge har en første barndom og oppvekst i sin orienteringsfamilie, flytter hjemmefra når de kommer i slutten av ungdomsårene, eller må av geografiske årsaker flytte hjemmefra for å få utdanning eller arbeid. De fleste etablerer etterhvert egen familie og begynner i lønnet arbeid. Men at majoriteten i et samfunn gjennomlever de samme hovedfasene betyr ikke at alles liv blir likt i de forskjellige fasene. Der finnes store muligheter for variasjoner både med hensyn til valg, aldersplassering og rekkefølge av ulike livsløpsbegivenheter og aktiviteter.

Individenes mulighet til selv å velge sitt livsløp vil være begrenset av forhold som sosial klasse, rase, geografisk tilhørighet og alder. I tillegg kommer den allmenne kulturelle arv som begrenser medlemmenes adferd på tvers av sosiale kjennetegn

i ethvert samfunn. Fremfor alt vil vi i denne antologien ha som utgangspunkt at det eksisterer ulike begrensninger i muligheter mellom kvinner og menn, også når de ellers er sammenlignbare hva angår bakgrunnsforhold og ressurser.

Forskning har etterhvert gitt et ganske entydig bilde av den betydning kvinners tilknytning til omsorgsaktiviteter og reproduksjon har for deres levekår på andre områder. Menns levekår bestemmes imidlertid av helt andre forhold. Den kjønnsmessige arbeidsdelingen, kjønnsidentitet og kjønnsrollene slik vi kjenner dem, setter fortsatt klare grenser for hva som er «passende» adferd for de to kjønn.

Det vil i realiteten være ulike *tilpasningsstrategier* som står åpne for menn og kvinner over livsløpet, både når det gjelder kombinasjoner av begivenheter, aldersplasseringen av dem, rekkefølgen og intervallene mellom dem. Forskjellene innebærer ikke at det er tale om den «totale» frihet for den ene parten og den «totale» ufrihet for den andre. De to kjønn har *ulike grader av frihet i forhold til ulike aktivitetsområder*. For eksempel vil en mann ha få – om noen – valg med hensyn til det å være yrkesaktiv eller ikke. En kvinne vil ha få – om noen – valg med hensyn til det å ha hovedansvaret for omsorgsoppgavene i en familie. Den tradisjonelle kjønnsmessige arbeidsdelingen vil altså i utgangspunktet stille de to kjønn ganske ulikt med hensyn til noen avgjørende «valg» som hver av dem så å si må gjøre. Men – denne «felles» begrensningen fører ikke til felles skjebne når først det «riktige valget» er gjort. Det har ganske ulike konsekvenser for muligheten for senere valg og tilpasningsstrategier. Vår påstand er at menn tidlig i livsløpet stilles i en ganske annen og friere stilling med hensyn til de plikter som forventes av dem senere i livet enn tilsvarende for kvinner. Derved har de også et mye større spekter av kombinasjonsmuligheter både på hvert alderstrinn og over hele livet. Menns livsløp blir oftere enn kvinners en prosess hvor de kumulerer ressurser over et lengre tidsrom. Kvinners liv gir mindre anledning til slike kumulative valg fordi arbeidsoppgavene deres oftere bestemmes av *andres* aktivitetsmønster. Kvinners livsløp preges gjerne av en rekke enkeltbegivenheter og et kort tidsperspektiv. Dette innebærer blant annet at samme begivenhet har til dels helt ulike konsekvenser for de to kjønn livsløp. Etablering av familie og inngang i yrkeslivet er typiske eksempler i så måte, og er blant annet av den grunn gjennomgangstema i mange av bidragene i denne antologien.

Utgangspunktet for antologien har vært å beskrive – og i noen grad forklare – hvordan kvinners levekår varierer i løpet av livet etter et annet mønster enn det vi finner for menn. I Kristin Tornes' artikkel blir ulikheter mellom kjønnene mht. tidsperspektiv, valgmuligheter og tilpasningsstrategier drøftet innenfor en teoretisk ramme. Andre artikler tar opp mer konkrete deler av det totale bildet og analyserer hvordan de aktiviteter kvinner er engasjert i på ulike alderstrinn, preges av omsorgsaktiviteter tidligere, her og nå, eller forventningene om dette i framtida og hvilke konsekvenser det har for kvinners levekår. Resultater fra empiriske undersøkelser er referert i den utstrekning det har vært mulig innenfor bokas ramme. De aktiviteter som diskuteres er *utdanningsprosessen* på ulike

nivåer (Anne Katrine Broch-Due og Kristin Tornes, Kjellaug Waage), *yrkesaktivitet* (Kirsten Bjøru og Annemette Sørensen, Kari Skrede og Annemette Sørensen, Mie Berg, Kjellaug Waage), foruten forløpet av demografiske begivenheter som *samliv, ekteskap og barnefødsler* (Turid Noack, Lars Østby, Kirsten Bjøru og Annemette Sørensen). Dessuten fokuserer ett av bidragene på hvordan tidligere begivenheter i livsløpet har betydning for *opplevelse* av egne levekår og velferd (Siri Næss).

Sett under ett gir artiklene både et *makro*-perspektiv og et *mikro*-perspektiv på kvinners livsløp. I makro-perspektivet er vi særlig opptatt av hovedtrekk i norske kvinners livsløp, og hvordan disse endrer seg over tid. Bidragene befinner seg også i spenningsfeltet mellom en statisk og en dynamisk forståelse av kvinners situasjon. Vi mener at vi derved har vært i stand til å fange opp endringer av så stor rekkevidde at vi med rette kan snakke om en «usynlig revolusjon». Data-grunnlaget er offentlig statistikk og representative utvalgsundersøkelser på landsbasis. Det er særlig artiklene til Bjøru og Sørensen, Østby og Noack som formidler makro-perspektivet. Innenfor mikro-perspektivet er vi mest opptatt av å klarlegge betingelsene og mekanismene som påvirker kvinners valg (og ikke-valg) i forhold i utdanning, yrkesliv og familieoppgaver. Antologien er også et *tverrfaglig* arbeid. Forfatterkollegiet representerer i alt fem samfunnsfag (sosiologi, sosialantropologi, sosialpsykologi, geografi og sosialøkonomi). Men fokus for artiklene er det samme; å gi et bidrag til forståelse av kvinners livsløp.

Livsløpsperspektivet har imidlertid en *disiplin*-tilknytning og anvendes med noe ulikt utgangspunkt innenfor samfunnsfagene. Det har *ikke* vært vår ambisjon at antologien skulle gi et fullstendig bilde av livsløpsperspektivets historie og anvendelse innenfor fagtradisjoner. Artiklene i boka preges imidlertid noe av at forfatterne har forskjellig fagbakgrunn. Vi har derfor funnet det riktig å ta med en kort oppsummering av hovedtrekkene ved livsløpsperspektivet innen noen av samfunnsfagene. Det kan også illustrere det potensiale for tverrfaglig samarbeid som ligger i dette perspektivet og lede opp til en diskusjon av linjer og muligheter for det videre arbeidet.

Livsløpsperspektivet i ulike fagtradisjoner

Ved livsløpsperspektivet antar vi i utgangspunktet en sammenheng mellom individuell utvikling og sosial endring. Kjernen i argumentet er at der finner sted en endring i menneskelig adferd fra fødsel til død. Det skjer ved et samspill mellom biologiske, kulturelle, sosiale, historiske og evolusjonsmessige påvirkninger og deres plassering over den enkeltes, gruppens eller kohortens liv. Dette er ingen ny fokus for samfunnsvitenskapene. Klassikere som P. Sorokin, F. Znaniecki og W. J. Thomas, R. Benedict og K. Mannheim var opptatt av sosialt liv og sosial endring i et livsløpsperspektiv. Deres tanker er etterhvert enten blitt tatt for gitt og derved ikke problematisert videre, eller også lagt til side etter som nyere strømninger – mindre opptatt av å forklare endring og mer fokusert på stabilitet – inntok hovedplassen i den vitenskapelige tenkning. I de senere årene er livsløp igjen kommet i fokus, ikke minst via en problematisering av forhold

som alderdommen, generasjonskonflikter, pensjonisttilværelsen, «empty nest» syndromet for kvinner. Dessuten har vi fått en omfattende litteratur omkring livssjanser, sosialøkonomiske prosesser og levekår med utgangspunkt særlig i O. D. Duncan og P. Blaus arbeid med den sosioøkonomiske livssyklus og J. Colemans modeller for individuelle valg og ressurskonvertering over livsløpet (Blau og Duncan, 1967; Coleman, 1971).

Den norske Levekårsundersøkelsen og tilknyttete arbeider, er også eksempel på arbeid som tar opp disse retningene (NOU, 1976:8; Hernes og Knudsen, 1976; Ramsøy, 1977). Det samme gjelder yrkeshistorieundersøkelsen ved INAS (Skrede, 1972; Ramsøy, 1977) som delvis ble utført i samarbeid med Levekårsundersøkelsen.

Livsløpsperspektivet har nedfelt seg i videre teoretiseringer innen forskjellige fagretninger. Innen et *biologisk* perspektiv sees livsløp som en sekvens av organisk modning og forfall. Dette mønsteret er klart representert ved utviklingen fra spedbarnets hjelpeløshet, via barnets mindre styrke og høyde til utviklingen av det reproduktive potensiale i ungdomstiden. Livsløpet avsluttes med alderdommens svakhet og til slutt hjelpeløshet. Den biologiske vekstmodellen forutsetter et mål – modenhet/voksenhet – som all utvikling går henimot. Deri ligger også antagelsen om et universelt utviklingsmønster for alle. Selv om en slik modell kan ha betydelig analytisk verdi og stemme overens med de helt store linjer i menneskelig utvikling og forfall, har den ofte vist seg ikke å stemme overens med individuelle variasjoner som er registrert både for ungdom og voksne, også med hensyn til biologisk utvikling. Ofte er modellen heller ikke i samsvar med barns faktiske utviklingsmønster.

Fra et *psykologisk* perspektiv vil livsløpet bli analysert ut fra den enkeltes utvikling, opplevelser av sin utvikling og mestring av denne. Begreper som egostyrke, rigiditet, prestasjonsangst, frykt for suksess og stress vil være sentrale. Vi finner hovedsakelig to livsløpsretninger i studier av voksenutvikling; den normative krise-modellen og modellen om aldersplassering av begivenheter (Rossi, 1980). Den normative krise-modellen har sitt utgangspunkt i biologiske vekstmodeller som antar at enhver utviklingsoppgave har sin «riktige» tid. Denne modellen vokste fram fra arbeidet med barn og antagelsen derfra om at utvikling finner sted via et klart mønster av stadier. Hvert stadium kjennetegnes ved de spesielle fysiske, følelsesmessige og kognitive oppgaver som barnet er istand til å løse på dette stadiet. Et slikt perspektiv er i en viss utstrekning blitt overført til også å skulle gjelde for det voksne livsløpet. Som en videreføring herfra kommer antagelsen om at kriser eller kjernekonflikter er en normal drivkraft i voksnes utvikling. Krisene opptrer ved overganger fra det ene stadiet til det neste. Det mest kjente eksemplet er kanskje oppfatningen av at kvinner opplever en krise som de må kjempe seg igjennom når barna blir så store at de forlater barndoms-hjemmet («empty nest» krisen). Menns kriser i 50-årsalderen er et annet eksempel. Overgangen fra aktivt lønnsarbeid til tilværelsen som pensjonist kan være krisebetont for menn, men sjeldnere for kvinner. I alle disse tilfellene

tenker en seg at de store forandringene som inntreffer i personers ytre omstendigheter fører med seg et tilsvarende krav til store indre omstillinger ikke minst med hensyn til selvbildet. Dette fører da ofte til stress, angst og kriser for den enkelte (Loewenberg, 1972; Elder, 1974). Forskere synes etterhvert å sette et spørsmålstegn ved antagelsen om at en rekke av kriseløsninger så å si er drivkraft i utviklingen av den voksne personligheten. For det første er det blitt hevdet at selve krisebegrepet ikke er klart nok spesifisert i studier som har anvendt en slik modell. Dessuten hevdes det at de forhold som skulle forårsake normative kriser i den voksne utviklingen heller ikke er avklart. I tillegg framføres en stadig større skepsis overfor de biologiske vekstmodellene som er et underliggende premiss for mye av den forskningen som er utført i tilknytning til en slik krisemodell. (Featherman, 1981; Rossi, 1980).

En av grunnene til denne skepsisen kan være den nye interessen for studier i gerontologi. Her har riktignok oppmerksomheten mer vært på forfall og «for-gubbing» enn på vekst og differensiering. Denne forskningen har etterhvert plassert biologisk aldring og adferdsendringer hos eldre innen rammen av deres samlede livshistorie. Derved knyttes endring i adferd her og nå like mye til begivenheter som har funnet sted over hele livsløpet som til den mer begrensede biologiske aldringsprosessen (se f.eks. Thorsen, 1980).

Den andre modellen knytter seg til aldersplassering av begivenheter. Her er hovedidéen fra et psykologisk synspunkt ikke lenger at voksnes utvikling skjer gjennom en rekke kriser, men i henhold til en form for gjennomsnittlig forventet livsløp. Stress i løpet av livet sees derved ikke som uttrykk for omstillingsproblemer fra en fase til den neste. Snarere er det et uttrykk for at personer har problemer med å koordinere sine aktiviteter i forhold til hva det vanlige mønsteret for aldersplassering av livsbegivenheter tilsier. Det er den uventede snarere enn den forventede begivenheten som med all sannsynlighet vil vise seg å være traumatisk. For eksempel kan det å ikke være gift ved 35-årsalderen eller det å bli enke ved 35-årsalderen føre til angst fordi dette strider mot forventninger om «passende» aldersplassering av disse begivenhetene (Rossi, 1980).

Forskere innen denne retningen (se f.eks. Neugarten, 1973; 1979) vil derved heller ikke anta at der finnes et underliggende biologisk «program» for den voksne utviklingen. De ulike fasene og endringene i oppfatningene av selvet antas å henge sammen med normer som har sine røtter i kulturen, og samfunnet – ikke i biologien. Kriser for den enkelte kan i dag for eksempel oppstå fordi samfunnet i større grad enn tidligere er strukturert etter kronologisk alder. Avvik med hensyn til synkronisering av begivenheter vil derved oftere kunne oppstå. For eksempel kan en mann være på «riktig» tid aldersmessig når det gjelder begivenheter på ett område av livet – for eksempel med hensyn til arbeid og karriere – men på «feil» tid på andre områder – for eksempel med hensyn til ekteskap eller barn. Om dette skal lede til alvorlige problemer vil være avhengig av om også andre forventede begivenheter i løpet av et meget kort tidsrom i personens liv kommer i utakt med kulturelt forventet aldersplassering. Livskriser

og en følelse av å være mislykket kan da bli resultatet. En slik tilnærming til livsløp i psykologien er altså ikke så mye en psykologi om kriseadferd som en psykologi om aldersplassering (se Næss i denne antologien).

I *sosialantropologien* er det en etablert tradisjon med hovedvekt på det gjensidige forhold mellom personlighetsutvikling og kultur. Innen denne fagtradisjonen sees livsløpet som en rekkefølge av symboler med mening og verdier, som individene blir introdusert til i løpet av oppvekst- og aldringsprosessen. Tilegnelsen av disse symbolene, blant annet i tilknytning til overganger fra én aldersrelatert status til den neste, gir den enkelte rett til medlemskap i det moralske fellesskap som utgjør grunnlaget for ethvert sosialt fellesskap og samhold (se Waage i denne antologien). Et slikt utgangspunkt har ført til en fokusering på selve de aldersbestemte overgangene og aldersgrupperingers samhörighet gjennom ulike overganger, snarere enn på overganger i løpet av den enkeltes liv. På ett vis dreier det seg derfor om kohortanalyser. Men hovedinteressen har vært knyttet til de kulturelle og symbolske aspektene og ikke de demografiske og historiske begivenhetene som kohortanalyser ellers ofte forbindes med.

Særlig er livsløpsoverganger blitt studert. Ved sammenlignende studier gir dette inntak til hvordan ulike kulturer preger individet i samsvar med eller på tvers av det biologiske forløp som vi finner i alle samfunn. Overgangsriter er blitt viet mye oppmerksomhet ikke minst som uttrykk for en samfunnsmessig støtte til individene gjennom kritiske overganger. Ofte er ritene også knyttet til en første introduksjon til nye symboler, hvilket understrekes av den økende status som gjerne følger med aldringsprosessen (Orlinsky, 1976).

Livsløpsperspektivet har også en viss tradisjon innenfor *økonomi*, knyttet til teorier om tidspreferanser og individuelle valg og strategier. Her er det særlig G. Beckers arbeider innenfor områdene «human capital», investering i utdanning og livstidsinntekt, samt allokering av tid og forbruk over livssyklusen som har dannet skole i nyere økonomisk forskning (Becker, 1964; 1965. Se også Skrede og Sørensens bidrag i denne antologien).

Sosiologisk forskning har særlig behandlet livsløp i henhold til tre perspektiver: 1) aldersstratifisering, 2) sosialisering og 3) familiens sosiale demografi (Orlinsky, 1976; Featherman, 1981). Aldersstratifisering innebærer et perspektiv hvor den enkeltes livsløp sees som en typisk rekke av aldersgraderte statuser og roller i ulike institusjoner, for eksempel datter, hustru, mor eller vitenskapelig assistent, lektor, professor. En hovedinteresse for denne typen av forskning er å komme fram til de felles sosiale mønstre. Dette kan en oppnå ved konsentrere seg særlig om aldersplasseringen, varigheten av, intervallet mellom og rekkefølgen av begivenheter i den enkeltes, gruppens eller kohortens liv. Ulike mønstre for å løse de dilemmaer en kommer i ved å skulle kombinere og synkronisere aldersgraderte roller i ulike institusjoner, er også et viktig forskningsproblem i denne tradisjonen (se Bergs bidrag i denne antologien). Dessuten vil et livsløpsperspektiv innen dette faget trekke med seg det generelle

sosiologiske utgangspunkt at sosiale posisjoner er definert ved normer som foreskriver en bestemt adferd for dem som innehar posisjonen. Disse forskriftene former og omformer personens adferd og personlighet etter som de går fra den ene posisjonen til den neste. Derved sosialiseres de til den adferd som er påkrevd. Kunnskap og ferdigheter fra én posisjon forutsettes gjerne før en ansees kompetent til en annen. For eksempel kreves det en eller annen form for trening før personer sees som skikket til lønnet arbeid. Samtidig vil dette føre til en seleksjon av personer som flyter inn i de ulike posisjoner og derved til forming av den enkeltes livsløp (se BrochDue og Tornes' bidrag i denne antologien).

Både et biologisk aldringsmønster og rekkefølgen av aldersrelaterede roller sees som underlagt endring. Dette kan skje via forbedringer i ernæring og helsetiltak, ved historiske begivenheter som kriger og depresjoner, eller ved institusjonelle endringer som industrialisering, lovgivning osv. Dette innebærer at hver fødselskohort potensielt eldes på en spesiell måte. Derved gir livsløpsperspektivet, sett som en kombinasjon av aldersstratifisering og sosialisering, et perspektiv på endring som er knyttet til en rekke ulike kohorter. Det finner sted en erstatning av eldre personer med nye og yngre som er bærere av sine spesielle kumulative erfaringer og med sin unike utviklingshistorie. (Se Skrede og Sørensen, Noack, Østby, Bjøru og Sørensens bidrag i denne antologien).

Livsløpet kan analyseres fra alle disse faglige innfallsvinklene, og livsløpsperspektivet må derfor sies både å være om organismens modning, om innlæring av ferdigheter og informasjon, symbolisering av tro og verdier, institusjonalisering og endringene i disse over tid. Det vil ofte være snakk om en kobling mellom flere innfallsvinkler når en søker å anvende et livsløpsperspektiv på et konkret empirisk materiale. Denne tilnæringsmåten vil derfor være et velegnet utgangspunkt for tverrfaglig forskning. Det vil kunne lede til en type tverrfaglighet som går lenger enn et vanlig samarbeid mellom forskere med ulikt faglig utgangspunkt. Med bakgrunn i livsløpsperspektivet vil selve *teori- og metodeutviklingen* ha muligheter i seg til å bli en ny felles tradisjon for en rekke fagområder (se Tornes, samt Skrede og Tornes bidrag i denne antologien).

Fellestrekk i livsløpsmodeller. Utviklingsmuligheter for tverrfaglig samarbeid

Dette spørsmålet er omtalt av D. Featherman (1981) i en omfattende artikkel om livsløpsperspektivet i samfunnsvitenskapene. Han peker på ialt seks fellestrekk ved livsløpsmodeller – uansett fagtradisjon – som etter hans vurderinger bør kunne danne basis for en ny tradisjon på tvers av ulike fag. Forkortet er fellestrekkene som følger:

1. Utvikling skjer over hele livsløpet. Det er synonymt med aldring i videste betydning av ordet, og er ikke begrenset til et spesielt tidspunkt eller en periode i livet.
2. Utvikling i løpet av aldringsprosessen reflekterer biologiske, sosiale, historiske, psykologiske og fysiologiske begivenheter.

3. Det mangfold av faktorer som påvirker adferd og personlighet har en gjensidig og kumulativ innflytelse på hverandre. Resultatet er begivenheter (life events) eller livsløp (trajektorier).
4. Individet former sitt eget livsløp. Livsløp er resultater av samspillet mellom det mangfold av faktorer som påvirker utviklingen og det motiverte enkelt-individet som svarer selektivt på sin omverden.
5. Hver ny fødselskohort har muligheter til å utforme sitt livsløp på en annen måte enn den foregående. Dette følger av sosiohistorisk endring og individuelle reaksjoner på endringene.
6. Adferd og personlighet forandrer seg mer i løpet av *hele* livet enn det som har vært vanlig å anta.

Et vesentlig punkt ved livsløp er at enten en nå velger å fokusere på de psykologiske, sosiale, historiske eller de kulturelle aspektene, ligger der et fysiologisk/biologisk fundament til grunn. Dette elementet har i liten grad blitt tatt opp til diskusjon innen samfunnsfagene. For det meste blir naturen tatt for gitt. Vi diskuterer ulike former for «bearbeiding» av naturen uten at vi har tatt alvorlig hvilke begrensninger for eksempel den menneskelige fysiologien eller biologien setter for sosial utfoldelse. Vi skal ikke drøfte dette punktet videre her, men vil peke på at nyere sosiobiologisk forskning i sterkere grad enn det vi har vært vant til, søker å se samspillet mellom det biologiske og det sosiale. A. Rossi påpeker behovet for en slik integrasjon ikke minst innen en livsløpsmodell når hun sier at: «A life-course perspective helps to pinpoint what aspects of life are apt to be different for future cohorts of (....) men and women, while a biosocial perspective helps to sensitize us to the source of some constancy across cohorts» (1980, s. 28).

Et livsløpsperspektiv vil altså gi forskeren en mulighet til å forstå den *enkeltes* situasjon i dag ved at den gir kunnskap om tidligere faser. Som eksempel på den økte innsikten dette gir, kan nevnes at forskere opptatt av aldringsproblematikken har antydnet at én av grunnene til at kvinner synes å tilpasse seg denne fasen bedre enn menn, kan være deres ulike aktiviteter i tidligere faser (Wærness, 1977; Stearns, 1980). Livsløpsperspektivet fokuserer også på to forhold som er av fundamental betydning når vi ønsker å studere kvinners samfunnsmessige situasjon. For det første plasserer det individet klart i en større kontekst. Livsløpsperspektivet vil se individet som en aktør som skaper sitt eget liv innenfor de begrensninger og muligheter som samfunnet gir til ulike tider og ulike kohorter. Individuelle tilpasninger og kohort-tendenser vil igjen virke tilbake på og omforme den større sosiale sammenhengen. Vi vil derved kunne fange opp sosiale prosesser over tid. Det er for eksempel rimelig å tolke noen av de tendensene fra demografisk materiale som presenteres i bidrag i denne antologien, som tilpasningsstrategier som kan være begynnelsen på en ny kvinnerolle det vi har valgt å kalle en usynlig revolusjon (se Skrede og Sørensen; Bjørn og Sørensen; Noack og Østby i denne antologien). Et slikt dynamisk perspektiv er viktig for at ikke kvinneforskning skal bli statisk og knyttet til de trekk som er typiske for en gitt situasjon (blant annet såkalt «elendighetsforsk-

ning»). Dessuten peker livsløpsperspektivet på hvordan ulike livsløp er vevd inn i hverandre og endringer i slike nettverk over tid (se Berg's bidrag i denne antologien). Klarest kommer kanskje dette til uttrykk i familieforskningen og den sosialhistoriske forskningen (Hareven, 1977; Laslett, 1974). Her har en for eksempel spurt hva langvarig sykdom eller alderdom betyr for de andre familie-medlemmenes aktivitetsmuligheter. «The empty nest» syndromet er en annen hypotese knyttet til nettverk mellom livsløp. De problemer med synkronisering av ulike aktiviteter og tid som særlig kvinnene står overfor, fanges opp av et slikt livsløpsperspektiv.

I mye av livsløpsforskningen har familien stått sentralt. Den kombinasjon av sosial og økonomisk historie og menneskelig utvikling som spiller seg ut i familiekonteksten, har gjort denne særlig egnet for studiet av sosial endring overhodet - sett både fra et makro og et mikroperspektiv. Dessuten er familien en type sosialt system hvor særlig kvinner tilbringer en stor del av sin tid og forbruker energi på - enten på å komme ut av, komme inn i eller å holde sammen. På grunn av sitt fokus på familie og reproduksjon vil livsløpsforskningen kunne bli et vesentlig forankringspunkt for kvinneforskningen. Den vil være et alternativ til annen forskning hvor problemstillingene nesten utelukkende synes å stamme fra virksomhet i den lønnede produksjon eller mannspregede organisasjoner. Livsløpsperspektivet kan bli en viktig byggekloss i den reproduksjonens sosiologi som mange i dag etterlyser (Liljestrøm, 1981).

Til slutt er det viktig i denne oversikten å peke på at studiet av kvinners livsløp kan gi inntak til studiet av sosial endring overhodet. I vårt århundre er det framfor alt kvinners samfunnsmessige stilling som har gjennomgått de helt store forandringene i vestlige samfunn. Det har funnet sted på så *vidt* forskjellige felter som demografi, politisk deltaging, utdanning og lønnet arbeid. Her er det gjennomført en rekke reformer knyttet til en sterkt økende bevissthet om nye gruppers rett til å delta i samfunnslivet. En forståelse av hvordan kvinner gradvis har kommet fram til nye tilpasningsstrategier - som hele tiden har vært forskjellige fra menns - er spesielt egnet til å gi oss en førstehånds forståelse av de større sosio-økonomiske og politiske endringene som har funnet sted i denne perioden. Derved vil vi også få et bilde av hvordan fokus for likestillingsspørsmål og kampen for rettigheter har skiftet over tid. Her vil livsløpsstudier gi oss en forståelse av at vi ikke bare har hatt å gjøre med en usynlig revolusjon, men også med en usigelig lang revolusjon (Mitchell, 1966).

Forskningsoppgaver framover

Det finnes lite forskning i Norge som har tatt utgangspunkt i et livsløpsperspektiv. «Oslo-prosjektet» hvor data om barns utvikling og modning ble samlet inn fra 1950 til 1976 under ledelse av dosent Åse Gruda Skard, er en milepel i så måte. Her ligger det fortsatt mye materiale som kan gi spennende analyseresultater. «Yrkeshistorieprosjektet» ved INAS under ledelse av Natalie Rogoff Ramsøy og Kari Skrede i årene 1972-1979 er et annet og senere eksempel. Prosjektet hadde til formål å belyse sosioøkonomiske prosesser og sosial endring, ved yrkes-

historier og livsløpsdata fra et utvalg av menn fra tre fødselskohorter. Vi savner imidlertid ennå et tilsvarende omfattende datamateriale om norske kvinners livsløp. Vårt håp er at vi med denne antologien skal inspirere flere forskningsmiljøer til å være med og videreutvikle livsløpstilnærmingen både teoretisk, metodisk og med hensyn til innsamling av hensiktsmessig empirisk materiale. I så måte er det oppløftende at Statistisk Sentralbyrå har fanget opp noen av disse idéene ved utformingen av sin intervju-undersøkelse «Kvinner arbeid hjemme og ute, 1980». Dette materialet vil kunne få stor betydning som et første utgangspunkt for en større longitudinell studie av kvinners livsløp i framtida.

Med *Studier i kvinners livsløp* håper vi å gi et første bilde av generelle trekk ved den endring i kvinners livsløp som har funnet sted de senere år. Både fra et kvinnepolitisk standpunkt og sett i forhold til det faglige utviklingsarbeidet innen kvinneforskningen, er det imidlertid maktpåliggende at arbeidet med disse spørsmålene fortsetter. Husk: Vår interessehorisont strekker seg langt inn i fremtiden, men vi har bare en «kort» historisk bevissthet om vår samfunnsmessige betydning.

Litteratur

- Becker, Gary S: *Human Capital. A Theoretical Analysis with Special Reference to Education*, Columbia University Press (for the N.B.E.R.), New York 1964.
- Becker, Gary S: "A Theory of the Allocation of Time", *The Economic Journal*, Vol. 75, 1965.
- Blau, Peter M and O. Dudley Duncan: *The American Occupational Structure*, Wiley, New York 1967.
- Coleman, James S: *Resources for Social Change*, John Wiley & Sons, New York 1971.
- Elder, Glen H. jr.: *Children of the Great Depression*, University of Chicago Press, Chicago 1974.
- Featherman, David L.: *The Life-Span Perspective in Social Science Research*, Social Science Research Council, New York 19981.
- Hareven, Tamara: "Family Time and Historical Time", *I Dædalus*, Vol. 106, s. 57-70, Spring 1977.
- Hernes, Gudmund og Knud Knudsen: *Utdanning og ulikhet*, NOU 1976:46, Oslo.
- Hernes, Helga Maria: *Staten – kvinner ingen adgang?* Universitetsforlaget, Oslo 1982.
- Laslett, Peter (red.): *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press, Cambridge 1972.
- Liljestrøm, Rita: *Prostitution: beskrivning, analys, forslag til åtgärder*, Liber, Stockholm 1981.
- Loewenberg, P: "The psycho-historical origins of the Nazi youth cohort", *i American Historical Review*
- Mitchell, Juliet: "Women: The Longest Revolution", *I New Left Review*, No. 40, 1966
- Neugarten, B.L. (red.): *Middle Age and Aging*, A Reader in Social Psychology, Chicago 1968.
- Neugarten, B.L.: «Time, Age and the Life Cycle», *i American Journal of Psychiatry*, Vol. 136, s. 887-894, 1979.
- NOU 1976:28: *Levekårsundersøkelsen. Sluttrapport.*
- Orlinsky, David, E: "Life Cycle Structure and Functions: Is Reconstruction Possible?", *I Lewis A. Coser and Bernard Rosenberg (red.): Sociological Theory*, New York 1976.
- Ramsøy, Natalie Rogoff: *Sosial mobilitet I Norge*, Tiden Norsk Forlag, Oslo 1977.

- Rossi, Alice S.: "Life-Span Theories and Women's Lives", I *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 6, No. 1, s. 4-32, 1980.
- Stearns, Peter N: "Old Women: Some Historical Observations", i *Journal of Family History*, Vol. 5, s. 44-57, Spring 1980.
- Støren, Thordis og Tone Schou-Wetlesen (red.): *Kvinnekunnskap*, Gyldendal, Oslo, 1976.
- Thorsen, Kirsten: *Grenser for omsorg*. NGI-rapport nr. 10, Norsk Gerontologisk Institutt, Oslo 1980.
- Wærness, Kari: "Likestilling, nærmiljø og sosiale hjelpetiltak", i A.M. Berg et al. (red.): *I kvinners bilde*, Pax, Oslo 1977.
- Wærness, Kari: *Kvinneperspektiver på sosialpolitikken*, Universitetsforlaget, Oslo 1982.

Tidsskrift for samfunnsforskning 1984,
bd. 25, 359-388.

Familieøkonomi og forsørgerlønn¹

I den offentlige debatten omkring gifte kvinners deltakelse i lønnet arbeid og omkring endringene i familiemønsteret, blir utviklingen i de siste ti-femten åra ofte framstilt som et dramatisk brudd med hevdvunne tradisjoner. Den funksjonsdelte kjernefamilien med utearbeidende far, ansvarlig for den økonomiske forsørgelsen, og hjemmearbeidende mor, ansvarlig for hus- og omsorgsarbeidet, blir framholdt og omtalt som et av vårt samfunns fremste grunnpilarer, på linje med statskirken og grunnloven.

I historisk sammenheng er imidlertid den funksjonsdelte kjernefamilien i stor grad et mellomspill, som varte fra slutten av mellomkrigstida fram til slutten av 1960-tallet. Forut for denne perioden var den funksjonsdelte kjernefamilien begrenset til en beskjeden andel av befolkningen, i første rekke embetsfamiliene og den velstående del av borgerskapet. Etter denne perioden kom den markerte økningen i de gifte kvinnenes deltakelse i lønnet arbeid, med en tilsvarende sterk økning i kvinnenes medansvar for den økonomiske forsørgelsen.

Her beskrives først hovedtrekkene av de historiske og sosiale prosesser som har ledet opp til dagens familiemønster og arbeidsdeling. Så rettes perspektivet på fordelingsmessige og familieøkonomiske konsekvenser av disse endringene. Spørsmålet om forsørgerlønnens overlevelsessevne som myte og kjønnprivilegium drøftes i forhold til inntektsulikhetene mellom kvinner og menn, og i forhold til familie- og fordelingspolitiske rammer, mål og virkemidler.

*Attacking the family wage is a bit like an atheist attacking
God the Father: She wants to say that it does not exist,
that the false belief that it does has evil consequences, and
that even if it did exist it would not be a good thing,
(Michelle Barrett and Mary McIntosh, 1980)*

¹ Denne artikkelen bygger i betydelig utstrekning på et INAS-notat (82:16) med samme tittel. Jeg takker særlig Hilde Bojer og Arnlaug Leira for kommentarer og råd.

1. Den funksjonsdelte kjernefamilien i historisk perspektiv

Kvinnenes oppgaver i den økonomiske forsørgelsen i familien må sees i sammenheng med overgangsprosessen fra naturalhushold og sjølbergingssamfunn til de atskilte arbeidsprosessene som preger det moderne industri- og tjenesteytings-samfunn. Det har liten hensikt å sammenlikne arbeidsmønstret i det tradisjonelle, allsidige jordbruket med arbeidsdelingen i en moderne, funksjonsdelt kjernefamilie. Det var riktignok en skarp arbeidsdeling etter kjønn. Det arbeidet som kvinnene utførte i jordbruksproduksjonen, var imidlertid like viktig og nødvendig for den økonomiske forsørgelsen som mennenes arbeidsoppgaver. Det gjelder enten vi ser på selvstendige bønder, leilendinger eller husmenn. For de siste kom arbeidsplikten for bonden i tillegg til arbeidet for eget hushold. Dette omfattet kvinner og barn såvel som mennene.

I et historisk perspektiv kom urbanisering og modernisering relativt seint i Norge. Primærnæringene, særlig jordbruket, hadde en omfattende plass i næringsstrukturen helt opp til slutten av den andre verdenskrigen. Tidlig i det nittende århundret var primærnæringenes plass helt dominerende. I 1801 var nesten 90% av befolkningen knyttet til jord- og skogbruk, samt fiske. Det var bare vel 10% av husholdene som var i en situasjon hvor vi kan si at forholdene i utgangspunktet kunne innebære en arbeidsdeling etter kjønn mellom økonomisk forsørgelse på den ene siden og arbeid i hjemmet på den andre siden. Av disse utgjorde det vi kan kalle lønnsinntakere (embetsmenn, funksjonærer og håndverkersvenner m.v.) omtrent halvparten, resten var selvstendige næringsdrivende (NOS B 134, tabell 10).

Næringsstrukturen endret seg naturligvis endel utover i det forrige århundret i takt med industrialisering og framvokst av det vi kan kalle den tids «nye grupper» – kontorfunksjonærer, kommunikasjonsfolk (jernbane, post, telegraf), ekspeditører, lærere etc. Primærnæringsandelen holdt seg imidlertid lenge stabil på et relativt høyt nivå. Ved århundreskiftet var fortsatt 40% av den mannlige yrkesbefolkning over 15 år knyttet til jordbruk og skogbruk. Denne andelen endret seg relativt lite i løpet av perioden fram til annen verdenskrig. Stabiliteten er særlig markert hvis vi begrenser oss til gruppen *hovedpersoner i hushold*, som i et forsørgerperspektiv er den mest interessante.²

Denne høye andelen i primærnæringene forteller samtidig at grunnlaget for en funksjonsdelt kjernefamilie ikke var tilstede for store grupper av befolkningen. Kvinnene var medforsørgere i jordbruksarbeidet, og deres innsats var like nødvendig som mennenes, selv om den ikke ble statistikkregistrert. Det skjedde først i Folketellingen 1970, paradoksalt nok på det tidspunkt hvor den strukturelle

² Yrkehistorieprosjektet ved INAS gir her sammenliknbare tall for et utvalg menn fra tre årsklasser, født i henholdsvis 1921, 1931 og 1941. Andelen som ved fødselen hadde far med arbeid i primærnæringene (både ansatte og selvstendige), var henholdsvis 40, 39 og 36 prosent fra den yngste til den eldste årsklassen (Skrede 1973).

omleggingen i jordbruket allerede var godt på vei mot dagens mekaniserte og spesialiserte jordbruk, der behovet for kvinnehendene er sterkt redusert.³

Mødrenes yrkesaktivitet

At familiemedlemmenes arbeidsinnsats i primærnæringene ikke ble registrert som inntektsgivende arbeid før i 1970, kan vi si er en definisjonsmessig underregistrering av kvinnenes deltakelse i den økonomiske forsørgelsen. Men mye tyder på at den offisielle statistikken også har gitt en underregistrering av kvinnenes innsats i lønnet arbeid utenfor hjemmet.

Ser vi på folketellingene alene, tyder de på at gifte kvinners deltakelse i den økonomiske forsørgelsen var lav. Yrkesdeltakelsen for gifte kvinner holdt seg på et nivå mellom 2 og 5% i hele perioden fra 1875 fram til 1950 (Ljones 1979). Men andre statistiske kilder gir grunn til å tro at folketellingenes definisjoner ikke har vært et godt instrument for å registrere de gifte kvinners deltakelse i betalt arbeid.

Data fra Yrkeshistorieprosjektet (jfr. note 1) tyder på et langt høyere yrkesaktivitetsnivå hos mødre enn folketellingenes tall. Mellom 12 og 13% av mennene i hver årsklasse rapporterte at mødrene deres var yrkesaktive i løpet av tida fra de var født til de begynte på skolen. De refererte tallene begrenser seg til familier hvor faren var hovedforsørger, totalt var yrkesaktivitetsprosenten for mødrene enda høyere. En detaljert sammenlikning mellom folketellingenes oppgaver over hoved- og biyrke tyder på at en stor del av den uregistrerte yrkesaktivitet var husarbeid for andre og arbeid i jordbruket (Skrede 1973).

De høyere yrkesaktivitetsprosentene for mødrene i denne perioden er ikke et særtrekk fra Yrkeshistorieprosjektet, men bekreftes også av tilsvarende spørsmål i Levekårsundersøkelsen 1973 (NOU 1976:28, fig. 2.6.1). Går vi lenger tilbake i tid, finner vi tilsvarende forhold i Eilert Sundts undersøkelse av Kristiania-familier på midten av 1800-tallet (Sundt 1958). Sundt fant at halvparten av de gifte kvinnene fra arbeiderklassen arbeidet utenfor hjemmet, og totalt arbeidet en tredjedel av de gifte kvinnene utenfor hjemmet (Hoel 1982).

Endelig må vi ikke glemme at det da som nå var en betydelig andel av familiene som ikke hadde en mannlig forsørger, og hvor ansvaret for den økonomiske forsørgelsen lå fullt ut hos kvinnene. Tall både fra Yrkeshistorieprosjektet og Levekårsundersøkelsen 1973, tyder på at mellom 10 og 15% av barna som ble født fra århundreskiftet fram til 1930-tallet, ikke hadde far som hovedforsørger i oppveksten (Skrede 1973). De langt høyere yrkesaktivitetsprosentene for før gifte kvinner viser også at de før giftes forsørgeransvar var høyst reelt (jfr. tabell

³ Framstillingen bygger her på hovedtrekkene i avsnitt 2.1.1. i NOU 1976:12 Familiebeskatning, hvor leseren kan finne en mer detaljert framstilling av den historiske utviklingen i den direkte skattlegging av personer.

1 i Ljones 1979). Men også de før gifte kvinnenes yrkesaktivitet ble underregistrert i folketellingene, om vi bygger på opplysningene i Yrkeshistorieprosjektet.

Forsørgeren i skattesystemet

Den historiske utviklingen av personbeskatningen viser at også på den formelle siden er den økonomisk forsørgete ektefellen et fenomen av relativt ny dato. Riktignok ble det så tidlig som i 1830 i en viss utstrekning tatt hensyn til forsørgelsesbyrde ved utlikning av skatten, men ektefeller ble ikke medregnet i denne forbindelse. I 1863 ble kommunenes adgang til å gi forsørgerfradrag lovfestet, men heller ikke da ble ektefeller medregnet. I skattelovene av 1882 ble forsørgerfradrag obligatorisk. Først da fikk kommunestyret i byene adgang til å bestemme at også ektefelle kunne regnes som forsørget ved klasseansettelsen. Vi kan altså si at den funksjonsdelte kjernefamilien som formelt begrep nettopp nå feirer et 100 års jubileum, riktignok begrenset til byene i første omgang. Herredskommunene fikk først adgang til dette i 1911. I praksis ble adgangen vesentlig benyttet i de større by- og landkommuner.

Først i 1927 fikk en ektefelleklausulen i skatteloven: "Ved likning av mann og hustru under ett blir den ene av dem å oppføre som forsørget", dvs. en lovfesting av ektefellenes gjensidige forsørgelsesplikt. Men forut for dette var det skjedd en del endringer som også hadde betydning for skattleggingen av ektefeller.

Fram til 1921 hadde ektefeller i prinsippet rett til særskilt likning, men denne retten ble da fjernet. Begrunnelsen var at etter at forsørgelsesfradragene ble innført i 1911, fikk særskilt liknete ektefeller en urimelig fordel ved at de fikk to forsørgelsesfradrag. Først i 1959 fikk ektefeller på ny adgang til særskilt likning, om enn i noe modifisert form, ved at det bare gjelder arbeidsinntekter.

2. Kjernefamiliens storhetsperiode (1935-1965)

Forsørgerlønnen og innskrenkningsvedtaket

Formelt sett kan vi altså datere normen om den funksjonsdelte kjernefamilien tilbake til 1927. Omtrent på denne tiden var det også at den i økende grad ble en realitet, tidligere må den i stor grad ha vært et overklassefenomen. En viktig årsak til dette ligger i at fatgbevegelsen vant fram i styrke utover i 1920-åra. Det hadde lenge vært et krav at en industriarbeiderlønn skulle være tilstrekkelig til å kunne forsørge en familie. Utover i 1920-åra ble det i økende grad stilt makt bak kravene. Resultatene kom også etter hvert, tidligere for noen grupper enn for andre. Men medaljen fra kampen om forsørgerlønnen har også i aller høyeste grad en bakside, i de restriksjonene som i den samme perioden ble lagt på de gifte kvinnenes rett og muligheter til lønnet arbeid, ved det såkalte *innskrenkningsvedtaket*.

Denne saken, som pågikk i mesteparten av mellomkrigstida, må selvsagt forstås på bakgrunn av datidas harde realiteter på arbeidsmarkedet, og det umiddelbart urettferdige i at noen familier hadde to inntekter, mens andre ingen. Det kan

likevel ikke være tvil om at innskrenkingsaken også har hatt en sterkt normdannende virkning, utover den perioden hvor vedtakene sto ved makt, ved at de så sterkt gikk i mot gifte kvinners *rett* til lønnet arbeid. For som påpekt av Kjølørød (1980), «den urettferdige merinntekten i en familie var alltid hennes og aldri hans».

Det vil føre for langt her å gå inn på detaljene i innskrenkningssakene, i så måte vises til Iversen (1980), Lønnå (1975), samt Balas m.fl. (1982). Noen hovedpunkter kan imidlertid rekapituleres: Saken begynte i 1920 da Arbeiderpartiets landsmøte støttet et vedtak om å begrense gifte kvinners adgang til lønnet arbeid. I 1925 fattet kongressen i LO (den gang AFL) et vedtak om at: «Fagkongressen pålegger de fagorganiserte arbeidere og deres tillitsmenn å motarbeide at det i sådanne hjem hvor det ikke er nødvendig for familiens eksistens at både mann og hustru tar fast arbeid».

Det er vanskelig å få en dekkende oversikt over de direkte konsekvensene av dette vedtaket, i første rekke fordi våre data om kvinnenes sysselsetting imellomkrigstida ikke er gode. Det som finnes av statistisk materiale, tyder ikke på at det var en *stor* gruppe kvinner som ble direkte berørt av vedtaket. I forhold til antall registrerte arbeidsløse var tallet forsvinnende lite.⁴

Det er umulig å tallfeste virkningene av vedtaket, fordi disse er av ulik type for ulike grupper. Gifte kvinner som var i arbeid og som ble oppsagt (eller som sa opp) på grunn av vedtaket, utgjorde neppe en tallmessig stor gruppe. Men i tillegg kommer de som ikke kom inn i lønnet arbeid. Hvor mange det gjaldt er betydelig vanskeligere å måle. Barrierer mot ansettelse av gifte kvinner rammet også de ugifte, fordi en ugift kvinne er en potensiell gift kvinne. Som tidligere påpekt, kan slike virkninger også gjøre seg gjeldende utover perioden hvor vedtakene ble opprettholdt.

Det er imidlertid mulig å si noe om effektene på kort sikt hvis vi begrenser oss til å se på kvinner med bestemte typer utdanning, hvor det er forholdsvis lett å avgrense det aktuelle arbeidsmarkedet og de yrkene de kunne gått inn i. *Ramsøy* har gjort dette for kvinner med lærerutdanning. På grunnlag av folketellingenes opplysninger om kvinnenes utdanning og sysselsetting, peker hun på at vedtaket etter alt å dømme la betydelige begrensninger på kvinnenes arbeidsmuligheter i skolen, både i folkeskolen og i den høyere skolen (Ramsøy 1984).

Innskrenkningsvedtaket rammet også de kvinnene som var i arbeid og ønsket å gifte seg, men ikke gjorde dette av frykt for å miste jobben. Lønnås (1975)

⁴ Balas m.fl. (1982) refererer anslag utarbeidet av Johanne Reutz som på denne tiden var leder av LO's statistiske kontor. I brosjyren *Kvinnenes rett til lønnet arbeid* (AOF 1936) anslo hun at størrelsen av de gruppene gifte kvinner som innskrenkingsvedtaket kunne gjøre det aktuelt å si opp, ville kunne gi arbeid til mellom 2.000 og 3.000 arbeidsløse. I forhold til det registrerte antall arbeidsløse, i Folketellingen 1930 oppgitt til 101.568, var dette et forsvinnende lite tall.

analyse av argumentasjonen i Oslo kommunestyre i tilknytning til innføringen og opphevingen av vedtaket, tyder på at hensynet til de unge parene som ikke giftet seg av frykt for å miste deler av levebrødet, veide tungt da det ble opphevet kort tid før krigen. De kortsiktige virkninger uteble heller ikke, bl.a. var det etter sigende et rent «gifte-rush» blant kommunalt ansatte i Oslo da vedtaket var opphevet.

Men generelt sett ga opphevingen av vedtaket ingen sterke utslag i de gifte kvinnenes yrkesdeltaking. Vi mangler riktignok tall for 1940, siden krigen også satte bom for den planlagte folketellingen dette året. Yrkesaktivitetsprosenten for gifte kvinner i 1946 lå imidlertid ikke vesentlig høyere enn tilsvarende andel i 1930 (Ljones 1979, tabell 22.3).

Tvertimot markerer tidspunktet for opphevingen av vedtaket begynnelsen på en tretti-års-periode som kan kalles den funksjonsdelte kjernefamiliens storhetsperiode i Norge. Det er flere faktorer som gjør dette navnet berettiget; både den demografiske utviklingen, økonomisk/politiske faktorer og sosiale/kulturelle forhold.

Demografiske faktorer

I slutten av 1930-åra lå forholdene til rette for en vekst i kjernefamilier. Det forholdsvis store kvinneoverskuddet blant den giftemålsaktuelle delen av befolkningen var begynt å avta. Etterhvert som landet kom økonomisk på fote igjen utover i trettiåra, steg også giftemålsaktiviteten, dvs. at en større *andel* av befolkningen giftet seg. Perioden fra slutten av trettitallet fram til begynnelsen av syttiåra som helhet karakteriseres også av en markert tendens til fallende *ekteskapsalder*, når vi sammenlikner giftemålsalder og alder i utvalgte fødselskohorter av kvinner (Sørensen 1979, Bjøru og Sørensen 1983).

I de første tjue årene av denne perioden var også *barnetallet* i familiene fortsatt i gjennomsnitt så stort, og fødslene plassert slik at det ga mødrene omsorgsansvar for relativt små barn i mesteparten av deres fertile periode. Kvinnene som giftet seg i 1930-åra, kom riktignok seint i gang med barnefødsler, men tok dette igjen med en langstrakt fødselsperiode, og fikk vel 2,5 barn i gjennomsnitt. Ekteskapskohortene fra de første etterkrigsåra kom opp i samme barnetall i løpet av kortere tid. Totalt sett endret sluttbarnetallet seg lite for ekteskapskohortene 1920-1950 under ett, men vi kan i de yngste se mer markerte tegn til sammenpressing av fødslene over et kortere tidsrom av ekteskapet (Dyrvik 1976).

Totalt sett var altså perioden preget av blomstring både i ekteskaps hyppigheten og – relativt sett – i den ekteskapelige fruktbarheten. Ekteskapskohortene som giftet seg i 1960-åra, forandret imidlertid dette mønsteret. Tendensen til markert lavere barnetall (i alle fall som «foreløpig sluttresultat»), med tilsvarende sammenpressing av småbarnsperioden, begynte å gjøre seg gjeldende for alvor. De demografiske forutsetningene for den funksjonsdelte kjernefamilien var

endret. Grunnlaget for de betydelige endringene som skjedde i 1970-åra, var med andre ord lagt allerede i tiåret før.

Økonomiske/politiske faktorer

En viktig forutsetning for den funksjonsdelte kjernefamiliens storhetsperiode lå i endringene i næringsstrukturen og i økt urbanisering. Endringene var særlig dramatiske i den første etterkrigsperioden, hvor det var en meget sterk avgang av arbeidskraft fra primærnæringene og en tilsvarende sterk vekst i lønnsmot-takere i andre næringer.

En annen viktig forutsetning lå på den økonomiske siden. Normen om forsørger-lønnen hadde som tidligere nevnt fått en sterkere aksept ved lønnsforhand-lingene utover mot slutten av mellomkrigsperioden. Det ble også tatt mer direkte økonomiske politiske tiltak for å sikre dette. Et viktig virkemiddel i lønnskrav og tariffoppgjør i denne forbindelse var introduksjonen av *levestandsindeksen*⁵ fra 1949 og dens arvtaker *konsumprisindeksen* fra 1959.

Med Arbeiderpartiet i rent flertall i de første femten årene av etterkrigstida, ble det også lagt opp til en økonomisk politikk og sosiale tiltak på andre områder som bidro til å sikre det økonomiske grunnlaget for den funksjonsdelte kjerne-familien. Særlig viktig her var trolig boligpolitikken og den subsidierte og sterkt styrte boligfinansieringen, som det ble lagt opp til etter krigen ved etablering av Husbanken og tilknyttede ordninger, og ved den lavrentepolitikken som ble ført (Gulbrandsen 1980). Normen og målet for den sosiale boligbyggingen var at boligutgiftene ikke skulle utgjøre mer enn 20% av indeksfamiliens forbruksut-gifter, når inntekten lå på nivå med gjennomsnittsinntekten for en industri-arbeider.

Framveksten av de mange sosiale og økonomiske tiltak som vi forbinder med den moderne velferdsstaten, på den helse-, sosialpolitiske og utdanningsmessige siden hadde også stor betydning. Det vil føre for langt å gå i detaljer her, men det er grunn til å nevne *barnetrygden*, som ble introdusert i 1946, i første omgang fra og med 2. barn. For de små familiene var nok barnetrygden i størrelse såvidt beskjedne at betydningen stort sett var symbolsk. Den økono-miske betydning kom særlig for de barnerike familiene – som det fortsatt var en betydelig andel av. Trygden innebar imidlertid også – i tråd med prinsippene fra

⁵ Levestandsindekser, basert på analyse av husholdningsregnskaper fra familier i utvalgte grupper (vesentlig arbeiderfamilier), ble også foretatt av Statistisk Sentralbyrå flere ganger i løpet av mellomkrigsperioden. De første ble foretatt på slutten av 1. verdenskrig. Det var imidlertid først etter den 2. verdenskrig at det ble satt igang mer bredt anlagt arbeid på dette feltet. Levestands-indeksen av 1949 var basert på husholdningsregnskaper i et utvalg arbeiderfamilier for perioden 1947-48, Det var først i 1958 at det ble gjennomført en generell forbruksundersøkelse basert på et representativt utvalg husholdninger som omfattet alle sosialgrupper. Forbruksundersøkelsen 1958 dannet grunnlag for konsumprisindeksen av 1959. Dette var starten på ordningen med regelmessige forbruksundersøkelser (i dag rullerende), og løpende informasjon om generelle prisendringer ved endringer i konsumprisindeksen slik vi kjenner den i dag (Forbruksundersøkelsen 1958, hefte I).

Barnetrygdkomiteéns innstilling – en erkjennelse av samfunnets økte ansvar for barns oppfostring.

Endelig må vi ikke glemme at den første etterkrigstida også var preget av en bevisst styring av veksten i det private konsumet (Aukrust og Bjerve 1965). Det var i bokstavelig forstand mindre behov for penger, fordi det var mindre å bruke penger til. Mange forbruksvarer ble rasjonert til langt opp i 1950-åra. I lys av dagens vareflom er det kanskje lett å glemme at den mest langvarige rasjoneeringsordningen – på privatbiler – først ble opphevet i 1960.

Den pålagte rasjoneringsordningen ble også støttet av sosiale og kulturelle forhold. Den protestantiske etikkens normer om nøysomhet og sparing preget dagliglivet og bidro til å styrke den økonomiske basis for den funksjonsdelte kjernefamilien. Selv om dette er vanskelig målbare begrep, vil nok kulturhistoriske analyser fra denne nære fortida gi mange eksempler på dette. Begrep som sølvbryllupsstas og førtiårsfornyelse gir gode indikasjoner på den «deferred gratification» som ofte var nødvendig for å mestre tilværelsen.

Men selv om denne perioden var preget av en relativt sterk styring av det private forbruket, var det også en periode preget av vekst. Den «utsatte nytelse av livets goder» ga også frukter; både privat disponibel realinntekt og tilgangen av konsumvarer økte fra ett år til et annet.

Underliggende tendenser

De første tjue åra av etterkrigstida kan fortone seg som meget stabile, både med hensyn til familiestruktur og med hensyn til arbeidsdeling i familiene: Giftemålsaktiviteten blomstret, den årlige tilveksten av nye familier var høy. På 1960-tallet var fødselskullene voksende og nærmet seg i absolutte tall rekordåret 1946,⁶ samtidig som hovedtyngden av familiene falt inn i det funksjonsdelte arbeidsmønsteret. Gifte kvinners registrerte deltakelse i lønnet arbeid var fortsatt lav.

Men et uttrykk som «ulming under overflaten» er trolig det best dekkende for de endringsprosessene som allerede var i gang. For det første var det allerede begynt å skje markerte endringer i gifte kvinners yrkesaktivitet over livsløpet, som ikke kommer til syne i de rene periodeoversiktene. Når datamaterialet for gifte kvinners yrkesaktivitet fra folketellingene 1920-1970 grupperes som livsløpsprofiler innen de enkelte fødselskohorter av kvinner, viser gifte kvinner en stigende deltakelse i lønnet arbeid etter alder i samtlige fødselskohorter (ti-års kohorter) fra 1901 til 1950 (Sørensen 1979, Bjøru og Sørensen 1983:75). Fra én fødselskohort til den neste stiger også yrkesdeltakelsen på sammenliknbare alderstrinn. De lave prosentene for deltakelse i lønnet arbeid for gifte kvinner

⁶ Det gjennomsnittlige årlige fødselstallet i 2. halvdel av seksti-tallet var høyere enn det gjennomsnittlige, årlige fødselstallet for perioden 1946-50 som helhet (66.697 mot 65.886). Høyest enkelt-tall i 1960-åra kom i 1969, da det ble født 67.746 barn i Norge. I 1946 var det på 70.727 fødsler (Statistisk årbok 1983 Tabell 20, Backer 1965).

under ett, dekker altså over betydelige endringer i kvinnes deltakelse over livsløpet. Materialet viser at deltakelsen i lønnet arbeid var godt på vei oppover allerede ved folketellingene i 1950 og 1960.

Fra 1960 til 1970 var der også en generell økning i gifte kvinners yrkesaktivitet. Yrkesprosentene var på et gjennomsnittsnivå på 9,5% i 1960, og 19,6% i 1970. Dette forsterkes når data disaggregeres etter alder og settes inn i en livsløps-sammenheng.

Vi må se dette i sammenheng med generelle samfunnsmessige endringer som begynte å gjøre seg gjeldende på en rekke områder utover i 1960-åra. Endringen i *fødselsmønsteret* med tidsmessig mer konsentrerte fødsler relativt tidlig i livsløpet, innebærer at en kvinne blir aktuell for arbeidsmarkedet igjen etter nokså få år, selv om hun avbryter yrkesaktivitet i småbarnsperioden. Dette er også kalt «de frigjorte henders effekt», og er en utpreget «pull»-faktor i gifte kvinners forhold til arbeidsmarkedet.

Men endringene i familieetablerings- og fødselsmønsteret medførte også endringer i familiens økonomiske situasjon i selve etableringsfasen: Overgangsperioden i livsløpet fra egen økonomisk avhengighet – av foreldre eller offentlige utdanningsfinansieringstiltak – til forsørgeransvar var blitt stadig kortere i denne perioden. Den synkende giftemålsalderen, fulgt av synkende alder ved første barns fødsel var den viktigste faktoren i forkortelsen, men økningen i gjennomsnittlig utdanningsvarighet i generasjonene utover i etterkrigstida, hadde også betydning.⁷

Tendensen til tidsmessig sammenpressing av overgangsperioden fortsatte helt til begynnelsen av 1970-åra. Det var først da fødselskullene fra begynnelsen av 1950-åra begynte å komme i gifteferdig alder, at vi kunne se de første tendensene til utsettelse av ekteskap og første barnefødsel. Tendensen forsterket seg imidlertid utover på 1970-tallet, og ga oss betydelige endringer i familieetableringsmønsteret (Sørensen 1979, Bjøru og Skrede 1982).

Forkorting av overgangsperioden bidro til et økende økonomisk press på småbarnsfamiliene. Jo kortere perioden hvor de unge forbereder seg på og legger økonomisk grunnlag for forsørgeransvaret for egne barn er, jo mer økonomisk sårbare må vi regne med at familien vil være i etableringsperioden, og jo større «push» på behovet for supplerende inntekter.

Det økonomiske presset kan også forsterkes av andre faktorer. Bl.a. er *inntektsnivået* ofte lavt ved en tidlig etablering. Utgiftene til selve etableringen kan også utvikle seg i ugunstig retning i relasjon til inntektsutviklingen. Den sterke

⁷ En grafisk framstilling av medianalder ved karakteristiske livsløpsoverganger hos norske menn født 1921, 1931 og 1941, basert på data fra Yrkeshistorieprosjektet, er trykket i Skrede og Tornes (1983:57).

økningen i etableringsutgiftene knyttet til *boligen* (den såkalte «inngangsbilletten») som vi har sett i 1960- og 1970-åras Norge, er en viktig faktor i denne forbindelsen. Endelig kan det være grunn til å peke på at også normer og forventninger om hva som er «normal standard» ved en familieetablering etter alt å dømme også fjernet seg en del fra de mer nøysomme «deferred gratification»-idealene.

Sammenpressingen av overgangsperioden var ikke et særnorsk fenomen; vi finner tilsvarende bevegelser i mange andre vestlige i-land i denne perioden. Mange tillegger slike «life-cycle squeeze»-prosesser stor betydning som drivkraft for gifte kvinners yrkesaktivitet, både i etableringsfasen og i seinere livsløpsfaser.⁸ Dette hadde nok også betydning for utviklingen i Norge allerede i 1960-åra, selv om den store økningen i mødrenes yrkesaktivitet først kom på 1970-tallet (jfr. neste avsnitt).

Vurdert i ettertid er det imidlertid også grunn til å framheve de viktige «pull»-faktorene i forhold til gifte kvinners deltaking i lønnet arbeid som begynte å gjøre seg gjeldende på 1960-tallet. En særdeles viktig drivkraft for lønnet arbeid lå i etterkrigstidas sterke vekst i utdanningsnivået, og i jentenes sterkere satsing på yrkesutdanning.

Blant «pull»-faktorene må vi også i høy grad regne med de ideologiske endringene i forhold til likestillingspolitiske spørsmål som preget den offentlige debatten i denne perioden. Disse gjaldt bl.a. spørsmålet om kvinners rett og mulighet til lønnet arbeid. Den ideologiske debatten om prinsipper og normer i 1960-åra forberedte de endringene som først gjorde seg for alvor gjeldene i 1970-åra. (Jfr. Skrede 1982 for en mer konkret drøftelse av ulike forhold i denne utviklingen.)

Selv om de ulike faktorene – både på «pull»- og på «push»-sida – ikke ga så sterke utslag i konkrete endringer på 1960-tallet, pekte alle de underliggende tendensene i retning av en økning i gifte kvinners yrkesaktivitet. Alt i alt kan vi dermed si at grunnlaget for den funksjonsdelte kjernefamilien ble stadig svakere utover i slutten av 1960-åra, selv om de store endringene først kom på 1970-tallet.

3. Hva skjedde i sytti-åra?

Tiåret mellom 1970 og 1980 ble uten tvil et tiår i forandringens tegn både når det gjaldt gifte kvinners deltakelse i lønnet arbeid, i den økonomiske arbeids-

⁸ Begrepet «life-cycle squeeze» ble av Wilensky (1963) brukt til å beskrive strukturelle forhold ved samspillet mellom det inntektsmessige og det familiemessige livsløpet. Noen faser av livsløpet, bestemt av plassering av barnefødsler, antall barn m.v., er forbruksmessig mer kritiske enn andre, og behovet for supplerende inntekter stort ved inntekt på gjennomsnittsnivå eller lavere. Plasseringen av slike life-cycle squeezes vil variere med demografiske og økonomiske forhold (Oppenheimer 1974).

delingen i familiene og i familieetablering og familiemønster (Bjørn 1981, Bjørn og Skrede 1982).

Økning i gifte kvinners yrkesaktivitet

Økningen i gifte kvinners yrkesaktivitet var sterk og berørte nesten alle fødselskohorter av kvinner i arbeidsaktiv alder. Det var bare kvinnekohortene som var født tidligere enn 1924 som ikke økte deltakelsen i lønnet arbeid i 1970-åra. Mest markert var imidlertid økningen blant de yngre kvinnene. Den kan bare i beskjeden utstrekning tilskrives at perioden med omsorgsansvar for små barn er blitt kortere, i første rekke skyldes den at kvinner som er mødre i større grad deltar i lønnet arbeid. Særlig gjaldt dette mødre med litt større barn, disse har nå en høy andel i arbeidsstyrken. For kvinner med yngste barn i aldersgruppen 11-15 år var 75% i arbeidsstyrken i 1979, mot 55% i 1972. Absolutt sett økte imidlertid andelen i arbeidsstyrken for mødre med små barn like mye; utgangspunktet var imidlertid mye lavere: Kvinnene med yngste barn under 2 år hadde henholdsvis 29% og 45% i arbeidsstyrken i de to åra.

Økt medansvar for kvinner i den økonomiske forsørgelsen

Mye av kvinners økte deltakelse i lønnet arbeid ligger i deltidsarbeid. Selv om antall kvinner både i heltids- og deltidsarbeid økte i 1970-åra, var det deltidsarbeidet som økte relativt mest. Det innebærer at kvinners andel av inntektene ikke har økt like sterkt som deltakelsen i lønnet arbeid. Det har likevel vært en meget markert økning i kvinnes deltakelse i den økonomiske forsørgelsen. Tabell 1 viser at Norge på få år gikk fra et samfunn hvor én-inntektsfamilien var i klar majoritet (i 1972/73) til et samfunn hvor én-inntektsfamilien utgjorde bare en fjerdedel av totalt antall ektepar.

Nå er det jo klart at en betydelig andel av disse kvinneinntektene er relativt lave, i og med at ekteparene er liknet felles. Det var i 1981 fortsatt bare 40% av ekteparene hvor begge ektefellene hadde så høye inntekter at de er særskilt liknet. Inntektsgrensen for når særskilt likning er skattemessig gunstigst, vil variere etter skattetabellene for de enkelte år. Den ligger imidlertid ikke særlig høyt; de siste årene har den ligget omkring 20.000 kroner.

Tabell 1. Ektepar etter inntektsforhold og likningstype i prosent av totalt antall ektepar^{1,2}

År	1972 %	1973 %	1977 %	1980 %	1981 %
En-inntektsfamilier	55,5	54,0	33,8	26,4	24,8
To-inntektsfamilier totalt	44,5	46,0	66,2	73,6	75,2
med felles likning	20,4	20,2	35,1	31,7	34,5
med særskilt likning	24,1	25,8	31,1	41,9	40,7
Sum	100,1	100,0	100,0	100,0	100,0

¹ Eksklusive ektepar uten inntektstakere.

² Kilde: For 1972 og 1973 spesialkjøringer fra Skattestatistikken for *Familiebeskatningsutvalget*.

For 1977 og seinere, Skattestatistikken for de respektive år: NOS B 41, 1977, NOS B 339, 1980, NOS B 421, 1981.

I gjennomsnitt ligger også kvinnes inntekter betydelig under mennenes. Medianinntekten for gifte kvinner (netto inntekt) lå i 1981 på ca. 20.000 kroner,

mot ca. 85.000 kroner for gifte menn (skattestatistikken 1981, tabell 42). Dette reflekterer den generelle økonomiske ulikhet mellom kvinner og menn. Kvinnenes bidrag til den økonomiske forsørgelsen er imidlertid langt fra ubetydelig, og det er markert økende. I 1977 utgjorde kvinnenes andel av total inntekt opptjent av ekteparene 19,8%, i 1981 var den økt til 24,5%. Når vi begrenser oss til de tradisjonelle kjernefamiliene – ekteparene – er altså mannens rolle som hovedforsørger fortsatt i høy grad til stede, men han er blitt vesentlig avlastet av kvinnenes økte deltakelse i lønnsarbeid.

Kvinnenes andel i den økonomiske forsørgelsen blir enda mer markert om vi ser på totalt antall inntektstakere og inkluderer samtlige typer hushold. Iflg. inntektsstatistikken 1976 var vel 25% av de registrerte hovedinntektstakere kvinner, i 1979 var andelen steget til 31%. Selv om dette også inkluderer enslige, er den endringen som har skjedd i familiestruktur også en viktig del av totalbildet. De økende andelenes enslige, og ikke minst, enslige forsørgere, sier også noe om arbeidsdelingen i den økonomiske forsørgelsen i samfunnet som helhet. Den fullstendige kjernefamilien betyr ikke så mye som tidligere.

Endringer i familiestruktur

Det er ikke helt lett å få et fullstendig bilde av endringene i familiestruktur. Til dels skyldes dette at viktige grupper i familiemessig sammenheng, som samboende par (med og uten barn) ikke blir registrert som statistiske kategorier. Avhengig av hvilken statistikk vi ser på, hvilken formell sivilstand de samboende har, og om de har barn (registrert som felles – eller som særkullbarn), kan de være gruppert som *andre hushold*, som *enslige* eller som *enslige forsørgere*. De ulike statistikker bruker imidlertid også ulike definisjoner på *barn*, i Familiestatistikken (som er basert på Folkeregisteret) registreres ugifte, hjemmeboende barn helt til tjue års alder, mens Skattestatistikken og Inntektsstatistikken (som er basert på nærmere analyse av et utvalg fra Skattestatistikken), bruker sytten år som aldersgrense for registrering av barn.

Konsentrerer vi oss om perioden fra 1960 til 1980 og bruker tall fra folketellingene sammen med familiestatistikken, er den mest markerte endringen nedgangen i andelen for gruppen ektepar med hjemmeboende ugifte barn, fra 41,9% i 1960 til 37,1% i 1980. De andre gruppene har økt sine andeler, størst andel av økningen har ektepar uten barn (2,1 % mens enslige forsørgere og enslige har økt med henholdsvis 1,8% og 0,9% i perioden (Familiestatistikk 1980, se også Bjørn og Skrede 1982:40).

For å få bildet fullstendig, må vi også se på endringene i barnetall og i antall inntektstakere i husholdet. Tabell 2 gir fordelingene etter husholdstyper i inntektsstatistikken 1976 og 1979. Tabellen gir dessverre ikke et fullgodt bilde av barnefamiliens relative andel, fordi alle hushold med ikke-forsørgete barn over sytten år er gruppert under *andre hushold*. Inntektsstatistikkenes tall for barnefamilier ligger derfor betydelig under familiestatistikkenes tall.

Tabellen viser imidlertid klart at «indeksfamilien» nå utgjør en meget beskjeden andel av det samlede antall hushold, hvis vi med «indeksfamilien» forstår ektepar med to barn i barnetrygdalder. Andelen lå både i 1976 og i 1979 på omkring 11%. Legger vi til betingelsen at familien skal være én-inntektsfamilie, kommer vi ned i et betydelig lavere tall. I 1979 var det 1.9 inntektstakere i gjennomsnitt pr. familie i denne husholdstypen. Selv om en del av de 0,9 er barn med relativt lave inntekter, kan vi på grunnlag av data fra arbeidsmarkedsstatistikken regne med at begge ektefellene er i lønnet arbeid i hvert fall i 60-70% av disse familiene. Vi kan da anslå én-inntektsfamilier med barn i barnetrygdalder til å utgjøre mellom 3,4 og 4,5% av totalt antall hushold.

Tabell 2. Inntektsstatistikken 1976 og 1979.¹ Hushold etter type, antall personer og inntektstakere i gjennomsnitt pr. hushold. Gjennomsnittsinntekt etter husholdstype³

Husholdstype	Prosent av hushold		Gjennomsnitt antall personer		Gjennomsnitt antall inntektstakere		Gjennomsnittsinntekt pr. husholdning ³	
	1976 %	1979 %	1976	1979	1976	1979	1979	1979
	Enslige	26.4	33.3	1.0	1.0	1.0	1.0	31.800
Enslige forsørg.m/barn ¹	2.5	3.8	2.6	2.6	1.2	1.2	37.400	44.700
Ektepar u/barn	20,2	19.9	2.0	2.0	1.6	1.7	64.700	85.300
Ektepar med 1 barn ¹	8.4	7.7	3.0	3.0	1.8	1.9	73.800	99.100
Ektepar med 2 barn ¹	10.9	11.4	4.0	4.0	1.8	1.9	81.400	99.900
Ektepar med 3 barn ¹	5.3	5.0	5.0	5.0	1.8	2.1	77.300	100.200
Ektepar med 4 eller fl. barn ¹	1.9	1.7	6.3	6.3	2.2	2.4	79.200	101.300
Ektepar med barn i alt	26.5	25.8	-	-	-	-	-	-
<i>Andre hushold.²</i>								
1-2 personer	4.8	3.7	1.9	1.8	1.9	1.8	53.500	70.900
3 personer	7.4	5.6	3.0	3.0	2.6	2.7	93.300	133.600
4 personer	5.3	3.6	4.0	4.0	3.2	3.3	110.900	151.900
5 eller flere personer	7.1	4.3	5.9	5.6	3.8	3.9	113.900	161.100

¹ Omfatter bare forsørgete barn.

² Omfatter i stor grad husholdninger med ett eller flere hjemmeboende ikke-forsørgete barn (evt. i tillegg til forsørgete barn).

³ Netto inntekt, før særfradrag.

⁴ Kilde: Inntektsstatistikken 1976 (NOS B 94 1980) og Inntektsstatistikken 1979 (NOS B 267, 1982).

Legger vi så til betingelsen at den ene inntekten skal ligge på gjennomsnittsnivå for en industriarbeider, kommer vi ned i enda lavere tall. På grunnlag av survey-data anslår Gulbrandsen (1982) denne andelen til omlag 2% av husholdene, og karakteriserer det treffende som gjenferdet i fordelingspolitikken.

Tabell 2 viser forøvrig at gjennomsnittlig antall inntektstakere har økt for de aller fleste husholdstypene i perioden fra 1976 til 1979. Her ligger nok en viktig forklaring til at den generelle økningen i privat konsum i denne perioden, synes

så relativt lite påvirket av de markerte tendensene til liten eller ingen kjøpekraftsøkning som presenteres ved lønns- og inntektsoppgjørene.⁹

4. Familieøkonomi og inntektsfordeling

Fra et fordelingspolitisk synspunkt er det to sentrale spørsmål i forhold til det endrete og mer kompliserte familieøkonomiske inntektsfordelingsbildet, et kartleggende og et normativt: Hva er de viktigste ulikhetsskapende prosessene og dimensjonene i inntektsfordelingen på familienivå? Gitt disse ulikhetene, hva *bør* og *kan* det offentlige gjøre for å redusere disse ulikhetene?

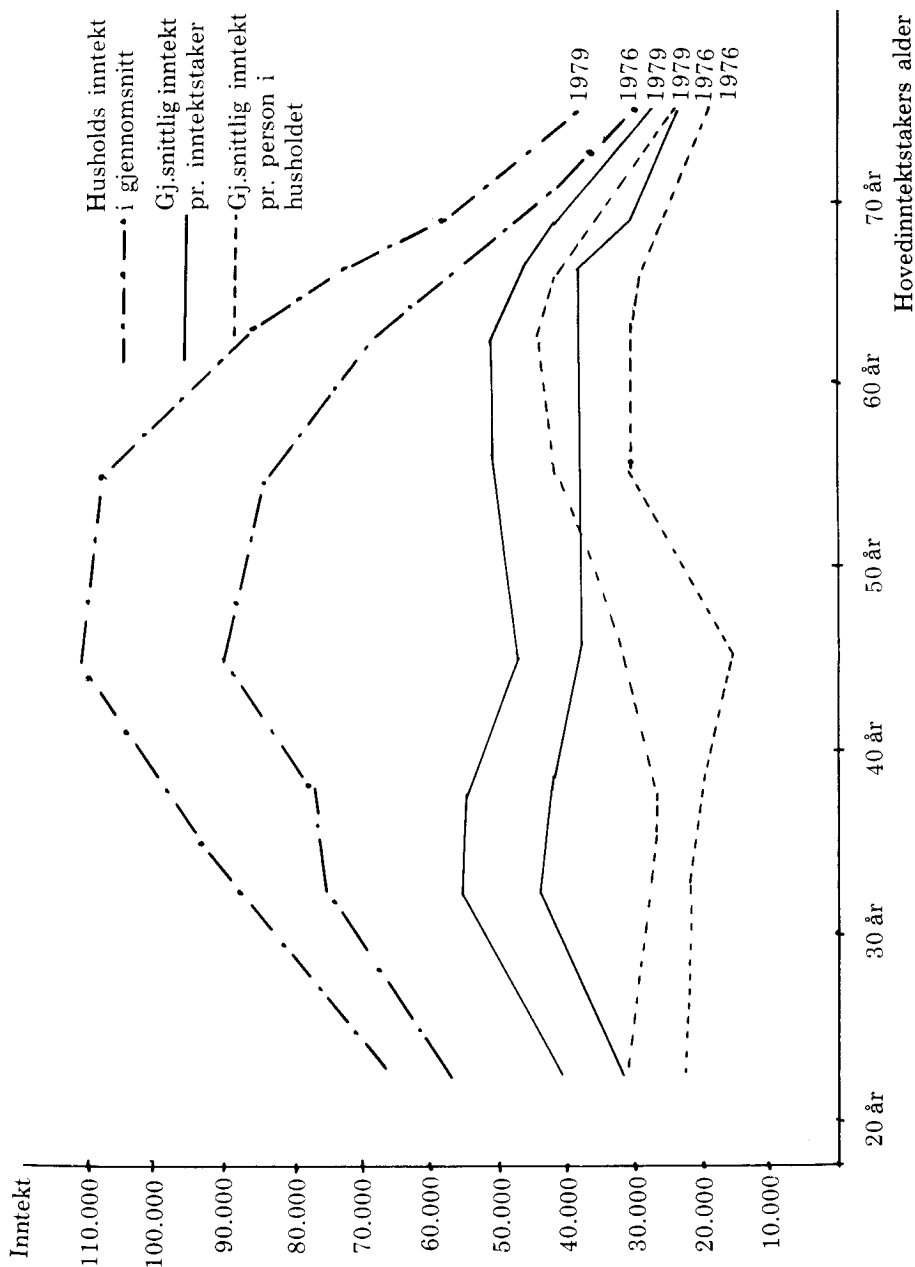
I den offentlige debatten omkring familieøkonomiske spørsmål blir perspektivet særlig rettet mot to-inntektsfamilier versus én-inntektsfamilier. Det blir jevnlig pekt på at dette skaper nye skjevheter i inntektsfordelingsbildet og bidrar til å gjøre det vanskeligere å drive en fornuftig familieøkonomisk utjammingspolitikk. Etter min vurdering bidrar imidlertid fokuseringen på to-inntektsfamiliene mer med en tilsløring enn av det familieøkonomiske fordelingsbildet enn med en kartlegging. Spørsmålet er selvsagt ikke irrelevant: Det er i og for seg et banalt faktum at det blir store forskjeller mellom ekstremene i en inntektsfordeling. Sammenliknes to (høye) inntekter med én (lav) i rekneeksempler, må kontrastene bli store.

Men inntektsfordelingsbildet er atskillig mer enn et spørsmål om det er to eller én inntekt i familiene. En stor andel av ekteparene befinner seg mellom de to ytterpunktene. Dernest er det en rekke andre viktige komponenter i inntektsfordelingen som ikke kommer fram i det hele tatt. I første rekke gjelder det variasjon i inntektsnivå etter *familiefase* og etter *antall personer* i husholdet, ikke minst spørsmålet om forskjeller mellom familier som har barn og familier som ikke har barn.

I fig. 1 får vi et bilde av dette ut fra variasjonen i gjennomsnittsinntekt i hushold (samtlige husholdstyper under ett) etter hovedinntektstakers *alder*. Hovedinntektstaker er personer med den høyeste inntekten i husholdet). Inntektsfordelingen etter familiefase fortøner seg temmelig forskjellig alt etter om vi ser på totalinntekten for husholdet, eller om vi korrigerer for antall inntektstakere og for antall personer i husholdet.

⁹ Eksempelvis var det en positiv utvikling i privatkonsum (i faste priser) i hele perioden 1978-82 (Statistisk årbok 1983, tabell 122), mens tabeller over reallønnsutviklingen som presenteres ved lønns- og inntektsoppgjørene viser negativ realinntektsutvikling for mange grupper i den samme perioden (se f.eks. NOU 1982:11 Om grunnlaget for inntektsoppgjørene 1982).

Figur 1. Inntektsstatistikken 1976 og 1979. Gjennomsnittlig inntekt etter hovedinntakers alder for hushold, inntektstakere og personer i husholdet

Kilde: Se tabell 2.

På *husholdsnivå* finner vi en markert topp ved 45-60 års alder, men når vi korri-gerer for antall inntektstakere, endrer bildet seg betydelig. Toppen kommer da i husholdene ved 30-40 års alder, men med et svakt synkende, men relativt stabilt inntektsnivå fram til et temmelig drastisk fall når pensjonsalder passerer. Skal vi studere *fordelingsvirkningene* av de supplerende inntektene må vi foreta andre analyser. I familie- og fordelingspolitisk sammenheng er det imidlertid de nederste kurvene i fig. 1 som har den største interessen, der hvor gjennomsnitts-inntekten i hver husholdstype er korrigert med antallet personer i husholdet. Bedre enn andre størrelser sier dette noe om hvordan familieøkonomiske forhold varierer etter familiefase.

Det går fram at barnefamiliefasen må være den mest kritiske i familieøkonomisk sammenheng i mange familier. Best gjennomsnittsinntekt har familier i fasen fra midten av 50-åra utover til pensjonsalder. Selv gjennomsnittsinntekten pr. person i pensjonisthusholdningene over 70 år ligger ikke mye under gjennom-snittsinntekten pr. person i barnefamiliehusholdene med hovedinntektstaker i begynnelsen av 30-åra.

Disse forskjellene går bare på opptjente inntekter. Tar vi også med i betrakt-ningen forskjeller i behovsstruktur pga. etableringsutgiftene i de tidlige familie-fasene, faller sammenlikningen enda sterkere ut i disfavør av barnefamiliefasene. Behovet for en utjamning av de disponible inntektene etter familiefase kommer klart fram.

Kurvene i fig. 1 gir inntektene etter fase på gjennomsnittsnivå, og kan ikke belyse direkte ulikhetene mellom familier som har barn og familier som ikke har det. Heller ikke forskjellene i inntektsnivå mellom familier med én og familier med flere inntektstakere, kommer fram i figuren.

Generelt er det som nevnt få av barnefamiliene som har bare én inntektstaker. I tabell 2 gikk det fram at gjennomsnittlig antall inntektstakere i familiegruppen *ektepar med barn* varierte med barnetallet. I 1979 lå det mellom 1.9 og 2.4. Dette er høyere enn det gjennomsnittlige antall inntektstakere blant ektepar uten barn (1.7). Her må det imidlertid tas hensyn til at flertallet av én-inntektsfamiliene finnes blant de eldre ekteparene under pensjonsalder og uten hjemmeboende barn.

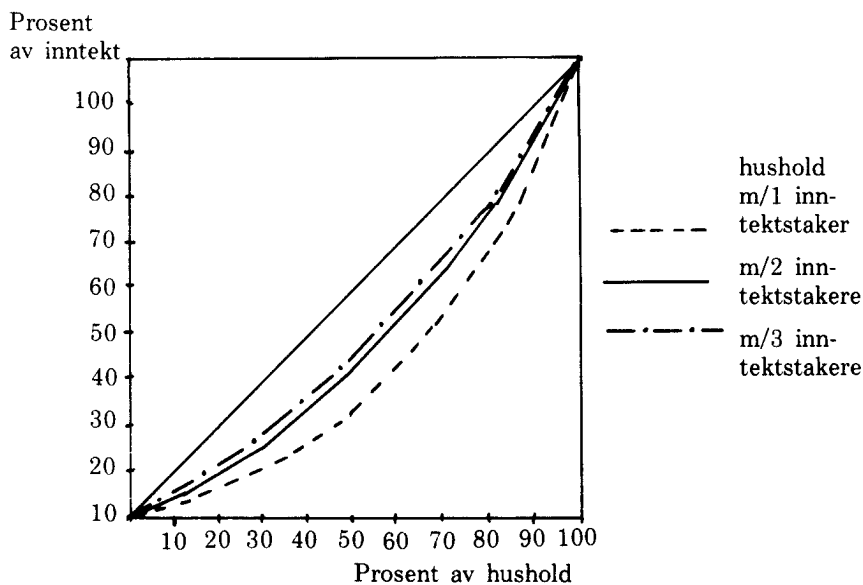
Blant de yngre, gifte kvinnene *uten* barn, er deltakelsen i lønnet arbeid mye høyere enn blant småbarnsmødrene (Bjørn 1981, Skrede og Sørensen 1983). Alt i alt gir dette grunn til å vente vel så store økonomiske forskjeller mellom yngre familier med og uten barn ved nærmere undersøkelser, som mellom yngre barne-familier med henholdsvis én og to inntekter.

At antall inntektstakere varierer fra hushold til hushold gir vridninger i inntekts-fordelingen. At hovedtyngden av husholdene har flere inntektstakere, bidrar ikke i seg selv til en skjevare inntektsfordeling. Om en inntektsfordeling blir skjevare

eller ikke, vil jo være avhengig av hva vi betrakter som utgangspunktet og som alternativet. Vurdert i forhold til inntektsstatistikkenes tall er inntektsfordelingen for hushold med henholdsvis 2 eller 3 inntektstakere mindre skjev enn fordelingen for hushold med én inntektstaker, jfr. fig. 3.

På den annen side er selvsagt gjennomsnittsinntekten for husholdene høyere jo flere inntektstakere det er i husholdet. Flere inntektstakere i husholdet gir flere tilgang til velstandsgoder som i tidligere tider – da «alle» var én-inntektsfamilier – var forbeholdt de få med høye inntekter.

Figur 2. Inntektsstatistikken 1979 (NOS B 267, 1982). Lorentzkurve for hushold med henholdsvis 1, 2 og 3 inntektstakere

Diskusjonen omkring én- og to-inntektsfamilier kan virke tilslørende på viktige sider ved den familieøkonomiske inntektsfordelingen. Dette betyr likevel ikke at spørsmålet om de marginale virkningene av den «andre» ektefelleinntekten på den generelle inntektsulikheten mellom ektepar er uten interesse. For å kunne besvare det, trenger vi imidlertid inntektsdata for begge ektefellene på familienivå.

I en undersøkelse av ektefelleinntekter i 1971 basert på materialet fra Yrkeshistorieprosjektet ved INAS, viste det seg at inntektsfordelingen for de samlede ektefelleinntektene var svakt skjevare enn inntektsfordelingen for gifte menn når Lorentzkurven ble benyttet som skjevhetsmål. Årsaken til dette lå i den særdeles skjeve inntektsfordelingen for de gifte kvinnene; det var under halvparten som hadde egne inntekter. Sammenliknet med den store skjevheten i kvinneinntekt-

ene var imidlertid fordelingen av husholdsinntekter meget jevn (Hagen og Skrede 1976).

Den sterke stigningen i de gifte kvinners yrkesaktivitet på 1970-tallet, har etter alt å dømme redusert den generelle inntektsulikheten mellom gifte kvinner noe. I en nylig gjennomført undersøkelse av ulikheter i ekteparinntekter på grunnlag av Levekårsundersøkelsen 1980, er den generelle inntektsulikheten mellom gifte kvinner (målt med Lorentzkurven), noe lavere enn den mellom de gifte kvinnene i Yrkeshistoriematerialet (Andersen og Aaberge 1983). Det var imidlertid fortsatt relativt stor inntektsulikhet mellom gifte kvinner, mens det var ubetydelige forskjeller i ulikhetene i inntektsfordelingen for henholdsvis gifte menn og ektepar når det brukes samme type skjevhetsmål som 1971-undersøkelsen. Selv om de to undersøkelsene bare kan sammenliknes i grove trekk, tyder dette på at det ikke har skjedd dramatiske endringer siden 1971.

Det ulikhetsskapende bidraget fra kvinneinntektene behøver ikke å være et fordelingspolitisk problem i den forstand at den nye inntektsfordelingen for ektepar i seg selv blir skjevtere enn inntektsfordelingen for gifte menn. Det skjer selvsagt en del omplasseringer av hushold mellom de to inntektsfordelingene, og det er av interesse å studere bidraget fra kvinneinntektene her.

Det vil føre for langt å ta opp denne diskusjonen her, men det kan vises til Andersen og Aaberge for en detaljert analyse. Deres konklusjon er at de gifte kvinnenes inntekter har en mindre ulikhetsskapende effekt enn mennenes i den nedre delen av ekteparfordelingen (dvs. virker utjevrende for ektepar med lave inntekter), mens det er motsatt effekt for midlere og høyere inntekter (Andersen og Aaberge 1983:48 ff).¹⁰

Det er andre sider ved inntektsfordelingsbildet som i dag er et større fordelingspolitisk problem enn forholdet mellom én-inntekts- og to-inntektsfamilier. Jeg har tidligere pekt på inntektsulikhetene mellom livsfaser og mellom familier av ulike typer, med og uten barn. Men i tillegg til disse ulikhetene kommer den grunnleggende ulikhetsdimensjonen som er knyttet til *kjønn*. De største inntektsulikhetene i samfunnet er ikke knyttet til én-inntekts- versus to-inntektsfamilier, de ligger mellom kvinner og menn.

¹⁰ I tillegg til Grini-indeksen og Lorentzkurver benytter Andersen og Aaberge også andre ulikhetsmål, i første rekke M-kurven som informerer om forholdet mellom gjennomsnittsinntekten i de enkelte (nedre) deciler av inntektsfordelingen og gjennomsnittsinntekten til hele populasjonen. Konklusjonen som er referert i teksten er framkommet på grunnlag av dekomponerte ulikhetsmål, hvor det er mulig å studere den ulikhetsskapende effekt fra henholdsvis kvinne- og mannsinntekten på ulikt nivå i fordelingen av ekteparinntekter. Grunnen til at gifte kvinners inntekt har relativt større ulikhetsskapende effekt i den sentrale og øvre delen av ekteparinntekten, ligger i den relativt større inntektspredningen blant gifte kvinner. De høyeste inntektene blant gifte kvinner er betydelig større enn gjennomsnittsinntekten for gifte kvinner. Disse kvinnene tilhører også de ekteparene som har de høyeste ekteparinntektene.

På tross av at mannen er blitt avlastet i sin forsørgerrolle, har dette ikke ført til endringer av betydning i disse grunnleggende forskjellene. Om den tradisjonelle funksjonsdelte kjernefamilien i dag er redusert til en minoritet i familiestrukturen, synes idéen om forsørgerlønnen fortsatt å ha betydelig gjennomslag i den kjønnsmessige inntektsfordelingen.

5. Fortsatt forsørgerlønn?

Fig. 3 viser klart at det er en markert forskjell i inntektsfordelingen mellom kvinner og menn, og at disse forskjellene er blitt større mellom 1976 og 1979. Avstanden mellom den kumulerte inntektsfordelingen for kvinner og den tilsvarende for menn har stort sett blitt større både når det gjelder inntekter i den nedre og i den øvre delen av fordelingen.

Den viktigste årsak til inntektsforskjellene mellom kvinner og menn ligger i *fordelingen av lønnet arbeid*. En høy andel av de kvinnelige inntektstakerne har deltidsarbeid. Økningen i nye inntektstakere har også vært sterkest i deltidsarbeid. Det må heller ikke glemmes at kurvene i fig. 3 bare omfatter inntektstakere. Om vi hadde inkludert personer uten inntekt nederst på inntektsfordelingen, ville kurvene for kvinner og menn fjerne seg enda mer fra hverandre. En mer lik fordeling av lønnet arbeid i samfunnet er derfor en *nødvendig* forutsetning for en mindre skjev inntektsfordeling mellom kvinner og menn. Spørsmålet om sekstimersdagen er derfor av vital interesse også i fordelingspolitisk sammenheng.

En mer lik fordeling av lønnet arbeid vil likevel i seg selv ikke være nok: Selv om ulikheter i arbeidstid er en viktig komponent i inntektsforskjellene mellom kvinner og menn, så forklarer arbeidstid langt fra hele forskjellen. Det er også store ulikheter i *lønn* mellom kvinner og menn. En del av disse lønnsforskjellene lar seg forklare ved kvinners svake stilling på arbeidsmarkedet, ved «legitime» faktorer som utdanning, ansiennitet i bedriften, samlet yrkeserfaring etc. Det er likevel bare en del av bildet. Nyere forskning både i Norge og i sammenliknbare land tyder på at store deler av lønnsforskjellene mellom kvinner og menn rett og slett må tilskrives *kjønn*. I en undersøkelse av funksjonærer i norske industribedrifter fant Titlestad og Rødseth (1980, 1981) at bare 40% av en total forskjell i gjennomsnittslønn på kr. 15,77 kunne forklares ved de «forklarbare» faktorene. De resterende 60% måtte tilskrives kjønn. Liknende resultater fikk Gustafsson (1976, 1978) i undersøkelser av funksjonærer i svenske, private bedrifter.

En analyse av *heltidssysselsattes inntekter* utført på grunnlag av data fra Folketellingen 1970 koplest til data fra Inntektsundersøkelsen 1970 (NOS A 886), viser betydelige forskjeller mellom menns og kvinners inntekter, selv innenfor grupper på samme utdanningsnivå og for sammenliknbare yrkesgrupper. På grunnlag av en analyse av data fra Levekårsundersøkelsen 1980 peker Petersen (1983, 1984) på at kvinner gjennomgående, på en rekke sentrale arbeidsmarkedsressurser får mindre igjen i form av lønn enn menn. Det gjelder både for utdanning, alder, for posisjon (om en leder andres arbeid eller ikke) og om en har prestasjonslønn

eller ikke. Disse eksemplene viser at det på mange områder er langt igjen til at kravet om lik lønn for likt arbeid er oppnådd. Avtalen om dette ble inngått mellom LO og NAF for 23 år siden.

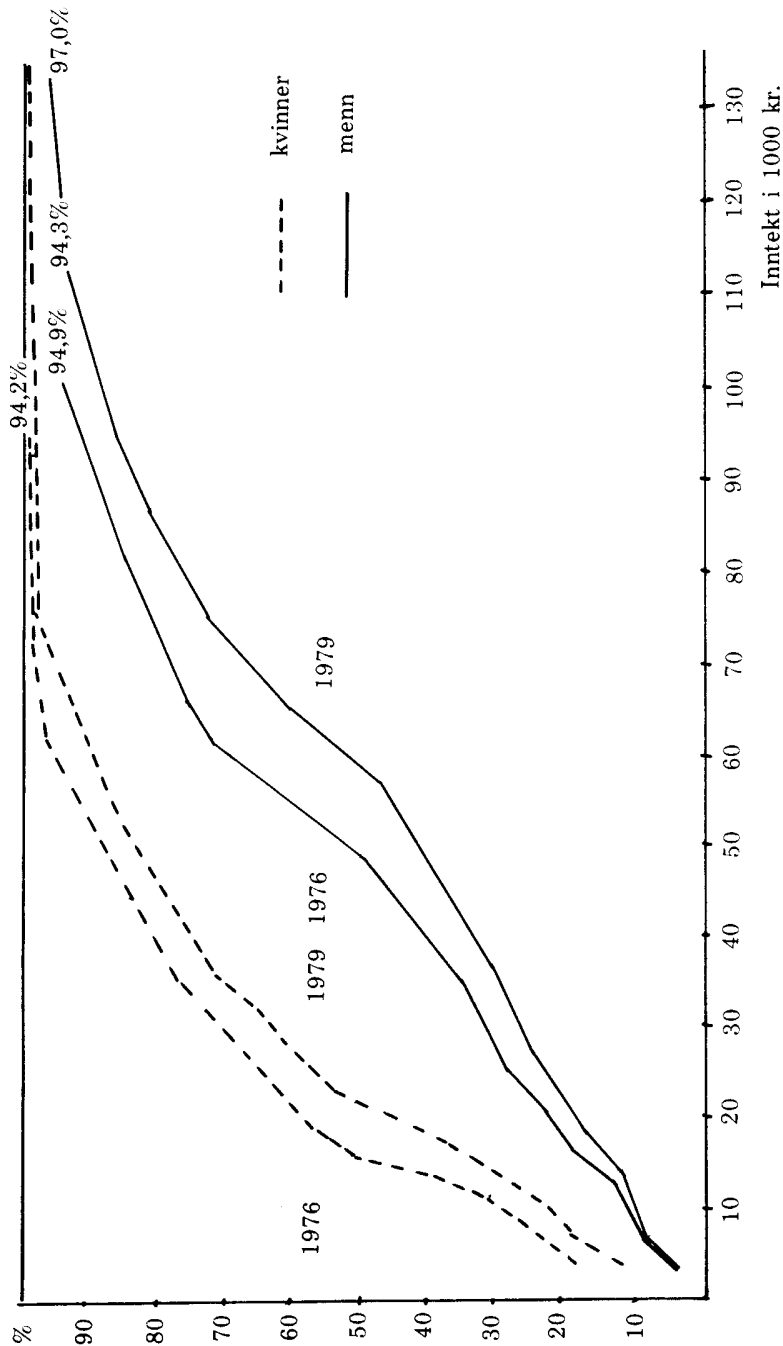
Det er ikke bare ulik arbeidstid og inntekt som skaper kjønnsdelt arbeidsmarked. Yrkes- og næringsfordeling, stillingsfordeling og ansettelsesforhold, samt kvinners mindre aksepterte fotfeste i arbeidsmarkedet spiller også inn. Selv om kvinners innsats i den økonomiske forsørgelsen er betydelig, både som hovedforsørgere og som medforsørgere, og selv om det økonomiske grunnlaget for mange familier ville falle sammen uten deres inntekter, betraktes likevel kvinnene ofte som mindre seriøse og mere marginale arbeidstakere, ja – til og med i mange forbindelser med svakere legitimitet for sine ønsker om lønnet arbeid.

Alt i alt er det nok liten tvil om at den sterke tilknytningen til de økonomiske forsørgeroppgavene fortsatt gir mannen betydelig sterkere stilling på arbeidsmarkedet. Arbeidstakeren på gjennomsnittsinntekt, med ektefelle uten inntekt og to barn i barnetrygdalder, er et gjenferd i statistisk sammenheng. Myten er likevel sterk nok til å gi betydelig vind til forsørgerrollens privilegieflass i arbeidslivet, selv om kvinnene i høy grad må bidra med årene for å få båten fram.

Men myten om forsørgerlønnen har flere konsekvenser i tillegg til å opprettholde barrierer mot kjønnsmessig likestilling i arbeidslivet. Etter min vurdering tjener den også til at det fortsatt blir hengt et privatiserende slør omkring reproduksjonens oppgaver og funksjon i samfunnet. Det forsinkes dermed en diskusjon om oppgave- og inntektsfordeling i større sammenheng, i lys av de ulikhetene jeg har pekt på foran. Behovet for lik fordeling av arbeid mellom kvinner og menn, gjelder ikke bare det lønnete arbeidet, – men også det ulønnete. Her er det enda lengre fram til likhet enn for det lønnete arbeidet. Gjennom veksten av inntektstakere har kvinnen fått en større andel av inntekten i samfunnet, men de har også betalt for den ved en større total arbeidsbelastning. Avlastningen av kvinner i hus- og omsorgsarbeidet har ikke vært tilsvarende sterk som avlastningen av menn i den økonomiske forsørgelsen.¹¹

¹¹ Tidsbruksundersøkelsen fra 1971-72 viste at det var store forskjeller mellom kvinner og menn når det gjaldt tid til omsorgs- og husarbeid. Gifte menn med barn brukte i gjennomsnitt 0,6 timer pr. dag i husarbeid, mens gifte kvinner med barn brukte 5 timer pr. dag. Analysene viste også at menns innsats i husarbeidet varierte lite etter om deres koner hadde arbeid utenfor hjemmet eller ikke (Døgnets 24 timer, Statistiske analyser nr. 30, 1977). Tall fra den nye tidsbruksundersøkelsen (1980-81) tyder på at der har skjedd en liten reduksjon i forskjellen mellom kvinners og menns bruk av tid i husarbeidet. Den svake utjamningen skyldes i første rekke at kvinnene i gjennomsnitt reduserte sin innsats i husarbeidet noe. Den gjennomsnittlige økningen av menns innsats var på 0,2 timer pr. dag; fra 0,6 til 0,8, mens kvinner reduserte sin husarbeidsinnsats med 1,3 timer daglig; fra 4,3 til 3,0 for alle kvinner under ett (Grønmo og Lingsom 1982, 1983, Lingsom og Ellingsæter 1983).

Figur 3. Kumulerte inntektsfordelinger (prosent) 1976 og 1979 for kvinnelige og mannlige inntektstakere

Kilde: Inntektsstatistikken 1976 og 1979, se tabell 2 for nærmere ref.

Diskusjonen om reproduksjonens vilkår og barnefamiliens stilling i samfunnet må i større grad føres i et perspektiv over livsløpet enn i et perspektiv på tvers av det. Sammenlikningene foran viste behovet for en inntektsmessig utjevning over livsløpsfasene. Med dagens endrete familiestatus er spørsmålet om «solidaritet mellom livsfasene» mer aktuelt enn hva det har vært tidligere. En familiepolitikk om skiller mellom de mottakende og de ytende fasene av livsløpet kan bidra til dette. Barnetrygden og forsørgerfradragene innebærer allerede en viss grad av overføring mellom familiefasene. Men det må være tillatt å stille spørsmål om prioriteringen av forsørger- og oppfostringsoppgavene i vårt samfunn er så sterk som den burde være.

I 1982 utgjorde de samlede overføringene til barnefamiliene ved barnetrygd og forsørgerbidrag litt i underkant av 5 milliarder kroner. Dette er selvsagt et relativt stort tall isolert sett. I forhold til de totale overføringene i statsbudsjettet utgjør likevel støtten til barnefamiliene en temmelig beskjeden andel. Det gjelder både om vi sammenholder overføringene med de totale stønader til private, der stønader under Folketrygden utgjør langt den største andel. Pensjonsstønadene beløp seg i 1982 til omlag 30 milliarder mens helsestønadene og sykepengene utgjorde 13 milliarder.¹² Heller ikke som sektorstøtte, sammenliknet med støtten som går med til næringene, blir overføringene til barnefamiliene imponerende store. I 1982 var de direkte utgiftene til jordbruksavtalen og subsidier til fiske 8,8 milliarder, og den samlede industristøtten 6,2 milliarder, etter nasjonalregnskapets tall.¹³ Med andre ord er altså den direkte næringsstøtten tre ganger så stor som reproduksjonsstøtten.

I en annen forbindelse har jeg kommet til at de nåværende barnetrygdsatsene i beste fall dekker ca. 35-40% av de direkte, gjennomsnittlige utgifter ved forsørgelse av barn (Skrede 1983). Anslaget er basert på konsumprisjusteringer av beregnede gjennomsnittlige forbruksutgifter pr. barn i barnefamilier av ulik

¹² I Statsbudsjettet for 1982 (St.prp. 1, 1981-82, «Gul bok») er de samlede utgiftene til barnetrygd for 1982 anslått til 3,8 milliarder. Det endelige utbetalte tallet ble 3,9 etter nasjonalregnskapets tall. Proveny- tapet ved forsørgerfradragene i skatt er ikke anslått direkte, men her kan de samlede utgiftene i 1979 tjene som et anslag, da satsene ikke var endret og det er relativt stor stabilitet i antallet fradragsberettigete barn/unge. Iflg. skattestatistikk for 1979 var utgiftene til forsørgerfradragene i alt 1067,3 millioner, dvs. vel 1 milliard (vedlegg 1. St.prp. 1 1981-82 Skatter og avgifter til statskassen, Finans- og tolldepartementet).

¹³ Tallene referert i teksten er foreløpige tall etter nasjonalregnskapets definisjoner. For jordbrukets vedkommende er nok de reelle overføringene til næringen større enn jordbruksavtalens tall. I en artikkel om «Støtten til norsk jordbruk» (Sosialøkonomen, nr. 9 1981) legger Bent Vale fram beregninger hvor det søkes å ta hensyn til både direkte og indirekte støtte til jordbruksnæringen i perioden 1975-79. For 1979 utgjorde den samlede støtten til jordbruket etter disse beregningene 7,3 milliarder. I samme år var nettoutgiftene til jordbruksavtalen 4,6 milliarder. Subsidiene til industrien omfatter støtte både til skjermet og til konkurranseutsatt industri. Det er ikke enkelt, hverken ut fra statsbudsjettens tall eller fra den offentlige statistikk å finne fordelingen av totalstøtten på de ulike bransjene. Tall av størelsesorden 2-3 milliarder til den konkurranseutsatte industrien alene, blir imidlertid ofte nevnt, bl.a. Tor Moursund i en artikkel «Blindebukkøkonomi» (Aftenposten 1.6, 1982, spalten «Gjest i dag»).

størrelse. Disse beregninger ble gjort av et offentlig utvalg som utredet spørsmål vedrørende barnefamiliens økonomi (Innstilling om barnefamiliens økonomi 1970). Tatt i betraktning av at barnefamilie gjennom sitt forbruk også er *indirekte skatteyttere* blir denne reelle dekningsgraden redusert til 17-20%, og ikke imponerende stor. Til de direkte utgiftene kommer også de store indirekte kostnadene som knytter seg til det å være foreldre. Det gjelder både krav til bolig og utstyr, men viktigere enda er de kostnadene som knytter seg til barnas behov for omsorg. Enten disse primært kommer i form av avstått inntekt, eller i form av kjøp av dagmamma eller barnehagetjenester, innebærer de en drastisk forandring av den økonomiske situasjonen for de fleste unge familier i den tidlige barneomsorgsfasen.

Fordelingen av utgiftene knyttet til oppfostring av barn mellom familien og det offentlige, lar seg ikke løse en gang for alle med en gitt fordelingsnøkkel. Den må sees i forhold til den generelle omfordelingen som skjer ved de totale overføringene fra den offentlige sektor, mellom grupper, sektorer og hushold. Det må også sees i sammenheng med omfordelingen mellom faser av livsløpet for individer og familier.

Poenget med sammenlikningen ovenfor har vært å motivere til en slik diskusjon, snarere enn å fullføre den. I forhold til spørsmålet om mulighetene for en økonomisk likestilling mellom kvinner og menn er det imidlertid helt nødvendig at vi tar opp en diskusjon om reproduksjonens økonomiske vilkår i samfunnet.

Den økonomiske likestillingen mellom kvinner og menn må knytte seg til fordelingen av lønnet arbeid. En fornuftig tilrettelagt familieøkonomisk fordelingspolitikk kan imidlertid bidra til å redusere det økonomiske presset i de kritiske familiefasene, og kan gjøre det lettere å gjennomføre andre tiltak rettet mot en jevnere fordeling av økonomiske midler innen familien, og dermed gi en større grad av økonomisk likestilling enn hva vi har i dag. Etter min vurdering bidrar idéen og myten om forsørgerlønnen til å blokkere for en slik diskusjon, og «... the false belief that it does (exist) has evil consequences, and that even if it did exist, – it would not be a good thing.»

Litteratur

Andersen, Arne S. og Rolf Aaberge: *Analyse av ulikhet i fordelinger av, levekår*. Rapporter nr. 83/21, SSB, Oslo 1983.

Aukrust, Odd og Petter Jakob Bjerve: *Norges økonomi etter krigen*. SØS nr. 12, SSB, Oslo 1965.

Backer, Julie: *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856-1960*. SØS nr. 13, SSB, Oslo 1965.

Balas, Gro, Anne Marie Berg, Brit Førde, Margit Glomm og Erika Jahr (red.): *Faglig kvinnepolitikk - hvor går LO?* Pax, Oslo 1982.

Barrett, Michelle and Mary McIntosh: «The Family Wage; Some Problems for Socialists and Feminists», *Capital & Class* 11, sommer 1980.

Bjørn, Kirsten: «Barn ingen hindring». *En studie av kvinnenes sysselsetting i Norge i 1970-åra*. INAS-rapport 81:2, INAS, Oslo 1981.

- Bjørn, Kirsten og Kari Skrede: *Familiemønster i forandring*. Trekk ved giftemåls-, samlivs-, skilsmisse- og fruktbarhetsutviklingen i 1970-åra. INAS rapport 82:1, INAS, Oslo 1982.
- Bjørn, Kirsten og Annemette Sørensen: «Fragment av norske kvinners livsløp», i Skrede, K. og K. Tornes (red.): *Studier i kvinners livsløp*, Universitetsforlaget, Oslo 1983.
- Dyrvik, Ståle: *Ekteskap og barnetal - ei gransking av fertilitetsutviklinga i Norge 1920-1970*. Artikler fra Statistisk Sentralbyrå, nr. 89, Oslo 1976.
- Døgnets 24 timer*. Statistiske analyser nr. 30, SSB, Oslo 1977.
- Forbruksundersøkelsen, 1958*. Hefte I, NOS A7, SSB, Oslo 1960.
- Folketellingen 1980*. Hefte II, Sysselsettingsstatistikk, NOS B299, SSB, Oslo~ Kongsvinger 1982.
- Grønmo, Sigmund and Susan Lingsom: *Changing Time Use Patterns in Norway 1979 to 1980*, Paper to the X World Congress of Sociology, Mexico 1982. (Trykket i revidert utgave som: «Husholdsarbeid og likestilling. Utviklingstendenser i 1970-årene». *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 24, nr. 5, 1983.
- Gulbrandsen, Lars: *Fra marked til administrasjon? Boligmarked og boligpolitikk i Oslo i det tjuende århundre*. Stensil, INAS, Oslo 1980. (Trykket i revidert utgave som: *Boligmarked og boligpolitikk. Eksemplet Oslo*. Universitetsforlaget, Oslo 1983.)
- Gulbrandsen, Lars: *Kollektiv eller individuell fordeling*. FAFO - Fagbevegelsens senter for forskning, utredning og dokumentasjon. Rapport 1/82, Oslo 1982.
- Gustafsson, Siv: *Lönebildning och lönestruktur inom den statliga sektorn*. INI, Stockholm 1976.
- Gustafsson, Siv: «Löneskillnaden mellan män och kvinnor - en ekonometrisk analys». *Statistisk tidskrift*, nr. 3, 1978.
- Helårs- og heltidssysselsattes inntekter*, NOS A866, SSB, Oslo 1977.
- Historisk statistikk 1978*, NOS XII 281, SSB, Oslo 1978.
- Hagen, Vivi og Kari Skrede: *Gifte kvinner - familiefase og yrkesaktivitet. En analyse av ektefellene i datamaterialet fra Yrkehistorieprosjektet*, INAS arbeidsrapport nr. 22, INAS, Oslo 1976.
- Hoel, Marit: «Kvinneperspektiv på arbeidssolidariteten». Haukaa, R., Hoel, M. og H. Haavind (red.): *Kvinneforskning: bidrag til samfunnssteori*, Universitetsforlaget, Oslo 1982.
- Iversen, Irene: «Kvinnesekretariatet», artikkel i Pax leksikon bel. 4, Pax, Oslo 1980.
- Kjølsrød, Lise: «Kvinnearbeid», artikkel i Pax leksikon bel. 4, Pax, Oslo 1980.
- Lingsom, Susan og Anne Lise Ellingsæter: *Arbeid, fritid og samvær. Endringer i tidsbruk i 70-årene*. Statistiske analyser nr. 49, SSB, Oslo 1983.
- Ljones, Olav: *Kvinnens yrkesdeltaking i Norge*. SØS nr. 39, SSB, Oslo 1979.
- Lønnå, Elisabeth: *LO, DNA og striden om gifte kvinner i lønnet arbeid i mellomkrigstida*. Hovedoppgave, Historisk Institutt, Universitetet i Oslo 1975.
- Moursund, Tor: «Blindebukkøkonorni». (*Aftenposten* 1.6.1982, spalten «Gjest i dag».)
NOU 1976:12. *Familiebeskatning*. Universitetsforlaget, Oslo 1976.
- NOU 1976:28. *Levekårsundersøkelsen 1973*. Universitetsforlaget, Oslo 1976.
- NOU 1982:11. Om grunnlaget for inntektsoppgjøret 1982.
- Oppenheimer, Valerie K.: «The Life-Cycle Squeeze: The Interaction of Men's Occupational and Family Life Cycles». *Demography*, vol. 11, no. 2, 1974.
- Petersen, Trond: *Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn*. INAS notat 83:17, INAS, Oslo 1983. Bearbeidet versjon i *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, bel. 25, 1984.

Ramsøy, Natalie Rogoff: «From Necessity to Choice: Social Change in Norway 1930-1980», in Ringen et al. (eds.): *The Scandinavian Model: Welfare State and Welfare Research* (forthcoming 1984).

Skrede, Kari: *Sosial bakgrunn og oppvekstforhold*. En sammenlikning av de tre årskullene i yrkeshistorieundersøkelsen. Notat nr. 5 fra Yrkeshistorieprosjektet. INAS, Oslo 1973.

Skrede, Kari: *Fate, fortune or plans? The Intersection of the Productive and Reproductive Life Cycle of Women: Timing of Events and Adjustment to Paid Work in the Early Stages of Child-rearing*. INAS notat 82:11, INAS, Oslo 1982.

Skrede, Kari og Annemette Sørensen: «På spor av en ny kvinnerolle», i Skrede, K. og K. Tornes (red.): *Studier i kvinners livsløp*. Universitetsforlaget, Oslo 1983.

Skrede, Kari og Kristin Tornes: «Metodeaspekter i livsløpsstudier», i Skrede, K. og K. Tornes (red.): *Studier i kvinners livsløp*. Universitetsforlaget, Oslo 1983.

St.prp. nr. 1 (1981-82): *Statsbudsjettet medregnet folketrygden for budsjett-terminen 1982* («gul bok»).

St.prp. nr. 1 (1981-82): *Skatter og avgifter til statskassen*. Finans- og tolldepartementet.

Sundt, Eilert: *Om Piperviken og Ruseløkkbakken*. Gyldendal, Oslo 1958.

Sørensen, Annemette: *Fragmenter av norske kvinners livsløp*, Yrkeshistorieprosjektet notat nr. 20. INAS, Oslo 1979.

Titlestad, Kristin D. og Asbjørn Rødseth: *Lønn, stilling og kjønn. En statistisk undersøkelse av funksjonærer i industrien*. IØI Arbeidsrapport nr. 36, Bergen 1980. Bearbeidet versjon i *Sosialøkonomen*, nr. 8, 1981.

Vale, Bernt: «Støtten til norsk jordbruk». *Sosialøkonomen*, nr. 9, 1981.

Wilensky, Harold: «The Moonlighter: A Product of Relative Deprivation». *Industrial Relations*, vol. 3, 1963.

Kapittel 5 i Allén, L.,
Rogoff Ramsøy, N. og Vaa, M. (red.):
Det norske samfunn, Gyldendal, Oslo, 1986.

Gifte kvinner i arbeidslivet

Innledning

Norge – et avvikets land?

Det er velkjent at norske kvinners yrkesdeltaking økte meget sterkt på 1970-tallet og at dette har forandret mange trekk ved det norske samfunnet. Mest iøynefallende er at Norge på få år gikk over fra å være et samfunn der én-inntektsfamilien var i klar majoritet blant ekteparene (54 % i 1973), til et samfunn der denne familietyper var redusert til en firedel i 1981 (Skrede 1984).

Ved en restriktiv definisjon av yrkesaktivitet, begrenset til *dem som arbeidet minst 1000 timer i året*, økte de gifte kvinners yrkesfrekvens fra 23,0 % ved folketellingen i 1970 til 28,5 % ved folketellingen i 1980. Benytter vi arbeidskraftundersøkelsenes definisjon: *minst én time lønnet arbeid i uka*, økte de gifte kvinnenes yrkesfrekvenser fra 43 % i 1972 til 58 % i 1980.

Sett i *nordisk* sammenheng er imidlertid ikke det norske nivået for gifte kvinners yrkesdeltaking spesielt høyt. Først etter økningen i de gifte kvinnenes yrkesdeltaking på 1970-tallet kom Norge på bortimot tilsvarende nivå som de øvrige nordiske land.

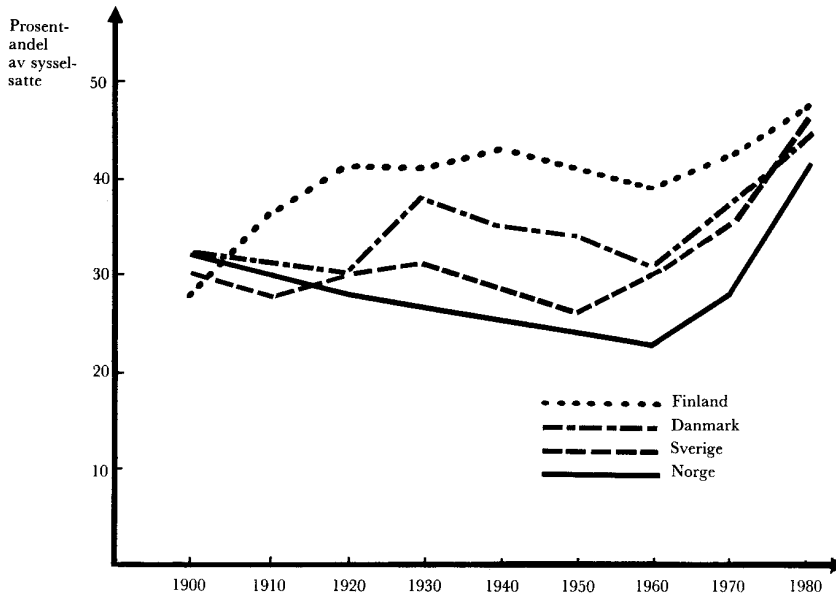
Så sent som i 1970 var yrkesfrekvensen blant gifte kvinner i Norge 23 %, mot 40, 42 og 53 % i henholdsvis Sverige, Danmark og Finland. I 1970 var Norge klart plassert blant de europeiske land der gifte kvinners integrering i lønnet arbeid var kommet særlig kort. Bare Irland, Nederland og Italia lå lavere (FN: *The Economic Role of Women in the ECERegion*, 1980).

Heller ikke etter økningen i løpet av 1970-årene har norske kvinner helt nådd igjen sine nordiske medsøstre når det gjelder deltaking i lønnet arbeid. Men forskjellene er blitt betydelig mindre. I 1981 deltok 56,3 % av *samtlig*e norske

kvinner mellom 16-74 år i lønnet arbeid, mot henholdsvis 60,0, 62,5 og 65,7 % i Finland, Danmark og Sverige (Nordisk statistisk årsbok 1983, tabell 45).

Som påvist av Haavio-Mannila (1976) og Haavio-Mannila og Kari (1980), har utviklingen i kvinnes deltaking i lønnet arbeid etter 1900 vært en annen i Norge enn i de andre nordiske land. Kvinneandelen av sysselsettingen var blant de høyeste i Norden ved århundreskiftet, men sank jevnt helt til 1960 og har siden steget igjen.

Figur 5.1. Kvinnes prosentandel av sysselsatte. 4 nordiske land. 1900-1980

Kilder: Haavio-Mannila og Kari 1980: 11, *Nordisk statistisk årsbok 1983*.

Utviklingen har ikke gått helt entydig i den samme retning i de andre nordiske land. Både *Sverige* og *Danmark* har hatt svingninger i kvinnes andel av arbeidsstyrken. Nivået har imidlertid i det store og hele ligget betydelig over det norske nivået. *Finland* har jevnt over hatt den høyeste kvinneandelen i arbeidsstyrken, men har fulgt en annen praksis m.h.t. å registrere familiearbeidere i jordbruket.

Hvorfor skiller norske kvinner seg såpass sterkt ut fra sine medsøstre i Norden? Ligger forklaringen i «dypt rotfestede kulturelle holdninger som har virket bestemmende for kjønnsrollemønsteret» (Haavio-Mannila 1976:19)? Er det rimelig å ta den lavere yrkesdeltakingen som utslag av tradisjonalisme og sen modernisering, eller finnes det andre forhold som også kan bidra til å forklare forskjellene?

Kvinnerns kår og arbeid – faser og stadier i den historiske utvikling

Grovt sett er det *tre* sentrale historiske og sosiale prosesser som bør identifiseres og tidsplasseres for de enkelte land, for å gi oss mer konkrete holdepunkter for hvilke faktorer som er fellestrekk og hvilke som er særtrekk.

1) *Næringsstrukturell* utvikling. Her er det tale om *flere* overganger. Først overgangen fra jordbruksamfunn via industrialisering, til det moderne tjenesteytingssamfunn, med servicenæringene som den dominerende arbeidsplass. Det kan være variasjon fra land til land både i hvor raskt denne prosessen har gått, og med hensyn til hvor spesialisert og «kvinnevennlig» den industrielle utviklingen har foregått. Sammenhengen mellom næringsutviklingen og *bosettingsstrukturen* er også viktig. Når det gjelder lønnsarbeid for kvinner, har byene jevnt over gitt bedre muligheter enn landdistriktene.

2) Den *demografiske* utvikling i den aktuelle perioden er også en sentral variabel, med utvikling i giftemålshyppighet og barnetall, og plassering av ekteskap og barnefødsler over livsløpet. Ikke bare fordi den gifte kvinnebefolkningen har hatt annen arbeidsmarkedsatferd enn den ugifte, men også fordi *størrelsesforholdet* mellom den kvinnelige og mannlige delen av befolkningen, og mellom den gifte og ikke-gifte delen av kvinnebefolkningen i seg selv er viktig: Et «underskudd» på arbeidskraft, enten det nå er av menn eller av ugifte kvinner, vil under ellers like forhold skape et «mobiliseringsbehov» i arbeidsmarkedet.

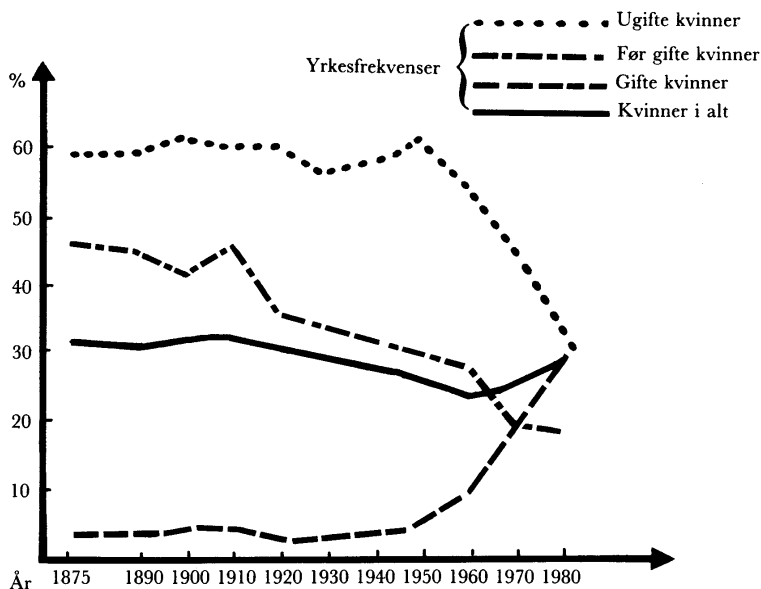
3) En tredje utviklingsprosess er knyttet til kvinnerns *sivile rettigheter* og *borgerstatus*. En viktig indikator ligger i kvinners deltaking i det politiske beslutningssystemet. Innføring av alminnelig stemmerett for kvinner markerer et første trinn i denne integrasjonsprosessen. En annen indikator ligger i kvinners formelle *adgang til og reelle* muligheter til å få utdanning.

Selv om de nordiske land har mange fellestrekk i sosial og økonomisk utvikling, er det mellom landene også betydelige og til dels dramatiske ulikheter i den relativt nære historiske fortid. Finland har opplevd flere kriger i dette århundret, hvorav den ene var en blodig og opprivende borgerkrig (1917-1918). Den andre verdenskrigen medførte også flere og mer omfattende krigskonfrontasjoner i Finland enn i de øvrige nordiske land – fra vinterkrigen til østfrontkrigen til fortsettelseskrigen. Sverige har på sine side gått helt fri for kriger i dette århundret, mens både Norge og Danmark var okkupert under annen verdenskrig og dermed mistet flere år i den sosiale og økonomiske utviklingsprosessen.

Hovedtrekk i kvinners yrkesdeltaking i Norge

Yrkesfrekvensen har endret seg relativt lite for kvinner totalt siden 1875, men det har vært større endringer innen de enkelte sivilstandsgruppene. Den registrerte yrkesdeltakelsen for gifte kvinner holdt seg lav, på et nivå mellom 2 og 5 % i hele perioden fra 1875 til 1950 da den begynte å stige merkbart. Lavest var likevel nivået i 1920 og i 1930.

Figur 5.2. Norske kvinners yrkesfrekvens etter sivilstand og i alt. 1879-1980

Kilder: Ljones 1979 og 1984, SSB: *Folketellingen 1980*, hefte II.

Note: Bare for 1970 og 1980 er kvinner i inntektsgivende familiearbeid inkludert.

Nå er det flere faktorer vi må ta hensyn til ved vurderingen av disse prosentene: Det viktigste forbeholdet ligger i selve *definisjonen* av yrkesaktiviteten, ved at familiearbeidet utført av kvinner gift med selvstendige bønder ikke er regnet med. I jordbruksksamfunnet lå kvinners økonomiske rolle nettopp i deltakelsen i jordbruksproduksjon og naturallushold. Med den store andelen av befolkningen som tidligere var knyttet til jordbruket, sier det seg selv at en meget betydelig andel av de gifte kvinnene på denne måten definisjonsmessig ble utelatt fra yrkesaktivitet.

En annen viktig begrensning ligger i den snevre definisjonen av yrkesaktivitet som ble benyttet i folketellingene. Den har etter alt å dømme ført til en betydelig *underregistrering* av kvinnenes deltakelse i lønnet arbeid, ved at bl.a. dagarbeid og sesongpreget arbeid falt utenfor arbeidsbegrepet (Skrede 1973, 1984). Forøvrig tyder kvinnehistoriske undersøkelser på at underregistrering av kvinners deltakelse i betalt arbeid er et generelt trekk i den «glemte historien». Da som nå falt en betydelig del av kvinners arbeidsinnsats i gråsonen mellom lønnet og ulønnet arbeid (se Blom 1976, Vogt Moum 1980 og kap. 3).

Sammensetning av kvinnebefolkningen

I den historiske sammenlikningen av gifte kvinners yrkesaktivitet må vi ikke glemme at helt fram til etterkrigstiden var store deler av den voksne kvinnebefolkningen ikke gift. De ugifte og de før gifte kvinnene utgjorde til

sammen et meget betydelig tilbud av arbeidskraft. I første del av dette århundret var det et betydelig kvinneoverskudd, og giftemålshyppigheten var lav. Blant kvinnene i fødselskullene tidlig i dette århundret var det om lag en femdel som aldri giftet seg. Blant dem som giftet seg, lå den gjennomsnittlige giftealderen ved førstegangs giftemål mellom 27 og 28 år (Sørensen 1979, Bjøru og Sørensen 1983).

Andelen *før gifte* kvinner var også forholdsvis stor. Både i 1900 og i 1930 var over ti prosent av kvinnene mellom 35 og 60 år før gifte (SSB: Historisk statistikk 1978, tab. 5). De fleste var enker. Så sent som i perioden 1926-1930, lå f.eks. det årlige antall skilsmisser på knapt 800. Dette tilsvarte knapt 7 prosent av gjennomsnittlig antall oppløste ekteskap i perioden (SSB: Historisk statistikk 1978, tab. 14).

Disse hadde et høyst reelt behov for å forsørge seg selv i denne perioden, før trykkesystemet og pensjonsordninger ble bygd ut, og de var ofte i betalt arbeid – se figur 5.2. Frekvensen holdt seg på et høyt nivå til langt ut i etterkrigstiden. Den synkende deltakelsen i lønnet arbeid må i første omgang knyttes til stigende gjennomsnittsalder blant de før gifte kvinnene.

Det var først etter krigen at størrelsesforholdet mellom den gifte og den ikke-gifte delen av den voksne kvinnebefolkningen begynte å endre seg dramatisk. Giftemålshyppigheten steg og giftemålsalderen sank. Dermed økte andelen gifte kvinner i befolkningen og den ugifte delen skrumpet sterkt inn. De unge, ugifte kvinnene kom også etter hvert sterkere med i utdanningssystemet. Vi kan med andre ord si at den demografiske utviklingen førte til en stadig knappere arbeidskrafttilførsel fra de ugifte kvinnene.

Et annet viktig demografisk trekk var det markerte fallet i barnefødsler og i fruktbarheten innen ekteskap fra slutten av 1960-årene (se kap. 6).

Næringsutvikling og «kvinnevennlighet»

Endringer i kvinners yrkesdeltaking skyldes både endringer i kvinnesyssetingen for seg og endrede forhold mellom kvinne- og mannsarbeidsplasser på markedet.

Kvinnenes andel av totalsyssetingen har endret seg fra århundreskiftet. Den viste først en avtakende tendens til 1960 (fra 30 % i 1900 til knappe 23 % i 1960) for så å øke igjen i 1970 og 1980, slik at nivået fra århundreskiftet ble passert i 1980 (jfr. figur 5.1 og 5.2 og Ljones 1984).

Det har også skjedd endringer i de enkelte næringers «kvinnevennlighet». Kvinnenes andel av den samlede syssetingen har gått ned i jordbruk og industri, mens den har vokst i de fleste servicenæringene.

Ljones har sett nærmere på i hvor stor grad endringene i totalt antall sysselsatte kvinner kan sees i sammenheng med henholdsvis endring i kvinneandelene i de enkelte næringene (til større eller mindre «kvinnevennlighet»), eller med endringer i næringsstrukturen. For hundreårsperioden som helhet er det ikke noen sterk direkte sammenheng mellom kvinnevennlighet i næringsutviklingen og endringene i kvinnes sysselsetting. *Beregnet* antall nye kvinnearbeidsplasser er gjennomgående relativt høyt for hele perioden, selv om graden av kvinnevennlighet i næringsstrukturen har svinget noe. Fra 1900 til 1960 var den faktiske sysselsettingsøkningen for kvinner *mindre* enn den beregnede vekst i nye kvinnearbeidsplasser. Dette falt i tid sammen med den perioden da kvinnes andel av den totale sysselsetting sank. Det var altså mennene som fikk en relativt sterkere andel av sysselsettingsveksten (Ljones 1984).

Perioden etter 1960 var preget av så vel en meget kvinnevennlig næringsutvikling som en meget markert vekst i kvinnesysselsettingen. Særlig var perioden mellom 1970 og 1980 preget av en sterk vekst i de «kvinnevennlige» næringene, framfor alt i helse- og sosialsektoren. Den skjedde for en stor del desentralisert på kommunalt og fylkeskommunalt nivå. Velferdsstatens ekspansjon i denne perioden er da også betegnet som «den offentlige revolusjonen» (Tarschys 1978).

Veksten i omsorgsyrkene i den offentlige sektor innebar en delvis overgang til lønnet arbeid for arbeid som tidligere for en stor del ble utført uten lønn i familien. Denne «offentliggjøring av familien» (Hernes 1982a og b) innebar også en sterk etterspørsel etter arbeidskraft med utdanning i og erfaring fra det tradisjonelle kvinnearbeidet, og førte til en sterk vekst i kvinnesysselsettingen, fremfor alt blant de gifte kvinnene (Jonung og Thordarson 1980, Bjøru 1981, Hoel 1983, Forsman 1984. Se også kap. 8).

Endringer i livsløp og livsstil

Et livsløpsperspektiv viser en annen dimensjon ved gifte kvinners yrkesdeltaking. Gifte kvinner viser en stigende deltaking i lønnet arbeid etter alder for alle tiårskull, født fra 1901-10 til 1950-59 (se figur 5.3).

Dessuten stiger yrkesdeltakingen fra ett fødselskull til det neste på sammenliknbare alderstrinn. De lave frekvensene for deltaking i lønnet arbeid for gifte kvinner under ett, som vi så i figur 5.2, dekker med andre ord over betydelige endringer i kvinners yrkesdeltaking sett i et livsløpsperspektiv. Vi kan her snakke om en *reell* økning som blir tilslørt på aggregert nivå. Dels skyldes dette at de eldste fødselskullene av gifte kvinner har en lav yrkesdeltaking over hele livsløpet. I den tidlige etterkrigstiden falt dette sammen med *faser* med lav deltaking for de yngre kvinnes vedkommende. Det lave nivået for de gifte kvinnes yrkesdeltaking i 1950 og 1960 representerer med andre ord en kombinasjon av generasjonseffekter og livsløpseffekter.

Kvinnerens økte yrkesdeltaking i 1970-årene hang også sammen med en markert endring av fødselsmønsteret for kvinner som giftet seg i 1950 og 1960-årene. De hadde i gjennomsnitt fått sine barn relativt tidlig i livsløpet og hadde i stor grad avsluttet småbarnsperioden lenge før de passerte førti år. Vurdert i et livsløpsperspektiv innebar dette at en kvinne på ny ble aktuell for arbeidsmarkedet igjen forholdsvis tidlig i livsløpet, etter en kortvarig avbrytelse.

Dette er også kalt de «frigjorte henders» effekt, og er en utpreget tilbudsfaktor i forhold til arbeidsmarkedet. En annen viktig drivkraft for lønnet arbeid lå i etterkrigstidens sterke vekst i *utdanningsnivået*, og i jentenes sterkere satsing på yrkesutdanning utover i 1960- og 1970-årene. Før eller siden måtte en regne med at denne utdanningsveksten ville gi utslag i økt tilbud på arbeidsmarkedet.

Disse to drivkreftene kan likevel ikke alene forklare veksten i de gifte kvinnenes sysselsetting i løpet av 1970-årene. Det som mer enn noe annet kjennetegnet denne perioden var en markert endring i mødrenes yrkesaktivitet. Bjøru (1981) har vist at økningen i de gifte kvinnenes sysselsetting på 1970-tallet relativt sett var mye sterkere enn hva som kunne ventes utfra redusert barnetall og kortere småbarnsfase. Å være småbarnsmor ble i større grad forenlig med å være i lønnet arbeid.

Spørsmålet om i hvor stor grad disse endringene skyldes *etterspørselsforhold* på arbeidsmarkedet, og i hvor stor grad de skyldes endringer i kvinnenes *ønske* om lønnet arbeid og må tilskrives *tilbudssiden* på arbeidsmarkedet, står åpent. Det er vanskelig å besvare. Det vi med sikkerhet kan si, er at forhold på begge sidene av arbeidsmarkedet har gjort seg gjeldende: Med den veksten som fant sted i de «kvinnevennlige» delene av næringsstrukturen, særlig i kvinneyrkene i den offentlige sektor, ble det behov for kvinnearbeidskraft. Den *måtte* rekrutteres fra de gifte kvinnene, det var ingen margin å gå på blant de ugifte. Økt bruk av deltidsarbeid gjorde rekrutteringen av de gifte kvinnene lettere. For mange arbeidsgivere i tjenesteytende næringer, både i offentlig og i privat sektor, var det også fordeler ved deltidsarbeid. Dette var særlig aktuelt i bransjer med betydelige svingninger i arbeidsmengde over arbeidsdag eller – uke, så som i varehandelen. Dette gjaldt også offentlig sektor, særlig innen hjemmehjelpsvirksomheten. Den sterke veksten i 1970-årene i kommunenes innsats på dette området, lot seg realisere nettopp fordi det var mulig å rekruttere arbeidskraft som var innstilt på deltidsarbeid og kunne tilpasse arbeidstiden etter klientenes behov og kommunenes pengepung (se kap. 8). Veksten i deltidsarbeidet representerte med andre ord langt på vei en «hånd i hanske»-utvikling for arbeidstaker/arbeidsgiverinteresser.

Endrede holdninger til likestilling, med større aksept av kvinnenes rett til arbeid og vekt på verdien av økonomisk selvstendighet, påvirket både utdanningsvalg og jentenes ønsker om yrkesaktivitet. Utdanning bidrar også til å endre og «modernisere» holdninger til likestilling hos kvinner og menn. I en analyse av

årsaker og virkninger kan det derfor være vanskelig å skille ideologiske og materielle drivkrefter i kvinnenes tilbud av arbeid.

Økningen i yrkesdeltaking blant de yngre gifte kvinnene i 1970-årene kan også sees i sammenheng med endrede økonomiske forhold for barnefamiliene, med større press i etablerings- og småbarnsfase (Skrede 1984).

Med den sterke økningen i gifte kvinners yrkesdeltaking på 1970-tallet kom Norge på linje med de øvrige nordiske land. I et komparativt perspektiv blir derfor spørsmålet hvorfor denne prosessen kom så *sent* i gang i Norge, sammenliknet med de andre nordiske land.

Norge i Norden

Hvor forskjellige er vi?

Det er ikke lett å få en sammenliknbar oversikt over gifte kvinners yrkesaktivitet i de nordiske land, selv om vi begrenser oss til perioden etter århundreskiftet.

Tabell 5.1. Yrkesfrekvenser for gifte kvinner. 3 nordiske land. 1910-1980

År	Norge	Sverige	Danmark
1910	4,0	1,8	-
1920	2,1	3,9	-
1930	3,1	8,2	-
1940	-	9,4	-
1945/46	3,9	10,9	-
1950	5,4	13,7	28
1960	9,5	23,9	23
1965	-	31,9	-
1970	23,0 (38,0) ¹	40,0 (48,7) ²	42
1980/81	28,4 (56,7) ¹	58,9 (67,1) ²	66

Prosentandel omfatter gifte kvinner med inntekt av eget arbeid som viktigste kilde til livsopphold.

Kilder for Norge:

1910-60 Ljones 1979 (primærkilder folketellingene).

1970 SSB: *Folke- og bolig telling 1970*, hefte II.

1980 SSB: *Folke- og bolig telling 1980*, hefte II

Kilder for Sverige:

1910-20 SCB: *Folkräkningen 1920*, hefte V. (Inneholder også opplysninger fra 1910-tellingen.)

1930 SCB: *Folkräkningen 1930*, hefte VIII.

1940 SCB: *Folkräkningen 1940*, hefte V.

1945-50 Silenstam 1970 (primærkilde folketellingene).

1960 SCB *Folkräkningen 1960*, hefte VII.

1965 Silenstam 1970 (primærkilde folketellingene).

1970 SCB: *Folk- och bostadsräkningen 1970*, del 10.

1980 SCB: *Folk- och bostadsräkningen 1980*, del 6: 1.

Kilder for Danmark:

1950-70 Danmarks Statistik og Socialforskningsinstitut: *Levevilkår i Danmark 1976*, tabell 6.6.

1981 Danmarks Statistik: *Folke- og bolig tællingen 1981*, Landstabelværk.

¹ Andel med inntektsgivende arbeid i *minst 1000 timer* siste 12 måneder før folketelling, inkl. inntektsgivende familiearbeid. Andel i parentes omfatter alle med inntektsgivende arbeid i *minst 100 timer* i samme periode.

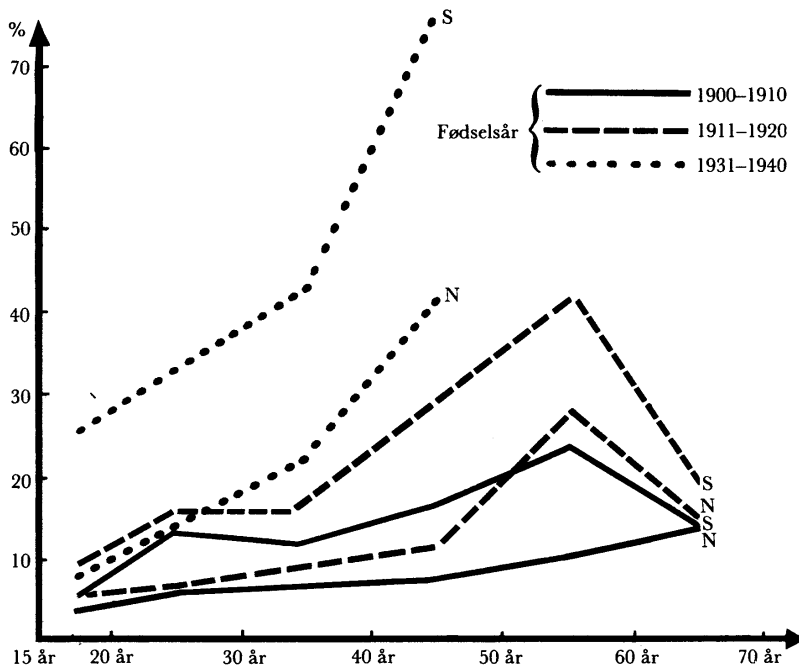
² Andel med inntektsgivende arbeid i *minst 20 timer* arbeidsuka før folketellingstidspunktet. Andel i parentes omfatter alle med *minst 1 time* inntektsgivende arbeid i samme periode.

Tabell 5.1 viser ulikhetene i gifte kvinners yrkesdeltaking i Norge, Sverige og Danmark fra 1910 til 1980. Det mest slående er at i 1980 var andelen gifte kvinner som arbeidet minst halvtid, dobbelt så stor i Sverige og Danmark som i Norge.

Selv om også utviklingen i Sverige har vært preget av en viss stillstand, tok Sverige «farvel» med Norge så tidlig som i 1930. Det var først fra og med 1950-årene at veksten i de gifte kvinnenes yrkesdeltaking satte inn for alvor i Sverige (Jörberg 1983).

Yrkesdeltakingen over livsløpet har ligget på et høyere nivå i Sverige enn i Norge for *alle* kvinnegenerasjonene (se figur 5.3), men mønsteret er likt i den forstand at tiårskullene i begge land har økt sin yrkesdeltaking over livsløpet. Dette begynte imidlertid 10-15 år tidligere i Sverige enn i Norge.

Figur 5.3. Yrkesfrekvenser for gifte kvinner etter fødselsår og alder. Norge og Sverige

Kilder for Norge: Sørensen 1979, tabell 4b (primærkilder folketellingene 1920-1970), SSB: *Folke- og bolig tellingen*, hefte II.

Kilder for Sverige: SCB: *Folkräkningen 1920*, hefte V.
 SCB: *Folkräkningen 1930*, hefte VIII.
 SCB: *Folkräkningen 1940*, hefte III.
 SCB: *Folkräkningen 1960*, hefte IX.
 SCB: *Folk- och bostadsräkningen 1970*, del 10.
 SCB: *Folk- och bostadsräkningen 1980*, del 6:1.
 samt Silenstam 1970.

Næringsutvikling og bosettingsstruktur

En av årsakene til at de gifte kvinnene i Norge gikk senere ut i lønnet arbeid enn tilfelle var i de andre nordiske landene, skyldes ulik *næringsutvikling* (se tabell 5.2). Overgangen fra agrar- til industrisamfunn, skjedde til ulik tid i de enkelte land. Sverige skilte seg fra og med 1930 ut med en sterkere industrialiseringsfase og en tilsvarende raskere nedbygging av jordbruket, Norge og Danmark fulgte hverandre nokså parallelt, mens Finland igjen skilte seg ut på flere måter. Industrialiseringen kom senere enn i de øvrige nordiske land. Så sent som i 1950 var 42 prosent av den finske mannlige befolkningen knyttet til jordbruk. De tre øvrige landene lå under dette nivået allerede ved folketellingene i 1920.¹

Tabell 5.2. Yrkesaktivitet og fordeling eller næring. Menn. 4 nordiske land. 1900-1970*

Land	1900	1910	1920	1930	1940**	1950	1960	1970
				Ikke yrkesaktive				
Danmark	-	3	11	11	10	12	19	20
Finland	-	18	21	22	11	10	16	26
Norge	13	9	10	12	13	13	17	25
Sverige	13	12	9	11	13	14	21	31
				Jordbruk				
Danmark	49	46	38	35	30	26	19	10
Finland	-	56	54	49	49	42	32	17
Norge	42	44	39	39	31	27	20	10
Sverige	47	42	40	36	27	22	14	7
				Industri, bygg og anlegg				
Danmark	27	26	28	29	33	35	34	34
Finland	-	10	13	15	21	29	32	31
Norge	26	25	29	26	31	35	34	32
Sverige	22	27	33	33	37	40	41	35
				Tjenesteyting				
Danmark	22	22	23	23	25	27	27	32
Finland	-	6	8	9	13	18	24	24
Norge	18	21	22	23	24	25	29	33
Sverige	12	17	17	19	22	24	23	27

Kilde: Haavio-Mannila og Kari 1980, tabell 1 (primærkilder folketellingene).

* Prosentene er beregnet på grunnlag av mannlig befolkning over 15 år.

** Tall for Sverige fra folketellingen 1945, for Norge fra 1946.

I hele mellomkrigsperioden var en høy andel voksne menn i Finland ikke yrkesaktive. Den finske borgerkrigen (1917-18) hadde satt sine sterke spor ved død, krigsskader og varig arbeidsuførhet hos mennene. På samfunnsnivå ble det et tomrom for arbeidskraft som måtte fylles av kvinnene, på familienivå et forsørgingsbehov. Den høye yrkesdeltakingen blant de finske gifte kvinnene kan med andre ord forstås også som en dyd av nødvendighet for å overleve.

¹ Analysen her bygger på endringer i næringstilknytningen hos voksne menn i de nordiske land. Dette skyldes en systematisk underregistrering av gifte kvinner i familiearbeid, særlig i jordbruket (med unntak av Finland). I de andre nordiske land ble jordbrukerkonene først regnet med i den yrkesaktive befolkning fra 1970.

Bare en del av forskjellene i kvinnes yrkesdeltaking kan forklares med ulik næringsutvikling og historiske forhold. Ifølge tabell 5.2 har f.eks. næringsutviklingen i Danmark og Norge skjedd temmelig parallelt. Her kommer *bosettingsstrukturen* inn som en meget viktig faktor.

Urbaniseringen har fulgt ulike mønstre i de fire nordiske land (se tabell 5.3). Finland hadde helt til 1970-tallet en langt lavere urbaniseringsgrad enn de tre andre landene. Danmark var tidligst urbanisert, men ble i 1950 tatt igjen av Sverige, som hadde hatt en meget rask urbanisering fra 1930 til 1950.

Tabell 5.3. Prosentandel av befolkningen i tettbygde strøk. 4 nordiske land. 1900-1980

År	Norge	Sverige	Danmark	Finland
1900	35,7	28,2	-	-
1910	38,5	34,0	-	-
1920	45,3	45,2	54	-
1930	47,3	48,5	58	-
1940	-	56,2	63	-
1945/46	50,1	61,0	-	-
1950	52,2	66,2	67	-
1960	57,2	72,7	73	-
1970	65,9	81,4	79	50,9
1980/81	70,3	83,1	83,9	72,1

Kilder for Norge:

1900-1970 SCB: *Historisk statistikk 1969*, del 1, tabell 15.

1980 *Nordisk statistisk årsbok 1983*, tabell 12.

Kilder for Sverige:

1900-1960 SCB: *Historisk statistikk 1969*, del 1, tabell 15.

1970 *Nordisk statistisk årsbok 1975*, tabell 8.

1980 som for Norge 1980,

Kilder for Danmark:

1920-1970 Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet: *Levevilkår i Danmark 1980*, tabell 5.

1980 Som for Norge 1980.

Kilder for Finland:

1970 Som for Sverige 1970.

1980 Som for Norge 1980.

Norge skiller seg ut ved å ha en *høyere* urbaniseringsgrad enn Sverige ved århundreskiftet, men deretter en mye slakere urbaniseringsprosess. I 1980 var det Norge som hadde den høyeste andelen av befolkningen i spredbygde strøk. Avfolkningen av distriktene har gått mindre raskt i Norge. Kombinasjonen av nærings- og bosettingsutvikling gir med andre ord en god del av forklaringen på at Norge skiller seg ut fra Sverige og Danmark.

Bosettingsstrukturen har større betydning for kvinners sysselsetting enn for menns. Kvinner har stort sett hatt bedre muligheter for å finne betalt arbeid i byene enn på landsbygda. På landsbygda var jordbruksarbeidet og tjenesteforhold på gårdene inntil nylig den eneste muligheten. Alternativet til å flytte ut var da å gå i ulønnet familiearbeid, enten inntil de selv giftet seg eller for hele livet. Det siste var et høyst aktuelt alternativ for mange kvinner. Så sent som ved folketellingen 1950 var det f.eks. nesten åtte prosent av kvinnene mellom 40 og

49 år som verken var gift eller i lønnet arbeid – med andre ord fortsatt avhengig av andre for sin økonomiske forsørgelse.

I byene og urbaniserte strøk var mulighetene flere, både med hensyn til ulike typer arbeidsplasser, i mange tilfeller også med hensyn til lønnsmulighetene. I den tidlige industrialiseringen i Norge ble det etablert en god del industriarbeidsplasser som ble besatt av kvinner. Kvinnenes andel av industrisysselsettingen var høyere enn deres andel av totalsysselsettingen fra 1870-årene fram til 1920 (Ljones 1984). Hovedtyngden av disse industriarbeidsplassene var innen bekledning- og tekstilindustri, og de fleste bedriftene lå i eller rundt byer.

Selv om kvinnelønningene i industrien var lavere enn mannlønningene, tyder historisk kildemateriale på at de ihvertfall ga bedre inntektsmuligheter enn jordbruksarbeidet (Ramstad 1982).

Byene ga også andre arbeidsplassmuligheter enn industrien. Framveksten av arbeidsplasser i de tjenesteytende næringer og yrker, skjedde i byene og tettbygde strøk.

Selv mulighetene for hushjelparbeid var bedre i byene i den forstand at valgmulighetene var flere. Derfor flyttet kvinner oftere enn menn til byene, i Norge som i andre land. Følgelig har kvinneoverskuddet vært større i byene enn for landet som helhet.

Den norske landsbygda ga altså få arbeidsmuligheter for kvinner utenom jordbruksarbeidet. Den tidlige industrialiseringen på landsbygda var i stor grad konsentrert rundt kraftkrevende industri som ga få arbeidsmuligheter for kvinner. Dette forholdet ble i liten grad endret da distriktsutbygging og næringsutvikling av bygde-Norge ble en selvstendig målsetting i den økonomiske politikken i etterkrigstiden.

Veksten i kvinnesysselsettingen på 1970-tallet var i første rekke et resultat av veksten i helse- og sosialtjenestene. Den «offentlige revolusjon» ble en kvinnerevolusjon også for bygdene.

En god del av den høyere yrkesaktiviteten blant gifte kvinner i Sverige og Danmark kan forklares av den tidligere og sterkere urbaniseringen. I 1930 gikk Sverige forbi Norge både i urbanisering og kvinnelig sysselsetting. Hva urbaniseringen betydde, går fram av følgende:

... det är framför allt i städerna som gifta kvinnor direkt deltaga i förvävsarbetet. I de större städerna och i synnerhet i Stockholm är frekvensen yrkesutövare betydande. Av 1000 kvinnliga yrkesutövare äro i Stockholm 166 gifta och i övriga städer med minst 30 000 invånare 134 ... Av de gifta kvinnorna äro i Stockholm ej mindre än 25,1 % yrkesverksamma, i övriga större städer 14,7 % (SCB: Folkräkningen 1930, hefte VIII, s. 78f).

Men selv om senere urbanisering gir en del av forklaringen til den senere integrering av de norske gifte kvinnene i arbeidsstyrken i forhold til Sverige og Danmark, ligger likevel ikke *hele* forklaringen her: Også i byene lå de norske kvinners yrkesaktivitet betydelig lavere enn i de andre nordiske landene. Forklaringen må dermed også søkes i andre forhold.

Ulikheter i demografisk utvikling

Sammenlikner vi to land med ellers like forhold, vil en høyere andel gifte kvinner føre til et større etterspørselspress fra arbeidsmarkedet rettet mot de gifte kvinnene.

Danmark skilte seg ut blant de nordiske land: I førkrigsperioden lå andelen gifte kvinner i aldersgruppen 35-39 år godt over 80 %. I de tre andre nordiske land kom den ikke over 75 %. Den langt høyere yrkesfrekvens hos gifte kvinner i Danmark i de første etterkrigsårene kan derfor skyldes at de ugifte kvinnene utgjorde en relativt mindre andel av kvinnebefolkningen i Danmark (se også tabell 5.1).

Ved siden av giftemålmønsteret vil også utviklingen i fruktbarheten og fødselsmønsteret ha betydning. Færre barn tidlig i livsløpet betyr «frigjorte hender» til betalt arbeid. Her skiller Norge seg ut. Fallet i fruktbarheten kom senere i Norge: Barnas andel av befolkningen vokste helt fram til midten av 1960-tallet, mens barneandelene i Sverige og Danmark har vært fallende i hele etterkrigstiden (Haavio-Mannila og Kari 1980).

Selv om barneandelen av befolkningen også begynte å synke i Norge da fallet i fruktbarheten begynte for alvor å bli merkbart på slutten av 1960-tallet, utgjorde likevel barna en relativt større andel av befolkningen i Norge på midten av 1970-tallet enn hva tilfelle var i de andre nordiske land. Haavio-Mannila og Kari peker selv på at den relativt sett høyere fruktbarheten i Norge i etterkrigstiden, er en rimelig forklaring på at de norske kvinnene har en lavere andel yrkesaktive enn kvinnene i de andre nordiske land.

Dette bidro til å forsterke de ulikheter som lå i næringsutvikling og bosettingsstruktur.

Sosial og politisk utvikling

Kvinnens politiske integrering

Holdninger til kvinnens økonomiske og samfunnsmessige oppgaver kommer også til uttrykk i den politiske prosessen og i utviklingen av kvinners borgerrettigheter.

Sammenliknet med andre land fikk de nordiske kvinnene relativt tidlig sivile rettigheter på linje med menn. Alminnelig stemmerett for kvinner til parlamentene ble innført henholdsvis i 1906 (Finland), 1913 (Norge), 1915

(Danmark) og 1921 (Sverige). (Haavio-Mannila 1983:81.) Bare Australia var tidligere ute (1902). Norge var derfor verken på nordisk basis eller i forhold til den øvrige vestlige verden spesielt sent ute med å gi kvinnene rettigheter på linje med menn.

De gifte kvinners inntreden i lønnet arbeid kan altså ikke sees i sammenheng med en større treghet med å gi kvinner borgerstatus og medbestemmelsesrett. Adgangen til *politisk deltakelse* betyr likevel ikke at kvinnene oppnådde en tidlig integrering i *beslutningsprosessen*, det være seg i Norge eller i de øvrige nordiske land.

Finland oppnådde en kvinnerepresentasjon i Riksdagen på omkring 10 % allerede ved innføringen av den alminnelige stemmeretten i 1906, men i de andre nordiske land var det *ingen* eller meget *lav* kvinnerepresentasjon i parlamentene (2-3 % av representantene) helt fram til annen verdenskrig. Det var først etter 1945 at det ble noen økning å snakke om.

Fra 1945 til 1970-tallet tyder utviklingen i kvinnerepresentasjonen på en noe slakere integreringsprosess i beslutningssystemene for de norske kvinnene. F.eks. ble kvinnerepresentasjonen i Norges Storting 9 % i 1969, mot 15 % i Sveriges Riksdag samme år. Det danske folketingsvalget året før hadde gitt en kvinnerepresentasjon på 11 %, og Finland lå så tidlig som 1966 på 17 % ved valget til Riksdagen.

Også når det gjelder politisk representasjon skjedde det en utjamning mellom de nordiske landene på 1970-tallet. Ved inngangen til 1980-årene var kvinneandelen i parlamentene i de fire land henholdsvis 24 % (Danmark i 1979 og i 1981), 31 % (Finland 1983), 26 % (Norge 1981) og 28 % (Sverige 1982). Ved stortingsvalget høsten 1985 gikk derimot Norge forbi Finland; 34,4 % av stortingsrepresentantene er kvinner.

Kvinnens plass i det politiske beslutningssystemet er tegn på hvor kort eller langt samfunnet som helhet er kommet i likestillingsprosessen. Det sier imidlertid i seg selv relativt lite om den politiske opptattheten av og aktiviteten i likestillings-spørsmål, om det eksisterer en aktiv kvinnebevegelse, og i hvor stor grad den gjør seg gjeldende i den offentlige debatten. Heller ikke på dette området ser det ut til at Norge har vært senere ute enn de andre nordiske land, enten vi ser på den borgerlige eller den sosialistiske kvinnebevegelsen (Tokheim og Ertresvaag 1980).

Likestillingsprosessen i motvind og medgang

Enda et moment som belyser forskjellen mellom Norge og andre nordiske land er den såkalte innskrenkningssaken. I 1920 støttet Arbeiderpartiets landsmøte et vedtak om å begrense gifte kvinners adgang til lønnet arbeid. I 1925 fattet kongressen i Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon (LO) et vedtak om at:

Fagkongressen pålegger de fagorganiserte arbeidere og deres tillitsmenn å motarbeide at det i sådanne hjem hvor det ikke er nødvendig for familiens eksistens at både mann og hustru tar fast arbeid.

Vedtaket ble formelt opphevet først ved årsskiftet 1936-37, da vedtak om at retten til arbeid skulle være lik for alle gikk gjennom i LO og DNA (Lønnå 1975, Iversen 1980, Balas 1982).

Det er vanskelig å tallfeste de direkte konsekvensene av dette vedtaket, i første rekke fordi våre data om kvinnens sysselsetting i mellomkrigstiden ikke er gode. Men det som finnes av statistisk materiale, tyder ikke på at det var en *stor* gruppe kvinner som ble direkte berørt av vedtaket. I forhold til antall registrerte arbeidsløse var tallet forsvinnende lite. Sikkert er det imidlertid at en del kommuner, bl.a. Oslo, i en periode hadde vedtatt og praktiserte forbud mot ansettelse av gifte kvinner.

Normdannende vedtak kan gjøre seg gjeldende over lang tid og for ulike grupper av kvinner, ikke bare for gifte. Kvinnelige lærere var en av de yrkesgruppene som mest direkte fikk merke konsekvensene av innskrenkningsvedtaket (Rogoff Ramsøy 1986): Kvinners søkning til lærerskolene falt betydelig i 1930-årene. Dette illustrerer at en restriktiv holdning til de *gifte* kvinnenes rett til lønnet arbeid, får betydning for kvinnenes samfunnsmessige stilling rent generelt (Skrede 1984).

Innskrenkningssaken skal ikke tillegges altfor sterk normdannende vekt. Den illustrerer framfor alt at fag- og arbeiderbevegelsen ikke var mobilisert til fordel for kvinners rett til arbeid. I denne saken var det også en sterk splittelse innen den sosialistiske kvinnebevegelsen. Det gjenspeiler en mye mer tvetydig holdning til kvinnenes rett til arbeid enn den som preget den første oppbyggingsperioden av arbeiderbevegelsen. Dette må ha sammenheng med generelle holdninger i samfunnet. Den funksjonsdelte kjernefamilien ble betraktet som den beste utnyttelse av arbeidskraftressursene. Målet var at en industriarbeiderlønn skulle være tilstrekkelig til å forsørge en familie.

Dette betyr ikke at det ikke fantes forkjempere for kvinnesak og kvinnenes rett til arbeid i Norge i mellomkrigstiden. Det var hele tiden en betydelig motstand mot vedtaket, og det var jo denne som til slutt vant fram da vedtaket ble opphevet.

Spørsmålet om forbud mot gifte kvinners yrkesaktivitet var aktuelt også i Sverige, men ble ikke gjennomført (Gustafsson og Lantz 1985). Et tilsvarende forslag til vedtak som den norske LO-kongressen fattet i 1925, var også oppe ved den svenske LO-kongressen i 1933, men fikk ikke flertall (Lønnå 1975). Men det er også eksempler fra det svenske samfunnet på at de gifte kvinnenes rett ikke sto særlig sterkt. Giftetål eller graviditet var gyldige oppsigelsesgrunner for kvinner ansatt i den private sektor helt inntil 1939, mens dette var ugyldige

oppsigelsesgrunner i den statlige sektor helt fra 1925 (Gustafsson og Lantz 1985).

Alt i alt ble imidlertid likestilling og kvinnesak tidligere integrert i den offentlige velferdspolitik i Sverige enn i Norge. En viktig impuls i denne forbindelse var Alva og Gunnar Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* (1934), hvor de understreket nødvendigheten av en sosial- og velferdspolitik for familien. De gifte kvinnenes mulighet for lønnet arbeid ble framhevet som ett av områdene som måtte styrkes, i tillegg til rent sosiale tiltak for familiene, så som barnetrygd, mødrehjelp o.l.

Så tidlig som i 1938 ble det avgitt en offentlig utredning som tok opp gifte kvinners mulighet for lønnet arbeid (SOU 1938:47, Betänkande angående gifta kvinnors förvärvsarbete m.m.). Sosiale rettigheter og muligheter for mødre til å være yrkesaktive ble også tidligere utviklet i Sverige. I 1939 ble det tidligere forbud mot å ha kvinner som nylig hadde født barn i arbeid, erstattet med en lovfestet rett til svangerskapspermisjon i 12 uker. Denne ble utvidet til 6 måneder i 1945 (Gustafsson og Lantz 1985). Selv om det ikke var allmenn rett til å få erstattet inntektsbortfallet før i 1955, da allmenn og obligatorisk syketrygd ble innført, er dette likevel tidlig, sammenliknet med Norge. I Norge ble den lovfestede svangerskapspermisjon først utvidet fra 12 til 18 uker i 1977 ved innføringen av arbeidsmiljøloven.

En annen indikator på at Sverige var tidligere ute med tiltak som kunne gjøre det lettere for mødre å være yrkesaktive, finner vi i *daghjems- og barnehagepolitikken*. Sverige startet utbyggingen av barnehager i 1940-årene. Etter en stagnasjonsperiode i 1950-årene, fortsatte utbyggingen med fornyet kraft i 1960-årene (Kyle 1979).

I Norge fantes det riktignok noen få daghjem og barnehager i den tidlige etterkrigstiden (de første ble startet allerede i forrige århundre), men så sent som i 1963 var det bare 8 500 plasser totalt på landsbasis, en dekningsgrad på 2 % per barn i førskolealder. Det var først på 1970-tallet at barnehagene begynte å øke merkbart i antall. Med andre ord en meget forsinket utvikling sammenliknet med Sverige.

Det økonomiske og sosiale gjenreisningsprogrammet som startet etter krigen, viser at det fra offentlig hold ikke ble sett på som viktig å stimulere de gifte kvinnene til lønnet arbeid. Heller ikke ble det betraktet som et økonomisk og ressursmessig tap for landet at de gifte kvinnene ikke var i lønnet arbeid.

Framtredende økonomiske observatører var så tidlig som i 1948 forbauset over fraværet av den kvinnelige arbeidskraftreserven i den økonomiske planleggingen. Lawrence Klein fant det påfallende at et land der mangel på arbeidskraft var en av de vesentligste begrensningene i økonomien, ikke gjorde mer for å legge forholdene til rette for at gifte kvinner skulle gå ut i lønnet arbeid:

Lønnet arbeid blir forlokkende for hjemmевærende kvinner når myndighetene sørger for sosiale goder som rimelige vaskerier, reparasjonstjenester, barnehager etc., men slikt ble ikke satt i gang (Klein 1948, sitert av Tornes 1986).

Tvertimot lå det i den økonomiske og sosiale politikken i etterkrigstiden at det skulle være mulig for en familie å leve av en vanlig inntekt. Vi kan si at denne første etterkrigsperioden på flere måter var en storhetsperiode for kjernefamilien og husmorideologien (Skrede 1984). (Se også kap. 6.)

Etter hvert kom det et sterkere innslag av likestilling inn i den offentlige politikken. Adgang til særskilt likning av ektefeller når begge hadde inntekt fra lønnet arbeid, ble innført i 1959. Dette gjorde det mer attraktivt for gifte kvinner å ta lønnet arbeid (Skrede 1985).

I 1959 ga Stortinget samtykke til ratifisering av ILO-konvensjon nr. 100 om lik lønn for arbeid av lik verdi og opprettet *Likelønnsrådet*.

Likelønnsrådet fikk etter hvert mer generelle oppgaver i det offentlige likestillingsarbeidet. Dette ble formalisert i 1972, da *Likestillingsrådet* ble opprettet og avløste Likelønnsrådet som offentlig organ for likestillingsarbeidet.

Fra slutten av 1960-årene og begynnelsen av 1970-årene er det også flere eksempler på en mer bevisst politikk for å fremme gifte kvinners rett og muligheter til lønnet arbeid.

Tvetydighetene i forhold til kvinners stilling på arbeidsmarkedet eksisterer nok fortsatt, men de er ført over på et annet plan. Det blir ikke lenger i samme grad stilt spørsmål ved kvinners rett til lønnet arbeid, men kvinners *valgfrihet*, eller rett til å velge å *ikke* ha lønnet arbeid framheves fortsatt av mange som et sentralt prinsipp (Skrede 1986).

Sikkert er det i alle fall at framvekst og forsterking av den offentlige likestillingspolitikken bidro til å *legitimere* de endringene som skjedde i kvinnes arbeidsmarkedsatferd. Omsider hadde de gifte kvinnene også i Norge oppnådd et fotfeste i yrkeslivet og nådd igjen sine medsøstre i de øvrige nordiske land.

Oppsummering

Alt i alt må vi konstatere at ulikhetene mellom Norge og de øvrige nordiske land i den historiske utviklingen av kvinners økonomiske rolle ligger på flere plan.

Urbanisering og overgangen til industri og tjenesteytingssamfunn har gått en god del raskere i Danmark og Sverige enn i Finland og Norge. I begge disse landene var en betydelig andel av befolkningen bosatt i spredtbygde strøk helt fram til etterkrigstiden. Nedbyggingen av agrarsamfunnet har gått raskest i Sverige og senest i Finland. Selv om andelen av den mannlige befolkningen har hatt

noenlunde lik utvikling i Norge og Danmark, er det store forskjeller i drifts- og bosettingsstruktur mellom de to landene. Det «gamle» jordbrukssamfunnet hang nok lenger igjen i Norge.

Alt i alt er det rimelig, utfra næringsstruktur og urbaniseringsgrad, å vente en raskere integrering av de gifte kvinnene i yrkeslivet i Danmark og Sverige enn i Finland og Norge. Den demografiske utviklingen (forholdet mellom gifte-ugifte kvinner, barnetall i ekteskap o.l.) i de fire landene har også bidratt til å forsterke forskjeller som følger av nærings- og bosettingsstruktur.

Normer knyttet til segregering av kjønnsroller og arbeidsdeling har også bidratt til at integreringen av de gifte kvinnene i yrkeslivet gikk senere i Norge enn i de øvrige nordiske land. Holdningene forsterket de forskjellene som allerede lå i nærings- og bosettingsstruktur.

Dette endret seg for alvor først da unge kvinner som vokste opp i etterkrigstiden i større antall meldte seg på arbeidsmarkedet i 1960-årene, med gode utdanningskvalifikasjoner. For disse kvinnene sto ikke valget mellom ekteskap eller arbeid, de ønsket et både-og. Endringene som skjedde i 1960-årene bidro dermed til å legge forholdene til rette for den større mobilisering av de gifte kvinnene til arbeidsmarkedet i 1970-årene.

Litteratur

- Balas, Gro m.fl. (1982): *Faglig kvinnepoliikk*. Hvor går LO?, Pax, Oslo.
- Bjørn, Kirsten (1981): «Barn ingen hindring». En studie av kvinners sysselsetting i Norge i 1970-åra, INAS-rapport 81:2, Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning, Oslo.
- Bjørn, Kirsten og Annemette Sørensen (1983): «Fragment av norske kvinners livsløp», s. 70-104 i Kari Skrede og Kristin Tornes, red.: *Studier i kvinners livsløp*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Blom, Ida (1976): «Kvinnehistorie som forskningsområde», *Forskningsnytt*, bd. 21, s. 8-13.
- Danmarks Statistik: *Levevilkår i Danmark 1980*, København.
- Danmarks Statistik: *Folke- og boligtellingen 1981*, Landstabelværk, Danmarks Statistik, København 1984.
- FN: *The Economic Role of Women in the ECE Region*, United Nations publication, S. No. 80 E6, New York 1980.
- Forsman, Anders (1984): *Det nya tjänstesamhället* De offentliga tjänsternas framväxt och framtid, Gidlunds, Stockholm.
- Gustafsson, Siv og Petra Lantz (1985): *Arbete och löner* Ekonomiska teorier och fakta kring skillnader mellan kvinnor och män, IUI og Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Haavio-Mannila, Elina (1976): *Economic and Family Roles of Men and Women in Northern Europe*. A historical and cross-national comparison, Department of Sociology, University of Helsinki.
- Haavio-Mannila, Elina og Kyllikki Kari (1980): «Changes in the life patterns of families in the Nordic countries», *Yearbook of Population Research in Finland*, bd. 18, s. 7-33.
- Haavio-Mannila, Elina m.fl. (1983): *Det uferdige demokratiet*. Kvinner i nordisk politikk, Nordisk ministerråd, Oslo.

- Hernes, Helga Maria (1982a): *Staten - kvinner ingen adgang?*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Hernes, Helga Maria (1982b): «Offentliggjøring av familien», s. 28-40 i Runa Haukaa, Marit Hoel og Hanne Haavind, red.: *Kvinneforskning. Bidrag til samfunnsteori*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Hoel, Marit (1983): *Den kvinnelige arbeiderklassen*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Iversen, Irene (1980): «Kvinnesekretariatet», bd. 4, s. 90-91 i *Pax leksikon*, l6, Pax, Oslo.
- Jonung, Christina og Bodil Thordarson (1980): *Women returning to work. Sweden*, Reprint series nr. 34, Nationalekonomiska institutionen, Lunds Universitet.
- Jörberg Lennart (1983): «Kvinnan i det svenska industrisamhället - en historisk översikt». s. 26-35 i M. Lundahl og I. Persson-Tanimura, red.: *Kvinnan i ekonomin*, Liber, Malmö
- Klein, Lawrence R. (1948): «Planned economy in Norway», *American Economic Review*, bd. 38, nr. 5.
- Kyle, Gunhild (1979): *Gästarbeterska i manssamhället*. Studier av industriarbetande kvinnors villkor i Sverige, Liber, Stockholm.
- Ljones, Olav (1979): *Kvinnens yrkesdeltaking i Norge*, Samfunnsøkonomiske studier nr. 38, Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Ljones, Olav (1984): «Kvinnens yrkesdeltaking i et langsiktig perspektiv, s. 82-106 i Tor Rødseth og Kristin Dale Titlestad, red.: *Kvinner i arbeid*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Lønnå, Elisabeth (1975): *LO, DNA og striden om gifte kvinner i lønnet arbeid i mellomkrigstida*, hovedoppgave, Historisk institutt, Universitetet i Oslo.
- Moum, Sidsel Vogt (1980): *Kvinnens arbeid, kår og status 1875-1910*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Myrdal Alva og Gunnar Myrdal (1934): *Kris i befolkningsfrågan* Albert Bonniers förlag Stockholm. Norsk utg. ved Arne Skaug og Aase Lionæs: *Krise i befolkningsspørsmålet*, Tiden, Oslo 1936.
- Nordisk statistisk årsbok 1975*, Nordisk utredningsserie 1975:38, Nordiska Rådet/Nordisk statistisk sekretariat, Stockholm/København 1976.
- Nordisk statistisk årsbok 1983*, Nordisk utredningsserie 1983:18, Nordiska Rådet/Nordisk statistisk sekretariat, Stockholm/København 1984.
- Ramstad, Jan (1982): *Kvinnelønn pengeøkonomi*. En studie av kvinners lønn i tekstilindustrien i Kristiania ca. 1850-1910 bd. 1-2, Norges Handelshøyskole, Bergen.
- Ramsøy, Natalie Rogoff (1986): «From to choice: social change in Norway 1930-1980», Robert Eriksson m.fl. red.: *The Scandinavian Model: Welfare State and Welfare Research*, under utgivelse, M. E. Sharpe Armonk (N. Y.).
- Silenstam, Pär (1970): *Arbetskraftsutbudets utveckling i Sverige 1870-1965*, Industrins utredningsinstitut, Stockholm.
- Skrede, Kari (1973): *Sosial bakgrunn og oppvekstforhold*. En sammenlikning av de tre årskullene i yrkeshistorieundersøkelsen, Notat nr. 5 fra Yrkeshistorieprosjektet, Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning (INAS), Oslo.
- Skrede, Kari (1984): «Familieøkonomi og forsørgerlønn», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 25, s. 359-388.
- Skrede, Kari (1985): «Velferdsstaten og kvinnene», s. 7-40 i *Fordelingsteori og fordelingspolitikk i et kvinneperspektiv*, NAVFs sekretariat for kvinneforskning, Oslo.
- Skrede, Kari (1986): «Hvor langt er vi kommet på vei mot likestilling?» s. 15-38 i Kari Skrede og Kristin Tornes, red.: *Kan vi planlegge oss til likestilling i 2010?*, Universitetsforlaget, Oslo.
- SCB: *Folkräkning 1920*, häfte V: Yrke, inkomst och förmögenhet Statistiska centralbyrån Stockholm.

- SCB: *Folkräkning 1930*, häfte VIII: Folkmängden efter yrke, inkomst och förmögenhet Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- SCB: *Folkräkning 1940*, häfte III: Folkmängden efter yrke, Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- SCB: *Folkräkning 1960*, häfte IX: Näringsgren, yrke, pendling, hushåll och utbildning, Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- SCB: *Historisk statistik 1969*, del 1, Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- SCB: *Folk- och bostadsräkningen 1970*, del 10: Näringsgren, yrke och utbildning, Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- SCB: *Folk- och bostadsräkningen 1980*, del 6:1: Sysselsättning och näringsgren Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- SSB: *Folketellingen 1950*, hefte VI: Personer 15 år og mer etter utdanning, NOS XI 258, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1957.
- SSB: *Folketellingen 1960*, hefte IV: Utdanning, NOS XII 133, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1964.
- SSB: *Folke- og bolig telling 1970*, hefte II: Næring, yrke og arbeidstid m.v., NOS A 693, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1978.
- SSB: *Folke- og bolig telling 1980*, hefte II: Sysselsettingsstatistikk, NOS B 299, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1982.
- SSB: *Historisk statistikk 1978*, NOS XII 291, Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Sørensen, Annemette (1979): *Fragmenter av norske kvinners livsløp*, Yrkeshistorieprosjektet notat nr, 20, Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning (INAS), Oslo.
- Tarschys, Daniel (1978): *Den offentliga revolutionen*, Liber, Stockholm.
- Tokheim, Marit og Vera Espeland Ertresvaag (1980): «Kvinnebevegelsen i Norge», bd. 4, s. 56-66, *Pax leksikon*, 1-6, Oslo.
- Tornes, Kristin (1986): «Kvinnens plass i offentlig arbeidsmarkedspolitik», i Kari Skrede og Kirstin Tornes, red.: *Den norske kvinnerevolusjonen. Kvinners arbeid 1975-85*, Universitetsforlaget, Oslo.

Del I i Skrede, K. og Tornes, K. (red.):
Kan vi planlegge oss til likestilling i år 2010?
Universitetsforlaget, 1986.

Hvor langt er vi kommet på vei mot likestilling?¹

Innledning

Endringene i norske kvinners arbeidsmønster de siste ti åra har vært så store at man må kunne kalle det en revolusjon. Derfor heter da også den boka vi har redigert om kvinners arbeid 1975-85 *Den norske kvinnerevolusjonen*. Disse omkalfatringene er godt dokumentert i artiklene til Foss, Jevnaker og Kjeldstad i den nevnte boka, som vi heretter kaller DNK. (Se også Bjøru 1981, Bjøru og Sørensen 1983, Ljones 1984, Ellingsæter og Iversen 1984, Skrede 1986.)

1970-åra var tiåret da nesten alle generasjoner av norske kvinner økte sin deltaking i lønnet arbeid, og da det ble mer vanlig for gifte kvinner å være ute i lønnet arbeid enn å være hjemmearbeidende på heltid.

Endringene i kvinnes arbeidsmønster har ført til betydelige omstillinger, både på samfunnsplan og innen familien. Det framgår av Tornes' og Iversens artikler i DNK. Holdningene til likestillingsspørsmål og gifte kvinners deltakelse i lønnet arbeid har også endret seg. Det har vært en bevegelse bort fra patriarkalske og betingete likestillingsholdninger. Kvinners - også gifte kvinners - rett til lønnet arbeid er blitt mer allment akseptert. Full likestilling mellom kvinner og menn er

¹ Denne artikkelen inngår i den ene av to bøker som var resultat av et samarbeidsprosjekt innenfor forskningsprogrammet "Arbeid i 80-åra" under Rådet for forskning og samfunnsplanlegging. Den artikkelen av Kari Skrede som gjengis her, utgjør første del av boka *Kan vi planlegge oss til likestilling i år 2010?*. Artikkelen bygger på konklusjoner og drøftinger fra den andre av bøkene i dette prosjektet, *Den norske kvinnerevolusjonen* (Skrede og Tornes 1986), som drøfter endringer i kvinners arbeid som skjedde fra 1975-1985. Når Skrede i sin artikkel henviser til arbeider i DNK, er det altså artikler i denne boka hun referer til (red anm.).

blitt en offentlig målsetting, og de fleste partiene på Stortinget slutter opp om dette mål (se Tornes' artikkel i DNK) .

Det er et åpent spørsmål i hvor stor grad endrete holdninger til likestillingsspørsmål er en direkte årsak til økt yrkesarbeid blant gifte kvinner. Mye tyder på at det som foregikk, var en mer innvevd prosess der forholdet mellom årsak og virkning gikk begge veier. Endrete holdninger kan nok også i betydelig utstrekning sees som et *resultat* av økningen i kvinners yrkesdeltaking.

Uansett hvor komplisert dette årsak/virkningsforholdet enn er, er det vesentlige likevel *resultatet* av prosessen: At kvinnene i løpet av 70-åra tok et godt skritt nærmere det som er blitt kalt den fulle likestillingens *første* nødvendige fase: en generell integrering av kvinner i lønnsarbeidsmarkedet.

Likestillingens tre faser

I første fase: lønnsarbeid for kvinner

Bevegelsen fram mot målet - full likestilling mellom kvinner og menn - kan sees som en prosess med *tre* nødvendige faser (Jonung 1979) . I den første fasen må oppmerksomheten i første rekke rettes mot de *barrierer* som eksisterer i forhold til kvinnenes muligheter for å forene yrkesaktivitet og familieoppgaver.

Denne fasen har selvsagt en lengre historie enn utviklingen i 70-åra. Men det var først i dette tiåret det ble *vanligere* for gifte kvinner å være i lønnet arbeid utenfor hjemmet enn å være hjemmearbeidende på heltid. En hovedårsak til at dette gikk så vidt glatt og «smertefritt» som det faktisk gjorde, lå slik Kjeldstad og Foss påpeker i DNK, i at kvinnene i høy grad selv la grunnlaget til rette for å *kombinere* familieoppgaver og yrkesaktivitet ved å gå ut på *deltid*. For store deler av arbeidslivet var deltid en løsning som også passet *arbeidsgiveren* godt. Vi kan med andre ord tale om en utpreget «hånd i hanske»-løsning. Deltidsløsningen gav også *mennene* både i pose og sekk: Kvinnene kom inn som medforsørgere. Dette avlastet det økonomiske presset på mannen, og gav totalt sett en bedre økonomi. Samtidig kunne kvinnene fortsatt ha hovedansvaret for hus- og omsorgsarbeidet. Mennene har i liten grad endret sine arbeidsvaner (se Foss i DNK) .

Den generelle integreringen av kvinnene på lønnsarbeidsmarkedet i dag er likevel langt fra sikret. Forholdene på arbeidsmarkedet er usikre, og den antatte veksten i yrkesbefolkningen i åra framover er også usikker (Statistisk ukehefte 6/84), og kvinnenes utgangspunkt i den skjerperte konkurransen er svakere enn mennenes. Det er flere grunner til det, både ideologiske spørsmål knyttet til *legitimering* av kvinners rett til arbeid, og *strukturelle* sider ved arbeidsmarkedet.

Kvinner har i gjennomsnitt snevrere utdannings- og yrkesbakgrunn enn menn, og dette gir dem en strukturelt svakere posisjon.

Disse spørsmålene er tatt mer omfattende opp i DNK; *Tornes'* artikkel illustrerer at kvinnes situasjon på arbeidsmarkedet i åra framover vil være absolutt avhengig av at første fase i likestillingsprosessen sikres, dvs. at det ikke stilles spørsmålstegn ved eller foretas modifikasjoner av kvinners *rett til arbeid*.

I annen fase: slutt på segregert arbeidsmarked

Men kvinners integrering på lønnsarbeidsmarkedet vil ikke *alene* sikre at kvinner og menn blir likestilte på arbeidsmarkedet. Prosessen fram mot full likestilling har *flere* trinn og faser – som vi i dag bare så vidt er begynt på: Det *andre* trinnet består i å oppnå reell likestilling mellom kvinner og menn *på* arbeidsmarkedet ved å redusere segregering etter kjønn og fjerne innslag av diskriminering.

Jevnakers artikkel i DNK viser at det alt i alt har skjedd små endringer i kjønnsdelingen av arbeidsmarkedet fra 1970 fram til i dag. De tiltakene som ble satt inn for å motvirke kjønnssegregeringen på arbeidsmarkedet, hadde nok i og for seg positive virkninger. I omfang dreide det seg imidlertid om helt ubetydelige endringer i forhold til den sterke veksten i de tradisjonelle kvinnearbeidsplassene.

Arbeidsmarkedsutviklingen i annen halvdel av 1980-tallet vil etter alt å dømme skille seg radikalt fra utviklingen på 1970-tallet. Utsiktene framover tyder på liten ekspansjon i mange av de tradisjonelle kvinneyrkene (Colbjørnsen og Larsen 1985). For noen yrkesområder, særlig de tradisjonelle kvinnearbeidsplassene i kontorsektoren, vil det etter alt å dømme ikke bare være tale om *stagnasjon*, men om direkte *nedgang* av antallet arbeidsplasser.

Dette viser behovet for å forsterke tiltak og virkemidler som på *kort sikt* kan redusere kjønnssegregeringen på arbeidsmarkedet. For dagens unge kvinner er det av vital betydning at kjønnssegregeringen på arbeidsmarkedet blir raskere brutt ned i åra framover enn hva som skjedde i 70-åra. Ellers kan konsekvensene bli at de unge kvinnegenerasjonene blir offer for en strukturell arbeidsløshet i stort omfang. Følgen blir da utestengning fra arbeidsmarkedet.

I tredje fase: Lik fordeling i hjem og samfunn

Selv om likestillingsprosessen sine første og andre trinn langt fra er sikret, vil nok likevel de fleste være enig i at menn og kvinner jevnt over er *mer* likestilt *utenfor* stuedøra enn *innenfor*. Som vist bl. a. i Iversens artikkel i DNK, er arbeidsdelingen i hjemmet fortsatt svært ulik. Dette viser hvor nødvendig det *tredje* trinnet i likestillingsprosessen er. Det består i å oppnå en *jevnere* fordeling av alt arbeid i samfunnet, det ulønnete så vel som det lønnete.

Framfor alt forutsetter dette tredje trinnet at mennene kommer inn i hjemmeansvaret på linje med kvinnene. Uten en jevnere fordeling av husholdsansvar og barneomsorg, kan vi ikke komme i nærheten av en reell, generell likestilling mellom kvinner og menn på arbeidsmarkedet. Dypest sett er det også spørsmål om mer enn dette. Ønsket om en reell likestilling er ikke bare motivert av ønsket

om større rettferdighet mellom kvinner og menn i fordelingen av ressurser og innflytelse i arbeids- og samfunnsliv. Bak dette ønsket ligger også en visjon om frigjøring fra snevre kjønnsposisjoner og roller, med like muligheter for kvinner og menn til å utvikle sine menneskelige ressurser. Visjonen gjelder også for ansvar, omsorg og samlivet mellom kvinne og mann, i ulike familietyper og over ulike livsfaser.

En generell lik fordeling av hus og hjemmeansvar er et omfattende og langsiktig krav. Arbeidsdelingen i hjemmet foregår mellom *individer*, mellom kvinner og menn i parforhold. På samme måte som det er store forskjeller mellom kvinner når det gjelder hvor sterkt eller svakt de står på arbeidsmarkedet, vil det også være variasjon mellom parene m.h.t. hvordan arbeidsdelingen dem imellom blir bestemt og hvordan den ser ut. *Forventninger, krav og forhandlingsposisjoner* vil være ulike fra par til par (Haavind 1982) .

Offentlig politikk kan bare påvirke de *ytre rammene* for individenes valg. Vi kan ikke *planlegge* oss til *likestilling* på familieplanet (Holtedahl 1979), men offentlige tiltak kan bidra til å bedre *betingelsene* for en jevnere arbeidsdeling. Gjennom rammene og opplegget for den offentlige likestillingspolitikken trer målet om en jevnere fordeling av det ulønnete arbeidet fram.

Men samfunnets interesser i det ulønnete arbeidet er ikke knyttet bare til *fordelingen* av arbeidet innen husholdet. Det ulønnete arbeidet med omsorg og oppfostring av barn og tilsyn med andre omsorgstrengende har også stor betydning for samfunnsmaskineriet som helhet. Samfunnet, i form av den offentlige sektor som forvalter av kollektive interesser, får dermed også en mer direkte *partsfunksjon* i likestillingsprosessen.

Den offentlige sektors interesse for likestillingens tredje fase er altså ikke ensidig knyttet til den *normative* siden og til spørsmålet om en mer *lik fordeling* av det ulønnete arbeidet. Samfunnet er også i høy grad interessert i at oppgavene blir gjort, med andre ord er både *omfanget og fordelingen* av de tjenestene som blir ivaretatt gjennom omsorgsarbeidet, det offentliges interessefelt.

Mer enn et spørsmål om en politikk for privatlivet *alene*, blir dermed spørsmålet om likestillingens tredje fase også et spørsmål om sammenheng mellom likestilling og reproduksjon og våre kollektive behov, interesser og ansvar i den forbindelse. Framover mot år 2010 står vi her overfor en utfordring av anselige dimensjoner.

Utgangspunktet er ikke det beste. Det finnes tilløp til å diskutere likestillingspolitikk og samfunnets reproduksjonsbehov i sammenheng. Befolkningsutvalgets arbeid og innstilling er det viktigste bidrag hittil i så måte. Vi har imidlertid ennå til gode å se den videre behandling av utvalgets innstilling og forslag. Altfor ofte foregår diskusjonen om velferd, omsorgsoppgaver og fordeling av lønnet og

ulønnet arbeid på de kortsiktige premissene som er gitt ved neste års statsbudsjett.

Viljen til og ønsket om å tenke stort og langt framover er nok tilstede. Men som oftest er det de kortsiktige behov som tiltvinger seg all oppmerksomhet. Behovene for langsiktig planlegging og konkrete tiltak med et langsiktig tidsperspektiv blir satt i annen rekke. Dette fører til at vi ofte overser så vel konfliktlinjer mellom ulike mål, som barrierer for enkeltmål. Dette gjelder også i spørsmålet om likestilling i arbeids- og oppgavefordeling, og det gjelder spørsmålet om fordelingen av økonomiske ressurser mellom kvinner og menn. Disse spørsmålene blir ikke drøftet og sett i sammenheng med det påtrengende behovet for en reproduksjonspolitik i samfunnet.

Det er ikke nødvendigvis et motsetningsforhold mellom en velferdspolitik for 1985, og en likestillingspolitikk for år 2010. Det kan likevel lett bli resultatet om vi ikke er villig til å ta opp en diskusjon om sammenhengen mellom *oppgaver, fordeling og mål*. Utviklingstrekkene fra arbeidsmarkedet må derfor kobles sammen med utviklingen i arbeids-, inntekts- og ansvarsfordeling, dels mellom kvinne og mann *innen* familien, og dels mellom *familien og samfunnet*.

Arbeids- og inntektsfordelingen

Inntektsfordeling og forsørgelse

Endringene i yrkesdeltaking har også medført store endringer i den økonomiske byrdefordelingen mellom kvinner og menn. Endringene har foregått på to plan: dels har utviklingen i *familiestrukturen* bidratt til en betydelig overføring av det økonomiske ansvar for forsørgelse av barn *fra* menn til kvinner. Det har vært en viss bevegelse bort fra den tradisjonelle kjernefamilien som samlivsform og ramme for oppfostring og forsørgelse av barn. Andelen av enslige forsørgere har økt betydelig (se Iversens artikkel i DNK). Blant de enslige forsørgere er kvinnene i stor overvekt. Fem av seks enslige forsørgere er kvinner (SSB: Sosialt utsyn 1983, tabell 5.3.).

Men samtidig har *forsørgerstrukturen* endret seg *innen* den *tradisjonelle familien*. Kvinnene er i mye større grad kommet inn som medansvarlige for den økonomiske forsørgelsen. Data fra skattestatistikken viser at Norge på få år gikk fra et samfunn hvor én-inntektsfamilien var i absolutt majoritet, 54% i 1973, til et samfunn hvor den var redusert til en fjerdedel, 25 % i 1981 (Skrede 1984).

Fortsatt er mannens posisjon som *hovedforsørger* klar. Mange av kvinneinntektene er relativt lave, men kvinnenes bidrag til forsørgelsen øker klart i alle familietyper. Nærmere analyse av skattestatistikken viser at de gifte kvinnene i 1977 i gjennomsnitt stod for en knapp femtedel av ektefellenes samlede inntekt. I 1981 var kvinnenes gjennomsnittlige andel økt til en fjerdedel. Kvinnens andel av totalinntekten varierer imidlertid betydelig etter antall barn i familien.

Kvinnebidraget er størst hos ektepar uten barn i barnetrygdalder og synker med økende barnetall (Skrede 1985, tabell 4).

I tiden fra 1977 til 1981 er forskjellen mellom ektepar *med* og *uten* barn blitt mindre. Absolutt sett økte kvinnes gjennomsnittlige bidrag til familieinntekten nesten like mye i de store barnefamiliene som i de små. Det er imidlertid fortsatt betydelige forskjeller i gjennomsnittlig bidrag mellom familier med få og med mange barn. I 1981 bidro kvinnene med 26,3 % av inntekten i familiene med ett barn i barnetrygdalder. Dette er nesten like høyt som det gjennomsnittlige kvinnebidraget for ekteparene uten barn i barnetrygdalder. Det var 27 % i samme år, mens kvinnebidraget i familier med henholdsvis 3 og 5 barn var 17,9% og 15,7% i gjennomsnitt.

Kvinnenes bidrag til familieforsørgelsen er med andre ord lavest i de familiene der behovet for en supplerende forsørger er størst. Dette bildet forsterkes når vi i tillegg til barnetall også ser på variasjonen i kvinnes bidrag etter *familiefase* (hovedinntektstakers alder).

Kvinnebidraget er høyest hos de aller yngste ekteparene rundt 20 års alder og synker til et minimum i de mest krevende barneomsorgsfasene mellom 30 og 40 år, for så å stige igjen i de følgende familiefasene. De siste åra før pensjonistalder er det gjennomsnittlige bidraget nede på samme nivå som for de yngre familiene. Mønsteret er stabilt fra 1977 til 1981. Den generelle økningen i kvinnes bidrag til familieinntekten gjorde seg likt gjeldende i alle familiefasene, men forskjellen mellom fasene opprettholdes (Skrede 1985, figur 3).

Kvinnenes bidrag påvirker selvsagt den samlede familieinntekten, men det er ikke noen entydig samvariasjon mellom kvinnes gjennomsnittlige bidrag og familiens totalinntektsnivå. Årsaken til dette finner vi i at de gifte kvinnes deltakelse i lønnet arbeid heller ikke varierer entydig med ektefellenes inntekt.

Aller lavest er kvinnebidraget i familiene med netto inntekt mellom 50 000 og 100 000 kroner. Deretter stiger kvinneandelen med stigende familieinntekt opptil et visst nivå, før det igjen begynner å avta. Kvinnes bidrag til total familieinntekt var i 1981 *høyest* for ektepar med samlet inntekt mellom 150 000 og 200 000. Deretter sank kvinnes andel relativt jevnt med stigende inntekt. Dette gjenspeiler flere forhold: For det første er andel én-inntektsfamilier høyere blant høyinntektsfamiliene enn blant alle ekteparene under ett. Dessuten når gifte kvinner sjeldnere enn gifte menn opp i de høyere inntekter.

Dette mønsteret holder seg stabilt også når vi deler ekteparene i grupper etter antall barn. Dessuten opprettholdes den generelle variasjonen i kvinnes gjennomsnittlige bidrag etter antall barn i familiene, på tvers av inntektsnivået. På *alle* inntektsnivå er kvinnes bidrag høyest for familier med ett barn og synker med barnetallet (Skrede 1985, figur 4) .

Kvinnenes bidrag til den økonomiske forsørgelsen har altså økt, og mennene er blitt vesentlig avlastet i oppgaven som hovedforsørgere. Kvinnenes økonomiske bidrag til forsørgelsen utgjør en nødvendig del av inntektsgrunnlaget i hovedtyngden av norske familier, særlig de yngre. Dette letter det økonomiske presset på familiene et stykke på vei. Det er likevel grunn til å understreke at det fortsatt er et grunnleggende misforhold i livsløpsfordelingen av inntekt i forhold til omsorgs- og forsørgelsesbehovet. Kvinnenes bidrag til familieinntekten er i gjennomsnitt lavest i de fasene hvor behovet for en supplerende forsørger er størst .

Men totalbildet av inntektsfordeling og forsørgelse etter kjønn har også en annen side: de økonomiske forskjeller *mellom kvinner og menn*, i familiene og i samfunnet som helhet. Her er bildet like klart: Det er fortsatt store inntektsforskjeller mellom kvinner og menn. Den økte yrkesdeltakingen blant kvinner har ikke ført til at inntektsforskjellene mellom kvinner og menn er blitt mindre, men snarere det motsatte. Sammenlikner vi inntektsfordelingene for kvinner og menn i henholdsvis 1976 og 1979, finner vi at mennenes inntektsutvikling jevnt over var bedre enn kvinnenes (Skrede 1984). Sammenliknet med menn er kvinnene en utpreget lavinntektsgruppe. I 1979 hadde over 80 % av de kvinnelige inntektstakerne en inntekt under 50 000 kroner, mens det tilsvarende tallet for menn var 35%. I samme år utgjorde kvinnene totalt sett 47% av samtlige inntektstakere, mens bare 30% av inntekten tilfalt dem.

Det er flere årsaker til inntektsforskjellene mellom kvinner og menn: Dels ligger de i kvinners høyere andel i deltidsarbeid, og dels i at kvinner i gjennomsnitt har svakere arbeidsmarkedsressurser enn menn. Videre får også kvinner i gjennomsnitt lavere lønnsmessig avkastning av sine arbeidsmarkedsressurser enn menn. Flere undersøkelser tyder på at det i mange yrker og bransjer eksisterer til dels romslige «buksetillegg». Selv der hvor stillingsnivå og arbeidsbetingelser er sammenliknbare, betales ofte kvinner en lavere lønn enn menn (Rødseth og Titlestad 1981 og 1984; Petersen 1984, Likestillingsrådet 1984) .

De økonomiske ulikhetene mellom kvinner og menn har med fordelingen av *lønnet arbeid* å gjøre. Direkte eller indirekte er imidlertid den ulike arbeidsdelingen av de *reproduktive oppgavene* en hovedårsak til de store ulikhetene i inntektsfordelingen etter kjønn. Oversiktene ovenfor viser at det er langt igjen til økonomisk likestilling mellom kvinner og menn, og at det er nødvendig å se målet om likestilling i det lønnete arbeidet i sammenheng med en mer lik fordeling av de reproduktive oppgavene. Om kvinner og menn skal bli mer likestilt i lønnet arbeid, *må* menn i større grad ta ansvar for disse oppgavene på linje med kvinnene .

Men dette kan ikke reduseres til et fordelings spørsmål *innenfor familiene*. Så lenge inntektsnivået mellom kvinner og menn er så ulikt som det er i dag, vil en mer lik fordeling av det lønnete arbeidet forsterke det økonomiske presset på familiene i de omsorgskrevende fasene. Vi må derfor også ta opp til drøfting

ansvars- og arbeidsfordelingen *mellom familiene og samfunnet*. Vi er alle gratispassasjerer på det ulønnete arbeidet. Den kjønnsmessige arbeidsdelingen er ingen privatsak; den har også sentrale funksjoner i dagens organisering av samfunnet.

Kvinner, familien og velferdsstaten

I artikkelen «Kvinner rett til penger – et husmorrettslig perspektiv» peker Tove Stang Dahl (1982) på at «voksne menneskers tilgang til disposisjon over egne penger burde være et velferdsminimum i en pengeøkonomi. En selvstendig økonomi på individuelt plan er en forutsetning for deltakelse og utfoldelse i en rekke sammenhenger såvel privat som offentlig. Mangel på penger gir på den annen side små bevegelsesmuligheter og avmakt.» (Stang Dahl 1982:52).

Hun peker videre på at kvinners rett til egne penger er langt fra en selvskreven rett i dag. Kildene til kvinners økonomiske forsørgelse kan i hovedsak beskrives som et *tredelt forsørgersystem* (Stang Dahl 1976):

1. Ekteskap og annen familieforsørgelse
2. Lønn
3. Trygd

I prinsippet er kildene til økonomisk forsørgelse de samme for kvinner som menn. Men *betydningen av* de enkelte kildene varierer sterkt med mottakerens kjønn. Dette gjelder både på de enkelte, aldersmessig sammenliknbare stadier av livsløpet, som for livsløpet som helhet. I det følgende skal vi se nærmere på hvordan forholdet mellom de ulike kildene til forsørgelse har endret seg for kvinner over de siste ti-tjue åra.

Familieforsørgelsen endres

Tradisjonelt har forsørgelse gjennom *ekteskap* og annen *familieforsørgelse* vært den viktigste kilde til penger for voksne kvinner. Av disse er forsørgelsen gjennom ekteskap langt den største. Men også *annen familieforsørgelse*, for ekteskap, eller som *erstatning* for forsørgelse gjennom ekteskap, har hatt betydelig omfang. Så seint som i 1950 var f.eks. mellom 6 og 8 prosent av alle kvinner mellom 30 og 50 år registrert som hjemmeværende (ikke gifte), uten yrke (Bjørø og Sørensen 1983:77). Selv om det neppe er korrekt å si at disse kvinnene ikke har forsørget seg selv ved arbeid, er det rimelig å anta at situasjonen som formelt ulønnete familiearbeidere setter dem i et økonomisk avhengighetsforhold til familien.

I løpet av de siste femten-tjue åra her den relative betydningen av ekteskap som kilde til økonomisk forsørgelse for kvinner avtatt betydelig. Mannens forsørgelsesoppgaver er blitt avlastet, både av *kvinnene selv* ved inntekt av lønnet arbeid, og av *trygdesystemet*. Dette betyr ikke at den økonomiske avhengigheten mellom ektefellene er blitt borte. Fortsatt er det store flertallet av kvinnene avhengig av mannens inntekt for sin økonomiske forsørgelse. På sett og vis kan vi

si at den økonomiske utviklingen har ført til en sterkere *gjensidig økonomisk avhengighet* mellom ektefellene. Familien (og mannen) er i stor grad blitt avhengig av kvinnenes økonomiske tilskudd til hjemmet, på den annen side er kvinnenes inntekter ved lønnet arbeid for svært manges vedkommende så lav at de ikke ville kunne leve av sin inntekt alene.

Det er ikke bare *innen* familien at avhengighetsforholdet er blitt mer tvetydig. Like gjerne kan vi si at kvinnenes økte deltaking i lønnet arbeid her skapt et økt avhengighetsforhold mellom *kvinnene og velferdsstaten*. Dette avhengighetsforholdet har flere dimensjoner. Dels er det knyttet til det rene arbeidstaker-arbeidsgiverforholdet og den offentlige sektors betydning som arbeidsplass for kvinner slik Kjeldstad og Støkken viser i DNK.

Men i minst like høy grad er det knyttet til den utvikling som Hernes (1982b) kaller *offentliggjøring av familien*. Denne offentligjøringen består også av flere dimensjoner og har hatt karakteristiske utviklingstrekk de siste femten-tjue år. De største endringene har skjedd på tre områder som både *tematisk* og *politisk* nok henger sammen, men som *forvaltningsmessig* lar seg drøfte som atskilte områder eller endringsprosesser.

Noen stikkord antyder hva endringene dreier seg om:

- (1) overføring av *forsørgelsesansvar* fra familien til *trygdesystemet*
- (2) økt erkjennelse av *det ulønnete pleie- og omsorgsarbeidets* betydning for helse- og sosialpolitikk
- (3) sterkere fokus på *barns oppvekstkår*, mer direkte markering av ansvar på områder som tidligere i det vesentlige ble betraktet som familiens ansvar.

Endringene i trygdesystemet har betydd mest for kvinners økte økonomiske selvstendighet, men de to andre endringene har bidratt til å gjøre samfunnsbetydningen av det ulønnete arbeidet mer synlig.

Kvinner i trygdesystemet

Folketrygden utgjør en hjørnestein i velferdsstaten og en stor utgiftspost i de offentlige overføringene. Av de 54,9 milliardene som i 1982 ble utbetalt i overføringer til private, skjedde hovedtyngden under folketrygden.

Hovedoppgaven for folketrygden er å kompensere for bortfall av arbeidsinntekt. Det skilles vanligvis mellom *langtidsytelser* (pensjoner) og *korttidsytelser*. Langtidsytelsene (se f. eks. Hatland 1984 og Sverdrup 1984) skal sikre inntektsgrunnlaget når arbeidsinntekten permanent faller bort som ved alders- eller uførepensjonene. Langtidsytelsene inkluderer stønader som kompenserer for at man har mistet eller mangler forsørger (etterlattepensjon og overgangs-stønad til enslige forsørgere).

Korttidssytelsene skal sikre økonomisk kompensasjon når arbeidsinntekt faller bort i bestemte situasjoner, som man ikke venter blir langvarige, så som sykdom eller arbeidsledighet.

Kvinnenes stilling i trygdesystemet er høyst sammensatt: Dette skyldes flere forhold. Dels er folketrygden i seg selv et system med visse innebygde motsetningsforhold ved at den skal forene et sosialt sikkerhetsnett med et ytelsessystem bygd på forsikringstekniske prinsipper. Hovedregelen bygger på forsikrings- og ytelsesprinsippet – hvor trygde- og stønadsutbetalingen er avhengig av tidligere inntekt og innbetalinger til trygden. Det andre prinsippet er likhetsprinsippet, som brukes ved stønader som ikke er avhengig av den inntekt man har hatt, men av at mottakeren er i en bestemt situasjon og oppfyller visse kriterier.

Men svært mange kvinner befinner seg i et skjæringsfelt mellom ulønnet arbeid, lønnsarbeid og privat forsørgelse. Folketrygdens regelverk er i dag ikke tilpasset denne situasjonen.

I de seinere åra har det vært lagt fram flere studier som ser fordelingsvirkningene ved trygdesystemet i kvinneperspektiv (se Stang Dahl 1979 og 1982, Solheim 1982, Hatland 1984, Sverdrup 1984, Koren 1985a og 1985b og Skrede 1985). Stang Dahl (1985) gir en samlet presentasjon. Oppsummerende kan en si at kvinnenes stilling i trygdesystemet skifter alt etter om vi ser på korttids- eller langtidsytelsene .

Ved korttidssytelsene er det nesten uten unntak forsikringsprinsippet som ligger til grunn i det gjeldende reglement. Sykdom eller arbeidsledighet gir i seg selv ingen rett til trygd. For å få det, må den syke eller arbeidsledige tidligere ha vært i lønnet arbeid. Ytelsene beregnes også i forhold til tidligere inntekt. Dette betyr at mange kvinner enten faller helt utenfor folketrygdens korttidssytelser eller har svært beskjedne rettigheter ved sykdom eller arbeidsledighet fordi deres arbeidsinntekter er lave. Dette gjelder også de trygdeytelsene som mest direkte er knyttet til omsorgsoppgaver, nemlig inntektskompensasjonen ved svangerskaps- og fødselspermisjoner, og ved omsorgsfri ved barns sykdom.

Kvinnene kommer mye sterkere inn i bildet når det gjelder langtidsytelsene. Folketrygden har fått en økende betydning som kilde til kvinners økonomiske forsørgelse. I 1980 hadde ca. 1/3 av de voksne kvinnene trygd som sin viktigste forsørgelseskilde, mens dette gjaldt knapt 1/5 av mennene (Kjeldstad 1984, Bjøru, Kjeldstad og Skrede 1986) .

Det er flere årsaker til dette: Overvekten av kvinner blant alderspensjonistene er en av dem. En annen viktig årsak er at folketrygdens todelte fordelingsprinsipp kommer sterkere inn ved fordelingen av langtidsytelsene. Ytelsene gis ikke bare i forhold til tidligere deltakelse i lønnet arbeid, men også som erstatning for bortfall av privat forsørgelse og som garanterte minsteytelser, slik tilfellet er med alderspensjonen, som alle har rett til.

Kjønnsulikhetene i *dagens* utbetalinger fra folketrygden er med andre ord preget av kvinners og menns ulike tilknytning til lønnet arbeid. Kvinnene er i overvekt når det gjelder *inntektsuavhengige* stønader - minsteytelsene. Så lenge et stort antall kvinner arbeider deltid og har lave inntekter, kan vi ikke regne med at dette forholdstallet vil endre seg dramatisk. Kjønnsulikheten på arbeidsmarkedet i dag vil komme til å prege pensjonsytelsene langt inn i neste århundre.

Alt i alt gir likevel kvinnes stilling i folketrygden et bilde som også har positive trekk. Innføringen av folketrygden har utvilsomt bidratt til å gi kvinner en større økonomisk selvstendighet enn tilfellet var før, da familieforsørgelse i stor grad var kvinners kilde til penger.

Men kvinnes stilling i trygdesystemet viser også hvordan den kjønnsmessige arbeidsdelingen gjør kvinner til den svakere part når rettigheter og penger skal fordeles.

Ulønnet pleie- og omsorgsarbeid mellom samfunn og familie

Et viktig trekk ved den sosial- og helsepolitiske debatt i 1970-åra har vært en økende erkjennelse av hva den ulønnede innsatsen betyr for pleie, omsorg og hjelp til mennesker som ikke er selvhjulpne. Dette er det viktigste grunnlaget for enhver omsorgs- og helsepolitikk.

På dette området eksisterer det et direkte avhengighetsforhold mellom den offentlige sektor og familien, eller retttere mellom det *offentlige og kvinnene*. For det første er omsorgen for hjelpetrequende et klart ansvarsområde for det offentlige hjelpeapparatet. Det omsorgs- og pleiearbeidet som utføres ulønnet, hovedsakelig av kvinner, innebærer derfor en direkte avlastning av det offentlige hjelpeapparatet.

Men avhengigheten mellom den offentlige sektor og kvinnene går ikke bare en vei. Den offentlige sektor, i særlig grad helse- og sosialvesenet, er også kvinnes viktigste lønnete arbeidsmarked. En forskyvning i forholdet mellom lønnet og ulønnet omsorgsarbeid vil dermed få følger for kvinners arbeidssituasjon, uansett hvilken vei forskyvningen går.

Norske samfunnsforskere har gitt viktige bidrag til å forstå og synliggjøre den samfunnsøkonomiske betydningen av det ulønnede arbeidet i hjemmet (Wærness 1975 og 1982, Leira 1978, Wadel m.fl. 1983, Lingsom 1984 og 1985, Støkken 1984). Forholdet mellom det offentlig organiserte (og betalte) omsorgsarbeidet, og det ulønnede er også tatt nærmere opp i Støkkens og Kjeldstads artikler i DNK. Det er helt klart erkjent at det ulønnede omsorgsarbeidet sparer det offentlige for betydelige utgifter. Rimelige anslag over omfanget av det ulønnede omsorgsarbeidet for eldre og pleietrequende i forhold til det offentlig organiserte, tyder på at det offentlig organiserte arbeidet bare er toppen av et stort isfjell (Wærness 1975, Lingsom 1985, Bjøru, Kjeldstad og Skrede 1986) .

Med økt forståelse av den samfunnsøkonomiske betydningen har også spørsmålet om økonomisk godtgjørelse for det ulønnete arbeidet blitt et aktuelt tema i den offentlige debatten. Konkret kom dette fram gjennom forslaget om lovfestet rett til omsorgslønn, et krav som satte sitt preg på stortingsvalgkampen i 1985. Forslaget innebærer neppe noe radikalt brudd med dagens ordninger: Eksisterende sosialpolitiske ordninger åpner også i dag for visse vederlagsytelser for omsorgs- og pleiearbeidet. Det er full adgang for kommunene til å lønne pårørende som hjemmehjelpere. Mange kommuner benytter seg også av denne adgangen. En undersøkelse utført av Forbruker- og administrasjonsdepartementet i 1978, viste at anslagsvis 1/3 av kommunalt ansatte hjemmehjelpere utførte arbeid for nærstående (Stortingsmelding nr. 120, 1980-81). Også Kjeldstad og Støkken gir eksempler på slike ordninger i sine bidrag i DNK.

«Offentliggjøring» av det arbeid som tidligere skjedde helt ulønnet i familiene, utgjør med andre ord en del av veksten i helse- og sosialtjenesten de siste ti åra. I forhold til alt ulønnet arbeid på dette området er det en beskjeden andel som det offentlige betaler (Bjørn, Kjeldstad og Skrede 1986). Det er neppe realistisk å vente at forslaget om omsorgslønn vil endre dette noe særlig, i hvert fall ikke de første åra.

Det er likevel for enkelt å se dette bare som et spørsmål om å gi vederlag for arbeid av samfunnsøkonomisk betydning. Som Støkken viser i DNK er det i de fleste tilfellene også tale om et nært forhold mellom den *hjelpetrengende* og *omsorgspersonen*. Dette skaper også et spenningsforhold i gråsonen mellom *lønnet* og *ulønnet* omsorgsarbeid.

Fra offentlig hold har man hittil i liten grad forsøkt å vurdere ordninger med økonomisk vederlag fra det offentlige for omsorg og stell av nærstående, i et *prinsipielt lys*. Behovet for en slik vurdering er stort:

For det første viser alle undersøkelser at de ordningene som allerede fins, praktiseres temmelig forskjellig fra kommune til kommune. Dette er i og for seg ikke et særtrekk for dette området, men snarere en illustrasjon av den velkjente målkonflikten mellom *desentralisering* og *likebehandling*. Desentralisering av avgjørelser og generelle fullmakter åpner opp for reell styring og prioritering i den enkelte kommune. Det gir muligheter for lokal tilpasning, ut fra tilgjengelige ressurser og lokale forutsetninger. Men kommunal sjølråderett betyr også at sentrale målsettinger og borgerrettigheter som *likhet* og rett til *lik behandling*, uansett bosted, ikke kan garanteres uten forbehold på områder der forvaltningsansvaret er desentralisert.

Dette dilemmaet er velkjent og kan ikke løses på annen måte enn ved at det må skilles mellom forvaltningsområder, alt etter om det er den *like behandling* eller den *lokale styring* som har forrang. På områder der den like behandlingen er prioritert, må det være visse normer eller regler som anviser hvilke prinsipper som skal legges til grunn ved avgjørelser.

Når det gjelder spørsmålet om betaling for ulønnet arbeid, er det flere hensyn som taler for at prinsippene burde anvendes stort sett likt fra kommune til kommune. Ett er det rene rettferdighetshensyn i synet på økonomisk vederlag for omsorg og stell av nærstående: Selv om det nødvendigvis vil måtte være variasjon i størrelsen av beløpet alt etter hvor krevende omsorgsarbeidet er, vil generelle rammepriinsipper kunne gi veiledning for denne vurderingen. Det gjelder også spørsmålet om *når* det er aktuelt å formalisere den uformelle hjelp i familien ved å utbetale økonomisk vederlag.

Også forholdet mellom familien og det offentlige, bl.a. ved det at pleie- og omsorgsarbeid som betales av det offentlige, ikke kan forutsettes å være helt gratis for mottakeren, krever en prinsipiell grenseoppgang. Dette gjelder ikke minst i spørsmålet om egenbetaling ved plass i institusjoner som drives av offentlige midler.

Et tredje hensyn som taler for en prinsipiell drøfting, er den utsatte posisjonen som det laveste nivået i omsorgspyramiden har når det skjer innstramminger i kommuneøkonomien. Anne Marie Støkken peker i DNK på tilfeller der hjemmehjelpsbudsjettet lett blir en salderingspost for kommunen. Denne faren vil trolig være enda større i de tilfellene der hjemmehjelpsloønnene er økonomisk støtte til arbeid som skjer på mindre formalisert basis i familien eller mellom nærstående. Generelle rammer og prinsipper kan imidlertid bidra til å hindre stor vilkårlighet ved slike innstramminger.

Barns oppvekstkår

Det tredje store området som er blitt preget av offentliggjøring av familien og har kastet nytt lys over det ulønnete arbeidet, er *oppfostring og forsørgelse av barn*. Endringene i arbeidsdelingen mellom *det offentlige* (staten) og familien når det gjelder barns oppvekstkår, har foregått på *to* plan: For det første har de *generelle* støtteordningene endret karakter. For det andre har vi fått en betydelig økning av det offentlige engasjement i ordninger som vi med et noe upresist fellesnavn kan kalle *sosiale, behovsspesifikke* tiltak for barnefamiliene.

Utviklingen for de to områdene har vært nokså forskjellig: De *generelle* overføringene har beveget seg fra å være i hovedsak *paternalistiske* til å bli i hovedsak *maternalistiske*, og fra å være *inntektsavhengige* og *usynlige* til å bli *inntektsuavhengige* og *synlige*. Vi kan se denne overgangen i sammenheng med den historiske prosessen bak utbyggingen av velferdsstaten. For en mer utførlig beskrivelse av denne prosessen, viser jeg til Skrede (1985). Her skal jeg nøye meg med noen hovedtrekk.

I de tidlige fasene av utbyggingen var skillet mellom det offentlige og familiens ansvar relativt klart markert. De offentlige tiltakene overfor familiene var basert på *klassefradrag* ved skattelikningen og bygde direkte på familieforsørgermodellen. Forsørgeroppgaven var knyttet til *faren*; moren kom inn i denne rollen bare når den mannlige forsørger falt bort. Derfor betegner vi ordningen som

paternalistisk. Den eneste modifikasjon var *barnetrygden*. Ved innføringen i 1946 besluttet Stortinget at den skulle overføres direkte til mødrene.

Ordningen med klassefradrag omfattet også ektefelle og eventuelle andre personer i husholdet som ble forsørget. Det var også *obligatorisk* fellesskattlegging av ektefeller, såkalt *samskatt*, fram til 1960, da det ble gitt begrenset adgang til særskilt likning av den laveste ektefelleinntekten når begge har inntekt. Ordningen omfatter bare arbeidsinntekter og pensjoner.

Ved skatteomleggingen i 1970 ble overføringene i forbindelse med forsørgelse av barn lagt om. Ordningene med klassefradrag ble da opphevet og erstattet av en *utvidet barnetrygdordning* med faste *stønadsbeløp*. Støtten til forsørgelse av barn ble dermed lik for alle familier med *likt antall* barn, bortsett fra at enslige forsørgere fikk trygd for ett barn mer enn de faktisk hadde. Begrunnelsen var nettopp at det ville gi en mer rettferdig og lik behandling av barn uavhengig av foreldrenes inntekt. Ordningen med faste overføringer ville spesielt styrke lavinntektsfamilienes økonomiske situasjon og dermed virke utjevne sammenliknet med den gamle ordningen, mente Skattekomiteén av 1966.

Mødrenes stilling overfor den offentlige sektor ble styrket ved omleggingen. Det opprinnelige forslaget fra Finansdepartementet var basert på at overføringene skulle gis som faste fradrag i skatt på forsørgerens hånd (for å holde bruttoskatt-nivået nede). Etter kvinnepolitisk påtrykk vedtok Stortinget imidlertid å opprettholde ordningen med *direkte overføringer* til mødrene. I betraktning av at stønadsbeløpene økte ved omleggingen, innebar dette at en relativt større andel av familiens ressurser ble disponert av mødrene. Ordningen medførte også at mødrene fikk en mer framskutt stilling, så å si *mellom* velferdsstaten og fedrene, i motsetning til den indirekte, tilbaketrunkne stillingen i den paternalistiske forsørgermodellen.

Omleggingen av barnetrygdordningen innebar ikke et definitivt brudd med den paternalistiske forsørgermodellen. Den eksisterer fortsatt ved at felleslikning av ektefeller opprettholdes, likeså *den inntektsavhengige skatteklasse 2*, og ved *den familiebaserte overføringen av inntektsavhengige rettigheter* i trygdesystemet. Fra å gjelde både kvinner og barn, er den nå imidlertid i hovedsak redusert til å gjelde ektefellene, dvs. kvinnene. Med en spissformulering kan en si at barn er blitt mer like, men det er fortsatt forskjell på koner (se Tornes' artikkel i DNK).

At «barn er blitt mer like», gjelder de universelle, generelle overføringene, men dette er bare en del av det økte offentlige engasjement i barns oppvekstkår. Som nevnt tidligere har også *sosiale, behovsspesifikke* tiltak for barnefamilieene økt. Med denne litt upresise fellesbetegnelsen mener jeg familie- og likestillingspolitiske tiltak som har *økonomisk* betydning for barnefamilier. Tiltakene er imidlertid i en eller annen forstand *selektive*, dvs. at de ikke kommer alle barnefamilier til gode. Dette har bidratt til økt oppmerksomhet på fordelingsvirk-

ningen ved ordningene og på den samfunnsøkonomiske betydningen av det ulønnede arbeidet med oppfostring av barn.

Et viktig element i disse tiltakene er utbyggingen av *enslige forsørgeres rettigheter* i trygdesystemet. De øvrige tiltakene faller i hovedsak i to grupper: Den ene hovedgruppen er sosiale rettigheter for *arbeidstakere med barn*. De viktigste tiltakene omfatter rett til permisjon ved *svangerskap og fødsel* og ved *barns sykdom*.

Rett til svangerskaps- og omsorgspermisjon er tiltak som gjør det lettere å forene foreldreansvar og deltaking i yrkeslivet. Som likestillingspolitiske virkemidler, for å bedre kvinnenes muligheter for å delta stabilt i yrkeslivet, også i barneomsorgsfasen, betyr disse tiltakene mye. Disse tiltakene er imidlertid ikke spesielt godt utbygd i Norge. Den lovfestede, betalte svangerskapspermisjonen er blant de korteste i Vest-Europa.

På den andre siden er det også klart at disse rettighetene, som er knyttet til mødrenes arbeidstakerrettigheter, i *fordelingsmessig* sammenheng innebærer en viss forskjellsbehandling av barn. Det samme gjelder den *andre hovedgruppen* av sosiale og behovsspesifikke tiltak for barnefamilier. At floraen av tiltak under denne fellesrubrikken er stor og mangeartert, er i seg selv et godt eksempel på et økt engasjement fra det offentlige i barns levekår.

Utbyggingen av barnehager er imidlertid det tiltak som mest direkte berører ansvars- og arbeidsdelingen i familiene. En barnehageplass innebærer både et *supplement* til og en viss *avlastning* for familien i omsorgen for barnet, ved at den gir moren mulighet for å gjøre andre ting den tida barnet er i barnehagen. Frigjøringen av tid innebærer dermed mulighet for å ta lønnet arbeid.

Når gifte kvinners deltaking i lønnet arbeid økte så sterkt på 1970-tallet, betydde nok flere barnehageplasser noe for kvinners yrkesaktivitet mer *indirekte* enn direkte. Selv om det var et fåtall av de yrkesaktive mødrene som fikk plass til barna i barnehage (i hvert fall i startfasen), bidro den offentlige barnehageutbyggingen, sammen med andre offentlige tiltak, til å *legitimere* kvinners deltaking i lønnet arbeid.

Men utbyggingen av barnehageplasser har også hatt andre virkninger. En barnehageplass innebærer ikke bare et godt pedagogisk tilrettelagt tiltak for barn og et tilbud om trygt barnetilsyn. Bak barnehager som mottar offentlig støtte, ligger det også en *økonomisk overføring* til de familiene som har fått plassene. Størrelsen av overføringene vil variere med hvor subsidiert plassavgiften er for de enkelte plassene.

All den stund barnehageplasser er et knapt og rasjonert gode, skaper de subsidierte plassene forholdsvis sterke fordelingsvirkninger mellom de barnefamiliene som får barnehageplass, og de som ikke får det. Dermed rettes

oppmerksomheten mot de to typer fordelingsulikheter: For det første blir det blant familiene med behov for betalt barnetilsyn, markert ulikhet *mellom* dem som får dette subsidiert, og dem som må dekke utgiftene selv.

For det andre retter det offentlig støttede barnehage tilbudet også søkelyset på det ulønnete omsorgsarbeidet i hjemmet. Fordelingsulikheten aktualiserer diskusjonen om forholdet mellom generelle og «behovsspesifikke» tiltak også på dette området. På samme måte som i spørsmålet om fødselspenger og permisjonsrettigheter, blir spørsmålet om subsidiering av barnehageplasser ofte diskutert som et spørsmål om et valg mellom generelle og behovsspesifikke overføringer, mer enn som et spørsmål om behovet for barnehager for barnas beste.

Om en fordelingspolitisk bare ser dette som et spørsmål om fordeling *mellom* barnefamilier, blir dette et dilemma som det ikke fins noen rettferdig og entydig løsning på. Riktignok foreslås det av og til at fødselsstøtten bør være lik for alle barn, uansett om mødrene er yrkesaktive eller ikke. Ved nærmere ettertanke vil vel imidlertid de fleste se det urimelige i å frata kvinnelige arbeidstakere deres etablerte rettigheter til betalt permisjon ved svangerskap og fødsel. Det vil i tilfelle bryte med en rekke prinsipper som man ellers i arbeidslivet og for mannlige arbeidstakere anser som en selvfølge, bl.a. at trykkesystemet skal beskytte mot *inntektsbortfall*.

Mer enn et spørsmål om fordeling av gitte overføringer mellom ulike typer barnefamilier, må vi se på støtten til familier med barn som en viktig del av samfunnets reproduksjonspolitik. I denne forbindelse må det erkjennes at det ved etablering og utbygging av familiepolitiske tiltak *kan* være en interessekonflikt mellom generelle og selektive tiltak. Spesielt gjelder det i tilfeller der selektive tiltak er knyttet til inntekten og dermed gir en «negativ fordelingsvirkning».

En bedre reproduksjonspolitik for barnefamilier må gi bedret støtte til familiene i de faser da omsorgsbehovet er størst. Uansett hvor viktig oppfostring av barn er, så utgjør perioden med oppfostring av *egne barn* en begrenset del av livsløpet for dagens kvinnegenerasjoner. Det kan ikke fylle et helt yrkesliv. Derfor må mulighetene til lønnet arbeid utenfor hjemmet inngå som en sentral del av samfunnets reproduksjonspolitik, om vi skal unngå en sementering av den gjeldende ansvars- og arbeidsfordeling.

Reproduksjonen i krise?

Gjennomgangen av de ulike elementene i «offentliggjøringen av familien» viste at kvinnenes situasjon er endret betydelig, både i familien og i velferdsstaten. Den nye situasjonen er preget av *nye*, til dels også *tvetydige* avhengighetsforhold.

Innen familien har kvinnene fått en viktig funksjon som *medforsørger*. Mange familier har i større og mindre grad tilpasset seg i en økonomisk situasjon der familiens forbruk er basert på mer enn en inntekt, men ennå er det bare et fåtall

familier der begge ektefeller har tilnærmet lik posisjon. Sammenliknet med gifte menn utgjør kvinner en klar lavinntektsgruppe. Hovedtyngden av gifte kvinner har en inntekt som er så lav at det er urealistisk å regne med at de kunne leve av denne. Denne situasjonen bidrar til et mer *gjensidig* økonomisk avhengighetsforhold mellom ektefellene.

I forholdet mellom familien og velferdsstaten har kvinnen fått en mer framskutt posisjon enn hva tilfellet var for et par tiår tilbake. Det skyldes dels at den offentlige familiepolitikken for barns oppvekstkår har fjernet seg fra den paternalistiske forsørgermodellen som preget velferdsstatens oppbygging fra slutten av 1930-åra og utover i de første etterkrigsåra. Likestillingspolitiske målsettinger har også ført til ordninger og tiltak som skal gjøre det lettere for foreldrene (les: kvinner) å delta i lønnet arbeid også i barneomsorgsfasen.

Generelt sett står nok de gifte kvinnes *rett* til lønnet arbeid betydelig sterkere i dag enn hva den gjorde bare for et par tiår siden, ikke minst i kraft av likestillingsloven. Det oppfattes ikke lenger som helt «stuerent» å hevde at kvinnes plass er i hjemmet og bare der.

Men holdningene til lønnet arbeid er fortsatt tvetydige. Kvinner har nok i økende grad fått anerkjent sin *rett* til lønnet arbeid. Men når det gjelder *plikt* til lønnet arbeid, er det fortsatt stor avstand mellom de forventninger som rettes til kvinner og menn. For kvinner blir *valgfriheten* fremhevet som et nødvendig gode: Kvinner skal ha *rett* til å velge lønnet arbeid, men de må også ha *rett til å velge* å være hjemme. Utgangspunktet må være at kvinnene selv skal ha anledning til å vurdere og velge det alternativ som de mener er det beste.

Prinsippet om valgfrihet kan synes helt åpent, liberalt og uangripelig med konsekvenser til begge sider. Kvinner som ønsker det, kan ta lønnet arbeid, samtidig som kvinner som finner at hjemmet er den viktigste arbeidsplass, kan slippe å gå ut i lønnet arbeid. Men *valgfrihetsprinsippet* blir i høyeste grad et tveegget sverd, enten vi ser på de *ideologiske* eller på de *fordelingsmessige*, *materielle* konsekvensene, eller kanskje vi heller bør si mangelen på slike.

Selv om det offentlige engasjement i barns oppvekstkår har økt de siste femten-tjue åra, så er det likevel en relativt beskjedne økonomisk støtte som bys den gjennomsnittlige barnefamilien, uansett om vi ser på de mest krevende barneomsorgsfasene eller ikke. Dette innebærer at *valgfriheten* til å la være å ta lønnet arbeid som generell rett for alle kvinner er materielt illusorisk. Den eksisterer bare for kvinner som tilhører de bedrestilte familiene, der familiens øvrige inntekter er tilstrekkelige til å dekke utgiftene i den krevende etableringsfasen.

Samtidig kan det neppe være tvil om at det ideologiske prinsipp om valgfrihet i seg selv bidrar til at kvinner fortsatt har problemer med å bli godtatt som fullverdige arbeidstakere. Om kvinners *rett* til arbeid begynner å bli akseptert, er

det fortsatt langt igjen til full likestilling i arbeidslivet. Dette vitner ikke minst de store forskjellene i arbeidstid og inntektsfordeling mellom kvinner og menn om.

Satt på spissen, kan vi si at den tvetydige valgfriheten som kvinnene blir stilt overfor, gjenspeiler samfunnets i bunn og grunn tvetydige forhold til de reproduktive oppgavene. Dette viser hvorfor det er så nødvendig å se likes-tillings spørsmålet i lys av samfunnets ansvar for de reproduktive oppgavene. Behovet for en reproduksjonspolitikkt aktualiseres også av trekk ved samfunns-utviklingen som ofte blir omtalt som *reproduksjonen i krise*, med lave fødselskull og barnefiendtlig utvikling.

Men er da løsningen å offentliggjøre reproduksjonen ytterligere? Foran har vi pekt på at likestilling i privatlivet gjelder forhold mellom mennesker. Å få barn berører de mest intime sidene av vårt privatliv. Skal dette bli et offentlig anliggende i enda større grad enn nå? Hvordan er det tenkelig at vi kan få et økt offentlig engasjement på dette området, uten at vi samtidig mister viktige sider av vår menneskelige integritet?

Frykten for et mekanisert framtidssamfunn, fjernt fra menneskelig kontakt og samvær, må ikke få skremme oss fra å diskutere de utfordringene vi står overfor og mulighetene til å forene de målene vi ser som vektige. Etter min vurdering er det to hovedmål som må forenes, hvis vi skal bli likestilt i et menneskeverdig samfunn:

Vi må kunne fordele *arbeidsoppgavene* i lønnet og ulønnet arbeid slik at vi tar vare på hverandre, og sikrer omsorgen, slik at vi oppfostrer barn til et barne- og menneskevennlig samfunn.

Men dette er bare den ene siden av bildet, og gir i seg selv ingen likestilling mellom kvinner og menn. Det andre sentrale målet er derfor fordelingslikhet i inntekt og økonomisk likestilling mellom kvinner og menn.

Er det mulig å forene disse målene, om ikke i år 2000, så i hvert fall i 2010?

Det vil i så fall avhenge av om vi er i stand til å ta et oppgjør med tvetydighetene i reproduksjonspolitikken og vil godta større *omfordelinger* i samfunnet: For det første må vi være villige til å innse at familien ikke lenger er tilstrekkelig som fordelingsinstans hvis målet er økonomisk likestilling mellom kvinner og menn. Dernest må vi innse at valgfriheten for kvinner i forholdet til lønnet arbeid heller ikke kan være større enn hva den er for menn.

Vi trenger velferdsstaten som omfordelingsinstans; til overføringer *over* livsløpet og *mellom* livsløpsfasene. Om omsorgspotensialet skal sikres, må vi regne med økte overføringer til disse fasene. Mer enn et spørsmål om å offentliggjøre barneoppfostringen som helhet kan vi se økte overføringer til barneoppfostringsfasene også som overføringer *fra* faser som er mindre omsorgskrevende *til* faser

som er omsorgskrevende. Økte overføringer vil redusere behovet for inntekt fra lønnet arbeid i de omsorgskrevende livsfasene, og dermed redusere det økonomiske presset på familiene. Dette kan også bidra til å skape en «ny valgfrihet» ved å gi kvinner og menn et mer likt utgangspunkt i forhold til arbeidsfordeling i lønnet og ulønnet arbeid.

Det siste vil være en nødvendig, om enn ikke tilstrekkelig, betingelse for å oppnå økonomisk likestilling mellom kvinner og menn. Mer lik arbeidsfordeling mellom kvinner og menn, både i lønnet og ulønnet arbeid, er nødvendig hvis ikke menns status som økonomisk overklasse og kvinners status som økonomisk underklasse skal bli ytterligere befestet.

Økte overføringer til omsorgskrevende livsfaser kan ikke *alene* fjerne slik økonomisk ulikhet – selv om de kan bidra til å redusere den (og kanskje gjøre menn mer motivert for ulønnet arbeid). For et likestilt samfunn i år 2010 vil det være nødvendig at alle tar de reproduktive oppgavene på alvor, ikke bare kvinnene.

Men hvilke muligheter har vi til å nå disse målene? Ligger de økonomiske rammebetingelsene til rette? Hvilke strategier bør vi følge i offentlig planlegging og politikk? Disse spørsmålene står sentralt i de scenariene vi legger fram i denne boka.

Litteratur

- Bjørn, Kirsten (1981): *Barn ingen hindring*, INAS-rapport 1981: 2, Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning, Oslo.
- Bjørn, Kirsten og Annemette Sørensen (1983): «Fragment av norske kvinners livsløp», s. 70-104 i Kari Skrede og Kristin Toenes, red.: *Studier i kvinners livsløp*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Bjørn, Kirsten, Randi Kjeldstad og Kari Skrede (1986): *Kvinnene og velferdsstaten*, INAS-rapport (under utgivelse), Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning, Oslo.
- Colbjørnsen, Tom og Knut Arild Larsen (1985): *Fremtidens jobber*. En perspektivanalyse i grenselandet mellom sosiologi og markedsøkonomi, Melding 1985:1, NAVFs utredningsinstitutt, Oslo.
- Dahl, Tove Stang (1976): «Ekteskapet – den moderne husmannskontrakten» i Tone Schou Wetlesen, red.: *Kvinnekunnskap*, Gyldendal, Oslo.
- Dahl, Tove Stang (1979): «Fra husmorrettens spesielle del: Folketrygdens regel om forhøyet hjelpestønad til funksjonshemmet barn», *Kvinnerettslige studier* nr. 6, Avdeling for kvinneverett, Universitetet i Oslo.
- Dahl, Tove Stang (1982): «Kvinnerett til penger», s. 52-73 i Runa Haukaa, Marit Hoel og Hanne Haavind, red.: *Kvinneforskning: Bidrag til samfunnssteori*. Festskrift til Harriet Holter, Universitetsforlaget, Oslo.
- Ellingsæter, Anne Lise og Gunvor Iversen (1984): *Endringer i kvinners arbeidsmarkedstilpasninger*, Samfunnsøkonomiske studier (SØS) nr. 55, Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Hatland, Aksel (1984): *Folketrygdens framtid*, Universitetsforlaget, Oslo.

- Hernes, Helga Maria (1982b): «Offentliggjøring av familien», s. 28-40 i Runa Haukaa, Marit Hoel og Hanne Haavind, red.: *Kvinneforskning: Bidrag til samfunnssteori*. Festskrift til Harriet Holter, Universitetsforlaget, Oslo.
- Holtedahll, Lisbeth (1979): «Kan forhold mellom mennesker planlegges?» i *Kvinnens levekår*. En seminarrapport. Arbeidsnotat 1:79, NAVFs sekretariat for kvinneforskning, Oslo.
- Haavind, Hanne (1982): «Makt og kjærlighet i ekteskapet», s. 138-171 i Runa Haukaa, Marit Hoel og Hanne Haavind, red.: *Kvinneforskning: Bidrag til samfunnssteori*. Festskrift til Harriet Holter, Universitetsforlaget, Oslo.
- Jonung, Christina (1979): «Könsuppdelningen på arbeidsmarknaden», i *Kvinnens levekår*. En seminarrapport, Arbeidsnotat 1:79, NAVFs sekretariat for kvinneforskning, Oslo.
- Kjeldstad, Randi (1984): «Kvinnene og velferdsstaten», *Materialisten*, bd. 12, nr. 1-2.
- Koren, Charlotte (1985a): «Kvinner og folketrygdens pensjoner», *Nytt om kvinneforskning*, bd. 9, nr. 1.
- Koren, Charlotte (1985b): «Folketrygden - hvordan avhenger pensjonen av pensjonistenes tidligere inntekter?», *Økonomiske analyser* nr. 4/85, Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Leira, Arnlaug (1978): «*Me kan'kje klaga*». Rapport 5/78, Rogalandforskning, Stavanger.
- Likestillingsrådet (1984) : *Utviklingen i sysselsetting, lønns- og stillingsfordeling for kvinner og menn 1980-81, 1981-82, 1982-83*, Likestillingsrådet, Oslo.
- Lingsom, Susan (1984): «Omsorg for ektefellen», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 25, nr. 3.
- Lingsom, Susan (1985): *Uformell omsorg for syke og eldre*, Samfunnsøkonomiske studier (SØS) nr. 57, Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Ljones, Olav (1984): «Kvinnens yrkesdelaktighet i et langsiktig perspektiv», s. 82-106 i Tor Rødseth og Kristin Dale Titlestad, red.: *Kvinner i arbeid*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Petersen, Trond (1984): «Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 25, nr. 4.
- Rødseth, Asbjørn og Kristin Dale Titlestad (1981): «Lønn, stilling og kjønn», *Sosialøkonomen*, nr. 8.
- Rødseth, Asbjørn og Kristin Dale Titlestad (1984): «Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn», s. 53-81 i Tor Rødseth og Kristin Dale Titlestad, red.: *Kvinner i arbeid*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Skattekomiteen av 1966: (Sandbergkomiteen) Innstilling fra utredningsutvalg under Finansdepartementet, avgitt 1966.
- Skrede, Kari (1984): «Familieøkonomi og forsørgerlønn», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 25, nr. 4.
- Skrede, Kari (1985): «Velferdsstaten og kvinnene» i *Kvinner i velferdsstaten. En seminarrapport*, Arbeidsnotat 4/85, NAVFs sekretariat for kvinneforskning, Oslo.
- Skrede, Kari (1986): «Gifte kvinner i arbeidslivet» i Lars Allén, Natalie Rogoff Ramsøy og Mariken Vaa, red.: *Det norske samfunn*, Gyldendal, Oslo.
- Skrede, Kari og Kristin Tornes (1986), red: *Den norske kvinnerevolusjonen. Kvinnens arbeid 1975-85*. Universitetsforlaget, Oslo
- Solheim, Liv (1982): «Trykkesystemet - fordeling eller forfordeling?», *Sosiologi i dag*, bd. 12, nr. 3.
- Statistisk sentralbyrå: *Sosialt utsyn 1983*, Statistiske analyser nr. 51.
- Statistisk sentralbyrå: *Statistisk ukehefte*, nr. 6, 1984.
- St.meld. nr. 120 (1980-81) Om hjelpeordninger for hjemmene.

Støkken, Anne Marie (1984): *To skritt fram og ett tilbake?*, NDH-rapport 1984:10, Nordland Distriktshøgskole, Bodø.

Sverdrup, Tone (1984): «Folketrygdloven i kvinneperspektiv», s. 84-120 i Asbjørn Kjønsstad, red.: *Folketrygden i støpeskjeen*, Universitetsforlaget, Oslo.

Wadel, Cato m.fl. (1983): *Dagliglivets organisering*, Universitetsforlaget, Oslo.

Wærness, Kari (1975): *Kvinnens omsorgsarbeid i den ulønnede produksjonen*, Arbeidsnotat nr. 80, Levekårsundersøkelsen, Bergen.

Wærness, Kari (1982): *Kvinneperspektiver på sosialpolitikken*, Universitetsforlaget, Oslo.

Foredrag ved konferansen «Kvinneperspektiv på distriktspolitikken»,
Førde, 25.-26. november 1986, trykt i konferanserapport
med samme navn, Likestillingsrådet, 1987.

Hva må til for å sikre kvinnene en framtid i distriktene?

Tittelen for mitt foredrag er svært konkret. Det er fristende å være like konkret tilbake: Den første betingelsen som må være oppfylt, er at distriktspolitikken ser det som en konkret oppgave og et mål å sikre kvinnene en framtid i distriktene.

Det er ikke så svært mange år tilbake at dette langt fra var noen selvfølge. Regelen var nærmest det motsatte: En usynliggjøring av kvinnene og deres situasjon i distriktene. Distrikts- og næringspolitiske utredninger og meldinger nevnte ikke kvinnene med et eneste ord, hverken deres behov for arbeid eller andre sider av deres levekår. (Se f.eks. Jevnaker (1985) og Valestrand (1985) for nærmere dokumentasjon.)

Den distriktspolitiske tankegangen som dominerte i etterkrigstiden fram til de aller siste årene, kan karakteriseres med en spissformulering lånt av Fredriksen (1986): "At den hadde en kullsvietro på mannen som "hjørnesteinskjønnet". Hovedoppgaven var å skaffe den mannlige forsørgeren arbeid, så ordnet resten seg i stor grad av seg selv.

Nå vet vi jo alle at det har skjedd betydelige endringer i kvinners levekår, også i Distrikt-Norge, i de siste ti-femten årene, med vekst i kvinnesysselsettingen. Det har vært en betydelig utjamning av de store regionale forskjellene i kvinners sysselsetting.

Veksten skjedde ikke på grunn av veksten i nærings- og distriktoverføringen – men på tross av den. Vi vet at veksten i kvinnesysselsettingen i det vesentligste kom i offentlig sektor, i stor grad på grunn av vekst i og regionalisering av helse- og sosialtjenestene.

Hele den sterke veksten som skjedde i næringsoverføringene i denne perioden, kom imidlertid i svært liten grad kvinnene til gode. Bygdeutvalget beregnet i sin innstilling (NOU 1984:21A) at overføringene til næringsformål økte fra 4,8 milliarder 1982-kroner i 1973 til 16,1 milliarder i 1982. Analyser viser at overføringene til næringene i liten grad kommet kvinnene til gode. Jevnaker (1985) viser at næringenes andel av næringsstøtten nærmest er omvendt proporsjonal med kvinnenes andel av sysselsettingen. Primærnæringen fikk i 1982 62 prosent av den samlede støtten, men sysselsatte bare 12 prosent av kvinnene. Bare 2 prosent av støtten i 1982 ble kanalisert til tjenesteytende næringer, der nesten 2/3 av de yrkesaktive kvinnene jobber.

Sammenliknet med veksten i de store overføringene til næringsformål, blir nærings- og distriktpolitiske tiltak myntet på kvinnene nærmest en dråpe i havet. Det begrenser seg til Likestillingstilskuddene (innført i 1979) og ordningen med kvinnekonsulenter i noen fylker.

Bygdeutvalgets innstilling endret imidlertid dette bildet noe. Den var den første offentlige næringspolitiske innstilling som i hvertfall ofret noe oppmerksomhet på kvinnenes situasjon og problem. Kvinnene var for første gang kommet med, opp fra fotnotene og inn i teksten. Kvinnene står likevel ikke fullt så sentralt som forsidebildet kan tyde på.

Men Bygdeutvalgets innstilling var ikke den eneste offentlige utredning som varslet oppmerksomhet på kvinnenes betydning for distriktsbosettingen. Samme år kom Befolkningsutvalgets innstilling. Denne viste klart den befolkningsmessig utsatte stilling som mange distriktskommuner står ovenfor, med negativ befolkningstilvekst og "forgubbing av befolkningen". Uten unge kvinner, ingen befolkningstilvekst – og budskapet i slagordet "Uten kvinner stopper Bygde-Norge" ble oppfattet av befolkningen. Mange distriktskommuner leser nå "skriften på veggen" – erkjenner kvinnenes sentrale betydning i befolkningsutviklingen og er opptatt av å legge forholdene til rette for at de unge kvinnene skal bli boende. Men dette er ikke tiltak som kan skyves til side i påvente av bedre tider. Det haster, ellers flytter de unge kvinnene. Det er i de nærmeste årene at vi fortsatt har relativt store ungdomskull, og det haster med å rekruttere fra disse.

Neste trinn i prosessen blir da spørsmålet: Hva kan vi gjøre?

Det er ingen liten utfordring. For det første må vi erkjenne at vi står nesten på bar bakke med hensyn til erfaringer med distriktpolitiske tiltak for kvinner som kan komme til nytte i planleggingen av konkrete tiltak. Vi har i så liten grad planlagt/satt i gang tiltak spesielt for kvinner - vi står nokså tomhendt med erfaringer. Veksten i offentlig sektor, som skapte arbeidsplassene på syttitallet og i begynnelsen av åttiåra, kan ikke fortsette i det uendelige. Rammebetingelsene er heller ikke de beste: Også her står vi overfor en utfordring av store dimensjoner. Det er behov for å endre næringspolitisk kurs. Vi står overfor behovet for en "loftsrydding" i nærings- og distriktpolitikken generelt. Det er alminnelig erkjent at:

- de næringsmessige overføringene kan ikke vokse mer, men må redusere.
- tradisjonell satsing på kraftkrevende hjørnesteinsbedrifter og ensidige industristeder er ikke lenger veien å gå.
- vi har ikke maktet å få til nærings- og bransjemessig omstilling, og har fortsatt en meget markedsutsatt eksportindustri.
- problemene forsterkes ved krisen i oljeinntektene.

Stikkord for den nye nærings- og distriktspolitikken er:

- omstilling.
- nyskapning.
- kompetanseutvikling.
- overgang fra produksjons- og tjenesteytingsamfunn til informasjons- og konkurransesamfunn.

Vekstnæringer: Havbruk og bioteknologi, informasjonsteknologi etc..

Hva så med kvinnene?

1. For det første må den næringspolitiske tankegangen ikke begrense seg til å erkjenne at kvinnene er nødvendige, og å foreta rituelle besvergelses om behovet for arbeidsplasser på papiret. En må se kvinnene – ikke som et problem, men som en ressurs, og utforme konkrete tiltak.
2. Kvinner er en ressurs både arbeidsmessig og kreativtmessig. Det er derfor en hovedoppgave for distrikts- og næringspolitikken å mobilisere og utvikle vekstvilkårene for denne ressursen.
3. Et hovedproblem er at man ikke har vært vant til å tenke i slike baner, og vi har i veldig liten grad konkrete erfaringer fordi det er så få forsøk hittil med tiltak myntet direkte på kvinner. Stikkordene blir med andre ord:
 - mobilisering.
 - ideskaping.
 - forsøk og erfaringer.
 - utvikling.
 - sentral, ikke marginal plass i planleggingsprosessen.

Hvordan få dette til? Hvilke virkemidler har vi? Hvordan kan de aktiviseres?

En sentral oppgave er selvsagt å skape arbeidsplasser og å sette i gang prosesser som gir arbeidsplasser.

Disse prosessene kan ikke drives fra makroplanet. Tiltak må få en lokal forankring – utformes lokalt – trenger engasjement på lokalt nivå – både på kommunalt og fylkesnivå. Mange elementer er viktige:

- a) Institusjonell forankring.
 - Trenger lokalt apparat i alle kommuner – saksbehandleransvar, forankring i byråkrati. Noen må ha det til oppgave å tenke konkret på denne oppgaven, gi

den oppmerksomhet i saksbehandling og i planlegging. Dessuten veilednings- og rådgivningsapparat på fylkesnivå.

b) Ideer.

- Hva en kan satse på – vilje til å forsøke nye tiltak. Gode ideer kommer ikke rekende på ei fjøl, vi må være villig til å prøve tiltak og ta sjanser.

Idéskapningsprosessen må stimuleres både lokalt og sentralt.

- Ideer kan mobiliseres lokalt på mange måter: Sette ned tenkegrupper, utlyse idékonkurranser, stiloppgaver, mobilisere lokale utdanningsinstitusjoner på ulike nivå.
- Ideer kan også komme fra sentralt hold. Handlingsplanen for likestilling pålegger alle departementene å utarbeide sektorplaner for likestilling – dette er et overordnet mål. Det skal bli spennende å se hva slags forslag og ideer som kommer fram.

c) Virkemidler - ulike typer:

- Bl.a. økt lokal handlefrihet, i noen grad også økte ressurser.

Endringer i generelle virkemidler med større mulighet for lokal styring. Viktige endringer som gir muligheter: Overgang til nytt inntektssystem, ny plan- og bygningslov – gir større handlefrihet, mulighet også til å bli forsøkskommuner. Økte økonomiske ressurser – beskjedne, men "distriktspakken" gir noe romsligere mulighet for å prøve tiltak for kvinner. Midler til tiltak for næringsmessig omstilling kan brukes som frøpenger. Se i sammenheng med mulighetene for kommunene til å bli forsøkskommuner med utvidet sjølstyre.

- Andre særordnings- og stimulerings tiltak (gulrøtter):

Forsåvidt gode erfaringer med likestillingstilskott, men kvantitativt lite omfang – eksisterer fortsatt i noe utvannet ordning som det fortsatt kan gjøres bruk av. Tiltak for bransjemessig opplæring. Andre tiltak som har vært foreslått: Ulike satser for arbeidsgiveravgift etter kjønn (nå for regioner), tenkelig også å la folketrygdavgift for selvstendige variere etter kjønn – stimulere den kvinnelige entreprenør.

- "Kvoteordningstiltak" ("pisk")

Kvotering har vært mye diskutert, men lite prøvd på nærings- og distriktpolitiske tiltak. Mulig f.eks. å sette krav om kvinneandeler på tildelte konsesjoner (f.eks. i havbruk), autorisasjon, sertifisering, vurdere å ta slike "hardere" virkemidler i bruk, hvis stimulerings tiltak ikke gir resultat i løpet av rimelig tid.

Men arbeidsplasser er ikke alt

Også nødvendig at planleggingen ser kvinners og menns levekår i en helhets-sammenheng. Ikke spørsmål bare om arbeidsplasser, men også om planlegging for "dagliglivet som helhet". For å gi kvinner, menn og barn gode levekår i et lokalsamfunn, er det nødvendig også å erkjenne behov for barnehager og fritidshjem, eldreomsorgstiltak, servicetiltak for å få samfunnet til å fungere. Endring krever planlegging, god planlegging er avhengig av å mobilisere. Invitasjon til å delta i en helhetsplanlegging kan virke mobiliserende. Berører også forholdet offentlig og privat. Privatisering i denne gråsonen kan kanskje gi mulighet for arbeidsplasser også når offentlig sektor ikke kan ekspandere mer. Gjennom samarbeid med offentlige instanser kan det sikres gode rammevilkår og stilles krav til utformingen.

Mindre kommuner og lokalsamfunn har en enestående fordel ved at de kan se ting i sammenheng, gå i gang, motivere og initiere.

Vedlegg 10: Inntektsfordelingsvirkninger av arbeidstidsreformer, del 2.
Til Arbeidstidsutvalgets utredning, NOU 1987: 9 B.

Yrkesstruktur, arbeidstid og inntektsfordeling¹

2.1. Det kjønnsdelte arbeidsmarkedet - en barriere i arbeidstidspolitikken?

Foran har vi pekt på at det kjønnsdelte arbeidsmarkedet trolig setter betydelige skranker for hvor omfattende omfordelinger av arbeidstid det kan være mulig å få til på kort sikt. Graden av kjønnsdeling av arbeidsmarkedet er et relativt begrep, som beskriver i hvilken utstrekning kvinner og menn arbeider i ulike yrker og næringer. Det er utviklet flere typer indekser og metoder for å gi sammenfattende mål og karakteristikker av graden av kjønnsdeling i et bestemt arbeidsmarked, for en oversikt over ulike metoder, se Skrede (1984b).

Indeksene kan brukes til å sammenlikne ulike arbeidsmarkeder mht. grad av kjønnssegregering. Dette er aktuelt f.eks. ved internasjonale sammenlikninger av ulike land, eller ved oversikter over utviklingen over tid innen det enkelte land. Generelt vil ethvert sammenfattende mål for kjønnssegregering være avhengig av den yrkes- eller næringsinndeling som benyttes. Vanligvis gir indeksene høyere verdier når det benyttes detaljerte yrkes- og næringsinndelinger enn ved grove kategoriseringer. Det innebærer at indeksene eller målene ikke har noen verdi eller utsagnskraft som enkeltstående observasjoner om en bestemt enhet, f.eks. om yrkesstrukturen i et bestemt land på et bestemt tidspunkt. Det får de første når de kan settes inn i et sammenlikningsgrunnlag med andre enheter som benytter samme yrkesinndeling.

I internasjonale sammenlikninger plasserer det norske arbeidsmarkedet seg mellom de mest kjønnssegregerte blant land det er naturlig å sammenlikne seg

¹ De empiriske analysene i dette arbeidet er basert på en intervjuundersøkelse gjennomført av Arbeidstidsutvalget. Undersøkelsen ble gjennomført som et tillegg til Arbeidskraftsundersøkelsen 2. kvartal 1985. Den er nærmere beskrevet i Ellingsæter (1987) (red. anm.).

med. Det gjelder både for yrkes- og for næringsstrukturen (ved de vanlige inndelingene som benyttes i internasjonal statistikk), og enten sammenlikningen er begrenset til medlemsland i OECD (OECD 1984), eller omfatter den videre kretsen av FNs medlemsland i Europa og Nord-Amerika (Skrede 1984).

I forhold til spørsmålet om hvilke grenser yrkesfordelingen setter for en mulig omfordeling av arbeidstiden mellom kvinner og menn, er det imidlertid ikke den *relative* graden av kjønnsdeling av arbeidsmarkedet i Norge i forhold til andre land som først og fremst interesserer. Det sentrale spørsmålet er i hvor stor grad yrkesinndelingen fanger opp *reelle* barrierer i forhold til mulighetene for yrkes- og stillingsmobilitet. En jevnere fordeling av den lønnete arbeidstiden mellom kvinner og menn forutsetter at kvinnelige arbeidstakere kan «fylle opp» det arbeidskraftsbehovet som en arbeidstidsreduksjon vil generere blant de mannlige arbeidstakerne. Om kvinner og menn stort sett arbeider i ulike yrker og har ulik utdanning og kvalifikasjoner for arbeidsmarkedet, tyder det på at substituerbarheten mellom kvinnelig og mannlige arbeidskraft i utgangspunktet kan være liten. Kjønnsdelingen representerer i så fall en barriere mot at arbeidstidsforkortninger får de ønskete virkningene i forhold til utjevning av arbeidstiden mellom kjønnene, i hvert fall på *kort sikt*.

Det er vanlig å skille mellom to former for kjønnsdeling eller kjønnssegregering på arbeidsmarkedet: den *horisontale* og den *vertikale*. Begge har betydning i forhold til mulighetene for yrkes- og stillingsmessig mobilitet. Den horisontale segregeringen etter kjønn beskriver at kvinner og menn har forskjellig type arbeid, finnes i ulike yrker og i ulike næringer. I denne forbindelse er det vanlig å skille mellom kjønnsdeling av arbeidsmarkedet etter *yrke og næring* (eller *bransje*). Den vertikale segregeringen beskriver at kvinner i mye mindre grad enn menn finnes i ledende stillinger. Hvis vi har informasjon om hvilke arbeidstakere som har ledende arbeid, er det forholdsvis lett å sammenfatte et mål for denne formen for kjønnsdeling av arbeidsmarkedet. Eksempelvis viser data fra Arbeidskraftundersøkelsen 1981, at 28 pst. av de mannlige sysselsatte og 7 pst. av de kvinnelige hadde ledende arbeid (Sosialt Utsyn 1983).

Uansett om vi ser på den horisontale eller den vertikale segregeringen på arbeidsmarkedet som sådan, eller om vi er interessert i å kartlegge barrierer mot yrkesmobilitet, har vi imidlertid et felles måleproblem knyttet til yrkes- og næringsklassifiseringen. Det er spørsmål om i hvor stor grad den yrkesinndelingen som benyttes i statistikken er sammenfallende med reelle barrierer mot yrkesmobilitet. Det siste er tilfelle hvis yrkene er gruppert sammen slik at utdanning, erfaring og andre kvalifikasjonskrav gjør det vanskeligere å gå fra en jobb i en yrkesgruppe til en annen yrkesgruppe, enn å gå mellom jobber innen sammen yrkesgruppe.

I praksis er analysemulighetene i et gitt datamateriale begrenset av den yrkesklassifisering som benyttes. I norsk offisiell statistikk brukes Nordisk Yrkesklassifisering (NYK) som igjen er en modifisert versjon av den internasjonale

standarden ISCO (International Standard Classification of Occupations). Indeksen er bygget opp med flere aggregeringsnivå. I datamateriale av så begrenset størrelse som utvalgets intervjuundersøkelse, vil det ikke være aktuelt å benytte mer detaljerte inndelinger enn *yrkesgruppe* (NYK 2-siffernivå), og selv da bare i modifisert form. NYK på 2-siffernivå omfatter i alt 72 yrkesgrupper (versjonen brukt ved Folketellingen 1980). Noen yrkesgrupper er selv på landsbasis så små at intervjuundersøkelser normalt gir få representanter. Data-materialet gir dermed for usikre estimater på kjennetegnene til at det kan publiseres statistikk spesielt for disse gruppene. I praksis må vi derfor basere oss på en yrkesinndeling som er mindre detaljert enn den fullstendige 2-siffer-inndelingen.

Klassifiseringen i tabell 2.1 representerer en slik modifisert yrkesgruppe-inndeling. Noen yrkesgrupper er beholdt i opprinnelig form i klassifiseringen og gjengitt med tallkode og navn etter NYK-standard. De øvrige yrkesgruppene er aggregert til i alt 12 nye grupper, i tabellen kalt G 1-G 12. Inndelingen i de 12 gruppene er gjort skjønnsmessig under følgende hensyn; fortrinnsvis slå sammen yrkesgrupper som er relativt like i arbeidsforhold og kjønnsstruktur, slik at ulikheter på disse områdene ikke blir tilslørt i oversikten. Inndelingen av gruppene er gjengitt stikkordsmessig i tabell 2.1 og fullstendig i undervedlegg 1.

Det sier seg selv at denne inndelingen ikke kan tolkes som en inndeling med vanntette skott i forhold til mulighetene for overganger mellom yrkesgruppene. Generelt vil mulighetene for yrkesmobilitet variere såvel med yrkeskjennetegn, som med yrkesutøvernes individuelle kvalifikasjoner og med deres omstillingsvilje. I noen av yrkesgruppene stilles det krav om spesielle kvalifikasjoner, mens andre bruker arbeidskraft fra et vidt register. Alt i alt er det likevel grunn til å anta at en inndeling som i tabell 2.1 er detaljert nok til å gi et brukbart utgangspunkt for en vurdering av betydningen av kjønnsdelingen på arbeidsmarkedet, i forhold til mulighetene for en utjevning av arbeidstid og inntekt mellom kjønnene. For hver yrkesgruppe gir tabellen både *gjennomsnittlig arbeidstid pr. uke* (beregnet på grunnlag av respondentenes opplysninger om *vanlig ukentlig arbeidstid*) og *gjennomsnittlig beregnet timelønn*. Den siste er basert enten direkte på opplysning om timelønn fra respondentene, eller eventuelt på beregnet timelønn i de tilfeller hvor uke-, måneds- eller 14 dagers lønn er oppgitt. Tabellen gir separate tall for kvinner og menn i hver yrkesgruppe. Forskjellene mellom kvinner og menn i henholdsvis arbeidstid og bruttolønn innen samme yrkesgruppe er også beregnet i form av indekser. Disse indeksene ($T_{ik/m}$ og $L_{ik/m}$) gir gjennomsnittlig arbeidstid og lønn for kvinner i yrkesgruppen i , som prosent av gjennomsnittlig arbeidstid eller lønn for menn i samme yrkesgruppe. Tabellen gir også kvinnenens andel av totalt antall sysselsatte i yrkesgruppen, regnet pr. sysselsatte og ikke i timeverk.

Tabell 2.1. Gjennomsnittlig arbeidstid (pr. uke) og timelønn (beregnet) etter yrkesgruppe og kjønn

Yrkesgruppe	Gjennomsnittlig arbeidstid i timer				Gjennomsnittlig beregn. bto. timelønn				Prosent andel kvinner i yrkesgruppen
	Arbeids- tidsindeks		Lønns- indeks		Lønns- indeks		N ²		
	M	K	T _{ik/m}	N ¹	M	K		L _{ik/m}	
04 Sykepleie	37,6	26,7	71	164	79,00	59,60	75	158	92
06 Pedagogisk arbeid	37,2	32,1	86	148	76,10	73,10	96	140	56
GI: Øvrige med teknisk hum. vitenskaplig arb.	41,1	31,5	77	253	84,40	59,50	71	216	29
10 Off. adm. og forvaltn.	40,0	34,8	87	56	81,10	74,90	92	51	33
11 Bedrifts- og org.led.	47,4	39,3	83	110	88,40	65,90	74	80	22
20 Bokføring og kassa arb.	40,2	30,1	75	57	71,40	55,20	77	51	62
G2: Annet ktr.arb. (21, 29)	38,9	31,5	81	228	65,60	52,80	79	214	81
33 Handelsarb. detalj salg	41,5	28,5	69	171	62,40	43,70	70	149	58
G3: Annet handelsarb .	46,1	44,3	96	53	77,40	(66,60)	(86)	26	20
Primærnæringsarb. (40-44)	54,0	36,6	68	166	41,60	(38,70)	(93)	26	33
G4: Gruve og sprengningsarb. (50-59), samt bygge og anleggsarb. (77-79)	41,1	(25,8)	(63)	162	60,70	(50,80)	(84)	128	3
G5: Annet transport og komm. arb.	44,7	35,2	79	102	59,00	58,60	99	87	11
G6: Post og telearb. (67-68)	36,8	32,0	87	46	62,50	55,80	89	45	66
75 Jern og metallarb .	40,9	(31,0)	(76)	137	59,00	(52,40)	(89)	125	4
G7: Finmekanisk, elektro og grafisk arb. (74,76,80)	40,7	(39,0)	(96)	71	65,70	(43,70)	(67)	61	8
G8: Tekstil, tilskjæring, søm og skotøyarb., glass, næringsmiddelarb. samt tobakkarb. (70-72,81,82,84)	41,1	34,0	83	54	51,80	43,00	83	47	54
G9: Smelteverk, kjemisk prosessarb., annet tilvirkningsarb. og div.arb. (73, 83, 85, 89)	38,3	34,5	90	39	58,20	53,70	93	39	28
G10: Pakkemaskin- og lagerarb. (86, 87, 88)	40,1	32,1	71	78	55,10	43,00	78	72	21
GI 1: Siv. overvåknings- og tryggingsarb., militærtarb. (90, A1-A3)	40,8	(30,8)	(75)	30	70,90	(46,10)	(65)	29	29
91 Hotell- og restaurantarb., husarb.	39,8	26,4	66	120	66,30	46,60	70	112	90
93 Vaktmester- og rengjøringsarb.	37,8	20,3	54	130	52,50	48,60	93	125	73
G12: Annet tjenesteytende arb. og uoppgitt (92,94,95,96,97,98,99,x2)	(33,4)	27,8	(83)	55	(53,80)	53,80	(100)	40	84
Totalt	42,4	29,6	70	2 430	67,30	54,50	81	2 021	46

¹ Samlet antall som har besvart spørsmål om arbeidstid.

² Samlet antall som har besvart spørsmål om lønn.

Det er flere forhold ved datamaterialet som det bør tas hensyn til ved vurderingen av tallene i tabellen: Selv om den modifiserte 2-sifferinndelingen totalt gir yrkesgrupper av akseptabel størrelse, bygger tallene for det underrepresenterte kjønn i de mest «enkjønnete» yrkesgruppene på få observasjoner. De gir derfor meget usikre estimater for de virkelige tallene i yrkesbefolkningen som helhet. Tall som bygger på ti eller færre observasjoner i primærmaterialet er satt i parentes i tabellene.

Generelt sett er også svarprosentene lavere på lønns spørsmålet enn på arbeidstidsspørsmålet. Forskjellen i svarprosent varierer imidlertid fra yrkesgruppe til yrkesgruppe. I de fleste yrkesgruppene er det tale om mindre avvik, men i noen yrkesgrupper skjer det en drastisk reduksjon av svarprosenten på lønns spørsmålet i forhold til arbeidstidsspørsmålet. Det gjelder særlig i *jordbruk, skogbruk eller fiske* (primærnæringsarbeid, yrkesfelt 4) og *handelsarbeid utenom detaljsalg* (G 3). Det er også en betydelig reduksjon for *yrkesgruppe 11* (bedrifts- og organisasjonsledelse). Det er ikke rimelig å tolke reduksjonen av svarprosenten bare som utslag av større motvilje mot å gi opplysninger om lønnsforhold enn om arbeidstidsforhold innen disse yrkesgruppene. Spørsmålet om lønn gikk riktignok i prinsippet til alle yrkesaktive i intervjuundersøkelsen. Det er likevel forståelig at selvstendige kan ha opplevd det som mindre meningsfylt å besvare det.

2.2. Arbeidstid og lønnsstruktur i det kjønnsdelte arbeidsmarkedet

Tabell 2.1 viser at det er betydelig variasjon mellom yrkesgruppene mht. til hvor markerte kjønnsulikheter det er innen gruppen, både med hensyn til gjennomsnittlig arbeidstid (målt ved $T_{k/m}$ -indeksen) og med hensyn til gjennomsnittlig lønnsnivå (målt ved $L_{k/m}$ -indeksen). I utgangspunktet kan de to indeksene og størrelsesforholdet mellom dem si en del om relative ulikheter i forhold til arbeidsmarkedet mellom menn og kvinner innen yrkesgruppen. Indeksene kan også si en del både om potensialet for en jevnere arbeidstidsfordeling mellom kvinner og menn innen de enkelte yrkesgruppene, og om eventuelle barrierer mot en annen fordeling av arbeidstiden. Vi får dermed et visst grunnlag for å vurdere sannsynlige virkninger på inntektsfordelingen av en arbeidstidsforkorting.

Tolkningen av indeksene er imidlertid noe ulik: Lav verdi på *lønnsindeksen* kan tas om en indikasjon på vertikal segregering innen yrkesgruppen, dvs. at kvinner er i *andre og lavere lønnete* stillinger enn menn. En lav verdi på lønnsindeksen kan derfor også tas som et tegn på at det i utgangspunktet kan være barrierer *innen* yrkesgruppen mot yrkes- og stillingsmessig mobilitet mellom kjønnene.

Arbeidstidsindeksen er et direkte mål på skjevheten i arbeidstidsfordeling innen yrkesgruppen. En skjev fordeling av arbeidstiden etter kjønn kan likevel ikke uten videre tas som et tegn på et godt potensiale for omfordeling av arbeidstiden mellom kjønnene innen yrkesgruppen. En lav verdi på $T_{m/k}$ -indeksen *kan* også være en indikasjon på segregering innen yrkesgruppen, dvs. at menn og kvinner arbeider i ulike jobber. T-indeksen bør derfor sees i sammen med L-indeksen på yrkesgruppenivå.

Generelt er det slik at jo nærmere forholdstallene ligger 100, jo mer likestilte er kvinner og menn i utgangspunktet på arbeidsmarkedet. Jo lavere forholdstallene er, jo mer ulikt står kvinnelige og mannlige arbeidstakere i utgangsposisjonen. En lav indeksverdi for arbeidstid kombinert med en lav verdi på lønnsindeksen,

tyder på at kvinner og menn ikke bare har ulik arbeidstid, men også befinner seg i ulike jobber.

Et lavt forholdstall for arbeidstid kombinert med et høyere forholdstall for lønn, peker imidlertid isolert sett i retning av gode muligheter for omfordeling av arbeidstid med positive virkninger på kjønnsulikhetene i inntektsfordelingen. Den viktigste årsaken til inntektsforskjellene får redusert effekt. Motsatt tyder et lavt forholdstall for lønn og et høyere forholdstall for arbeidstidsfordelingen på at det både er små muligheter for, og små gevinster å hente ved endret fordeling av lønnet arbeid mellom kvinner og menn innen yrkesgruppen. Inntektsforskjellene mellom menn og kvinner innen yrkesgruppen ligger i større grad i ulik lønnsstruktur enn i ulik fordeling av lønnet arbeid. Dette mønsteret kan tolkes som et kjennetegn på vertikal kjønnssegregering innen yrkesgruppen og barrierer mot omfordeling av arbeidstiden innen yrkesgruppen, i hvert fall på kort sikt. Ligger arbeidstidsindeksen også nær 100, er det heller ikke særlig rom for omfordelinger av arbeidstid innen gruppen. Kvinnelige og mannlige arbeidstakere vil i utgangspunktet bli likt berørt av normerte arbeidstidsforkortinger.

På den annen side må det også tas i betraktning at en slik arbeidstidsforkorting likevel kan gi gunstige virkninger på kjønnsulikhetene i inntektsfordelingen på *lengre sikt*. En kortere normert arbeidstid kan styrke kvinnenes relative konkurranseposisjon innen yrkesgruppen, og dermed representere en kile mot den vertikale kjønnssegregeringen.

Tabell 2.1 viser at på yrkesgruppenivå er det jevnt over *større ulikheter mellom kjønnene i arbeidstidsfordelingen enn i lønnsnivået*. Det innebærer at om vi oppnådde en jevnere arbeidstidsfordeling med de gitte lønnsatsene, ville det alt i alt medføre en jevnere inntektsfordeling mellom kvinner og menn. Men det er stor variasjon mellom yrkesgruppene, både når det gjelder kjønnsulikhetene etter arbeid og lønn isolert sett, og for forholdet mellom dem.

For yrkesbefolkningen som helhet er kvinners gjennomsnittlige arbeidstid 70 pst. av menns. Den laveste verdien av $T_{k/m}$ finner vi i yrkesgruppen 93 *vaktmester og gjøringsarbeid*, der kvinners gjennomsnittlige arbeidstid bare er vel 50 pst. av menns. På den motsatte siden finner vi yrkesgrupper hvor det er relativt liten forskjell i kvinners og menns gjennomsnittlig arbeidstid, med forholdstall for arbeidstid bortimot 90 prosent. Mest lik arbeidstid finner vi i noen yrkesgrupper hvor det er så få kvinner i materialet at vi ikke kan utelukke at de høye verdiene kan skyldes tilfeldigheter. Vi finner imidlertid også relativt små forskjeller mellom kvinners og menns gjennomsnittlige arbeidstid i noen yrker hvor innslaget av kvinner er større, som yrkesgruppe 06 *pedagogisk arbeid* (forholdstall 86) og yrkesgruppe 10 *offentlig administrasjon og forvaltning* (forholdstall 87). Forskjellene i gjennomsnittlig lønnsnivå er stort sett mindre enn forskjellene i arbeidstid. *For yrkesbefolkningen som helhet er kvinnenes gjennomsnittslønn 81 pst. av mennenes.* Flere yrkesgrupper ligger likevel betydelig under dette nivået, med verdier på indeksen på omkring 70.

I en del yrkesgrupper har $L_{k/m}$, lavere verdi enn $T_{k/m}$, jfr. nærmere oversikt i tabell 2.2. I disse yrkesgruppene er lønnsforskjellene relativt større enn arbeidstidsforskjellene. Etter resonnementene ovenfor er dette yrkesgrupper hvor det på *kort sikt* vil være vanskelig å oppnå særlig positive virkning på inntektsfordelingen av en arbeidstidsforkorting. Mulighetene for gunstige virkninger er imidlertid til stede på *lengre sikt*.

Tabell 2.2. Yrkesgrupper hvor den relative lønnsforskjellen mellom kvinner og menn ($L_{k/m}$) er større enn den relative forskjellen i arbeidstid ($T_{k/m}$)

Yrkesgruppe	Kvinneandel ¹ i pst.	$T_{k/m}$	$L_{k/m}$
G 1: Øvrige med teknisk humanistisk og vitenskapelig arbeid	29	77	71
11: Bedrifts- og organisasjonsledelse	22	83	74
G 2: Annet kontorarb.	81	81	79
G 3: Annet handelsarb.	20	96	(86)
G 7: Finmekanisk arb.	8	(96)	(67)
G 11: Sivil overvåknings- og tryk.arb.	29	(75)	(65)

¹ Som i tabell 2.1, beregnet av $N_{i,j}$.

Dette er også de to yrkesgruppene som har det gjennomsnittlig høyeste lønnsnivået for *menn*. Selv om de kvinnelige sysselsatte i disse yrkesgruppene også er godt lønnet i forhold til de fleste andre kvinner, har de ikke holdt tritt med lønnsutviklingen for menn i disse yrkesgruppene. Det er også verdt å merke seg at blant kvinnene finner vi den høyeste gjennomsnittslønnen i yrkesgruppe 10 *Offentlig administrasjon og forvaltning*, mens denne yrkesgruppen bare kommer på tredjeplass blant de mannlige. I den offentlige sektor er kvinnene med andre ord kommet relativt langt i likestillingsprosessen, mens det ennå er mye igjen å hente på de feitesten beitemarkene for menn.

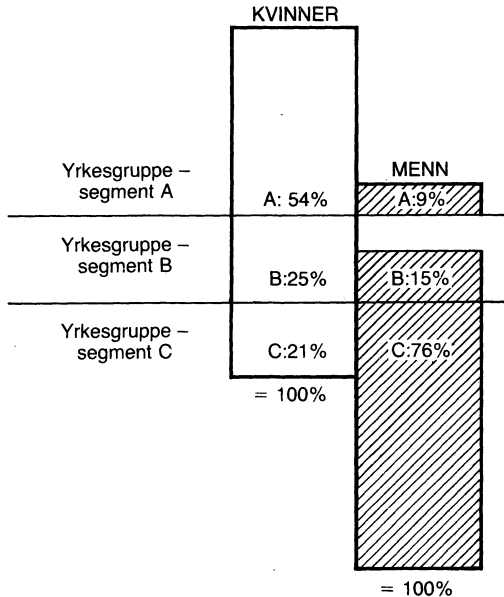
Men tabell 2.1 og tabell 2.2 viser også en betydelig grad av kjønnsdeling mellom yrkesgruppene. Fordelingen av arbeidstid mellom kvinner og menn må også sees i sammenheng med denne kjønnsdelingen. Vi får et bedre inntrykk av dette når yrkesgruppene i tabell 2.1 og tabell 2.2 grupperes i tre yrkesgruppeselementer (A, B, C) etter *kvinnenes andel av totalt antall sysselsatte* i de enkelte yrkesgruppene (tabell 2.3 og tabell 2.4). Figur 2.1 summerer opp hovedtrekkene fra tabell 2.4.

Det går fram at kvinner og menn befinner seg på atskilte områder av arbeidsmarkedet. Over halvparten av de kvinnelige sysselsatte (54 pst.) arbeider i yrker hvor de utgjør mer enn 70 pst. av arbeidstakerne (*gruppe A*), mens disse yrkene bare sysselsetter 9 pst. av den mannlige arbeidstyrken. Tar vi også med yrkene i *gruppe B*, hvor kvinnenens andel av de sysselsatte ligger mellom 70 og 50 pst., har vi fått med ytterligere 25 pst. av de kvinnelige arbeidstakerne, men bare 15 pst. av de mannlige.

Nesten 80 pst. av de kvinnelige arbeidstakerne befinner seg med andre ord i yrker hvor kvinnene utgjør mer enn halvparten av arbeidstakerne. Til sammen

sysselsetter disse yrkene en *knapp fjerdedel* av de mannlige arbeidstakerne. Dette peker i retning av at en betydelig andel av de generelle ulikhetene i arbeidstid og lønnsforhold mellom kvinner og menn må sees i sammenheng med ulikhetene mellom yrkesgruppene.

Figur 2.1. «Det kjønnsdelte arbeidsmarkedet»: Yrkesaktive kvinner og menn fordelt etter yrkessegment

For flere av yrkesgruppene i tabell 2.2 kan vi ikke utelukke at det er tilfeldigheter som har medført at de har havnet i denne gruppen. Dels er forskjellene mellom T- og L- indeksene svært små (G 2), dels er beregningene basert på få observasjoner i primærmaterialet. Men det gjelder ikke de to mest «karrierepregete» yrkesgruppene, nemlig G1 (*Teknisk, humanistisk og vitenskapelig arbeid utenom sykepleie- og pedagogisk arbeid*) og 11 (*Bedrifts- og organisasjonsledelse*).

Det viser seg at ulikhetene mellom yrkesgruppeselementene også har betydning for *menns* arbeidsforhold: Også mannlige arbeidstakers arbeidstid varierer på yrkesgruppenivå. Jevnt over har også menn kortere arbeidstid enn gjennomsnittet for mannlige arbeidstakere i yrker hvor kvinnene har kortere arbeidstid enn gjennomsnittet for kvinner i yrkesbefolkningen som helhet.

Tabell 2.3. Yrkesgruppene gruppert etter kvinneandel

		Kvinneandel (i pst.)
Gruppe A: Yrkesgrupper med mer enn 70 pst. kvinner (i prosent av sysselsatte)		
04	Sykepleiearbeid	92
«G2»	Annet kontorarb.: 21, 29	81
91	Hotell- og restaurantarbeid, husarbeid	90
93	Vaktmester- og rengj. arb.	73
«G12»	Annet tjenesteytende arb.	84
Kvinneandel, gruppe A under ett		83
Gruppe B: Yrkesgrupper med 50-70 pst. kvinner		
06	Pedagogisk arbeid	56
20	Bokføringogkassaarbeid	62
33	Handelsarbeid, detalj	58
«G6»	Post- og telearbeid	66
«G8»	Tekstil, konf., næring m.v.	54
Kvinneandel, gruppe B under ett		57
Gruppe C: Yrkesgrupper med mindre enn 50 pst. kvinner		
«G1»	Øvrige med teknisk, naturvi-tenskapelig, humanistisk og vitenskapelig arbeid	29
10	Offentlig administrasjon og forvaltning	33
11	Bedrifts- og organisasjons-ledelse	22
«G3»	Annet handelsarbeid	20
4-	Primærnæringsarbeid	33
«G4»	Gruve- og sprengningsarb.,bygg- og anleggsarbeid	3
«G5»	Annet transportarbeid	11
75	Jern- og metallarbeid	4
«G7»	Finmekanisk arbeid, elektro og grafisk arbeid	8
«G9»	Smelteverk, kjemisk prosessarbeid, annet tilvirkningsarb. og div. arb .	28
«G10»	Pakke-, maskin og lagerarb.	21
«G11»	Sivilt overvåkings- og tryggingarb. militært arb.	29
Kvinnandel, gruppe C under ett		18

Tabell 2.4. Yrkesgruppene A, B og C: Andel av sysselsatte kvinner og menn, gjennomsnittlig arbeid og timelønn etter kjønn. Yrkesgruppenes andel av samlet timeverksinnsats etter kjønn

Yrkesgruppe	Andel av sysselsatte		Gjennomsnittlig arbeidstid		$T_{ik/m}$	Gjennomsnittlig timelønn		$L_{ik/m}$	Andel av timeverk	
	M pst.	K pst.	M	K		M	K		M pst.	K pst.
A	9	54	38,1	27,2	71	62,40	52,90	85	8	50
B	15	25	39,5	30,8	78	66,50	55,90	84	14	26
C	76	21	43,4	34,3	79	68,10	57,30	84	78	24
Totalt	100	100	42,4	29,6	70	67,30	54,50	81	100	100

Yrkene i gruppe A (hvor kvinneandelen er over 70 prosent) har en meget høy konsentrasjon av deltidsarbeidende kvinner. På gruppenivå omfatter gruppe A-nesten samtlige av yrkesgruppene hvor den gjennomsnittlige arbeidstiden for kvinner ligger *under* gjennomsnittet for kvinner i arbeidstyrken totalt. Unntaket er først og fremst yrkesgruppe 33 *Handelsarbeid i detalj salg*, som med sin kvinneandel på 58 pst. også må sies å være et kvinnedominert yrke. I den sammensatte gruppen G5 har også kvinnelige sysselsatte en gjennomsnittlig arbeidstid under totalgjennomsnittet. I denne yrkesgruppen er imidlertid beregningene basert på så få observasjoner i primærmaterialet at utslagene i forhold til totalgjennomsnittet ikke kan tillegges vekt.

Med unntak av *sykepleiearbeid* (yrkesgruppe 04) ligger også *lønnsnivået* for yrkene i gruppe A under det *gjennomsnittlige lønnsnivået for kvinner i arbeidsstyrken som helhet*. Men tallene i figur 2.1 viser at dette også gjelder for de mannlige arbeidstakere i yrkene i gruppe A i forhold til den mannlige, yrkesbefolkningen som helhet.

Tabell 2.4 viser også at forholdet mellom kvinne- og mannlønn jevnt over ligger på omtrent samme nivå innen de tre yrkesgruppeselementene. Når det gjelder forholdet mellom kvinners og menns *arbeidstid* innen hvert av segmentene, skiller yrkene i gruppe A seg ut ved å ha et lavere forholdstall enn de to andre gruppene. Generelt sett er imidlertid indeksene for såvel lønn som arbeidstid også høyere innen hver av de tre gruppene enn i yrkesbefolkningen som helhet. Arbeidsforholdene for kvinner og menn er med andre ord mer like *innenfor* hver av de tre yrkesgruppeselementene enn for yrkesbefolkningen som helhet.

Dette bekrefter at en betydelig del av den generelle ulikheten mellom kvinner og menn kan knyttes direkte til kjønnsdelingen av arbeidsmarkedet og den sterke konsentrasjonen av lavløns- og deltidsyrker i kvinneyrkene i gruppe A. Av tabell 2.4 ser vi forøvrig også at kjønnsdelingen av arbeidsmarkedet ter seg noe annerledes om vi alternativt til antall arbeidstakere ser på *timeverksinnsats* etter kjønn. Yrkene i gruppe A får da en noe lavere andel både av den kvinnelige og av den mannlige timeverksinnsatsen. Konsentrasjonen i denne yrkesgruppen blir noe mindre sterk for kvinnenens vedkommende, mens tendensen er den motsatte for de mannlige arbeidstakernes vedkommende.

I hovedtrekk endres imidlertid ikke bildet av det kjønnsdelte arbeidsmarkedet. I den forbindelse er det verdt å merke seg at internasjonale sammenlikninger tyder på at høyt innslag av deltid i et arbeidsmarked faller sammen med sterk kjønnsdeling. De skandinaviske landene er de mest typiske eksemplene i så måte (OECD 1984). Forskere har også pekt på at kjønnssegregering kan være et alternativ for å omgå likelønnsbestemmelser. I hvert fall tyder empiriske undersøkelser på at lønnsulikheter som er knyttet til ulike yrkesbetegnelser er mer hardnakkete å komme til livs enn lønnsulikheter innen sammenliknbare yrker og yrkesgrupper (Jonung 1983, Gustafsson og Lantz 1985).

Vi kan med andre ord i stor grad se deltidsarbeid, lavlønnproblemer og kjønnsdelingen som ulike sider av ett og samme helhetsbilde av et segmentert arbeidsmarked. Arbeidsforholdene for kvinner og menn er fortsatt preget av betydelige ulikheter mellom yrkene. *Kan en generell forkorting av normalarbeidstiden bidra til å bryte ned disse ulikhetene?*

2.3. Inntektsfordelingsvirkninger av en arbeidstidsforkorting

Det enkleste eksempel som kan beregnes, er å se på inntektsfordelingsvirkningene av arbeidstidsforkortinger som en omfordeling av arbeidstiden mellom kvinner og menn til gitte lønnssetter. Om vi forutsetter at bedriftene er optimalt tilpasset med arbeidskraft til de gitte lønnssettene før arbeidstidsforkorting, og det ikke er ekstrakostnader knyttet til arbeidstidsforkorting, vil en forkorting av normalarbeidstiden *uten* lønnskompensasjon føre til et underskudd av arbeidskraft. Dette må erstattes enten ved at arbeidstakerne som arbeider kortere tid enn normalarbeidstid arbeider mer, eller ved at det hentes arbeidskraft utenfra blant dem som ikke er i lønnet arbeid før arbeidstidsforkorting. I tilfelle arbeidet fordeles mellom de arbeidstakerne som allerede er i arbeid, vil menns gjennomsnittlige inntekt gå ned og kvinners gjennomsnittlige inntekt gå opp ved en slik harmonisk omfordeling av en gitt arbeidsmengde.

Det er imidlertid urealistisk å tenke seg at en forkorting av arbeidstiden kan skje uten endringer i lønnsstrukturen, selv om forkorting av arbeidstiden skjer uten *direkte* lønnskompensasjon. Det er velkjent at arbeidsmarkedet ikke er homogent. Ulike næringer og sektorer krever arbeidskraft med ulike kvalifikasjoner. Enkelte sektorer vil ha så spesielle krav til arbeidskraften at de ikke så lett vil kunne erstatte det økte sysselsettingsbehovet ved en normert forkorting av arbeidstiden. Er det ikke mulig å skaffe slik arbeidskraft, oppstår et underskudd på arbeidskraft, med lønnsstigning som sannsynlig følge.

Virkningene på inntektsforskjellene mellom kvinner og menn vil avhenge både av hva som skjer med arbeidstidsforholdet (hvor effektiv forkorting blir), og av hva som skjer med lønnsstrukturen. Det er imidlertid ikke usannsynlig at virkningene på inntektsfordelingen på *kort sikt*, kan bli en lavere grad av utjevning enn ved en harmonisk omfordeling av arbeidstiden. Underskudd på arbeidskraft og lønnsstigning vil først og fremst oppstå i de sektorene som krever arbeidskraft med bestemte kvalifikasjoner. Mens sektorer som relativt lett kan skaffe mer arbeidskraft ikke vil være utsatt for samme lønnsdrivende krefter. I utgangspunktet må vi regne med at det rekrutteringspotensiale som ligger i høyt innslag av deltidsarbeidende i kvinneyrkene, også vil bidra til dempet lønnspress ved en arbeidstidsforkorting. Det er derfor ikke urealistisk å regne med at virkningene på kort sikt kan bli en utjevning av arbeidstidsulikhetene mellom kvinner og menn, med større ulikheter i lønnsstrukturen *mellom* manns- og kvinneyrkene. Det er dermed høyst usikkert hvordan nettovirkningene blir på inntektsfordelingen mellom kvinner og menn.

På lengre sikt kan forkorting av arbeidstiden virke mer utjevne. Vi har allerede pekt på at det er grunn til å tro at en forkorting av arbeidstiden kan bidra til å redusere kjønnsdelingen. En kortere normalarbeidstid og en jevnere fordeling av det lønnete arbeidet, kan bidra til at fordelingen av det ulønnete arbeidet mellom kvinner og menn også blir mer lik. Kvinner og menn kan dermed få mer like utgangsposisjoner og valgbetingelser i forhold til arbeidsmarkedet, og menns komparative fortrinn blir redusert. Underskuddet på arbeidskraft i mannsyrkene kan også gi flere kvinner sjansen til å prøve seg innen disse yrkene. Etter hvert som underskuddet på arbeidskraft bedres gjennom utdanning og nyrekruttering, minsker også presset på lønnsstrukturen i disse yrkene.

Det er naturligvis usikkert om virkningene på kjønnsdelingen av arbeidsmarkedet blir så gunstige og hvor lang tid det eventuelt vil ta før kjønnsdelingen blir merkbart redusert. Men det er også grunn til å peke på at arbeidsmarkedets utsiktene for mange av de typiske kvinneyrkene heller ikke er dårlige på lengre sikt. Over halvparten av kvinnene i arbeidsstyrken befinner seg i de typiske «velferdsstatsyrkene», i undervisning, helse- og sosialtjenester. Dette er yrker som kjennetegnes av «menneskerettet» individualisert tjenesteyting, hvor mulighetene for produktivtetsgevinster gjennom rasjonalisering og innføring av ny teknologi ikke er særlig store, i hvert fall ikke om kvaliteten på tjenestene skal opprettholdes.

Med den store veksten i omsorgsbehovet som vi vil stå overfor i årene framover, særlig innen eldreomsorgen, er det isolert sett ingen tvil om behovet for arbeidskraft i disse yrkene. Isolert sett peker dette også i retning av en sterk arbeidsmarkedsposisjon for potensielle, nye arbeidstakere i disse yrkene. Her må vi imidlertid også ta i betraktning at disse omsorgsyrkene i dag i det vesentligste finnes innen *offentlig sektor*. Det innebærer at arbeidsmarkedet i disse yrkene blir styrt gjennom generelle politiske prioriteringer og avveininger. Spørsmålet om mulighetene for og omfanget av vekst i offentlig tjenesteyting må også sees i sammenheng med prioriteringer av andre tiltak, bl.a. spørsmålet om innføring av arbeidstidsreformer. Som påpekt av Norman (vedlegg 8) er dette spørsmålet, som ved alle andre sosiale reformer, i utgangspunktet et spørsmål om hva som vil skje ved de grunnleggende avveininger mellom slike reformer på den ene siden, og vekst i privat og offentlig forbruk på den andre siden.

I beregningene av de makroøkonomiske virkningene av ulike arbeidstidsreformer er det forutsatt at omfanget av offentlig tjenesteyting skal være det samme ved alle typer arbeidstidsreformer som i trend-(basis-)alternativet (jfr. Norman, vedlegg 8, kap. 3). Dette innebærer at hele utslaget ved lavere inntekt rammer privat forbruk. Det påpekes at denne forutsetningen riktignok er urealistisk, men velegnet som illustrasjon av de avveininger som samfunnet står overfor. Under denne forutsetningen øker den offentlige sektors andel av sysselsettingen i alle beregningsalternativene. Dette viser at det i og for seg er mulig - under de forutsetninger som beregningene forøvrig er bygget på, å tenke seg at

arbeidstidsreformer kan gjennomføres samtidig som det legges opp til en vekst i den offentlige tjenesteytingen. Dette forutsetter imidlertid at det er politisk vilje til å prioritere dette på bekostning av økning i privat forbruk.

I denne forbindelse er det selvsagt viktig å peke på at en framtidig vekst i omsorgsyrkene ikke nødvendigvis må være betinget av at veksten skjer i offentlig tjenesteyting. I de siste årene er spørsmålet om økt privatisering av helse- og omsorgstjenester aktualisert. Det er høyst realistisk at en økende del av behovet for slike tjenester i årene framover vil bli dekket av et privat tilbud. På den andre siden er det heller ikke realistisk å tenke seg at hele det økte behovet for helse- og omsorgstjenester kan bli dekket på denne måten, direkte ved salg av tjenester til private etterspørere. En mer sannsynlig utvikling er vel en form for blandingsmarked, hvor tjenestene som tilbys fra private institusjoner og selskaper, delvis selges gjennom samarbeidsavtaler med offentlige myndigheter (kommuner og fylkeskommuner) og delvis direkte til private kjøpere. (Jfr. Skrede og Tornes, 1986, s. 93-103 for utfyllende tankeskisser i tilknytning til dette.) Den private etterspørselen, vil imidlertid også være påvirket av veksten i trygder og pensjoner, all den stund de eldre er den største brukergruppen av helse- og omsorgstjenester. Mulighetene for vekst i disse yrkene vil dermed fortsatt påvirkes av prioriteringer i den offentlige sektor og av mulighetene for vekst i offentlig forbruk.

Alt i alt synes imidlertid utsiktene å være bedre på lengre sikt enn på kort sikt for at en arbeidstidsfordeling kan gi positive virkninger på inntektsfordelingen mellom kvinner og menn. For det første er det rimelig å regne med at en jevnere arbeidstidsfordeling kan legge forholdene til rette for en redusert kjønnsdeling av arbeidsmarkedet på lengre sikt. Dernest er det mye som tyder på at en arbeidstidsforkorting kan bidra til at de tradisjonelle kvinneyrkene får en sterkere posisjon på arbeidsmarkedet. I hvert fall gjelder dette om vi vurderer de antatte virkningene av en arbeidstidsforkorting, i forhold til det stigende behovet for helse- og sosialtjenester som følger av endringene i befolknings-sammensetningen. En markedsmessig sterkere posisjon for disse yrkene kan også være et bidrag til redusert kjønnsdeling på arbeidsmarkedet, fordi det kan øke menns interesse for disse yrkene. En sterkere markedsmessig posisjon kommer imidlertid ikke uten videre. Den er avhengig av at grunnlaget for vekst i disse yrkene er til stede.

2.4. 6-timers dag i kvinneyrkene – et regneeksempel

Foran har vi sett at det kjønnsdelte arbeidsmarkedet sannsynligvis vil være en barriere mot at en normert arbeidstidsforkorting på kort sikt vil få omfattende virkninger i retning av omfordeling av inntekt mellom kvinner og menn. Det er riktignok grunn til å regne med positive virkninger på arbeidstidsfordelingen, men virkningene på lønnsstrukturen er usikre og sannsynligvis negative på kort sikt. Dette har sammenheng med at skjevfordelingen av lønnet arbeid i stor grad er et *strukturelt* problem. Vi så foran at det er en sterk konsentrasjon av deltidssyrkene i «kvinnesegmentet» yrkesgruppe A. Disse yrkene er også i stor grad

lavlønnsyrker. Om de primære målene er å oppnå en jevnere arbeidstids- og inntektsfordeling mellom kvinner og menn, vil den mest effektive strategien for å oppnå slike virkninger på *kort sikt* være *selektive tiltak* rettet direkte mot de yrkene vi finner i dette segmentet. Slike tiltak må være rettet både mot en heving av den gjennomsnittlige arbeidstiden og på en lønnsmessig oppvurdering.

Det er imidlertid så få mannlige arbeidstakere i dette segmentet at en heving av normalarbeidstiden for kvinner bare i beskjeden utstrekning kan skje ved en omfordeling av arbeidstid *fra* menn *til* kvinner. Det vil være nødvendig også med en omfordeling av arbeid mellom kvinner, med tiltak rettet direkte mot en reduksjon av deltidsarbeidet. Som et eksempel på slike tiltak kan vi ta de to modellene som skisseres for pleiesektoren i NIS-rapporten til Arbeidstidsutvalget (Sætnan m.fl., vedlegg 18).

Modellene skisseres i to varianter: I den første tenker en seg en strikt normering av arbeidstiden til 6-timers dag for pleiepersonale i sykehussektoren. I denne modellen er det ikke anledning til å avtale kortere arbeidstid på individuell basis. Den andre varianten er mykere: Her innføres 6-timers dag som øvre grense og heltidslønnen normeres i forhold til dette. Det skal imidlertid fortsatt være anledning å avtale kortere arbeidstid. Det antas imidlertid at kombinasjonen av lønnsøkning og kortere normalarbeidstid vil få et større antall av de arbeidstakere som i dag arbeider deltid til å gå over på heltid, slik at en oppnår en reduksjon av deltidsarbeidet totalt sett.

Om det var mulig å gjennomføre slike selektive, kompenserte forkortinger av normalarbeidstiden innenfor de mest typiske deltids-kvinneyrkene, kunne en oppnå en betydelig inntektsutjevning mellom kvinner og menn. Dette kan illustreres med et regneeksempel. I dette forutsetter vi at *normalarbeidstiden* i de ulike yrkesgruppene i «kvinnesegmentet» forkortes fra nåværende nivå til 30 timer pr. uke. Dette gjennomføres med lønnskompensasjon, i form av en gjennomsnittlig lønnsforhøyelse tilsvarende den prosentvise reduksjonen av arbeidstiden fra dagens normalarbeidstid til 30 timer. For å ta hensyn til at menn og kvinner kan være i ulike jobber innen en yrkesgruppe, beregnes lønnskompensasjonen *separat for hvert kjønn* i forhold til dagens gjennomsnittslønn.

I regneeksemplet har jeg satt lønnskompensasjonen lik 25 pst. lønnsforhøyelse for yrkesgrupper med 40 timers normalarbeidsuke i utgangspunktet. Jeg har antatt at dette gjelder yrkesgruppene 91 - *Hotell og restaurantarbeid*, 93 - *Vaktmester- og rengjøringsarbeid* og yrkesgruppe G 12 - *Annet service arbeid*. For yrkesgruppe 04 - *Sykepleiearbeid* regner jeg med en lønnsøkning på 21 pst. (fra 38 timers normalarbeidsuke), og for kontoryrkene i yrkesgruppe G 2 en lønnsforhøyelse på 20 pst., tilsvarende en forkorting fra normalarbeidsuken fra 37,5 til 30 timer.

Tabell 2.5 viser nåværende og nye beregnede gjennomsnittlige timelønner for henholdsvis kvinner og menn i hver av yrkesgruppene i dette segmentet under disse forutsetningene. Spørsmålet er så hvilke endringer en så drastisk lønnsforhøyelse og arbeidstidsforkorting vil få for arbeidsmarkedet rent generelt, bl.a. for fordelingen av sysselsatte på ulike yrker. Det er grunn til å anta at andre arbeidstakere vil vise økende interesse for å ta arbeid i disse yrkene, spesielt vil sannsynligvis menns interesse øke. Om vi imidlertid forutsetter at arbeidstidsforkorting kan skje med tilsvarende ordninger som den «myke NIS-modellvarianten», dvs. at deltidsarbeid fortsatt er mulig, er det ikke urealistisk å tenke seg at det økte arbeidskraftbehovet kan fylles opp av de nåværende arbeidstakerne i hver yrkesgruppe, gjennom økning av deres gjennomsnittlige arbeidstid. Det er i hvert fall av interesse å se hvilke inntektsfordelingsvirkninger slike isolerte lønnsøkninger vil medføre under en slik forutsetning, såvel isolert innenfor yrkesgruppesegment A, som for yrkesbefolkningen som helhet.

Forutsetningen innebærer konstant antall sysselsatte i de enkelte yrkesgruppene og konstant forholdstall mellom gjennomsnittlig manns- og kvinnelønn innen hver av yrkesgruppene og for segmentet for helhet. Den gjennomsnittlige mannlønnen for segmentet som helhet vil imidlertid øke fra 62,40 til 76,30, og den gjennomsnittlige kvinnelønnen fra 52,90 til 64,60. Siden menns gjennomsnittlige arbeidstid har gått ned og kvinners opp, vil det totalt sett skje en viss inntektsutjevning mellom kvinner og menn innen segmentet. Menns gjennomsnittlige arbeidstid vil etter disse forutsetningene være 30 timer (tilsvarende normalarbeidsuke) og kvinners 28,8 timer pr. uke. Mens kvinners gjennomsnittsinntekt innen segmentet tidligere var 61 pst. av menns, er den nå gått opp til 81 pst.. Totalt sett er imidlertid arbeidsinnsatsen innen segmentet blitt *sterkere kjønnssegregert* enn tidligere. Mens menns andel av samlet timeverkinnsats i segmentet var 22 pst. *før* arbeidstidsforkorting, er den nå gått ned til 17 pst. Dette er imidlertid en direkte følge av de forutsetningene vi har gjort: Eksemplet illustrerer hva som ville skje om *hele* underskuddet på arbeidskraft ble fylt opp av de nåværende kvinnelige arbeidstakerne.

Utslagene av en slik isolert lønnsøkning i yrkesgruppesegment A ville imidlertid bli betydelige for *yrkesbefolkningen som helhet*. Uten endringer i antall sysselsatte, timeverkinnsats og lønnsforhold i de to andre yrkesgruppesegmentene, ville lønnsøkningen i kvinnesegmentet føre til at kvinners gjennomsnittslønn i yrkesbefolkningen som helhet øker fra 54,50 til 61,30. Dette tilsvarer en lønnsøkning på 12,3 pst. Til sammenlikning ville menns gjennomsnittlige timelønn gå opp fra 67,30 til 68,70, det vil si en lønnsøkning tilsvarende 2,1 pst. Forholdet mellom gjennomsnittlig kvinnelønn og gjennomsnittlig mannlønn i yrkesbefolkningen som helhet, ville gå opp fra 81 pst. til 89 pst. - dvs. en betydelig utjevning.

Tabell 2.5. 6-timersdag i kvinneyrkene: Nåværende og beregnet ny gjennomsnittlig timelønn for kvinner og menn etter yrkesgruppe

Yrkesgruppe	Gj.snittlig arbeidstid, menn og kvinner under ett	Nåværende normal-arbeidsuke i timer	Lønnskompensasjon ved 30 timers arbeidsuke	Menns gjennomsnittlige timelønn		Kvinnerns gjennomsnittlige timelønn	
				Gml.	Ny (etter arb.tid.-fork.)	Gml.	Ny (etter arb.tid.-fork.)
O4 Sykepleiearbeid	27,6	38	21 pst.	79,00	95,60	59,60	72,10
G2 Annet kntr.arb.	33,0	37,5	20 pst.	65,60	78,70	52,80	63,40
91 Hotell- og restaurantarb.	27,9	40	25 pst.	66,30	82,90	46,60	58,25
93 Vaktmester og rengjøringsarb.	25,3	40	25 pst.	52,50	65,60	48,60	60,75
G12 Annet servicearbeid	28,7	40	25 pst.	53,80	67,25	53,80	67,25
Segment A i alt	29,0			62,40	76,30	52,90	64,60

Nå må det naturligvis pekes på at det neppe er realistisk å tenke seg så omfattende lønns- og arbeidstidsendringer for noen yrkesgrupper og ingen endringer for andre grupper. Eksemplet illustrerer imidlertid at det neppe er realistisk å oppnå en sterk utjevning av inntektsforskjellene mellom kvinner og menn på *kort sikt*, uten at to tilleggsforutsetninger er oppfylt: For det første må de typiske deltidsyrkene «skjermes» lønnsmessig, slik at det relative lønnsforholdet mellom disse og øvrige yrkesgrupper ikke forverres. Som vi har pekt på foran, er det mye som tyder på at det ikke vil være så lett å oppnå dette ved en normert arbeidstidsforkorting. En arbeidstidsforkorting vil sannsynligvis virke mest lønnsdrivende for de yrkene hvor underskuddet på arbeidskraft vil bli sterkest merkbart. Siden yrker med et høyt innslag av deltidsarbeidende presumptivt vil ha lettere for å fylle opp det ekstra behovet for arbeidskraft enn andre yrkesgrupper, er det heller fare for at deltidsyrkene på kort sikt kan sakke akterut i forhold til yrker uten høyt innslag av deltidsarbeidende.

For det andre må det også lykkes å få den gjennomsnittlige arbeidstiden opp blant dagens deltidsarbeidende. Her er det imidlertid grunn til å regne med mer positive virkninger. Det er i hvert fall realistisk å anta at noen av de som i dag arbeider deltid, vil ønske å arbeide heltid med en forkorting av normal-arbeidstiden, og at få vil ønske å redusere den nåværende arbeidstiden når lønnsatsen øker, jfr. preferansefordelingene i neste avsnitt.

2.5. Yrkestilknytning og arbeidstidsforandringer – i hvilken retning går preferansene?

Datamaterialet fra intervjuundersøkelsen gir også mulighet til å se på spørsmålene om preferanser i arbeidstidsspørsmålene i forhold til yrkesgruppe og kjønn. Det er grunn til å regne med at den enkeltes plassering i yrkesstrukturen også har betydning for hans eller hennes preferanser og prioriteringer i forhold

til arbeidstidsendringer. Vi skal ikke her ta opp spørsmålet om prioriteringene mellom *ulike former for arbeidstidsreformer*.

Dette er drøftet i kap 11 og i Knudsen (vedlegg 4). Utgangspunktet her er mer begrenset: Ved å ta ut de tre settene av spørsmål som direkte berører *den ukentlige arbeidstiden*, kan vi se om preferansestrukturen varierer med yrkestilknytning og kjønn. Det kan gi visse holdepunkt mht. hvilke interessekonflikter som kan ventes å gjøre seg gjeldende i ulike valgsituasjoner; for eksempel om det er grunn til å vente systematisk variasjon mellom arbeidstakere i ulike yrker eller etter kjønn, eller om det er andre forhold (som f.eks. livsfase), som i større grad er utslagsgivende for prioriteringene i disse spørsmålene.

De tre spørsmålene belyser ulike sider ved arbeidstidstilpasning og preferansestruktur:

(1):

«Dersom du kunne bestemme selv, ville du ønske å øke eller å redusere din nåværende ukentlige arbeidstid? Din lønn ville da øke eller bli redusert i tilsvarende grad» (spm. 47).

- Spørsmålet om den enkelte er fornøyd eller ikke med den arbeidstiden hun/han har i dag, eller om de ønsker kortere eller lengre arbeidstid i forhold til den timelønnen de har, gir uttrykk for i hvor stor grad den enkelte føler seg rasjonert nedenfra eller ovenfra i forhold til arbeidstid (se Christiansen, vedlegg 6, for en nærmere presisering av begrepene). Svarfordelingene på yrkesgruppenivå kan si noe om den ene eller den andre formen for rasjonering av arbeidstiden er et større problem i noen yrkesgrupper enn i andre. Fordelingene kan også si noe om i hvilke retninger endringene vil gå med mer fleksible muligheter for arbeidstidstilpasninger, og om slike endringer av arbeidstiden kan tenkes å skje relativt problemfritt innen de enkelte yrkesgruppene. Det er grunn til å tro at det vil gå glattere å gjennomføre fleksible arbeidstidsendringer og være lettere å i møtekomme de enkeltes ønsker, hvis det er noenlunde jevnstore grupper som ønsker økning eller reduksjon av arbeidstiden, enn om ønskene stort klumper seg den ene eller andre veien.

(2):

- a) «Ville du være for eller imot at 6-timers dagen ble gjennomført uten *nedgang i lønn* for de ansatte?
- b) Hva om 6-timersdagen ble gjennomført med *en viss nedgang i lønn* for de ansatte, ville du være for eller imot det?
- c) Og hva om 6-timersdagen ble gjennomført med *en nedgang i lønn som tilsvarer nedgangen i timetall*, ville du være for eller imot det?» (Sp. 37 a-c)

- De tre spørsmålene om holdninger til 6-timers dagen ved ulike grader av lønnskompensasjon, belyser mer generelle holdninger til en forkorting av den daglige normalarbeidstiden og hvor sterkt den enkelte eventuelt prioriterer en

slik reform selv om det medfører redusert inntekt. Spørsmålene er ikke direkte knyttet til egen arbeidssituasjon. Det vil ikke være rimelig å tolke svarfordelingene direkte inn i en slik sammenheng. Det er imidlertid a priori grunn til å regne med at den enkeltes yrkestilknytning er blant de ulike forhold som kan ha innflytelse på ståstedet i arbeidstidspolitikken, jfr. igjen Knudsen (vedlegg 4).

(3):

«Hvis du hadde valget mellom høyere lønn eller kortere arbeidstid i forhold til det du har nå, hva ville du da foretrekke: 5 pst. høyere lønn, eller 2 timer kortere ukentlig arbeidstid?» (Spm. 49).

- Endelig kan svarfordelingene på spørsmålet om den enkelte vil foretrekke en lønnsøkning på 5 pst. eller en arbeidstidsforkorting på 2 timer pr. uke si en del om det er systematisk variasjon i prioriteringene etter yrkesgruppe og etter kjønn. Dette kan belyse i hvor stor grad det synes å være klare interessemotsetninger mellom yrkesgrupper i forhold til valget mellom inntektsøkning eller arbeidstidsforkorting.

2.5.1. Fleksible arbeidstidsendringer – hvem ønsker forandring av arbeidstiden?

I forhold til nåværende arbeidstid og timelønn gir det store flertall både av kvinner og av menn uttrykk for at de er fornøyd med den arbeidstiden de har. Relativt flere av de som ønsker forandring, ønsker *reduksjon framfor økning* ved gitte lønnsatser. Det er relativt flest kvinner som ønsker økning. Fra den mer detaljerte analysen av datamaterialet vet vi at det her særlig er de deltidsarbeidende som ønsker lengre arbeidstid. Jevnt over er det ikke så store forskjeller mellom kvinner og menn innen de enkelte yrkesgruppene.

Ulikhetene i menns og kvinners preferansemønster blir noe mer markerte om vi alternativt til den mer detaljerte yrkesgruppeinndelingen ser på svarfordelingen etter *yrkesgruppesegment* (tabell 2.6 b). For *kvinnenes* vedkommende *øker andelen som ønsker redusert arbeidstid med økende arbeidstid* (på gjennomsnittsnivå for yrkesgruppesegmentet), mens andelen som ønsker økt arbeidstid viser motsatt variasjon. I yrkesgruppesegment A (hvor over 50 pst. av de yrkesaktive kvinnene befinner seg), er det en litt høyere andel av kvinnene som ønsker økt arbeidstid enn redusert, mens forskjellene går i motsatt retning og er mer markert i de to andre yrkesgruppesegmentene. Det er ikke overraskende at hovedtyngden av de kvinnene som ønsker økt arbeidstid befinner seg i yrkesgruppe A, siden det er her innslaget av deltidsarbeid er høyest og den gjennomsnittlige arbeidstiden lavest.

Tabell 2.6.a Ønsker om endring av nåværende arbeidstid med tilsvarende endring i inntekt, etter yrkesgruppe og kjønn. Prosent

Yrkesgruppe	Ønsker økt arbeidstid		Ønsker redusert arb.tid		Ønsker nåvær. arbeidstid		Antall besvarte spørsmål	
	M	K	M	K	M	K	M	K
	04 Sykepleie	8	12	31	12	62	76	13
06 Pedagogisk arbeid	16	11	17	15	67	74	64	80
G1: Øvrige med teknisk hum. vitenskaplig arbeid	3	12	21	23	77	65	159	66
10 Off.adm. og forvaltn .	5	0	11	22	84	78	38	18
11 Bedrifts- og org.led .	5	0	21	45	75	55	63	20
20 Bokføring og kassaarb	4	3	29	22	67	75	21	32
G2: Annet ktr.arbeid (21, 29)	11	9	24	18	65	74	46	174
33 Handelsarb. detalj salg	9	9	13	18	78	73	68	85
G3: Annet handelsarb .	0	(0)	13	(0)	87	(100)	23	4
Primærnæringsarb. (40-44)	0	(14)	30	(0)	70	(86)	23	7
G4: Gruve- og sprengningsarb. (50-59), samt bygge og anleggsarb. (77-78-79)	6	(0)	11	(20)	83	(80)	126	5
G5: Annet transport og komm. arb.	6	10	13	0	81	90	83	10
G6: Post og telearb. (67-68)	6	7	22	7	72	86	18	29
75 Jern og metallarb.	5	(0)	11	(20)	84	(80)	122	5
G7: Finmekanisk, elektro og grafisk arb. (74-75-80)	7	(0)	15	(20)	79	(80)	62	5
G8: Tekstil, tilskjæring søm, og skotøyarb., glass, næringsmiddelarb. samt tobakkarb. (70-72, 81,82,84)	8	9	4	9	88	83	24	23
G9: Smelteverk, kjemisk prosessarb., annet tilvirkningsarb. og div. arb. (73-83, 85, 89)	0	0	7	18	93	82	28	11
G10: Pakkemaskin- og lagerarb. (86,87,88)	7	0	15	13	79	87	62	15
G11: Siv. overvåkings- og tryggingsarb., militært arb. (90, A1-A3)	8	(50)	19	(0)	73	(50)	26	4
91 Hotell- og restaurantarb. husarb.	0	20	15	10	85	71	13	102
93 Vaktmester- og rengjøringsarb.	3	27	11	5	87	68	37	94
G12: Annet tjenesteytende arb. og uoppgitt (92, 94, 95, 96, 97, 98,99, x2)	(17)	13	(17)	13	(67)	74	6	38

Tabell 2.6.b Ønsker om endring av nåværende arbeidstid med tilsvarende endring i inntekt. Prosentvise fordelinger etter yrkesgruppesegment og kjønn

Yrkesgruppesegment	Ønsker økt arbeidstid		Ønsker redusert arbeidstid		Tilfreds med nåv. arbeidstid		Antall besvarte spørsmål	
	M	K	M	K	M	K	M	K
	Pst.	Pst.	Pst.	Pst.	Pst.	Pst.		
A	7	15	19	12	74	73	115	563
B	10	9	16	15	74	76	195	250
C	4	7	15	20	80	72	815	170
							1 125	983

Vi finner ikke den samme samvariasjonen mellom nåværende arbeidstid og ønske om forandring for *mennenes* vedkommende. Blant mennene er det i yrkesgruppe-segment A at det er relativt flest som ønsker redusert arbeidstid, trass i at de mannlige arbeidstakerne i dette segmentet har kortere gjennomsnittlig arbeidstid enn menn i de to øvrige yrkesgruppesegmentene. For de mannlige arbeidstakeres vedkommende er andelen som ønsker redusert arbeidstid *høyere* jo *kortere* deres gjennomsnittlige arbeidstid er, med andre ord *motsatt* variasjon av den vi finner blant de kvinnelige arbeidstakerne. Jevnt over er det også relativt få menn som ønsker økt arbeidstid. I den grad mannlige arbeidstakere føler seg utilpasset i sin nåværende arbeidstid, er det relativt flere som er rasjonert nedover enn oppover.

Ulikhetene i menns og kvinners preferansemønster slår sterkest ut i yrkesgruppe-segment A. Her er det relativt flere av de mannlige arbeidstakere enn av de kvinnelige som ønsker redusert arbeidstid, mens forholdet er motsatt når det gjelder økt arbeidstid. Nå må det selvsagt ikke glemmes at det er to grupper av temmelig ulik størrelse som her sammenliknes. For kvinnenenes vedkommende dreier det seg om over halvparten av den kvinnelige arbeidstyrken, mens mennene i dette yrkesgruppesegmentet utgjør en liten andel både av arbeidstakerne i segmentet, og av den mannlige arbeidstyrken som helhet. Det er likevel interessant å se at mennene i dette «kvinnesegmentet» gir uttrykk for et preferansemønster som er mer sammenfallende med det vi finner hos kvinner i de to andre yrkesgruppesegmentene, enn kvinnelige arbeidstakere i samme yrkesgruppesegment.

I yrkesgruppesegmentene B og C er det liten forskjell mellom kvinnelige og mannlige arbeidstakeres preferansemønster. Av de som ønsker endring i arbeidstiden, er det relativt flere arbeidstakere av begge kjønn som ønsker redusert arbeidstid enn økt arbeidstid. I yrkesgruppe C er kvinnene relativt sett noe mer tilbøyelige enn menn til å ønske forandring av arbeidstiden både i positiv og i negativ retning, mens det er en noe høyere andel av de mannlige arbeidstakerne som er fornøyd med den nåværende arbeidstiden enn i de to andre yrkesgruppesegmentene.

2.5.2 6-timers dagen, kjønn og yrkestilknytning

Tabell 2.7.a viser holdninger til 6-timersdagen ved ulike grader av lønnskompensasjon. Jevnt over er det heller ikke her dramatiske forskjeller mellom kvinner og menn innen de enkelte yrkesgruppene. Stort sett er kvinner litt mer positive enn menn, andelen positive ved full lønnskompensasjon er gjennomgående litt høyere blant kvinnelige arbeidstakere enn blant mannlige arbeidstakere innen samme yrkesgruppe. Kvinnelige arbeidstakere har også stort sett mer robuste preferanser i forhold til å gå inn for 6-timers dagen, også ved redusert eller ingen direkte lønnskompensasjon. Det er imidlertid betydelig variasjon mellom yrkesgruppene. Minst positive er yrkesutøvere i primærnæringsarbeid (av begge kjønn). Industrierbeidere er jevnt over mer positive enn folk i profesjonsyrker og høyere funksjonærer, om vi tar yrkesgruppene G 1 (*Teknisk, humanistisk og vitenskapelig arbeid utenom sykepleie og pedagogisk*

arbeid), 10 (offentlig administrasjon og forvaltning) og 11 (bedrifts- og organisasjonsledelse), som de mest typiske representantene for disse gruppene.

Denne preferansestrukturen holder seg i stor grad om vi alternativt til yrkesgrupper ser på den mer sammenslåtte yrkesinndelingen i gruppene A, B og C etter yrkesgruppenes kvinneandel. Tabell 2.7b viser de tilsvarende fordelingene på «segmentnivå». I denne tabellen har vi også tatt med den fullstendige svarfordelingen på hvert av de tre spørsmålene, med de «ikke-positive» fordelt etter andelen som er negative og andelen som svarer «vet ikke».

Arbeidstakere i de to kvinnedominerte segmentene A og B (yrkesgrupper med henholdsvis mer enn 70 pst. og mellom 70 og 50 pst. kvinnelige arbeidstakere) er, *uansett kjønn*, gjennomgående mer positive til 6-timers dagen ved full lønnskompensasjon enn arbeidstakere i det mannsdominerte segmentet yrkesgruppe C. Til gjengjeld faller andelen som er positive sterkere med synkende kompensasjonsgrad innen yrkesgruppesegmentene A og B enn i C. I yrkesgruppesegment C er det noe høyere andel av arbeidstakerne som er positive til 6-timers dagen *uten* lønnskompensasjon enn i de to andre yrkesgruppene. Dette gjelder både for kvinner og menn.

Det siste kan sees i sammenheng med flere forhold: For det første er lønnsnivået i gruppe C høyere enn i de andre gruppene. I den grad svarene på spørsmålet er basert på egen situasjon, er det ikke så overraskende at vi finner relativt sett flere med robuste preferanser blant dem med høyest inntekter. Fra den detaljerte analysen av datamaterialet fra intervjuundersøkelsen (se Ellingsæter, vedlegg 3) vet vi også at vi blant de kvinnelige arbeidstakerne i dette yrkessegmentet finner et høyt innslag av de sterkeste forsvarene av 6-timers dagen, unge småbarnsmødre i heltidsarbeid. Det er også en betydelig andel av småbarnsfedrene med lang utdanning som støtter 6-timers dagen. Disse mennene arbeider også i stor utstrekning innen yrker i dette yrkesgruppesegmentet.

Generelt sett er imidlertid menn mindre positive til 6-timers dagen enn kvinner innen alle tre yrkesgruppesegmentene, selv om kjønnsforskjellene er mindre markerte i yrkesgruppe C enn i gruppene A og B. Det er jevnt over en betydelig høyere andel mannlige yrkesdeltakere som er direkte negative enn andelen blant kvinnene, uansett yrkesgruppesegment og kompensasjonsgrad.

Tabell 2.7.a Holdninger til 6-timers dagen ved ulike alternativ for lønnskompensasjon, etter yrkesgruppe og kjønn

Yrkesgruppe	Prosent positive ved full komp.		Prosent positive ved delvis komp.		Prosent positive uten komp.		Antall arb.takere	
	M	K	M	K	M	K	M	K
04 Sykepleie	57	69	57	30	7	19	14	165
06 Pedagogisk arbeid	63	66	40	35	15	15	68	87
G1: Øvrige med teknisk hum. viten-skaplig arbeid	45	54	35	45	21	30	184	76
10 Off.adm. og forvaltn .	50	63	24	37	18	16	38	19
11 Bedrifts- og org.led .	30	54	24	33	30	50	87	24
20 Bokføring og kassaarb	59	53	50	33	27	28	22	36
G2: Annet ktr.arbeid (21, 29)	53	64	23	39	23	26	47	139
33 Handelsarb. detaljalg	46	66	31	25	23	23	78	106
G3: Annet handelsarb .	32	46	34	36	30	27	44	11
Primærnæringsarb. (40-44)	24	29	29	32	35	30	140	68
G4: Gruve- og sprengningsarb. (50-59), samt bygge og anleggsarb. (77-78-79)	61	(80)	25	(20)	11	(40)	167	5
G5: Annet transport og komm. arb.	47	58	30	17	22	8	95	12
G6: Post og telearb. (67-68)	72	54	22	34	11	34	18	35
75 Jern og metallarb	64	(80)	22	(0)	9	(0)	135	5
G7: Finmekanisk, elektro og grafisk arb. (74-75-80)	52	(50)	19	(33)	16	(17)	67	6
G8: Tekstil, tilskjæring, søm og skotøyarb., glass, næringsmiddelarb. samt tobakkarb. (7 0-7 2, 8 1,82,84)	78	77	33	39	7	10	27	31
G9: Smelteverk, kjemisk prosessarb., annet tilvirkningsarb. og div. arb. (73, 83, 85, 89)	64	82	18	27	11	9	28	11
G10: Pakkemaskin- og lagerarb (86,87,88)	68	61	31	28	12	22	68	18
G11: Siv. overvåkings- og tryggingsarb., militært arb. (90, A1-A3)	55	50	24	8	24	17	29	12
91 Hotell- og restaurantarb. husarb.	54	63	15	27	15	21	13	120
93 Vaktmester- og rengjøringsarb.	47	65	24	23	11	19	38	103
G12: Annet tjenesteytende arb. og uoppgitt (92, 94, 95, 96, 97, 98,99, x2)	64	61	36	30	36	16	11	56

Tabell 2.7. b Holdninger til 6-timers dagen ved ulike alternativ for lønnskompensasjon etter yrkesgruppesegment og kjønn. Prosent

Yrkesgruppesegment og kompensasjonsgrad	Positive		Negative		Vet ikke		Sum	
	M	K	M	K	M	K	M	K
A: full kompensasjon	53	65	34	26	13	9	100	100
delvis kompensasjon	28	31	61	58	11	11	100	100
uten kompensasjon	18	21	72	67	10	12	100	100
B: full kompensasjon	59	64	34	25	7	11	100	100
delvis kompensasjon	35	32	59	54	6	14	100	100
uten kompensasjon	18	21	76	67	6	12	100	100
C: full kompensasjon	48	50	44	37	8	13	100	100
delvis kompensasjon	27	33	63	52	10	15	100	100
uten kompensasjon	20	27	72	57	8	16	100	100

2.5.3 Kortere arbeidstid eller høyere lønn - hva velger den enkelte?

Det store flertallet av arbeidstakerne gir uttrykk for at de ikke ønsker noen forandring i den nåværende arbeidstiden ved de gitte lønnsattsene. Men hvordan vil arbeidstakere stille seg i helt konkret valg mellom høyere lønn eller kortere arbeidstid? Tabell 2.8.a gir svarfordelingen etter yrkesgruppe og kjønn på spørsmålet som er ment å ta vare på denne preferanseavveiningen.

Totalt sett er det en noe større andel som foretrekker høyere lønn framfor redusert arbeidstid enn omvendt, både av kvinnelige og mannlige arbeidstakere. Preferansene i retning av økt lønn er sterkere for kvinner enn for menn.

Utslagene på yrkesgruppenivå er mindre entydige. Det er relativt mange av yrkesgruppene hvor svarfordelingen etter kjønn er temmelig lik. Det er også noen yrkesgrupper hvor det er en høyere andel menn som ønsker arbeidstidsforkorting framfor lønnsøkning, og hvor hovedtyngden i kvinnes preferanser går i motsatt retning. Flere av kvinneyrkene med høyt innslag av deltidsarbeid faller i denne gruppen. Dette mønsteret blir mer markert om vi ser på svarfordelingen etter den tredelte «segmentinndelingen» i yrkesgruppe A, B og C (tabell 2.8.b).

I yrkesgruppesegmentene B og C er det ubetydelige forskjeller mellom kvinnelige og mannlige arbeidstakere, og preferanseavveiningen er sammenfallende for begge yrkesgruppesegmentene: Omtrent halvparten av arbeidstakere av begge kjønn gir uttrykk for at de vil foretrekke en lønnsøkning på 5 pst. framfor en reduksjon av den ukentlige arbeidstiden på 2 timer. Andelen med motsatte preferanser er noe lavere, mens andelen som ikke har gjort seg opp en mening ligger på omlag 7 pst. for begge kjønn.

Arbeidstakere i «kvinneyrkessegmentet», yrkesgruppe A, skiller seg igjen ut med å ha mer markerte preferanseforskjeller etter kjønn enn arbeidstakerne innen de to andre segmentene. Innen yrkesgruppe A går de kvinnelige arbeidstakernes preferanser sterkere i retning av økt lønn framfor kortere arbeidstid, enn for kvinnelige arbeidstakere i de to andre yrkesgruppesegmentene.

Mannlige arbeidstakere i yrkesgruppe A skiller seg også ut. Sammenliknet såvel med kvinnelige arbeidstakere i samme yrkesgruppe, som med arbeidstakere i øvrige yrkesgrupper, har de mindre sterke preferanser for lønnsøkning og sterkere preferanser for arbeidstidsforkortinger. Vi kan altså igjen snakke om at de (forholdsvis få) mannlige arbeidstakerne i dette yrkesgruppesegmentet gir uttrykk for mer «typisk kvinnelige» preferanser enn kvinnene selv.

Alt i alt viser svarfordelingene på de tre spørsmålsettene at holdninger og preferanser i forhold til arbeidstidsforkortinger i *noen grad* kan sees i sammenheng med egen arbeidssituasjon. Det er kvinnelige arbeidstakere med kort arbeidstid (for en stor grad også med lav timelønn) som mest markert gir uttrykk for at de ønsker en økning av arbeidstiden. Dette peker i retning av at det

ligger et potensiale for en økning av gjennomsnittlig arbeidstid innen denne gruppen, såvel ved normerte som ved fleksible arbeidstidsendringer. Analysen viser imidlertid også at blant de arbeidstakerne som i dag arbeider *utenfor* de typiske deltidsyrkene, er det innen de fleste yrkesgruppene høyst delte oppfatninger om kortere ukentlig arbeidstid bør foretrekkes framfor høyere lønn eller om det er inntektsøkninger som bør foretrekkes.

Tabell 2.8.a Preferanser i forholdet økt inntekt/reduisert arbeidstid etter yrkesgruppe og kjønn. Prosent

Yrkesgruppe		Foretrekker 5 pst. høyere lønn		Foretrekker 2 t. reduksjon av arbeidstid		Antall besvarte spørsmål	
		M	K	M	K	M	K
04	Sykepleie arbeid	15	59	77	35	13	152
06	Pedagogisk arbeid .	37	47	60	44	62	77
G1:	Øvrige med teknisk hum. vitenskaplig arbeid	40	48	56	48	159	62
10	Off.adm. og forvaltning	46	22	49	67	37	18
11	Bedrifts- og org.led	46	40	44	55	63	20
20	Bokføring og kassaarb .	48	50	52	40	21	30
G2:	Annet ktr.arbeid (21, 29)	47	53	47	43	45	168
33	Handelsarb. detaljalg	55	53	37	38	67	81
G3:	Annet handelsarb .	39	(50)	57	(50)	23	4
	Primærnæringsarb. (40-44)	55	(83)	23	(0)	22	6
G4:	Gruve- og sprengningsarb. (50-59), samt bygge og anleggsarb. (77-78-79)	58	(80)	30	(20)	125	5
G5:	Annet transport og komm. arb	63	70	29	30	82	10
G6:	Post og telearb. (67-68)	65	45	24	48	17	29
75	Jern og metallarb .	57	(40)	43	(60)	122	5
G7:	Finmekanisk, elektro og grafisk arb. 74-75-80)	56	(40)	41	(40)	61	5
G8:	Tekstil, tilskjæring, søm, og skotøyarb., glass, næringsmiddelarb. samt tobakkarb. (70-72, 81,82,84)	67	36	25	54	24	22
G9:	Smelteverk, kjemisk prosessarb., annet tilvirkningsarb. og div. arb. (73, 83, 85, 89)	61	55	32	36	28	11
G10:	Pakkemaskin- og lagerarb. , (86, 87, 88)	30	60	61	27	61	15
G11:	Siv. overvåkings- og tryggings-arb., militært arb. (90, A1-A3)	58	(100)	42	(0)	26	4
91	Hotell- og restaurantarb. husarb .	62	51	15	36	13	92
93	Vaktmester- og rengjøringsarb .	46	70	46	20	37	76
G12:	Annet tjenesteytende arb. og uoppgitt (92, 94, 95, 96, 97, 98,99, x2)	(33)	67	(33)	25	6	36

Tabell 2.8.b Preferanser i forholdet økt inntekt/reduisert arbeidstid etter yrkesgruppeselement og kjønn. Prosent

Yrkesgruppeselement	Foretrekker høyere 5 pst. 2 inntekt		Foretrekker 2 timer reduksjon av arb.tiden		Vet ikke		Total	
	M	K	M	K	M	K	M	K
	A	40	58	46	35	10	8	100
B	51	48	43	43	6	9	100	100
C	50	50	43	44	7	6	100	100
Totalt	49	54	43	39	7	8	100	100

Undervedlegg 1**Klassifisering modifisert 2-siffernivå inndeling, del 2**

Yrkesgruppeinndeling, del 2		NYK - to-siffernivå, kode:	
		Versjon benyttet ved Folketellingen 1980	
04:	Sykepleiearbeid og annet pleiearbeid	04	Sykepleie- og annet pleiearbeid
06:	Pedagogisk arbeid	06	Pedagogisk arbeid
G1:	Øvrig med teknisk, humanistisk, vitenskapelig arbeid, omfatter	00	Teknisk arbeid
		01	Kjemiker- og fysikerarbeid
		02	Biologisk arbeid
		03	Medisinsk arbeid
		05	Annet syke- og helsevernarbeid
		07	Religiøst arbeid
		08	Juridisk arbeid
		09	Kunstnerisk og litterært arbeid
		0X	Annet arbeid innen 0
10:	Offentlig administrasjons- og forvaltningsarbeid	10	Offentlig administrasjons- og forvaltningsarbeid
11:	Bedrifts- og organisasjonsledelse	11	Bedrifts- og organisasjonsledelse
20:	Bokførings- og kassearbeid	20	Bokførings- og kassearbeid
G2:	Annet kontorarbeid, omfatter	21	Stenografi- og maskinskrivningsarbeid
		29	Annet kontorarbeid
33:	Handelsarbeid, detalj salg	33	Handelsarbeid fra kontor, og detaljhandelsarbeid
G3:	Annet handelsarbeid, omfatter	30	Grossister og detaljister
		31	Salg av fast eiendom, tjenester, verdipapirer, forsikringer brukte ting m.m.
		32	Handelsreisende og agenturarbeid
4-:	Primærnæringsarbeid, omfatter	40	Arbeidsledelse i jord- og skogbruk
		41	Jordbruksarbeid, dyrerøkt
		42	Viltstell og jakt
		43	Fiske- og fangstarbeid
		44	Skogsarbeid
G4:	Grave- og sprengningsarbeid, samt bygge- og anleggsarbeid, omfatter	50	Gruve- og sprengningsarbeid
		51	Brønnborings- og diamantboringsarbeid
		52	Oppredningsarbeid
		53	Olje- og gassutvinningsarbeid
		59	Annet gruve- og sprengningsarbeid
		77	Trearbeid
		78	Malings- og bygningstapetseringsarbeid
		79	Annet bygge- og anleggsarbeid

Yrkesgruppeinndeling, del 2	NYK - to-siffernivå, kode:
G5: Annet transport- og kommunikasjonsarbeid, omfatter	60 Skipsbefalararbeid
	61 Dekks- og maskinmannskapsarbeid
	62 Luftrafikkarbeid
	63 Lokomotivarbeid
	64 Vegtrafikkarbeid
	66 Trafikkledelse
	69 Annet transport- og kommunikasjonsarbeid
G6: Post- og telearbeid, omfatter	67 Post- og telekommunikasjonsarbeid
	68 Postalt og annet budarbeid
75: Jern- og metallarbeid	75 Jern- og metallvarearbeid
G7: Finmekanisk, elektro- og grafisk arbeid, omfatter	74 Finmekanisk arbeid
	76 Elektroarbeid
	80 Grafisk arbeid
G8: Tekstil, tilskjæring, søm- og skotøyarbeid, samt glass, næringsmiddel- og tobakksarbeid, omfatter	70 Tekstilarbeid
	71 Tilskjærings- og sømarbeid
	72 Skotøy- og lærvarearbeid
	81 Glass-, keramikk- og teglarbeid
	82 Næringsmiddelarbeid
	84 Tobakkarbeid
G9: Smelteverk, kjemisk prosessarbeid, annet tilvirkningsarbeid og diverse arbeid, omfatter	73 Smelteverk-, metallverk- og støperiarbeid
	83 Kjemisk prosessarbeid, treforedlings- og papirarbeid
	85 Annet tilvirkningsarbeid
	89 Diverse arbeid
G10: Pakke-, maskin- og lagerarbeid, omfatter	86 Pakke- og emballeringsarbeid
	87 Maskin- og motordrift
	88 Laste, losse- og lagerarbeid
G11: Sivilt overvåkings- og tryggingsarbeid, militært arbeid, omfatter	90 Sivilt overvåkings- og tryggingsarbeid
	A. Militært arbeid
91: Hotell- og restaurantarbeid, husarbeid	91 Hotell- og restaurantarbeid, husarbeid
93: Vaktmester- og rengjøringsarbeid	93 Vaktmester- og rengjøringsarbeid
G12: Annet tjenesteytende og uoppgitt arbeid, omfatter	92 Serveringsarbeid
	94 Hygiene og skjønnhetspleie
	95 Vaske-, rense- og strykearbeid
	96 Sport og idrett
	97 Fotografarbeid
	98 Begravelsesservice
	99 Annet servicearbeid
	X2 Personer med ikke-identifiserbare yrker og ikke oppgitte yrker

Litteratur

Ellingsæter, Anne Lise (1987): "Ulikhet i arbeidstidsmønstre". Vedlegg 2 til *Arbeidstidsutvalgets utredning*. NOU 1987: 9 B

Gustafsson, Siv og Petra Lantz (1985): *Arbete och löner. Ekonomiska teorier och fakta kring skillnader mellan kvinnor och män*. IUI og Arbetslivscentrum, Stockholm.

Jonung, Christina (1983): «Patterns of Occupational Segregation by Sex in the Labor Market», Report 1983:89, University of Lund, Lund, Sweden, also in Schmid, G.(ed.): *Discrimination and Equalization in the Labor Market: Employment Policies for Women in Selected Countries*, Wissenschaftszentrum, Berlin, 1984.

OECD (1984): *Women and their Integration in the Economy*, Working Party on the Role of Women in the Economy, OECD MAS/WP6 (84)5.

Skrede, Kari (1984): *Occupational and Industrial Distribution in the ECE Region, Part I and II* (Papers prepared as consultant to Economic Commission for Europe, UN, Geneva (ECE/SEM 6/R4) 1984.

Skrede, Kari og Kristin Tornes (red) (1986): *Kan vi planlegge oss til likestilling i år 2010?* Universitetsforlaget, Oslo.

Statistiske analyser nr. 51 (1983): *Sosialt Utsyn 1983*. Statistisk Sentralbyrå, Oslo.

"Synspunkt-spalten" i *Bergens Tidende*, juli 1987.
Også trykt i *Bergens Tidendes* årbok for 1987.

Illusjoner om fruktbarheten

«Barn er på moten» står det med store overskrifter i avisen. Fødselstallet i Norge er økende, og perioden med ett barn pr. familie ser ut til å være over. En vis person har visstnok en gang sagt at det finnes tre former for løgn: Svart løgn, hvit løgn og statistikk. Det er lett å la seg lure av statistikk, og journalisten er i godt selskap. Avis etter avis har i vår forkynt at fruktbarheten i Norge nå er på full fart oppover igjen. Det rapporteres om overfylte fødeavdelinger, og mødre og barn blir sendt hjem etter et minimum av liggedager.

Fallgruven består i forvekslingen av fødetall og fruktbarhet. Antall fødte barn i et bestemt år er et svært dårlig mål for fruktbarhetsnivået. Derimot vil det beregnede fruktbarhetstallet gi en pekepinn om fruktbarhetsnivået i dette året, Det forteller hvor mange barn hver kvinne i gjennomsnitt vil få, hvis fødselsmønstret over livsløpet holder seg stabilt slik det var for kvinner i ulike aldersgrupper i dette året. Fødselstallet i ett bestemt år avhenger imidlertid ikke bare av fruktbarhetsnivået for kvinner i ulike aldersgrupper. Det avhenger også i meget høy grad av hvor mange kvinner det er i de mest fødeaktuelle aldersgruppene.

Årsaken til økningen i fødselstallene etter 1983, ligger først og fremst i at jentene i de store barnekullene fra 1960-tallet nå er begynt å komme opp i de mest fødeaktive aldersgruppene. Økningen i fruktbarheten er foreløpig en ren illusjon. Tallenes tale fra Statistisk sentralbyrå er ganske klar: Fruktbarhetsnivået lå stabilt på om lag 1,7 barn pr. kvinne i første halvpart av 1980-tallet. Så langt det er mulig å følge utviklingen i 1986 og 1987 er det lite som tyder på dramatiske endringer i denne trenden.

Økningen i fødselstallene burde ikke komme som en overraskelse på planleggerne. Beregningene i innstillingen fra Befolkningsutvalget i 1984, viser jo nettopp at en stabil fruktbarhet på 1,7 f.o.m. 1981 vil gi en forbigående økning i fødselstallene fra 1984 til et stykke ut i 1990-årene. Antallet barn i førskolealder vil være økende til langt ut i 1990-årene.

Heller ikke burde de overfylte fødeavdelingene i Oslo, Akershus og Bergen komme som en stor overraskelse. De illustrerer en annen side av den aktuelle befolkningsutviklingen: At en stadig større andel av de unge kvinnene bor i sentrale strøk av landet. Det må også være tillatt å minne om at det på 1970-tallet skjedde en sterk sentralisering av barselavdelingene i de fleste fylkene. Små fødestuer og fødeavdelinger ved små sykehus ble lagt ned. Begrunnelsen var det som er blitt kalt verstefallstenkningen i fødselsomsorgen: Målene var at fødslene skulle skje i mest mulig betryggende former og at fødesengkapasiteten ikke skulle være større enn nødvendig. Barselkvinnenes ønsker om å kunne føde så nær hjemmet som mulig, telte lite i denne sammenhengen.

Det er i stor grad barselkvinner og barna deres som har båret kostnadene ved sentraliseringen av fødekapasiteten. Norge har et høyt antall drosjefødsler. Det er også mødre og barn som står lettest til for hogg, når det viser seg at den nedslankete fødekapasiteten nå er blitt i minste laget flere steder. Verstefallstenkningen i barselomsorgen syntes behagelig fjern da den reduserte liggetiden ble introdusert som botemidlet for de overfylte fødeavdelingene. «En fødsel er jo en høyst naturlig begivenhet og det vil jo helst gå godt.»

Hvilke lærdommer kan vi så trekke av dette: Det er lett å la seg lure av statistikk, det er vanskelig å planlegge, og det er brukerne som får svi når noe går galt i planleggingen. Men også at det er all mulig grunn til å følge nøye med i fruktbarhetsnivået. Ikke fordi det i seg selv kan eller bør påvirkes, men fordi befolkningsutviklingen har mange konsekvenser som ikke alltid ligger like åpent i dagen. I Frankrike er regjeringen pålagt en årlig redegjørelse om befolkningsutviklingen i nasjonalforsamlingen. Kanskje noe å tenke på også i Norge?

Bok og bibliotek: Tidsskrift for biblioteker og bokvenner, 1-2 1998.

Nærbiblioteket i sentrum

Biblioteket og framtida – et spennende spørsmål. Men også litt provoserende: Må bibliotekene forandres? Er de i krise: har vi sviktet? Når besøkte du selv et bibliotek sist utenom fagbibliotekene? Hva betyr biblioteket for deg?

Biblioteket – et ord med gode assosiasjoner: Hvor finnes det ellers både trygghet og spenning, tilhørighet og utferdsmuligheter. Minnene dukker frem om folkeboksamlinga i den vestlandske oppvekstbygda, de låste skapene bak skoleboksamlinga med slitte, snusbrune eller mørkegrønne biblioteksbind. Men skinnet bedro – hvilken verden av opplevelser for en leselysten tenåring skjulte seg ikke bak det ytterst beskjedne ytre i boksamlinga, som ble åpnet en ettermiddag en gang i uka.

Og seinere nye møter – med større bibliotek – gjenkjennelsens glede over de store valgmulighetene, roen og tryggheten ved alltid å bli godt mottatt, uansett lange fravær og selv med overskredete innleveringsfrister. Biblioteket – som en kjær gammel tante med ungdommelig sinn – alltid parat til å tilgi og alltid med nye spennende ting i forklelommen. Framfor alt er min visjon for biblioteket i framtida et dypt og inderlig ønske om å kunne bevare akkurat dette forholdet.

Dypfølt og ekte – javisst, men kanskje også egoistisk og svikefullt og ikke nok i seg selv. Tante kan kanskje ikke leve bare på gode minner og varme tanker. Hvordan står det egentlig til med henne?

Bibliotekene – ved et veiskille?

Om ikke kulturstatistikken forteller om et bibliotekvesen i krise, tyder den ihvertfall på at dagens etterspørsel og bruk av bibliotekene ikke står i forhold til de forventninger som ble lagt til grunn for 70-tallets satsing. *Antall utlån* økte totalt fra 15,1 millioner i 1975 til vel 18,6 i 1985, langt mindre enn veksten i antall bind. Det siste året i denne ti-årsperioden stagnerte også totalt antall utlån.

I kalkulatorøkonomiens og mentometrenes tidsalder er ikke dette et godt tegn, det betyr økte utgifter bak hvert utlån. Og *det* betyr igjen sårbarhet og utsatthet for bevilgningene. Familiens kjærlighet er kanskje ikke lenger nok for å holde gamle tante frisk og levende. Det blir nødvendig også å bekrefte båndene og verdien ved besøk. Kanskje er det nettopp nødvendig å legge strategier for bibliotekene i en større sammenheng – nettopp for å bevare det som i min visjon er kjernen – det levende og stadig voksende bibliotek.

Hvilke visjoner og hvilke strategier?

Om vi tillater oss å låne fra næringslivets og markedsføringens språk, og trekker analogien til bedriften som aner en krise og sviktende salg, er det to typer strategier og tankerekker vi kan ta fatt i.

Den ene er en *produktutviklingsstrategi* – hva kan vi gjøre med produktet? Hvordan vil et endret produktspekter påvirke markedssjansene? Eller med andre: Hva kan vi gjøre med biblioteket – og finnes brukerne av de nye bibliotekene? Den andre er en *salgs- og markedsføringsstrategi*. I denne tankerekken er utgangspunktet at produktet er godt som det er. Vi har vært for lite dyktige (eller brukt for lite ressurser) til å finne fram til *brukerne* av bibliotekene, og til å skape en solid basis i markedet. I denne strategien blir spørsmålene: *Hvem* kan bli framtidens bibliotekbrukere? Trenger lokalsamfunnene bibliotekene?

I markedsføringens verden blir svaret sjelden å velge en enten/eller strategi. Valget av strategi vil vel oftest ligge i et godt *blandingsforhold* mellom strategiene. Kanskje er det også slik for bibliotekene? Hvordan passer disse veiene med det vi ellers vet om framtida?

Teknologiske nyvinninger økt tilgjengelighet og desentralisert distribusjon?

Teknologisk sett er mulighetene for et omfattende hamskifte i høy grad tilstede. Informasjonsteknologien og de moderne distribusjonssystemene har allerede endret fagbibliotekene. Mulighetenes marked åpner seg også for folkebibliotekene. Mens forrige ti-års visjon var biblioteket som et sted å være, kan biblioteket i informasjonsteknologiens visjon bli et sted vi ikke behøver å oppsøke for å få utført bibliotektenester. *Valgmulighetene og tilgjengeligheten* vil kunne bli helt andre enn hva de er i dag. Gjennom samarbeidsnettverk mellom flere bibliotek, etablering av felleskataloger og felles distribusjonssystem, kan brukernes valgmuligheter mangedobles, og ikke som tidligere begrenses av antall bind, hyllemetre og fysisk plass i det lokale biblioteket.

Det vil heller ikke være nødvendig å oppsøke biblioteket for å bli kjent med valgmulighetene og for å låne bøkene. Informasjon om valgmulighetene og bestilling av bøker kan skje over terminaler tilknyttet i datanettet – fra brukernes egne stuer eller over terminaler plassert på strategiske og lett tilgjengelige brukersteder, som f.eks. skoler, bank, post eller dagligvareforretninger.

Den logiske konsekvens av et fleksibelt bestillingssystem er et like fleksibelt distribusjonssystem. Like unødvendig som det kan bli å oppsøke biblioteket for bestillinger, like naturlig kan det også bli å få bøkene, eller platene eller videofilmen sendt direkte hjem, med egen postkasse som mottakstedet. For den saks skyld, i informasjonsteknologiens verden vil det heller ikke være nødvendig å få boka fysisk hjem. Det er et fullt tenkelig alternativ at ikke bare katalogene, men også bøkene i sin helhet blir lagt inn i databaser, slik at de også kan leses via fjernsynsskjermen. Rent og hygienisk, med mindre slitasje og lavere risiko for eselører og fettflekker, men unektelig litt mer upraktisk når det skal leses på senga.

Voksende kompetanse og behov for etterutdanning

I et teknologisk perspektiv er utviklingsmulighetene legio – men er dette svaret også fra et brukersynspunkt? Vil den jevne bibliotekbruker være interessert i og ha behov for slike tjenester?

I noen grad er svaret trolig ja: Utdanningsnivået i befolkningen har vært sterk økende. Innsikt og erfaring med bruk av data har endret seg. Nye generasjoner av bibliotekbrukere vil være fortrolige med å trykke på taster og bruke databaser. De vil også ha behov for det: Samtidig som utdanningsnivået øker, øker også behovet for livslang utdanning. Analyser og strategier for morgendagens næringsliv og markeder understreker behovet for omstillingsvillig arbeidskraft. Vi må satse på, og være forberedt på å omskolere oss og etterutdanne oss over hele vårt yrkesaktive liv, ikke bare i hektiske ungdomsår. Mye av denne utdanningsvirksomheten bør kunne foregå desentralisert – med de lokale bibliotekene som kompetansesentra, med en flytende grense mellom fagbiblioteket og folkebiblioteket.

Men produktutviklingstrategien skaper neppe alene en ny giv for framtidens nærbibliotek. Ikke fordi teknologiske nyvinninger med økt tilgjengelighet, desentralisert bestilling og distribusjon ikke er goder – isolert sett. Men disse godene gjør også den lokale boksamlinga mer utsatt. Det eksisterer utvilsomt et kostnadmessig spenningsfelt mellom teknologiens utviklingsmuligheter og kostnadene ved å opprettholde de små enhetene: Knutepunktet kan ligge et annet sted enn i det lokale biblioteket.

Uten at vi også bevisst satser på andre, supplerende tiltak og tjenestetilbud for å beholde det lokale biblioteket – kan teknologistrategien derfor lett bli begynnelsen til slutten for vår kjære gamle tante. Om vi ønsker å bevare biblioteket som et sted å være og et sted å oppsøke, må vi også sette bibliotekene inn i en mer målrettet sosial strategi. I denne strategien er det ikke først og fremst spørsmål om å forandre bibliotekene, men om å sette spørsmålet om framtidens møtesteder i sammenheng med det vi vet, og det vi ønsker for framtidens sosiale liv. Hvor ligger kundepotensiålet for framtidens bibliotek – hvem vil ha tid til og behov for å oppsøke møtestedene? Kan lokalsamfunnene mobiliseres for bibliotekene eller omvendt?

Mer fritid – eller mindre?

Å besøke biblioteket skal en gjøre av glede og ikke av plikt. Potensialet for økte besøksfrekvenser finnes først og fremst i de gruppene som har mest fritid. I dagens tidsbruksmønster er det de eldste og de yngste. Det er grunn til å regne med at disse tendensene vil forsterkes i framtida.

Kvantitativt sett er potensialet for økte besøkstall absolutt tilstede – først og fremst i den eldre delen av befolkningen. Hovedtrekkene for befolkningsutviklingen er velkjente: Vi har vært inne i en periode med sterk vekst i antall eldre. Etter århundreskiftet vil vi få en ny og forsterket vekst i pensjonistbefolkningen, etterhvert som etterkrigstidas store barnekull blir ferdige med sitt yrkesaktive liv.

I dagens mediabilde er vi best kjent med de *sosialpolitiske* utfordringene som eldrebølgen fører med seg: Dramatiske analyser av omsorgs- og hjelpebehov og av et økende utgiftspres på folketrygdens økonomi. Det er ingen grunn til å redusere de sosiale utfordringene som samfunnet står overfor. Men det er i høy grad grunn til å nyansere bildet av den avfeldige og hjelpetrengende pensjonist. Allerede ved dagens pensjons- og levealder utgjør pensjonistårene en lang periode av livsløpet. Ved 67 års alder har gjennomsnittsmannen 13 års forventet gjenstående levetid, og gjennomsnittskvinnen nesten 17 år. De kan også forvente å være selvhjulpne store deler av disse årene. Allerede i dag har mange pensjonister et høyt aktivitetsnivå.

Dernest må vi ta med i bildet at også disse tendensene etter alt å dømme vil forsterkes i årene fremover. Framtidas pensjonister kommer fra årskull som vil ha et stadig bedre utgangspunkt for pensjonisttilværelsen. De vil ha stigende utdanningsnivå og sannsynligvis være friskere og mindre preget av fysisk slit enn dagens pensjonister. Økonomisk sett vil de også ha et gunstigere utgangspunkt – med flere opptjeningsår i Folketrygden. Mange vil også ha sikret seg med private pensjonsordninger. De vil gå inn i pensjonsalderen med ønske å holde seg i form, fysisk og psykisk. Gruppen yngre eldre vil i økende grad bli en gruppe med stort potensiale for et utadvendt liv, med behov for varierte møtesteder og med tid til å bruke dem.

Eldrebølgen – en kulturpolitisk utfordring

Det er langt fra sikkert at morgendagens pensjonister vil strømme til bibliotekene. Bibliotekene alene kan neppe fylle behovet for møtesteder. Men i et variert bilde har også bibliotekene sin plass. Eldrebølgen representerer ikke bare en sosialpolitisk utfordring, den representerer også en kulturpolitisk mulighet til å pusse støvet av og realisere 70-tallets visjoner om kulturelle flerbrukshus.

Nettopp de kommende pensjonistgenerasjonene har gode forutsetninger for å kunne bli aktive brukere av sosiale og kulturelle flerbrukshus. I slike hus kan bibliotekene få sin plass – sammen med cafeen hvor det er mulig å få en matbit, helsestudio med treningsmuligheter, teatersal og foreningslokaler, eller andre aktiviteter som ligger godt til rette utfra lokale forutsetninger.

To spørsmål melder seg: Hva med andre brukere og hva med kostnadene – er det tenkelig at alle kommuner og småsentra i offentlig regi kan satse så bredt?

Å satse bevisst på de eldre som brukergruppe er ikke det samme som å gjøre flerbrukshusene til nye eldresentra. Er tilbudet variert nok vil også andre brukergrupper melde seg. Men det er først og fremst blant de eldre at lokal-samfunnet i framtida vil finne de tidsressurser og organisasjonsressurser som kan realisere det aktivitetspotensialet som er en forutsetning for slike hus.

Dyrt? Å bygge, men ikke nødvendigvis å drive. Det er nettopp i slike rammer at den mye omtalte blandingstragien offentlig/privat kan finne lokale former og lokale ideer. Kanskje ligger det også i slike ideer store sosialpolitiske gevinster. Nettopp i forhold til de store utfordringene i omsorgsbehov og hjelpebehov og fraflyttingsspøkelser, kan det lokale kulturhuset gi muligheter for effektive og fruktbare motstrategier: Hold deg ung – bruk biblioteket og del gledene med dine venner!

Innledning ved NORAS-seminar.
Konferanserapport, NORAS (nå NFR), Oslo, 1988.

Likestillingsforskning i velferdsstatsperspektiv – Innfallsvinkler og forskningsoppgaver

Innledning ved Kari Skrede

Dette seminaret er ikke det første seminaret hvor velferdsstat og kvinner - og likestillingsspørsmål har vært diskutert sammen. I invitasjonsbrevet til seminaret pekte vi på det faktum at velferdsstat, fordeling, makt og kjønnstruktur har vært sentrale felt i kvinneforskningen, både i Norge og i de andre nordiske land. Slik sett er det kanskje ikke nødvendig å grunngi hvorfor vi mente at det ville være fruktbart å diskutere likestillingsforskning og velferdsstatsforskning sammen under en felles paraply. Jeg tror likevel at det er nyttig å se nærmere på en del felles kjennetegn ved begrepene likestilling og velferdsstat. På den måten kan vi bidra til å klargjøre hvorfor likestillingsforskningen og velferdsstatsforskningen har klare tematiske skjæringsfelt som gjør det både fruktbart og nødvendig med et nært samarbeid. Gjennom denne innledningen ønsker jeg også å trekke opp noen perspektiver for den diskusjonen som vi skal ha i de senere sesjonene her på seminaret:

- Et felles kjennetegn mellom likestilling og velferdsstat er at de begge er *mål for offentlig politikk* og dermed saker som står på den politiske dagsorden.
- Som politiske mål bygger de også på et *ideologisk fundament*. Disse fundamentene er ikke identiske, men de er betydelig beslektet, i den forstand at de begge er inspirert av felles kilder. En viktig felles rot går tilbake til opplysningstida og den franske revolusjonens idealer om frihet, likhet og brorskap. Ideologiene er utviklet videre, tildels i ulike retninger, men slektskapet er der.

- Som politiske mål har de også *et annet felles* kjennetegn i det at de ikke er utviklet en gang for alle, men er i bevegelse, i takt med og som del av samfunnsendringen. I sin ytterste konsekvens representerer målene noe uopnåelig - *en visjon og en utopi som vinker langt borte i det fjerne*. Men hva som oppfattes som et realistisk mål, og hva som oppfattes som utopi, har skiftet over tid.
- Men, samtidig, fordi målene er i bevegelse, og ambisjonene skifter underveis i denne balansegangen mellom det kortsiktige og oppnåelige og det langsiktige og utopien, får vi et tredje viktig sammenfall mellom likestilling og velferdsstat som samfunnsmessige begreper:

De må forstås og analyseres som *historiske, sosiale og politiske prosesser*. Her kommer våre oppgaver som forskere inn. I et forskningsmessig og anvendt perspektiv er det viktig å analysere disse prosessene. Det er på denne måten forskningen kan bidra til innsikt om mål, midler og konsekvenser, og ikke minst om betingelsene for endring. Jeg tror derfor at den beste måten å klargjøre hvorfor likestilling og velferdsstat er et fruktbart, felles forskningsfelt, er å gå nærmere inn i de prosessene som har skapt likestilling og velferdsstat som politiske mål. I det følgende skal jeg prøve å konkretisere en slik tilnærming.

I vår nære fortid kunne likestillingsprosessen og velferdsstatsutviklingen i stor grad sees som atskilte politiske arenaer. I dag er vi kommet dit at dette ikke går lenger. Vi er kommet til et skjæringsfelt hvor prosessene må forholde seg til hverandre, og hvor det er nødvendig å drøfte de politiske målene i sammenheng. Om likestilling og velferdsstat begge skal eksistere som mål, er det nødvendig å se avhengighet og mulige målkonflikter mellom målområdene i sammenheng. Vi erkjenner i dag at en godt utbygd velferdsstat er en nødvendig forutsetning for å realisere likestilling mellom kjønnene. På den andre siden er det nødvendig å innse at en klargjøring av velferdsstatens utgangspunkt og målsettinger også krever et bevisst forhold til likestillingsmålsettingene. Dette skjæringsfeltet betyr at forskningsoppgaver og forskningsinteresser må sees i sammenheng.

Fra min side er dette innlegget ikke en ferdig bearbeidet analyse. Jeg kommer til å være meget overfladisk i prosessbeskrivelsene. Jeg vil også understreke at jeg her snakker med referanse til utviklingen i Norge. Jeg har ikke våget meg på en beskrivelse av en felles utvikling i nordisk perspektiv. Det er betydelig variasjon mellom de nordiske landene, men det er også mange likhetspunkter. Disse særtrekk og fellestrekk skal vi komme nærmere tilbake til i diskusjonen på seminaret. Forhåpentligvis vil denne diskusjonen også gi hver enkelt av oss utvidete perspektiv på utviklingen i våre respektive land.

Likestillingsprosessen

I programnotatet for likestillingsprogrammet har vi pekt på at utviklingen fram mot likestilling mellom kjønnene kan sees som en prosess i flere faser og ledd:

I. I den første fasen dreier det seg om å gi kvinner mulighet til deltakelse på områder som tradisjonelt har vært mannsdominerte, framfor alt mulighet til deltakelse i lønnet arbeid og i politiske beslutningsorganer. Det dreier seg med andre ord om å etablere *formell likestilling* som mål for offentlig politikk på ulike offentlige arenaer.

Det har vært mange skritt på veien fram mot å definere formell likestilling som et mål i offentlig politikk. I en tidlig fase dreide det seg om *rett til adgang*; dvs. at det ikke skulle være formelle barrierer eller regler som holdt kvinnene utenfor. I neste fase ble målene definert mer aktivt, det ble en oppgave for det offentlige å *integre kvinner* på arenaene gjennom ulike virkemidler og tiltak. Den beste indikator på hvor langt en er kommet i bearbeidelsen av likestillingsbegrepet, ligger trolig i hvordan målet er utformet i forhold til *gifte* kvinners situasjon, og hvordan kvinners mulighet til deltakelse i lønnet arbeid blir utformet i forhold til familieansvaret.

I Norge har vi kommet ganske langt i retning av å akseptere at kvinner *skal* og *bør* ha adgang når de selv ønsker det. Men fortsatt preges den offentlige debatten i Norge av at mange ser det som et mål for den offentlige politikken å opprettholde kvinners *valgfrihet* i forhold til lønnet arbeid. Speilbildet av dette kan også finnes i at kvinners interesser som arbeidstakere fortsatt ofte blir definert som mindre seriøse enn menns. Slik sett kan det ubetinget stilles spørsmål om hvor langt vi i Norge er kommet i likestillingens første fase, i og med at *tvetydigheten* og de doble forventingene fortsatt i noen grad er til stede i offentlig debatt. I den videre drøftingen skal jeg likevel la dette spørsmålet ligge.

II. Men å åpne adgang for kvinnene på ulike offentlige arenaer gjennom etablering av formell likestilling, er som kjent ikke det samme som *reell* likestilling. Om dette målet skal realiseres, må vi gjennomgå flere ledd i likestillingsprosessen. Reell likestilling innebærer også en omfordeling mellom kvinner og menn, både innenfor den offentlige og innenfor den private arenaen. På de offentlige arenaene må det bli lik fordeling av ressurser og posisjoner mellom kvinner og menn. For yrkeslivets vedkommende vil det innebære fravær av segregering og diskriminering og ingen ulikheter etter kjønn i arbeidstid, stillingsnivå og lønn. Dette målet innebærer også lik fordeling av kvinner og menn i beslutningsposisjoner, ikke bare på de politiske arenaene, men også i næringsliv og organisasjoner. Vi står svært langt fra dette målet i dag.

Men reell likestilling kan heller ikke realiseres uten en endring av arbeidsdelingen i privatsfæren. Det er en nødvendig betingelse for at kvinner og menn kan stille på lik fot i yrkeslivet, at det er en lik fordeling av ansvar, oppgaver og innsats på de usynlige områdene i hjem og dagligliv.

I programnotatet for likestillingsprogrammet peker vi på at likestillingsprosens status i dag kjennetegnes av at vi er kommet *lang* og *kort* på samme tid. Vi er kommet ganske langt med hensyn til å få akseptert formell likestilling.

Kvinneres deltakelse på offentlige arenaer har på få år endret seg dramatisk, og kvinners levekår har også gjennomgått betydelige endringer. Samtidig må vi også erkjenne at vi fortsatt står meget langt fra den reelle likestillingen.

I forskningsprogrammet "Forskning for likestilling" er vi opptatt av denne ubalansen. Programmet har et anvendt siktemål med hovedoppgave at forskningen skal bidra til å klargjøre *betingelser for endring mot* et samfunn med større grad av reell likestilling, så vel i privatsfæren som på offentlige arenaer. I et samfunn som fortsatt i stor grad er preget av den kjønnsmessige arbeidsdelingen, må utgangspunktet for forskningen være at kjønn er relevant, og forskningen må ha til oppgave å prøve å forstå på hvilken måte; individuelt, sosialt og funksjonelt. I de to hovedinnfallsvinklene for forskningsprogrammet: "*Kjønns sosialisering, utvikling av kjønnsidentitet og kjønnskultur*" og "*Konsekvenser av offentlig politikk*", har vi pekt på problemstillinger og forskningsoppgaver som vi mener vil være viktige i denne sammenhengen.

Det skulle vel være unødvendig å si at dagens status av likestillingsprosessen også har gitt oss en erkjennelse av at den reelle likestillingen – om den skal kunne realiseres -vil måtte innebære en dramatisk endring av dagens fordelingsstrukturer og en betydelig restrukturering av ansvars- og oppgavefordeling i dagens samfunn: Så og si en ny "kjønnsorden" i samfunnet. Ett av siktemålene med forskningen i programmet er at den også skal føre oss et skritt nærmere i å klarlegge hvilket *innhold* en slik ny "kjønnsordning" av samfunnet bør få.

I programnotatet har vi markert dette med den tredje innfallsvinkelen "*Likestilling, samfunnsendring og planlegging*". Vi peker der på at når betingelser for endringer er et sentralt siktemål for forskningsprogrammet, vil det innebære at forskningen også må ta opp de krav og konsekvenser som en utvikling fram mot et samfunn med likestilling reiser for offentlig politikk og samfunnsplanlegging i et lengre tidsperspektiv. Hvordan må samfunnsinstitusjonene endres og hvilke rammebetingelser må bygges inn i den offentlige politikken?

Ett av feltene hvor dette er nødvendig, er forholdet mellom likestillingspolitikk og reproduksjonspolitikk. I den tradisjonelle kjønnsmessige arbeidsdelingen er omsorgs- og reproduksjonsoppgavene kvinnes ansvar. I den "programmatisk" definisjonen av likestillingen er målet en jevnere fordeling av disse oppgavene mellom kvinner og menn. Men samtidig må det erkjennes at dette målet neppe vil kunne nås uten at det også blir en større innsats fra *samfunnets* side, enten i penge- eller tjenestemessig forstand. I programnotatet har vi pekt på at forholdet mellom likestilling og arbeidsdeling og forholdet mellom offentlig ansvar og privat ansvar i fordelingen av arbeidsoppgaver, er ett av de flytende gråsonefeltene hvor forskning kan bidra til å klargjøre *premisser og sammenhenger*. Det er nødvendig å drøfte denne arbeidsdelingen mellom offentlig og privat ansvar i forhold til dagens og morgendagens omsorgsbehov.

Jeg tror ikke det er nødvendig å gå mer i detaljer med hvorfor likestillingsprosessen nå har nådd et stadium hvor den møter velferdsstaten og velferdspolitikken i døra. Skal likestillingsprosessen komme videre, må den bli tatt alvorlig i velferds politikkenes reelle innhold, ikke bare i prinsipielle mål og symbolske besvergelseser.

Men en tilsvarende bevegelse gjelder også velferdsstatens utvikling. I det følgende skal jeg peke på noen utviklingstrekk som etter min mening illustrerer at velferdsstatens utvikling allerede har møtt om ikke likestillingen, så i hvert fall det kjønnsdelte samfunnet i døra.

Velferdsstatens utvikling

Jeg skal ikke her forsøke å gi meg inn på en historisk beskrivelse av velferdsstatens generelle utvikling. For enkelhets skyld skal jeg her begrense meg til noen hovedtrekk ved prosessen bak utvikling av den *institusjonaliserte velferdsstaten* - "den skandinaviske modellen" som den også blir kalt. Det er i denne utviklingsprosessen at kontaktpunktene med likestillingsprosessen melder seg. For ikke å bli misforstått, bør det imidlertid være nevnt at velferdsstatens faddere og røtter ikke utelukkende kommer fra de tidligere nevnte idealer fra den franske revolusjon. Både forsorgsstaten og Bismarck med sin videreutvikling av sosialforsikringstankegangen har gitt viktige bidrag til utviklingen av dagens velferdsstat.

Røft sett kan vi vel i Norge datere starttidspunktet for den institusjonaliserte velferdsstaten som politisk mål for offentlig politikk tilbake til midten/slutten av trettitallet. Det innebærer at velferdsstaten ble etablert som politisk mål for offentlig politikk betydelig tidligere enn likestilling mellom kjønnene. Det betyr ikke at likestillingsspørsmål og kvinners rettigheter ikke ble diskutert i den offentlige debatten, både i tretti-årene og tidligere. Men konfliktene var for store og støttespillerne for få. På trettitallet var ikke likestillingstankegangen i bredere forstand nådd fram til å bli et etablert mål for offentlig politikk.

Det er særlig i denne fasen av utviklingsprosessen, gjennom etableringen av generelle sosiale sikkerhetssystem at begreper som solidaritet, rettferdighet og trygghet har fått befestet sin plass i det ideologiske fundamentet for velferdsstaten. I Norge var det første viktige skrittet etableringen av alderstrygden i 1936. Alderstrygden var riktignok behovsprøvd, men skulle i prinsippet sikre den som ikke hadde andre inntekter eller formue et økonomisk sikkerhetsnett i alderdommen. I de tidlige etterkrigsårene kom flere tiltak som markerte en videreutvikling av velferdsstaten. Et relativt beskjedent tiltak økonomisk sett, men desto viktigere symbolsk sett, var innføringen av barnetrygden i 1946. Mest karakteristisk for denne perioden er likevel at ideene for velferdsstatens utvikling ble mer konkret knyttet til andre områder for offentlig politikk gjennom kopling både til den generelle økonomiske politikken, og til sektorområder som arbeidsmarkeds- og boligpolitikken.

I utgangspunktet var denne utviklingen av velferdsstaten tuftet trygt på familien, patriarkatet og kjønnsarbeidsdelingen. Målet for arbeidsmarkedspolitikken var å skaffe familieforsørgeren arbeid. Målet for den økonomiske politikken og for boligpolitikken var å gi familien grunnlag til å kunne leve av én inntekt. Det var også på denne tiden, i de tidlige etterkrigsårene, at konsumprisindeksen og "indeksfamilien" ble etablert som økonomisk barometer og evalueringsgrunnlag for lønns- og inntektsutvikling, økonomisk politikk m.v. Det som eksisterte av overføringsordninger og fordelingspolitikk (i skattesystemet) bygde trygt på forsørgermodellen. Vi kan si at det eksisterte en klar arbeidsdeling mellom familien og staten. Den økonomiske politikken bygde på en patriarkalsk/paternalistisk forsørgermodell. Statens hovedoppgave var å legge forholdene til rette for et rimelig utkomme for familien. Staten brydde seg ikke med fordelingen av økonomiske ressurser innad i familien og heller ikke med arbeidsdelingen, den ble tatt for gitt.

Utover i 1960-årene kom det flere offentlige tiltak som endret dette bildet. Ett viktig skritt i forhold til en mer manifest likestillingspolitikk var Stortingets vedtak om å gi ektefeller som begge hadde inntekt fra arbeid, adgang til særskilt likning av den ene arbeidsinntekten f.o.m. 1959.

Folketrygdens etablering i 1967 innebar en overgang til et universelt trygdesystem hvor rettighetsaspektet kom enda mer markert inn. Etableringen av folketrygden innebar også en overgang til et mer individorientert overførings-system, som innebar et *delvis* brudd med forsørgermodellen.

Utover mot slutten av sekstitallet begynte også prosessen som Helga Hernes har beskrevet som "*offentliggjøringen av reproduksjonen*". Et viktig tiltak var de ugifte mødrenes adgang til morstrygd (som senere også ble utvidet til å gjelde skilte og separerte forsørgere). Ett annet viktig trekk var endringene i skattesystemet i 1970 som markerte mer konkrete fordelingspolitiske tiltak overfor barnefamiliene, med overgang fra inntektsavhengige klassefradrag til faste, inntektsuavhengige overføringer i form av barnetrygd og forsørgerfradrag. Samlet sett innebar dette et mer markert offentlig ansvar for forsørgelse av barn. Barnas levekår ble satt på dagsordenen. Endringene av skattesystemet innebar jo som kjent også at mødrene fikk en mer synlig plass i overføringsstrukturen, ved at den forhøyede barnetrygden fortsatt ble overført til mødrene.

Ekspansjonen av velferdsstaten fortsatte i 1970-årene. I denne perioden var det en markert vekst i *tjenestesiden* av den offentlige sektor, samtidig med at overføringsordningene også vokste. Veksten i helse- og sosialtjenester innebar også i noen grad en offentliggjøring av oppgaver som tidligere i større grad ble gjort ulønnet i hjemmet, knyttet til kjønnsarbeidsdelingen.

Denne prosessen hadde flere effekter: Den skapte, som vi vet, lønnsarbeidsplasser for kvinner. Den sterke veksten i kvinnesyssetningen i Norge i 1970-årene var som kjent sterkt knyttet til den sterke veksten i offentlig tjeneste-

ying. På alle nivåer av velferdsstatsyrkene vokste kvinnesyssetningen, fra profesjonelle (som sykepleiere, førskolelærer og sosionomer) til semiprofesjonelle (barnehageassistenter og hjelpepleiere) til ufaglærte (hjemmehjelpere). Veksten i det lønnete arbeidet skjedde også i noen grad som direkte formalisering av arbeid som tidligere ble gjort ulønnet i hjemmet (ved avlønning av pårørende som hjemmehjelpere).

Ett viktig resultat av denne prosessen er den sterke rollen som den offentlige syssetningen spiller i det kjønnsdelte arbeidslivet. Dette er ikke spesielt for Norge. Det som var et norsk særtrekk var den meget raske ekspansjonen på syttitallet. I Norge er over halvparten av de yrkesaktive kvinnene ansatt i offentlig sektor. I alle de nordiske land utgjør kvinnene en høy andel av de offentlige ansatte, og i flere av landene arbeider flertallet av sysselsatte kvinner i offentlig sektor.

Proessen hadde også flere konsekvenser: Den sterke veksten i tjenestene var kostnadskrevende. Indirekte innebar den dermed også en *synliggjøring* av den økonomiske betydningen av det ulønnete arbeidet og økt forståelse av nødvendigheten av at disse oppgavene blir gjort. Dette ga også innsikt i grensene for velferdsstatens vekst og den sterke avhengigheten til det ulønnete arbeidet. Det ga forståelse av at det "offentliggjorte" arbeidet bare er toppen på isfjellet i forhold til det som skjer ulønnet og uformalisert. Velferdsstaten møtte kjønnsarbeidsdelingen i døra. Sagt med andre ord: Så vel offentlig som privat er kvinnene limet som holder velferdsstaten sammen, og velferdsstaten står på skuldrene til og er gratispassasjer på kjønnsarbeidsdelingen.

Men det var også andre trekk ved utviklingen som forsterket velferdsstatens betydning for kvinners levekår: Utbyggingen av trygdesystemet innebar også en forsterket overføring av forsørgelsesansvar fra familien til det offentlige. Her er det betydelig variasjon mellom de nordiske landene m.h.t. hvor langt de har gått i denne prosessen. Ett eksempel på dette er ordningen med overgangsstonad for enslige forsørgere som vi har i Norge. Denne stonaden sikrer kvinnene en minimumsstøtte over trygdebudsjettet hvis de som enslig forsørger med barn under ti år ønsker å være hjemme med barna. En tilsvarende mulighet til å velge å være hjemme så lenge finnes ikke i de andre nordiske land. Men samtidig virker støttereglene sammen med regelverket for avkorting av stonaden i forhold til inntekter fra lønnsarbeid, slik at overgangsstonaden i realiteten også blir en fattigdomsfelle. Kvinnene (for de enslige forsørgere som lever på overgangsstonad er nesten utelukkende kvinner) får i realiteten valget mellom enten å leve på overgangsstonadens trange rammer, eller å klare seg med egne inntekter fra lønnsarbeid.

Innen skatte- og trygdesystemet har vi også flere andre eksempler på at ordninger som skal tilgodese kvinner, fører dem til et tvetydig skjæringsfelt hvor offentlige ytelser blir behovsprøvd i forhold til inntekter fra lønnsarbeid. Spissformulert kan vi si at folketrygdens likebehandlingsregler (inklusive behovs-

prøving) anvendes ovenfor kvinner, der hvor trygden har overtatt forsørgeransvaret fra menn. På den andre siden kommer folketrygdens forsikringsprinsipp til anvendelse når det gjelder rettigheter knyttet til inntekter fra lønnsarbeid. Her stiller også kvinnene i en annen gruppe enn menn. Deres rettigheter som lønnstakere er gjennomgående lavere enn menns. Slik kan vi si at folketrygden har bidratt til å avlaste de forsørgerfunksjoner som er pålagt familien/mannen, samtidig som mennene fortsatt er de som tjener mest på folketrygden utformet som forsikringsordning.

Velferdspolitik og likestillingspolitikk – offentlig politikk i konflikt eller harmoni?

Samlet sett har velferdsstatens utvikling ført til det som Helga Hernes har kalt bevegelsene fra privat til offentlig avhengighet. Det er en nær tilknytning mellom kvinners levekår og velferdsstatens utvikling. Kvinner er blitt mer avhengige av velferdsstaten som konsumenter og klienter. Men samtidig er velferdsstaten også blitt mer synlig avhengig av kvinnene, som produsenter både av lønnet og ulønnet arbeid. Som arbeidsgiver står det offentlige med en sterk partsinteresse i forhold til kvinners lønnsarbeid. Denne partsinteressen er neppe i alle sider sammenfallende med de målsettinger som likestillingspolitikken tar sikte på når det gjelder nedbryting av det kjønnsdelte arbeidslivet og de ulikheter som følger av dagens kjønnskillen i arbeidsmarkedet.

– Hvilke implikasjoner kan vi trekke av dette? Når likestillingsprosessen møter velferdsstaten i døra, oppstår et spenningsfelt. Lenge kunne den offentlige politikken sende tvetydige budskap til kvinnene. På den ene siden kunne likestillingspolitikken oppmuntre kvinnene til å velge utdanning og til å satse på lønnsarbeid og til å kreve rettigheter på linje med menn. Samtidig kunne velferdsstaten bygge på patriarkat, forsørgermodell og på flere måter være en gratispassasjer på det kjønnsdelte samfunnet.

I dag er kontaktflatene så mange at vi ser en rekke konflikter og imperativ i den offentlige politikken. Det samme gjelder for forskningen: Likestillingsforskningen og velferdsstatsforskningen har en felles interesse og en felles oppgave i å analysere kjønnskillene i velferdsstaten og det sosiale kjønnsnets betydning i konstitueringen av den offentlige politikken som vi med et samlenavn kaller for velferdsstaten.

I invitasjonen til dette seminaret pekte vi på en rekke felter for disse forskningsoppgavene. I organiseringen av temasesjoner har vi forsøkt å følge dem opp. Jeg skal ikke bruke mye tid på å gå inn i temafeltene. Jeg tror likevel at det kan være nyttig å minne om dem i stikkordsform. Det er store oppgaver vi har foran oss på seminaret. Vi skal ta opp:

- Økonomi og fordelingspolitikk; makt, medbestemmelse og interessekonflikter.
- Likestillingspolitikens hovedfelter, med kvinners valg av utdanning og yrke, endringer over tid og strategier for likestilling i arbeidsmarkedet på den ene

siden, og på den andre siden arbeidsdelingen i familien: Endringer over tid og strategier for endring også på dette feltet.

- Velferdsstatens yrker: verdier, interesser og relasjoner.
- Reproduksjonspolitik og velferdsstat: arbeidsdelingen offentlig/privat, stat, marked og familie.

Vi skal avslutte med en diskusjon omkring: Velferdsstatens fortid, nåtid og framtid i et kvinneperspektiv. I denne diskusjonen håper jeg at vi kan rette perspektivet mot *normer* og *forventninger*. Om likestillingen og velferdsstaten skal ha en felles framtid, krever dette en klargjøring av premisser og av normer, prinsipper og forventinger, medborgeransvar og sosiale kontrakter. Velferdsstatens framtid ligger neppe i en usynliggjøring av kjønnsdelingen. Men hvilken framtid har velferdsstaten i et likestilt samfunn, og hvordan kan vi komme dit?

Med dette ønsker jeg lykke til med det videre arbeidet på seminaret.

Dagbladet 9. mars 1988
– med Randi Kjeldstad.

Nedsatt pensjonsalder – en mannsreform

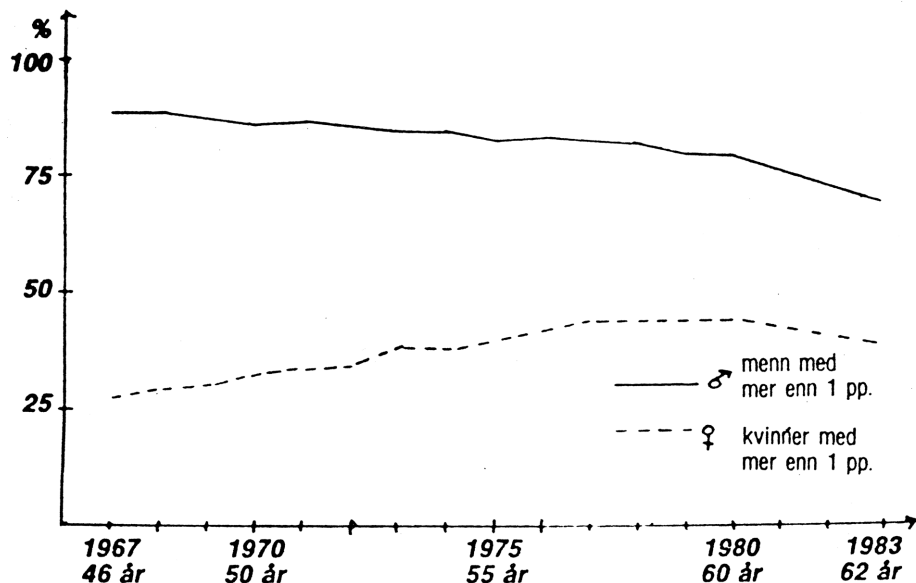
Avtalereformen åpner for muligheten til å gå av med alderspensjon ved fylte 66 år fra og med årsskiftet 1988-1989, og ved fylte 65 år f.o.m. 1/1 1990. Ordningen skal bare omfatte yrkesaktive i ansettelsesforhold. Selvstendige og personer som ikke er i lønnet arbeid, faller dermed utenfor ordningen.

De Personene som kommer inn under ordningen, skal i tillegg oppfylle to hovedkrav: 1) De skal ha hatt en relativt stabil yrkestilknytning de siste åra før pensjonsalderen, samt 2) opptjente pensjonspoeng i denne perioden må ligge over en minstegrense. Konkret går forslaget ut på at den pensjongivende inntekten må ha vært minst 2 G (G = Grunnbeløpet i folketrygden) i gjennomsnitt i minst ti år etter fylte 50 år. Ved dagens grunnbeløp tilsvarer dette en årsinntekt på vel 60 000 kroner.

Avtalen om senket pensjonsalder for yrkesaktive var den viktigste gulrota for å få oppslutning om moderasjonsoppgjøret og lokket på de lokale forhandlingene. Men de neste ti-femten åra er det bare en tredjedel av kvinnene i aktuelle aldersgrupper som vil kunne benytte seg av denne muligheten, skriver samfunnsforskerne Randi Kjeldstad og Kari Skrede ved Institutt for sosialforskning (INAS).

Begrensningen til yrkesaktive gir i utgangspunktet store ulikheter i kvinner og menns adgang til senket pensjonsalder. Det er fortsatt en betydelig andel kvinner som ikke har lønnet arbeid, og andelen er høyest blant kvinner som nærmer seg pensjonsalder. Dette har allerede vært framme i debatten. Men utover dette er debattantene svært uenige om hvor ulikt ordningen vil slå ut etter kjønn i de aktuelle arbeidstakergruppene.

Figur 1. Årlig andel av kvinner og menn med minst ett pensjonspoeng i årskullet 1921. Periode 1967-1983

Av kvinner som fyller 67 år i år ville to tredjedeler falle utenfor avtalen om adgang til senket pensjonsalder.

Forsvarerne av pensjonsreformen viser til at det har skjedd store forandringer i kvinnenes yrkesdeltaking de siste 15-20 åra både i stabilitet i yrkeslivet over livsløpet og i kvinnenes inntekt. De hevder at det dermed er grunn til å regne med at også mange kvinner vil nyte godt av reformen.

Ulik behandling av kvinner og menn

Disse antakelsene er imidlertid basert på hovedtrekkene i det endrete yrkesaktivitetsmønsteret. Den sterke økningen i kvinners yrkesdeltaking på 1970-tallet dekker over store forskjeller mellom dagens kvinnegenerasjoner. Det vi allerede vet fra statistikk og tidligere forskning, gir i utgangspunktet grunn til betydelig pessimisme m.h.t. til kvinnenes mulighet til benytte seg av reformen. Kvinner som er født mellom 1920 og 1935, tilhører «husmorgenerasjonen». I løpet av 1970-åra gikk imidlertid mange av disse kvinnene ut i lønnet arbeid etter lange avbrudd. Deltidsandelen var høy, og mange arbeider i yrker og bransjer der ansettelsesforhold kan være usikre og stabiliteten over tid lav. Hjemmehjelpsvirksomhet, butikk- og rengjøringsarbeid er de typiske yrker i denne kvinnegenerasjonen. Fra arbeidsmarkedsstatistikken vet vi at det stadig er en høy andel deltidsarbeidende blant de yrkesaktive i disse årskullene. For å få mer konkrete holdepunkt om hvordan reformen vil slå ut for kvinnene i denne generasjonen, trenger vi imidlertid opplysninger på individnivå om inntektsforhold og stabilitet i lønnet arbeid over tid.

I et pågående forskningsprosjekt ved Institutt for sosialforskning har vi et datamateriale som kan gi slike holdepunkt. Vi har fått adgang til et utvalg fra Rikstrygdeverkets register som gir opplysning om pensjonspoengopptjening i folketrygden for utvalgte fødselskull av kvinner og menn. Datamaterialet gjelder hele perioder fra folketrygden ble opprettet i 1967 fram til 1983. Det omfatter, 10 prosent av alle kvinner og menn i disse fødselskullene som har hatt pensjongivende inntekt større enn Grunnbeløpet (G) minst ett år i løpet av perioden 1967-83.

**Husmorgenerasjonen
svært lite yrkesaktiv**

Ett av årskullene i datamaterialet er født i 1921. Kvinner og menn i dette årskullet fyller 67 år i år. De får dermed rett til alderspensjon i løpet av året. Opptjeningen av pensjonspoeng i dette årskullet er imidlertid også en god indikator på hvilket yrkesaktivitetsmønster vi finner i de etterfølgende årskullene. Dette kan fortelle oss en god del om hvordan pensjonsreformen "treffer" henholdsvis kvinner og menn som står foran pensjonering. Kravet om en årsinntekt på minimum 2G tilsvarer minimum ett pensjonspoeng i året. Det er store forskjeller i kvinners og menns opptjening av pensjonspoeng, når vi ser på hvert enkelt år i 17-årsperioden (fig. 1).

Andelen av kvinnene som har mer enn ett pensjonspoeng kommer ikke over 43 % i noen av åra i perioden. Av kvinnene som har vært «innom» pensjonspoengsystemet en eller annen gang i perioden er ca. halvparten hvert år uten pensjongivende inntekt, og mellom ti og femten prosent har så lav inntekt at de tjente under ett pensjonspoeng.

De aller fleste av mennene har mer enn ett pensjonspoeng i årlig opptjening. Men tallene viser også at menns tilbaketrekning fra yrkeslivet starter ved en langt lavere alder enn 65 år. Ved 62 års alder er andelen menn med minimum ett pensjonspoeng redusert til 68 prosent, mens den var 88 prosent i 1967, da fødselskullet var 46 år. Reformen har sine klare begrensninger også i forhold til menns livsløp og deres behov for tidligere pensjonering.

Disse tallene tyder på at mange kvinner vil falle utenfor reformen. For å få et anslag på hvor mange, må vi gå inn i materialet på individnivå for å se hvor mange som fyller minimumskravene. I den foreslåtte reformen er kravet minimum ti år etter fylte femti år, dvs. over en 16- eller 15-års periode. Siden vårt datamateriale bare omfatter perioden fram til 62-årsalder, har vi tatt med hele perioden siden 1967, i alt 17 år. Isolert bidrar dette trolig til at yrkesaktiviteten blir noe overestimert. Datamaterialet tyder på at 32 prosent av kvinnene og 4 prosent av mennene av årskullet som var i live i 1983, aldri har hatt en pensjongivende inntekt større enn G i løpet av de 17 åra fra 1967 til 1983. Men også blant dem som er registrert med pensjonspoeng, er det en høy andel av kvinnene som vil falle utenfor reformen.

Etter våre beregninger var det 37 % av kvinnene og 85 % av mennene som fylte minimumskravene (Gruppe A i tabellen), Innen denne gruppen er mennenes rettigheter i gjennomsnitt mye bedre enn kvinnenes. Nesten alle mennene (87%) har mer enn 3 pensjenspoeng i årlig gjennomsnitt, mens det gjelder under halvparten (45 %) av kvinnene.

Mest slående er det likevel at nesten to tredjedeler av kvinnene i årskullet vil falle helt utenfor reformen. Gruppe C er de sikre minstepensjonistene. Gruppe B er mer sammensatt: Den omfatter både personer som har minst ti års opptjeningsstid, men ikke fyller kravet om minimum ett pensjenspoeng i gjennomsnitt, og personer som har mindre enn ti år med pensjensgivende inntekt. For kvinnenes vedkommende er den siste gruppen langt den største. Datamaterialet viser også at disse kvinnene i liten grad ville nytt godt av ordningen, selv med lengre opptjeningsstid. 83 % av kvinnene med mindre enn ti opptjeningsår i perioden har mindre enn ett pensjenspoeng i gjennomsnitt i opptjeningsåra. Det vil si at også denne gruppen blir minstepensjonister. Blant de kvinnene som faller utenfor den avtalefestete pensjonsordningen, er det m.a.o. svært mange som også vil ende som minstepensjonister når de blir alderspensjonisten i folketrygden ved 67 års alder.

**Pensjon tilpasset
menns livsløp**

Fra tidligere vet vi at folketrygdens tilleggspensjonering i større grad er tilpasset menns livsløp enn kvinners. Datamaterialet bekrefter at den nye pensjonsreformen vil forsterke kjønnsulikhetene i pensjoneringsrettigheter. Innenfor rammene av moderasjonsoppgjøret har vi fått en reform som i mange år framover i langt større grad gir uttelling for menn enn for kvinner.

Tabell 1.

Andel av 1921-årskullet	Menn %	Kvinner %
A: med minst ti opptjeningsår 1967-83, pp* større enn 1	85	37
B: med mindre enn ti opptjeningsår eller minst ti opptjenings, år, men pp mindre enn 1	11	32
C: ingen opptjeningsår i perioden	4	31
Til sammen i 1983	100	100

* pp betyr gjennomsnittlig antall pensjenspoeng pr. opptjeningsår.

Norsk samfunnsleksikon 1993. Pax forlag

Livsløp og karriere...

Livsløp. Et individs livsløp kan beskrives ved *begivenheter* og *aktiviteter*. Begivenhetene omfatter viktige hendelser og livsløpsoverganger, med fødsel og død som de to ytterpunktene i individets livslengde. Mer detaljert beskrives livsløpet ved aldersplasseringen og rekkefølgen av sentrale begivenheter som f.eks. skolestart, første jobb, første giftermål, første barn. *Anvendelsen* av livsløpet i form av aktiviteter, oppgaver og roller som den enkelte engasjerer seg i, kompletterer bildet. Bestemte begivenheter eller aktiviteter er gjerne karakteristiske for ulike perioder eller faser i den enkeltes liv.

Livsløpsstudier samler et bredt spekter av forskningsinteresser. I fag som psykologi og medisin fokuseres studiene på individers personlighetsutvikling eller endringer i organismen over tid. I fag som sosiologi og økonomi er perspektivet oftere rettet mot individene som aktører, og deres valg og tilpasninger i ulike faser av livsløpet.

Den enkelte mulighet til selv å velge sitt livsløp påvirkes av kjønn sosial klasse, rase, geografisk og samfunnsmessig tilhørighet og av den historiske periode livsløpet er plassert i. Ofte vil slike ulikheter ta form av kumulerende prosesser, dvs. at ulikheter i valgmuligheter og valg i en fase av livsløpet bidrar til å skape ytterligere ulikheter seinere i livsløpet. F.eks. gir sammenlikning av menns og kvinners livsløp innsikt i ulike sosiale konsekvenser av biologiske forskjeller.

Livsløpsstudier kan også foregå på gruppenivå. Studier av variasjon mellom ulike fødselskull (fødselskohorter) mht. tidsplassering av livsløpsoverganger (som f.eks. giftealder), i varigheten av ulike livsløpsfaser eller av livsløpet som helhet (forventet levealder for en nyfødt), er en mye brukt metode i studier av historisk og sosial endring.

(K.S)

Karriere (fr. *carrière*; opprinnelig betydning kjørevei), i ridespråket strak galopp eller «hestens raskeste løp». Kan også betegne løpebane, og brukes vanligvis i betydningen vellykket yrkesinnsats. Å gjøre karriere, ensbetydende med å oppnå en god posisjon i yrkeslivet, helst i løpet av kort tid. Kan også brukes i beskrivelser av personer: Karriereorientert person tyder på at vedkommende har høyt ambisjonsnivå i yrkeslivet og foretar individuelle valg preget av konkurranserasjonalitet (i motsetning til valg preget av omsorgsrasjonalitet).

Mer nøytralt kan karriere også betegne en tidsfestet, kronologisk rekkefølge av hendelser, f.eks. sykdomskarriere eller bostedskarriere. Denne bruken av karrierebegrepet er knyttet til beskrivelser av ulike levekårsområder og endringer over tid i individuelle livsløp.

(K.S)

Kapittel 6.6 i NOU 1993: 17,
Levekår i Norge. Er graset grønt for alle?

Inntektsutvikling 1982-90 for ulike fødselskull¹

6.6.1. Innledning

Inntektsforholdene kan ofte variere med hvor i livsløpet en befinner seg. I dette avsnittet brukes derfor datamaterialet fra inntekts- og formuesundersøkelsene i 1982, 1986 og 1990 til å se nærmere på inntektsutviklingen på livsfase/kohortnivå, jf. avsnitt 14.3 for definisjon av kohort. I denne analysen er utvalget i hver av de tre inntektsundersøkelsene delt inn i faste grupper etter fødselsår og kjønn. Under forutsetning av at utvalget i hver undersøkelse er representativt, vil en slik serie av enkeltstående utvalgsundersøkelser gi et bilde av utviklingen over tid i fødselskohorten som helhet. Dette kan gi indikasjoner på om inntektsforholdene for de som er i en bestemt livsfase har endret seg gjennom denne perioden.

Inntekts- og formuesundersøkelsene og levekårsundersøkelsene gjør det også mulig å følge enkeltindivider over tid: En del av utvalget består av et fast utvalg av personer som blir undersøkt/inngår i utvalget i flere undersøkelser etter hverandre (paneldata). I avsnitt 6.7 blir dette datamaterialet benyttet til å undersøke endringer i inntektsulikhet på individnivå over perioden 1986 og 1990.

Analysen er basert på en relativt grov inndeling i ti-års fødselskohorter eller fødselskull, ved gjennomsnittstall som gjelder tiårsgruppen som helhet. I avsnitt 14.2 vil den samme inndelingen i ti-års fødselskohorter bli benyttet i en utfyllende analyse av endringer i levekår etter alder på grunnlag av datamaterialet fra levekårsundersøkelsene 1980 og 1991.

¹ Dette avsnittet er basert på Kari Skrede: «Inntektsutvikling 1982-1990 etter fødselskohort/ livsfase og kjønn», Institutt for sosialforskning (INAS) 1993. Utrykt vedlegg til denne utredning.

I livsfasesammenheng er det ulemper ved å bruke en så grov inndeling. I forhold til en beskrivelse av utviklingen i en «ren» fødselkohort eller et enkelt fødselskull, blir aldersplasseringen på hvert enkelt tidspunkt upresis, siden den omfatter personer i et alderspenn som går over ti år. Men med data fra flere tidspunkt over en tidsperiode på omtrent ti år, gir denne inndelingen mulighet for å kunne se på endring over tid på to forskjellige måter: Dels kan en se på utviklingen innen hver fødselkohort med økende alder i løpet av tiårsperioden (intra-kohort utvikling). Men en kan også sammenlikne situasjonen for hver fødselskohort ved begynnelsen og slutten av åtteårsperioden med situasjonen i henholdsvis den etterfølgende, ti år yngre kohorten, og den forutgående, ti år eldre kohorten, på sammenliknbare alderstrinn (interkohort-sammenlikninger). Ved å gjennomføre disse sammenlikningene separat for kvinner og menn, har en også mulighet til å kunne se om endringene har variert mellom kjønnene, blant annet om tendensene går i retning av økende eller minkende forskjeller mellom kvinner og menn.

Inntektsutviklingen blir fulgt på to nivåer: personnivå og husholdningsnivå. Ved analyse av utviklingen på husholdningsnivå, er det referansepersonenes fødselkohort (alder) og kjønn som legges til grunn for inndelingen av husholdninger etter livsfase. Denne inndelingen skiller seg fra inndelingen i husholdningstyper etter livsfase etter hovedinntektstakers alder som er benyttet i avsnitt 6.5.3. Forskjellen mellom de to formene for husholdningsgruppering vil gi størst utslag for den yngste tiårskohorten. Det er mange som fortsatt bor i foreldrehjemmet fram til 20-års alder.

6.6.2. Hovedtrekk i inntektsutviklingen for personer

Inntektsundersøkelsen bygger på et representativt utvalg av selvangivelser, og vil derfor være påvirket av hvordan de enkelte inntekter og utgifter framkommer på selvangivelsen.

Barnetrygden utbetales normalt til barnets mor. I perioden 1982 til 1990 ble kapitalinntekter skattlagt hos den av ektefellene med høyest inntekt, noe som kan ha påvirket hvordan kapitalinntekter har vært ført på selvangivelsen.

Tabell 6.6.2a Andel med positiv samlet inntekt, utvalgte år

Kohort	Menn			Kvinner		
	1982	1986	1990	1982	1986	1990
1911-1920	99,8	100,0	100,0	94,4	99,2	100,0
1921-1930	99,4	99,9	99,9	87,7	91,7	95,9
1931-1940	98,6	99,9	99,6	94,7	93,7	94,4
1941-1950	99,3	99,5	99,3	98,9	99,1	97,5
1951-1960	99,1	99,3	99,0	98,8	99,5	98,9
1961-1970	65,2	95,0	98,2	61,3	95,5	98,8
1971-1975	0,0	20,4	79,4	0,0	14,7	75,7
Alle	83,7	91,4	97,3	80,4	89,7	95,9

¹ Samlet inntekt er i inntektsundersøkelsene definert som summen av lønnsinntekter, netto næringsinntekter før fondsavsetninger og avskrivninger. Overføringer og brutto kapitalinntekter er ikke trukket fra.

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

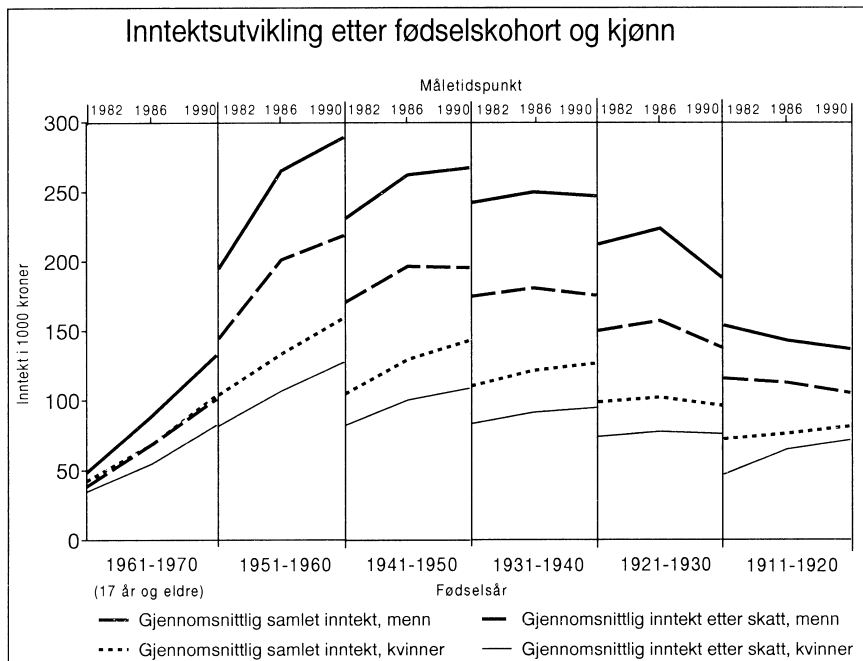
Figur 6.6.2a viser inntektsutviklingen, målt ved henholdsvis gjennomsnittlig samlet inntekt og gjennomsnittlig inntekt etter skatt (gjennomsnitt og median) i hver fødselkohort i perioden 1982-1990, målt i faste 1990-kroner. Tallene for hver fødselkohort er plottet inn etter kohortens «middelalder» ved hvert av de tre undersøkelsestidspunktene 1990. F.eks. kan observasjonene for 1986 aldersplaseres ved omtrent 20 års alder i 1961-70 kohorten, 30-årsalder i 1951-61 kohorten etc., fram til 70-årsalder i 1911-20 kohorten. Dette gir mulighet for å se både på inntektsutviklingen i et tilnærmet livsfaseperspektiv, og på endringene over tid i skjæringsfeltene mellom kohortene.²

På dette gjennomsnittsnivået tegner følgende hovedtrekk seg i datamaterialet: Alle kohortene som er født etter 1940 (det vil si var under 42 år i 1982 og under 50 år i 1990), har hatt en positiv utvikling i personlig inntekt (målt i faste kroner) i perioden. Dette gjelder både menn og kvinner, og både for samlet inntekt og for inntekt etter skatt. Med unntak av de aller yngste, var økningen både for kvinner og menn sterkere mellom 1982 og 1986 enn mellom 1986 og 1990, og sterkere for samlet inntekt enn for inntekt etter skatt. Dette er i samsvar med hovedtrekkene som en fant for den generelle inntektsutviklingen på personnivå i perioden, jf. avsnitt 6.4.

Inntektsutviklingen for de eldre fødselkohortene er mer sammensatt: Det er relativt beskjeden endring i det gjennomsnittlige inntektsnivået i fødselskohorten 1931-40 både for menn og for kvinner. Mennene i denne fødselkohorten har hatt tilnærmet konstant inntektsnivå i faste kroner, mens kvinnene har hatt en svak økning. Utviklingen for de eldre fødselkohortene preges imidlertid stadig sterkere av at det er mange som går over til pensjoniststatus i denne perioden. For mennene innebærer dette en markert nedgang i inntektsnivå fra og med 60-års alder etter hvert som en stadig større andel av ti-års kohorten blir pensjonister. For 1921-30 kohorten er det en markert nedgang i samlet inntekt fra 1986 til 1990. Mennene i denne kohorten var da mellom 60 og 70 år gamle. I den ti år eldre fødselkohorten 1911-20, er nedgangen enda mer markert. I denne kohorten var de yngste mennene 62 år i 1982 og 70 år i 1990.

² Det må understrekes at ved å plote data inn på denne måten, trekkes aldersnøyaktigheten noe lenger enn det datamaterialet egentlig gir anledning til. På ethvert alderstrinn omfatter opplysningene på kohortnivå personer som er opptil fem år eldre eller yngre enn «middelalderen» i kohorten. Aldersspredningen er like stor rundt hvert av alderstrinnene, slik at det er tilnærmet samme unøyaktighet på hvert av alderstrinnene.

Figur 6.6.2a Gjennomsnittlig samlet inntekt og gjennomsnittlig inntekt etter skatt etter fødselskohort og kjønn. 1000 1990-kroner. 1982, 1986 og 1990

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

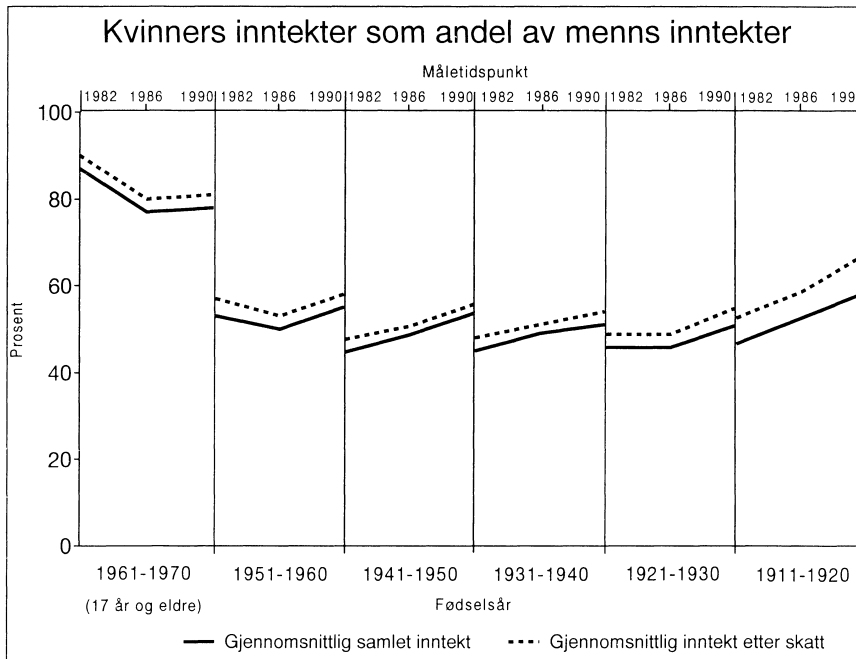
Nedgangen med alder er mindre markert for kvinnene. Blant kvinnene i den eldste fødselskohorten er det riktignok, i likhet med for menn, markert lavere samlet inntektsnivå i den eldste aldersfasen, enn det er blant de ti år yngre kvinnene i fødselskohorten 1921-30. Men det har vært en positiv utvikling i bruttoinntektsnivå med alder blant kvinnene i den eldste fødselskohorten. Det er nærliggende å se dette i sammenheng med at det i disse kohortene er et ganske stort innslag av gifte kvinner som stort sett har vært husmødre på heltid etter at de giftet seg. For disse kvinnene med liten eller ingen inntekt fra lønnet arbeid før pensjonsalder, har overgangen til pensjoniststatus medført høyere inntekt, fordi de får sin pensjon som personlig inntekt.

Sammenlikningen mellom yngre og eldre kohorter i sammenliknbare aldersfaser i henholdsvis 1990 og 1982 gir derimot et nesten helt entydig bilde i retning av en positiv inntektsutvikling over tid. Med unntak av menn i fødselskohorten 1961-70 hadde både kvinner og menn i alle fødselskohortene til og med 1921-30 en markert høyere personlig gjennomsnittsinntekt (målt i faste 1990-kroner) i 1990 enn hva kvinner og menn i den foregående fødselskohorten hadde i 1982, da de i gjennomsnitt var to år eldre.

Isolert sett tyder ikke dette på at de unge generasjonene har hatt en mer problematisk inntektsutvikling i 1980-årene enn det generasjonene som gikk før

dem hadde i tilsvarende aldersfaser. Men utviklingen i personlig samlet inntekt på gjennomsnittsnivå er selvsagt en begrenset del av totalbildet. Det er nødvendig å ta hensyn både til endringer i husholdssammensetning, husholdningsinntekt og i disponibel inntekt før det kan trekkes mer entydige konklusjoner om økonomiske levekår. I avsnitt 6.6.3 nedenfor drøftes slike spørsmål nærmere.

Figur 6.6.2b Gjennomsnittlig samlet inntekt og inntekt etter skatt for kvinner, i prosent av gjennomsnittet av tilsvarende inntekt for menn, innen hver fødselskohort. Ti-års fødselskohorter. 1982, 1986 og 1990

Kilde: Inntekt- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Figur 6.6.2b gir også et entydig bilde når det gjelder inntektsforskjellene mellom kvinner og menn. Selv når vi som her inkluderer overføringer som barnetrygd m.v. i samlet inntekt, ligger menns inntekt markert over kvinners inntekt i alle fødselskohorter og aldersfaser, enten vi sammenlikner gjennomsnittlig bruttoinntekt eller gjennomsnittlig inntekt etter skatt. Som nevnt foran kan imidlertid fordelingen av kapitalinntekter m.v. mellom ektefeller være påvirket av skattereglene, ved at kapitalinntekter ble skattlagt hos den av ektefellene med høyeste inntekt. Forskjellene er minst i den yngste og den eldste fødselskohorten og størst i de aldersfasene som preges sterkest av ulikhetene mellom kjønnene i yrkesaktivitet og lønnsnivå.

Den mer detaljerte sammenlikningen i figur 6.6.2b viser imidlertid at det er en tendens i retning av reduksjon i de relative inntektsforskjellene mellom kvinner

og menn, både over tid innen de enkelte fødselskohortene, og mellom yngre og eldre fødselskohorter på sammenliknbare alderstrinn. Det går også fram at skattesystemet og barnetrygden bidrar til utjevning mellom kjønnene i disponibel inntekt: Forskjellene mellom inntektene er jevnt over høyere for samlet inntekt enn for inntektene etter skatt.

6.6.3. Sammensetning av inntekten

Inntekten kan dekomponeres etter type inntekt. Figur 6.6.3a og b viser fordelingen etter viktigste inntektskilde innen hver fødselskohort og for hvert kjønn på hvert av undersøkelsestidspunktene. Det går fram at inntekt fra arbeid (lønn og næringsinntekt) er den viktigste inntektskilden både for menn og for kvinner, i de arbeidsaktive livsfasene før pensjonsalder. Andelen med næringsinntekt som viktigste inntektskilde er ikke uventet betydelig høyere for menn enn for kvinner. Det går ellers fram at i de fleste fødselskohortene var det en litt større andel som hadde næringsinntekt som viktigste inntektskilde i 1986 enn i 1990.

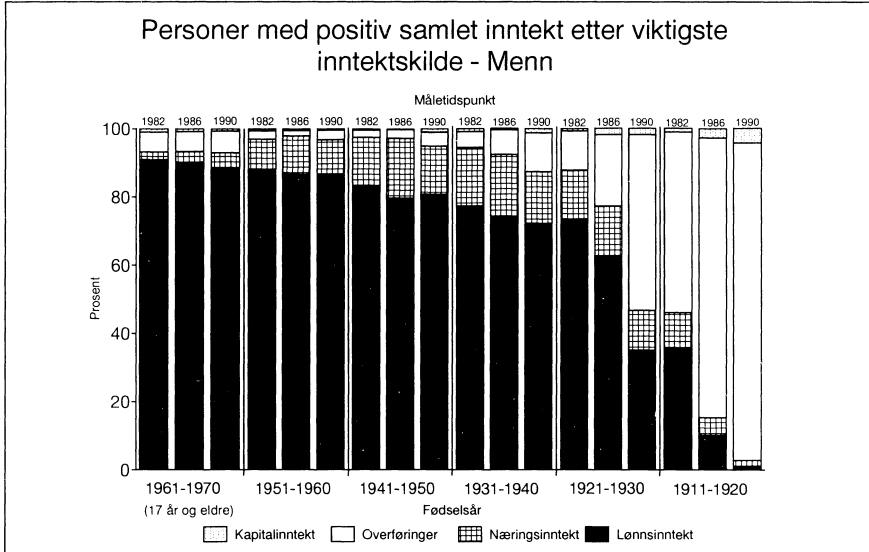
Andelen som har overføringer som viktigste inntektskilde øker med alder for både kvinner og menn. Overføringene (trygd og pensjon) blir den viktigste inntektskilden etter hvert som stadig flere i de eldste fødselskohortene passerer den generelle pensjonsalderen i folketrygden.³ Men særlig for kvinnenes vedkommende er det også en ganske høy andel som har offentlige overføringer som viktigste personlige inntektskilde også i årene før pensjonsalder. For de middelaldrende mennene og kvinnene er det grunn til å regne med at vi her ser effektene av den stadig større andelen uførepensjonerte innen hver av fødselskohortene, jf. omtale i kapittel 10. For de yngre kvinnene vil overføringer i form av barnetrygd og overgangsstønad til enslige forsørgere være de viktigste ytelsene. For de aller yngste kohortene vil også studiestønader i form av stipend ha betydning.

Overføringer er en relativt sett viktigere inntektskilde for kvinner enn for menn. Dette må blant annet ses i sammenheng med at barnetrygden i hovedsak utbetales til barnets mor. Det er imidlertid mennene som i gjennomsnitt mottar de største årlige ytelsene fra folketrygden når fødselskohortene går over i pensjonistfasen. Dette har selvsagt sammenheng med at i disse fødselskohortene har menn en langt høyere opptjening av pensjonspoeng enn kvinner.

Det går for øvrig fram at tendensen til positiv inntektsutvikling over tid når en yngre fødselskohort sammenliknes med den ti år eldre kohorten på sammenliknbare alderstrinn, gjelder ikke bare for samlet inntekt, men også for de enkelte inntektskomponentene. Tallene viser for øvrig en økende betydningen av kapitalinntekter, særlig i de eldre fødselskohortene.

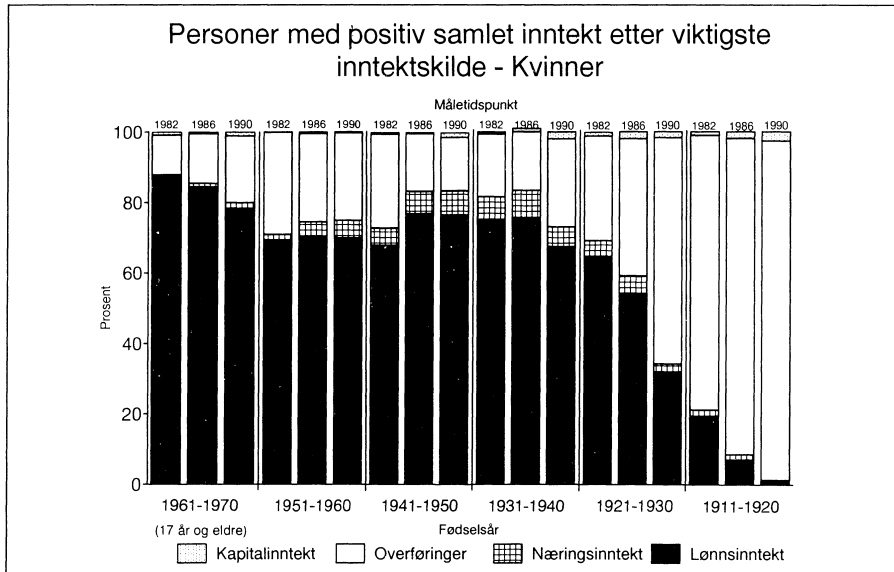
³ En bør her være oppmerksom på at offentlige overføringer i inntektsundersøkelsene ikke omfatter korttidstelser som arbeidsledighetstrygd og sykepenges, disse regnes som lønn, jf. definisjoner i avsnitt 6.4.

Figur 6.6.3a Personer med positiv samlet inntekt etter viktigste inntektskilde. Prosentandeler for fødselskohorter. Menn. 1982, 1986 og 1990

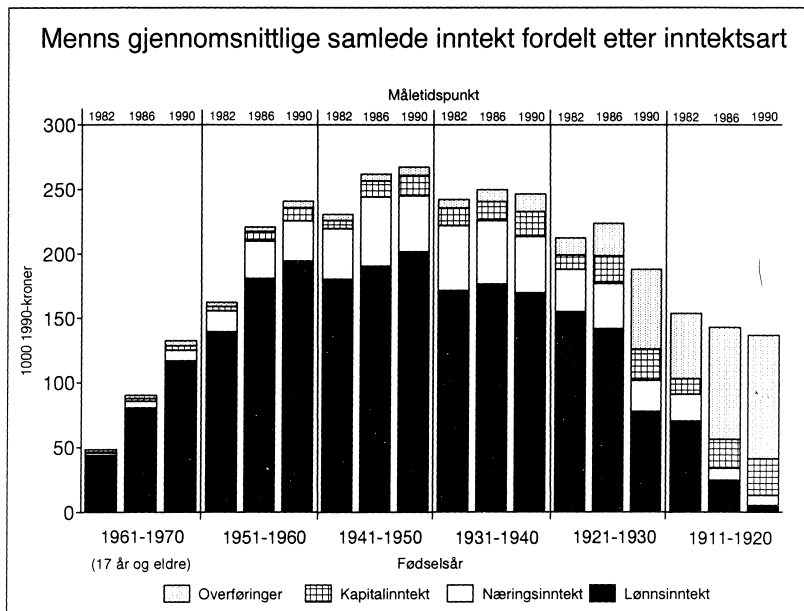
Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Figur 6.6.3b Personer med positiv samlet inntekt etter viktigste inntektskilde. Prosentandeler for fødselskohorter. Kvinner. 1982, 1986 og 1990

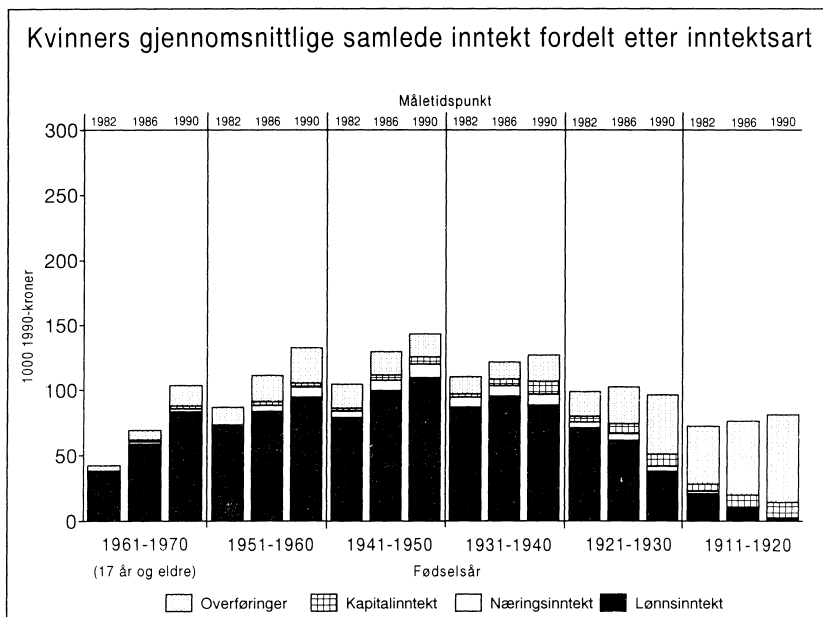
Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Figur 6.6.3c Gjennomsnittlig samlet inntekt fordelt etter inntektsart. 1 000 1990-kroner. Ti-års fødselskohorter. Menn. 1982, 1986 og 1990

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Figur 6.6.3d. Gjennomsnittlig samlet inntekt fordelt etter inntektsart. 1000 1990-kroner. Ti-års fødselskohorter. Kvinner. 1982, 1986 og 1990

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Blant menn i den eldste fødselskohorten utgjorde gjennomsnittlige brutto kapitalinntekter i 1990 28 300 kroner. Dette tilsvarer 21 prosent av disse mennenes gjennomsnittlige samlede inntekt i 1990. Andelen er mindre for kvinnene i denne fødselskohorten, men kvinnenes gjennomsnittlige kapitalinntekter i 1990- 11 800 kroner utgjør med sine 14 prosent en betydelig andel også av kvinnenes samlede inntekt.⁴

6.6.4. Inntekt på husholdningsnivå

Tabell 6.6.4a viser at det er betydelig mindre livsløpsvariasjon i inntekten på husholdningsnivå enn det er på personnivå. Dette gjelder uansett om en sammenlikner utviklingen med økende alder innen de enkelte fødselskohortene, eller om en sammenlikner kohorter i ulike faser av livsløpet. Den gjennomsnittlige husholdningsinntekten synker også med økende alder fra og med 60-årsalder, men mindre markert enn de gjennomsnittlige personinntektene. Det er også stort sett liten forskjell mellom husholdninger med henholdsvis kvinnelig og mannlig referanseperson fram til 60-års alder. I de yngste kohortene har referansepersonene selv en relativt beskjeden andel av husholdningsinntekten. Dette er den kombinerte effekten av at mange unge har lav inntekt, og at mange unge bor i foreldrehjemmet i denne aldersgruppen.

Kjønnsulikhetene som var markerte og synlige i alle faser av livsløpet når vi sammenliknet inntektene på personnivå, viser seg på husholdningsnivå i hovedsak bare gjennom referansepersonenes andel av husholdningsinntekten. Jevnt over viser disse andelene at menn bidrar med omtrent dobbelt så høy andel av husholdningsinntekten som kvinner, når vi unntar de yngste og de eldste kohortene. Dette endrer seg i de to eldste kohortene. Fra og med 60 års alder ligger husholdningsinntekten for kvinner markert lavere enn for menn. I de eldste kvinnekohortene får også referansepersonene en betydelig høyere andel av husholdningsinntekten med økende alder enn i de yngre kvinnekohortene. Dette er en følge av det høye innslaget av enpersonshushold blant de eldste kvinnene. Når kvinnene blir alene, bidrar ulikhetene i husholdningssammensetning til å forsterke de forskjellene som allerede eksisterer mellom menns og kvinners inntekter på personnivå. I tillegg til at mannlige pensjonister i gjennomsnitt har fordel av å ha høyere pensjonsinntekter enn kvinner, har de også i større grad fordel av å ha ektefeller eller andre personer med inntekt i husholdningen i livsfasene etter at de har blitt pensjonister.

⁴ Fram til 1992 ble kapitalinntekter skattlagt hos den av ektefellene med høyest nettoinntekt og resultatene her er avhengig av hvordan ektefeller har ført opp kapitalinntekter på selvangivelsen. Formelt kan det diskuteres i hvilken grad det har mening å foreta en analyse av fordeling av kapitalinntekter og -utgifter mellom kvinner og menn. For ektepar vil dette ofte være felles inntekter og utgifter. Blant annet derfor behandles ektepar som en enhet ved beskatning av kapitalinntekt og formue.

Tabell 6.6.4a Gjennomsnittlig samlet inntekt på husholdningsnivå samt referansepersonenes andel av inntekten etter referansepersonenes fødselskohort og kjønn, 1990-kroner. 1982, 1986 og 1990

Fødselskohort	Menn						Kvinner					
	1982		1986		1990		1982		1986		1990	
	Hush. inntekt	pst. andel ref.p.	Hush. inntekt	pst. andel ref.p.	Hush. inntekt	pst. andel ref.p.	Hush. inntekt	pst. andel ref.p.	Hush. inntekt	pst. andel ref.p.	Hush. inntekt	pst. andel ref.p.
1911-1920	230 000	67	218 100	66	204 000	67	172 400	42	165 600	46	142 200	58
1921-1930	332 100	64	345 700	65	291 600	65	291 700	34	285 900	36	244 700	39
1931-1940	367 000	66	402 600	62	384 000	64	367 000	30	388 800	31	351 600	36
1941-1950	318 500	73	386 300	68	404 000	66	320 100	33	400 300	33	407 400	35
1951-1960	302 600	54	325 600	68	345 100	70	259 900	24	323 400	34	345 800	38
1961-1970	362 700	13	401 800	22	337 300	40	345 000	12	339 100	20	293 500	35

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

6.6.5. Betydningen av gjeldsrenter

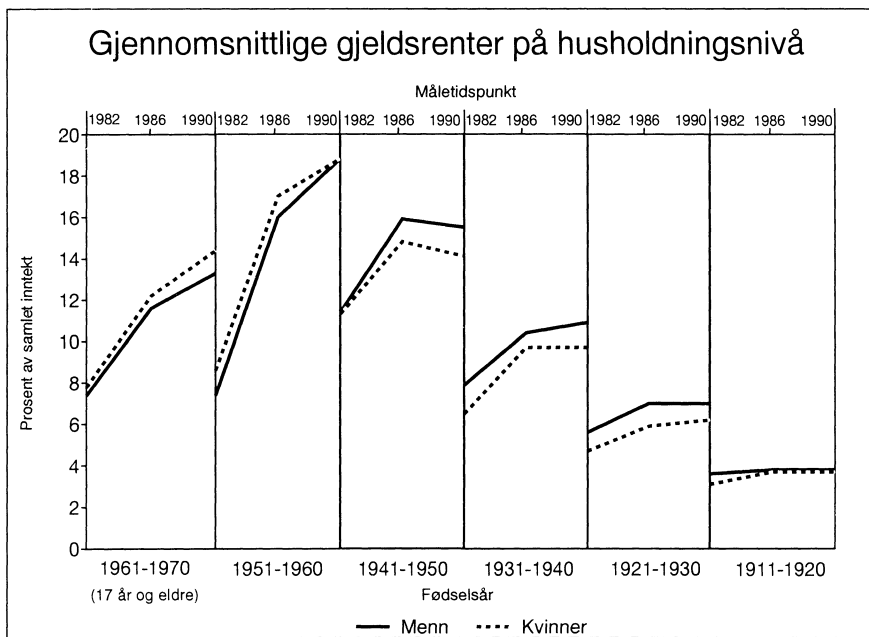
I avsnitt 6.5 er det pekt på at utviklingen i husholdningenes disponible realinntekt på 1980-tallet ble sterkt påvirket av endringer i gjeld og rentenivå.

I løpet av annen halvdel av 1980-tallet reduserte husholdningssektoren en betydelig andel av den utestående gjelden. Det nominelle rentenivået holdt seg imidlertid høyt gjennom hele 1980-tallet, samtidig som endringer i skattesystemet med reduserte marginalsatter på nettoinntekt og en lav prisstigning førte til at realrentenivået var sterkt stigende i denne perioden. Av oversiktene i avsnitt 6.8 over endringene i husholdningenes gjeld og netto finansformue, går det fram at det særlig var husholdninger hvor hovedinntektstakeren var over 50 år som reduserte utestående gjeld, mens den gjennomsnittlige gjeldsbelastningen fortsatt var høy for husholdninger med yngre hovedinntektstaker. Det er derfor grunn til å regne med at både endringene i den reelle rentebelastningen, og endringer i omfanget av gjeld har hatt betydning for utviklingen av de relative forskjeller i disponibel inntekt mellom personer og husholdninger i ulike livsfaser.

Når en skal vurdere betydningen av gjeldsrenter, er det først og fremst fordelingene på husholdningsnivå som det må legges vekt på. De registrerte fradragene for gjeldsrenter på personnivå vil i noen grad være påvirket av skattereglene, ved at gifte par hvor ektefellene blir skattlagt særskilt for arbeidsinntekter, også har anledning til å fordele gjeld og rentefradrag mellom seg slik at den samlede skatten blir lavest mulig.

Forskjellene i låneatferd mellom kvinner og menn innen de enkelte fødselskohortene er liten når vi ser på rentebelastningen på husholdningsnivå. Det er liten forskjell mellom husholdninger med henholdsvis mannlig og kvinnelig referanseperson når det gjelder gjennomsnittlige renteutgifter i prosent av gjennomsnittlig samlet inntekt (figur 6.6.5a).

Figur 6.6.5a. Gjennomsnittlige gjeldsrenter på husholdningsnivå som prosentandel av husholdningens samlede inntekt når husholdningene inndeles etter referansepersonenes fødselskohort. 1982, 1986 og 1990

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Det går fram at det er husholdningene hvor referansepersonene er født mellom 1951-60 som har hatt den sterkeste økningen i rentebelastningen i perioden. Dette gjelder enten rentebelastningen måles i faste kroner eller som prosent av husholdningens samlede inntekt. Dette må sees i sammenheng med at en stor andel av denne kohorten har etablert seg med egen familie og fått barn i løpet av åtteårsperioden. Kohorten var mellom 22 og 32 år i 1982 og mellom 30 og 40 år i 1990. Andelen i husholdninger med barn (par og enslige med barn) økte sterkt i åtteårsperioden, både for kvinner og menn. Analyser av etablering i selveid bolig (jf . kapittel 11) viser også at denne kohorten i større grad etablerte seg i selveid bolig tidligere i livsløpet enn hva som var vanlig i de litt eldre kohortene. Økningen i renteutgiftene var som ventet sterkest i perioden 1982-86, men det var også en betydelig økning fra 1986 til 1990. I 1990 var de gjennomsnittlige renteutgiftene på husholdningsnivå i denne kohorten på 65 000 kroner, og utgjorde 18,8 prosent av husholdningens gjennomsnittlige samlede inntekt, uansett om husholdningen hadde mannlig eller kvinnelig referanseperson.

Men det går også fram av figuren at det ikke bare var husholdningen i den utpregete etableringsfasen som benyttet seg av de bedre lånemulighetene og det deregulerte kredittmarkedet midt på 1980-tallet. Med unntak av den eldste kohorten 1911-20, var det var en markert økning i den gjennomsnittlige rentebelastningen i perioden 1982-86 i alle kohortene. Målt i kroner var de gjennom-

snittlige renteutgiftene for husholdene i fødselskohorten 1941-50 nesten like høy som i 1951-60 kohorten i 1990. Forskjellene mellom de to yngste kohortene og de eldre gir seg først og fremst utslag i at de eldre kohortene stabiliserte de gjennomsnittlige renteutgiftene på 1986-nivået fram til 1990. Det er rimelig å anta at dette stabile gjennomsnittsnivået dekker over forskjeller innad i kohortene, det vil si at noen hushold har vært i stand til å redusere gjelden, mens andre ikke har det.

Dette betyr ikke at forskjellen mellom kohortene er uten betydning: Det går tydelig fram av figur 6.6.5a at det er en markert økning i renteutgiftenes andel av bruttoinntekten fra en kohort til den neste, når en sammenlikner rentebelastningen (målt som andel av samlet inntekt) i 1990 med nivået i 1982 for den ti år eldre kohorten på tilsvarende alderstrinn. Men disse forskjellene slår ut for alle kohortene, ikke bare for de unge i etableringsgenerasjonen. Det illustrerer at det ikke bare var de yngre generasjonene som etablerte seg med høyere lån midt på 1980-tallet. Det var også mange av de eldre som benyttet seg av utvidete kredittmuligheter til å lånefinansiere konsum eller investeringer.

For å få et mer fullstendig bilde av effekten av gjeldsrenter, må en ta hensyn til den kombinerte effekten av renteutgifter og skatt for hvert av årene i undersøkelsesperioden. Tabell 6.6.5a viser gjennomsnittlig disponibel inntekt på husholdningsnivå, det vil si hva husholdet totalt sett har å rutte med etter at renter og skatt (inkludert fordelene av rentefradraget) er trukket fra. Figur 6.6.5b gir en grafisk presentasjon av tabellen, der en også har plottet inn den gjennomsnittlige samlede inntekt på husholdningsnivå etter fødselskohort og kjønn for hvert av undersøkelsesårene.

Det går fram at på husholdningsnivå er det mindre variasjon i gjennomsnittlig disponibel inntekt etter livsfase enn det er for samlet inntekt. Den samlede effekten av blant annet renteutgifter og skatt er med andre ord at den bidrar til å utjevne de registrerte forskjeller mellom livsfaser og fødselskohorter. Det er riktignok de veletablerte femtiåringene, representert ved husholdningene med referanseperson i fødselskohorten 1931-40, som i gjennomsnitt har høyest disponibel inntekt. Men på gjennomsnittsnivå er forskjellene mellom fødselskohortene små, det er liten variasjon etter livsløpsfase.

I betraktningene ovenfor er det ikke tatt hensyn til at renteutgiftene i stor grad gjelder lån til anskaffelse av bolig eller konsumkapital der avkastningen bare i begrenset grad blir fanget inn i inntektsstatistikken. Hvis husholdene er i stand til å nedbetale gjelden, vil de også på lengre sikt få en økt nettoformue.

Det er heller ikke tatt hensyn til antall personer i husholdningen. Beregningene foran i avsnitt 6.5 tyder på at en korreksjon av gjennomsnittlig disponibel inntekt for gjennomsnittlig antall personer eller forbruksenheter i husholdene i de ulike livsløpsfasene, ville bidratt til å gi husholdene til de eldre fødselskohortene en mer gunstig posisjon – mens hushold med barn ville fått en mindre gunstig

posisjon. De sammenlikningene vi har gjort så langt, går imidlertid ikke i retning av at ulikhetene mellom generasjonene har blitt vesentlig skjevere gjennom omfordelingene på 1980-tallet.

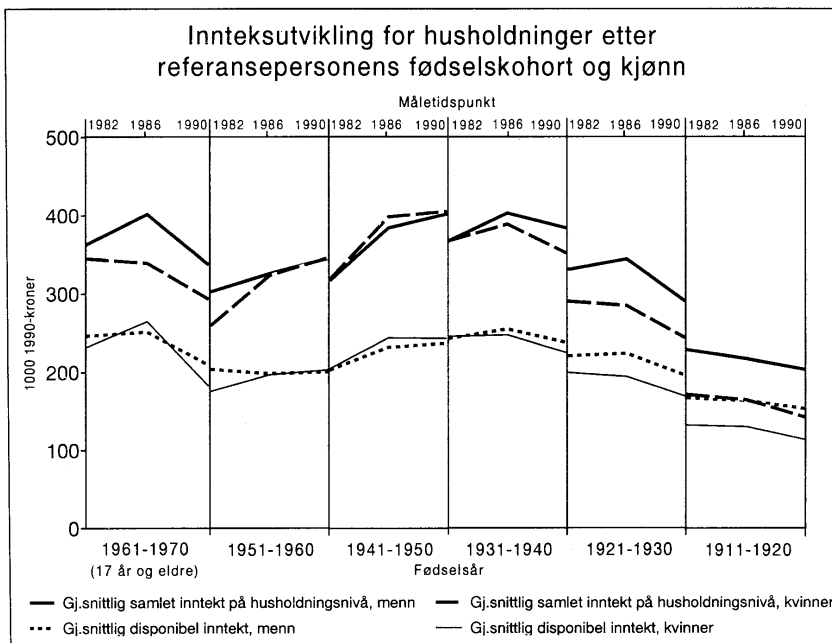
Fødselskohortene som ble født på femtitallet skiller seg på flere måter fra kohortene som ble født på førtitallet. I avsnitt 14.2 peker vi på at det var femtittallskohortene som endret familieetableringsmønsteret, mot senere etablering i ekteskap og utsatte barnefødsler. De var også mye lenger under utdanning enn kohortene som ble født på førtitallet. Men samtidig var de tidlig ute når det gjaldt å etablere seg med selveid bolig jf. kapittel 11.

Tabell 6.6.5a. Disponibel inntekt på husholdningsnivå etter referansepersonenes fødselskohort og kjønn, 1990-kroner. 1982, 1986 og 1990

Fødselskohort	Menn			Kvinner		
	1982	1986	1990	1982	1986	1990
1911-20	168 050	164 440	153 540	132 740	130 460	113 630
1921-30	221 740	224 820	196 470	200 420	195 030	169 880
1931-40	242 820	255 140	237 560	245 400	247 400	224 660
1941-50	203 790	233 030	238 490	205 500	245 320	244 440
1951-60	203 850	197 790	200 230	175 670	196 670	203 120
1961-70	246 410	251 840	209 230	231 640	265 050	182 620

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Figur 6.6.5b. Gjennomsnittlig samlet inntekt og disponibel inntekt på husholdningsnivå etter referansepersonenes fødselskohort og kjønn. 1000 1990-kroner. 1982, 1986 og 1990

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene, Statistisk sentralbyrå.

Kap. IV.2 i Skrede, K. (1994): *Turbulens eller stabilitet? Levekårsenderinger 1980-1990 i et livsløps- og generasjonsperspektiv*, INAS rapport 94:1, Oslo.

Konklusjon: Om levekårsforskjeller i et generasjonsperspektiv

Utjevning av levekår: Over livsløpet eller mellom generasjoner?

I analyser av forskjeller i levekår mellom ulike generasjoner i en befolkning, er det viktig å skille mellom to former for ulikhet som kan gi utslag i livsløpssammenheng:

- ulikheter knyttet til alder og livsløpsfase
- ulikheter i rammebetingelser i sammenliknbare faser av livsløpet.

Ulikhetene knyttet til alder og livsløpsfase er levekårsforskjeller som i stor grad kan sees i sammenheng med en forventet aldersvariasjon over livsløpet. F.eks. er den eldre delen av befolkningen gjennomgående mer utsatt for dårlig helse enn den yngre. Viktige sider ved materielle levekår, så som inntekt, gjeld og formue, vil også variere over livsløpet for den enkelte. I realinntektssammenheng når de fleste yrkesaktive sin personlige inntektstopp i livsløpet en gang mellom førti og seksti år. Formue akkumuleres over livsløpet, og det er først og fremst eldre mennesker som har positiv nettoformue. Yngre mennesker har i større grad gjeld.

Den enkeltes økonomiske levekår påvirkes ikke bare av egen inntekt, men også av hva slags hushold han eller hun tilhører. Hvor stor husholdets samlede inntekt er, og hvor mange skal den deles på, er også spørsmål som må besvares før vi kan gi utsagn om levekårsforskjeller. At unge familier i etableringsfasen ofte har mer sårbar økonomi enn eldre og mer etablerte hushold, er forhold som i stor grad kan tilskrives en "normal" livsløpsvariasjon. Unge yrkesaktive har lavere inntekt enn eldre og mer etablerte yrkesaktive fordi de ennå ikke har nådd sin inntektstopp i livsløpet. Unge familier med omsorg for barn har mer begrenset inntektspotensiale enn eldre familier, fordi barneomsorgen krever kostnader i form av tid (avstått inntekt) eller betaling for barneomsorg. Unge familier har

også gjeld i større grad enn eldre hushold. Barnefamiliene har dessuten i gjennomsnitt store hushold, og forholdstallet mellom antall inntektstakere og antall personer i husholdet er skjevare enn i andre husholdstyper.

Sett i et tverrsnittperspektiv vil slike livsfaseforskjeller også framstå som forskjeller mellom generasjoner. Som beskrivelse av ulikheter i levekår på et aktuelt tidspunkt, er dette reelt nok. Men slike analyser sier lite om forskjeller på generasjonsnivå. Det er først når vi kan følge generasjonene i sammenliknbare livsløpsfaser, at vi har mulighet til å si noe om reelle levekårsforskjeller på generasjonsnivå.

I velferdspolitisk sammenheng må det også skilles mellom disse to typene av ulikheter. Et viktig siktemål med våre velferdsordninger er å strukturere en utjevning av levekårene over livsløpet for den enkelte samfunnsborger. Alderspensionen i Folketrygden sikrer den enkelte et økonomisk utkomme i alderdommen. Familier og personer som forsørger og har omsorg for barn, har rett til barnetrygd og muligheter til å komme inn under andre støtteordninger for barnefamilier. Finansieringen av disse ordningene skjer over skatteseddelen. Dette kan imidlertid også reelt sees som overføringer mellom livsfaser, der den enkelte bidrar relativt mer i noen faser av livsløpet enn i andre.

I likhet med andre overføringsordninger, er også overføringer mellom livsfasene avhengig av å ha legitimitet i befolkningen for å kunne gjennomføres. Slik legitimitet er ikke etablert en gang for alle, endrete samfunnsforhold kan skape behov for å revurdere både *utformingen* av ordningene og *nivået* av slike overføringer mellom livsfaser og generasjoner. Det er lettest å sikre oppslutning om ordninger og tiltak der det er balanse på livsløpsnivå mellom mottakende og bidragsytende faser. Dette oppnår en hvis de generasjonene som skal yte mest i dag, også vil være sikret bedre ordninger i framtida. Det kan bli mer markerte interessekonflikter mellom generasjonene, dersom det er spørsmål om å endre ordninger eller innføre nye tiltak slik at noen av generasjonene som må bidra i starten, ikke selv vil nyte godt av ordningene i ettertid. Begrunnelsen for slike tiltak må i større grad bygge på en solidaritet mellom generasjonene enn på utjevning mellom livsfasene. En ytterlig kompliserende faktor i forhold til vurderingen av framtidige virkninger og belastninger, får en også dersom det knytter seg usikkerhet til framtidig økonomisk bærekraft for overføringsordningene i samfunnsøkonomien. Dagens aktuelle diskusjon omkring under-skuddet i statsbudsjettet og det økonomiske grunnlaget for Folketrygden for kommende pensjonistgenerasjoner er et nærliggende eksempel på dette.

Oppmerksomheten omkring slike fordelingsdilemmaer har økt i den senere tid. Ulikheter i levekår mellom ulike generasjoner er et aktuelt tema i samfunnsdebatten. Begreper som "feite femtiåringer", "dessertgenerasjonen" og "oppvaskgenerasjonen" er blitt allemannseie i media. Gjennom slike begreper formidles bl.a. en forståelse av et samfunn hvor levekår og rammebetingelser, "nå" er blitt verre enn de var "før". I fordelingspolitisk sammenheng gir dette argumenter til

støtte for en endret prioritering mellom generasjonene i offentlig politikk, med sterkere grad av overføringer mellom de "heldige" og de "uheldige" generasjonene. I hvilken grad støtter analysen av utviklingen i levekår på 1980-tallet opp om slike oppfatninger om vinnere og tapere i et generasjonsoppgjør?

Materielle levekår: stadig bedre for stadig flere

Så langt vi har kunnet følge levekårsutviklingen i det turbulente tiåret 1980-90 på generasjonsnivå, gir det liten støtte til oppfatningen om at de *generelle generasjonsforskjellene i levekår* er blitt større i løpet av dette tiåret. Datamaterialet fra Inntekts- og formuesundersøkelsene gir et entydig bilde av en økonomiske utvikling der det på personnivå har vært stigende gjennomsnittsinntekt (i faste kroner) i løpet av perioden for alle generasjonene som er med i undersøkelsen. Ved alle alderstrinn der vi har kunnet sammenlikne gjennomsnittsinntekten i en yngre generasjon med gjennomsnittsinntekten for den ti år eldre generasjonen på omtrent tilsvarende alderstrinn, er det også den yngste generasjonen som har høyest gjennomsnittsinntekt, både for menn og for kvinner.

Når vi går vi fra inntekt på personnivå til *disponibel inntekt på husholdsnivå* modifiseres dette bildet. På gjennomsnittsnivå er det jevnt over de "feite femtiåringene" – dvs tiårskullet født mellom 1931 og 1940 – som hadde de mest komfortable økonomiske kår ved inngangen til 1990-åra, når økonomiske levekår måles ved *gjennomsnittlig disponibel inntekt pr. person* i husholdet. Dette skyldes imidlertid *ikke* at de har høyere husholdsinntekt enn de yngre generasjonene, men at det gjennomsnittlig er færre personer i femtiåringenes hushold. Dette er et typisk *livsfase*kjennetegn, mer enn et generasjonskjennetegn.

Så langt vi har mulighet for å følge inntektsutviklingen over livsløpet for de yngre fødselskullene fra 1950- og 1960-tallet, tyder imidlertid tendensene på at disse generasjonene vil bli minst like "feite" som de forutgående når de kommer i tilsvarende livsfaser, i hvert fall hva inntekt angår. Ut fra sammenlikningen av inntektsutviklingen på generasjonsnivå er det svært lite som tyder på at generasjonen fra 1950-tallet kan beskrives som en oppvaskgenerasjon som gjennomgående har vært mer uheldig og er dårligere stilt enn generasjonene som har gått før dem. Utviklingen over 1980-tallet tyder tvert imot på at også 1950-talls-generasjonen vil følge trenden fra tidligere år med en positiv realinntektsutvikling i forhold til situasjonen for foregående generasjoner i sammenliknbare faser av livsløpet.

Utviklingen er foreløpig noe mer usikker for 1960-talls-generasjonen. Selv om denne generasjonen foreløpig er så ung at det er umulig å trekke konklusjoner om livløpsutviklingen av inntekten, vet vi at omstillingsprosessene på 1980-tallet har påvirket levekårs-situasjonen på flere områder enn inntekt. Spesielt må det tas hensyn til utviklingen på arbeidsmarkedet. Veksten i arbeidsløsheten førte til endrete rammebetingelser. I kontrast til de andre generasjonene som har vokst opp i etterkrigstidas Norge, har 1960-talls-generasjonen tidlig i livsløpet møtt et arbeidsmarked med stagnasjon og stigende arbeidsløshetstall.

Økt risikoutsatthet på arbeidsmarkedet

Generasjonsforskjellene kommer mer tydelig til syne når vi i stedet for inntekt ser mer direkte på situasjonen på arbeidsmarkedet. Vi har fått et arbeidsmarked med mer markerte generasjonsulikheter enn det vi hadde ved inngangen til 1980-tallet. Datamaterialet fra Levekårsundersøkelsene viser at gjennom 1980-tallet har den delen av befolkningen som vanligvis *er i lønnet arbeid* blitt mer konsentrert til aldersgruppene mellom 25 og 60 år. Gjennom 1980-årene har det vært en markert økning i andelen eldre arbeidstakere som forlater lønnet arbeid før pensjonsalder, samtidig som unge mennesker under 25 år har fått økende problemer med å komme inn på arbeidsmarkedet.

I løpet av 1980-årene sank sysselsettingsnivået for menn i aldersgruppen 60-69 år med nesten tjue prosentpoeng. Vi kan ikke uten videre se på dette som økt risikoutsatthet for uheldig levekårsutvikling i aldersgruppene mellom 60 og 70 år. Tvert imot ser nok mange eldre arbeidstakere på bedre muligheter til å forlate yrkeslivet før pensjonsalder som en velferdsforbedring. Gjennomgående vil også de aller fleste i disse aldersgruppene være sikret en form for inntekts-erstatning ved tidlig avgang fra yrkeslivet, enten ved at de blir tilkjent uførepensjon eller ved at de kommer inn under ordninger som gir mulighet for førtidspensjonering. Men samtidig er det neppe tvil om at denne tidlige avgangen fra yrkeslivet også inneholder elementer av utstøting av eldre arbeidstakere. Etter alt å dømme har også risikoen for slik utstøting økt i løpet av 1980-åra.

Heller ikke for de unge under 25 år kan nedgangen i sysselsettingsnivået entydig sees som økt risiko for negativ levekårsutvikling. En viktig årsak er den sterke økningen i andelen som er under utdanning. Selv om den sterke veksten i andelen som søker utdanning nok delvis er en effekt av konjunktorene på arbeidsmarkedet, er kompetanseoppbyggingen i disse generasjonene en ressurs som vil ha betydning for deres muligheter senere i livsløpet. Men samtidig er det ingen tvil om at det er mange flere i årskullene som er født etter 1960, som har større problemer med å skaffe seg fotfeste i arbeidsmarkedet enn det har vært i de tidligere årskullene som har vokst opp i etterkrigstidas Norge. Risikoutsatthet for arbeidsledighet har økt. Andelen som hadde vært langtidsledige i løpet av det siste året var markert høyere i 1991 blant 1960-tallskullene enn den var i 1980 for 1950-tallskullene. Det var også en markert nedgang i andelen som vanligvis er sysselsatt når de to generasjonene sammenliknes. Økningen i andelen langtidsledige er sterkest for kvinnene, mens nedgangen i andelen som vanligvis er sysselsatt er begrenset til menn.

Økende sosial ulikhet innen dagens ungdomsgenerasjoner?

Det er likevel grunn til å understreke at risikoen for arbeidsledighet og utestengning langt fra er lik for alle unge. Så langt vi kan følge utviklingen for fødselkullene fra 1960-tallet, tyder denne på at den økte risiko for arbeidsledighet og utstøting i disse kullene mer har hatt karakter av *forsterket risikonivå i utsatte grupper* enn å ha form av generelle forskjeller mellom generasjonene.

Nærmere analyser på datamaterialet fra Levekårsundersøkelsene viser at problemene gjennomgående er størst for unge med lav utdanning. De har problemer både med å komme inn på arbeidsmarkedet, og med å få tilgang til utdanning som kan forbedre deres yrkeskompetanse.

I dette perspektivet tyder analysene på at den økte risikoutsattheten for uheldig levekårsutvikling på 1980-tallet i liten grad kan settes inn i entydige forskjeller på generasjonsnivå. Det er mer riktig å beskrive utviklingen som økt risikoutsatthet innenfor grupper som også tidligere var utsatte. I utgangspunktet er dette faktorer som peker i retning av økende sosial ulikhet.

Analysene som ble gjennomført av Levekårsutvalget tydet ikke på at det hadde vært sterk økning i den sosiale ulikheten i Norge i løpet av 1980-årene. Men disse analysene var i stor utstrekning begrenset til data på gruppenivå. Fra enkeltstående undersøkelser som er gjort på individdata, er det mye som tyder på at det som i utgangspunktet skapte problemer for de fleste, først og fremst var inntektsnedgang pga. arbeidsledighet eller familieoppløsning. Å tilpasse seg en situasjon med redusert inntekt vil være problematisk for de aller fleste. Sårbarheten vil være større jo mer bundne utgiftene er, og vil generelt bli forsterket dersom en har tatt opp gjeld i forhold til tidligere inntektsnivå. Spesielt vil problemene bli akutte dersom en ikke makter å betjene gjelda på den reduserte inntekten. Dette kan f.eks. være aktuelt hvis gjelda er knyttet til kjøp av bolig eller annen konsumkapital, og den markedsmessige verdien av låneobjektet har falt etter at lånet ble tatt opp.

For å kunne besvare spørsmålet om den økte risikoutsattheten også har ført til økt sosial ulikhet i levekår, må vi ha tilgang til data på individnivå og vi må ha mulighet til å følge de samme personene over tid. Det er bare gjennom slike analyser at det er mulig å studere utviklingen av den interne ulikheten innen generasjonen. Dersom vi skal kunne si noe om hvem som har vært vinnere og hvem som har vært tapere i omfordelingsprosessene på 1980-tallet, er det først og fremst analyser hvor vi har mulighet til å se både på ulikheten innen og mellom generasjonene som må prioriteres.

Generasjonsforskjeller : myter og realiteter

Selv om levekårsforskjellene mellom generasjonene på 1980-tallet i stor grad kan settes inn i et livsfaseperspektiv, kan dette i seg selv verken bekrefte eller avsnanne omfanget av voksende generasjonsforskjeller over tid. Datamaterialet fra 1980-tallet gir begrensede muligheter til å sammenlikne generasjonene i et lengre livsløpsperspektiv. Men det er mulig å knytte noen tråder fra levekårsutviklingen på 1980-tallet til en mer generell oppsummering av samfunnsmessige endringer i etterkrigstidas Norge, med spesiell vekt på forhold som har hatt betydning for ulikhet i rammebetingelsene i de ulike generasjonene.

I en historisk og sosial kontekst er enhver generasjon/kohort unik. Det er denne egenskapen som gjør kohortanalyse så velegnet til å analysere sosial endring.

Men selv om generasjonsforskjellene slik sett også blir reelle og unike, betyr ikke det at alle er like legitime som argument for endrete overføringer mellom generasjonene. Spesielt vil overføringer fra en eldre til en yngre generasjon innebære økte bidrag fra generasjoner som selv ikke vil nyte godt av dem seinere i livsløpet. Det vil være lettere å få aksept for slike endringer i overføringsordningene, dersom det kan argumenteres for at endringer i offentlig politikk eller økonomiske konjunkturer har gjort yngre generasjoner verre stilt enn hva eldre generasjoner var i tilsvarende livsløpsfaser.

Endringene i rammebetingelser er sammensatte: De økonomiske konjunkturerne har skiftet. Velferdsstaten har vært under oppbygging, og det har funnet sted betydelige endringer i offentlig politikk med konsekvenser for de ulike generasjonenes levekår i de delene av livsløpet som de hittil har gjennomlevd. Rammebetingelsene påvirkes også av generasjonenes livsløpsmønster. Yngre generasjoner kan følge i eldre generasjoners fotspor, eller de kan være aktive innovatører mot et endret livsløpsmønster sammenliknet med eldre generasjoner. På generasjonsnivå er det ikke mulig å tilskrive observerte forskjeller entydig til det ene eller det andre settet av årsaksfaktorer. Men det er mulig å drøfte karakteristiske trekk ved generasjonenes livsløpsmønster, med særlig vekt på endringer i offentlig politikk som har bidratt til å forme generasjonenes levekårsbetingelser i ulike faser av livsløpet. Det kan gi innsikt i betydningen av endrete rammebetingelser og individuelle valgmuligheter skapt gjennom offentlig politikk. Slike sammenlikninger kan også gi noen holdepunkt mht. i hvor stor grad dagens forskjeller mellom generasjoner i ulike livsfaser på lengre sikt kan utvikle seg mot voksende forskjeller i de yngre generasjonenes disfavør.

De feite femti-åringene, retorikk eller realiteter?

I den mest retoriske varianten av generasjonsdebatten beskrives den typiske feite femtiåring ofte som en person født på 1930-tallet eller tidlig på 1940-tallet, som gjennom sitt livsløp har kunnet nyte godt av både utbyggingen av velferdsstaten og gode økonomiske konjunkturer gjennom 1950-, 1960- og 1970-årene. Han (eller hun) nøyte godt av lavrentepolitikken og subsidierte studie- og boliglån i Husbanken og Statens lånekasse for utdanning og møtte et arbeidsmarked der problemene var få. Sterk inflasjon bidro til rask verdireduksjon av gjelda og gjorde tilbakebetalingen lite tyngende. I dag sitter femtiåringene i gode jobber, med nedbetalte boliger og er fri fra barneomsorg og andre forpliktelser. Rammebetingelsene til generasjonene som fulgte etter, beskrives i sterk kontrast til disse gode karene, med lange køer i utdanningsinstitusjonene og på arbeidsmarkedet, og høye etablerings- og studielånsutgifter som en følge av bruddet med lavrentepolitikken som skjedde på 1980-tallet.

Noen elementer i dette bildet er uten tvil reelle som beskrivelse av ulikheter i rammebetingelser. Men samtidig er det også andre forhold som må tas med for å få et dekkende bilde av situasjonen for de ulike generasjonene, ikke minst gjelder det spørsmålet om denne feite femtiåringen er en typisk representant for sin generasjon?

I generasjonsretorikkens hete er det fort å glemme at muligheten til å få videregående utdanning var et privilegium for et lite mindretall av dagens femtiåringer. De aller fleste begynte tidlig i arbeidslivet. Selv om den registrerte arbeidsløsheten var lav sammenliknet med dagens nivå, var det stor variasjon på landbasis, og mange måtte flytte for å få arbeid. Den geografiske mobiliteten av "overskuddsarbeidskraften" fra landsbygd til byer og tettsteder var svært høy i de to første tiårene av etterkrigstida.

I dette perspektiv viser sammenlikningene mellom generasjonene oss først og fremst et bilde av et samfunn i endring. I fødselskullene fra 1930-tallet var det en beskjeden andel som fikk noen som helst utdanning utover grunnskolen, og det var store forskjeller mellom jenter og gutter. Begrensete plasser på gymnasnivå, og en ujevn fordeling på landbasis ga store sosiale og regionale forskjeller i forhold til andelen som fikk mulighet til å gå videre med universitet og høyskoleutdanning. I fødselskullet fra 1931 fikk 14 % av mennene og 7 % av kvinnene utdanning på universitets- og høyskolenivå. Andelen med utdanning på minst gymnas og yrkesskolenivå var henholdsvis 29 % og 15 % for menn og kvinner. Disse tallene står i sterk kontrast til situasjonen i 1951-årsullet, der 27 % av mennene og 24 % av kvinnene har utdanning på universitets- og høyskolenivå, og der 48% av mennene og 36 % av kvinnene har utdanning på minst gymnas- eller yrkeskolenivå.

I beskrivelsene av utdanningsfinansieringen bør det heller ikke stikkes under en stol at denne så å si utelukkende var basert på lån helt fram til slutten av 1960-tallet. Ordningen med borteboerstipend kom først i studieåret 1968/69, mens den skattefrie amortiseringen av studielån ble avviklet for lån tatt opp etter studieåret 1960/61. Studielånene var behovsprøvd etter foreldrenes inntekt fram till 1972, da behovsprøvingen ble opphevet for studenter over 20 år.

I forhold til 1950- og 1960-åra er både utdanningsmuligheter og arbeidsmarkedet radikalt forandret. Det er ingen tvil om at de aller fleste av de som fikk videregående utdanning i 1930- og 1940-tallsgenerasjonene, hadde små problemer med å få arbeid etter endt utdanning i et arbeidsmarked hvor høyt utdannet arbeidskraft var sterkt etterspurt. Når lang utdanning i større grad blir et allment gode, vil også konkurransen om jobbene skjerpes blant de som har utdanning, og den individuelle avkastningen av å ta ekstra utdanning blir mindre. Relativt sett øker dette kostnadene ved å ta utdanning for den enkelte. Isolert sett kan dette være et godt argument for å redusere kostnadene for den enkelte gjennom økte stipend. Men den generelle betydningen av utdanning på dagens arbeidsmarked er minst like stor som tidligere, de mest utsatte på arbeidsmarkedet er unge med lav utdanning.

Det er også andre elementer i beskrivelsen av femtiåringenes etableringsbetingelser som trenger en viss modifisering. På bolig- og kredittmarkedet møtte generasjonene fra 1930 og 1940-tallet riktignok lave renter, men samtidig strenge regulerte markeder. Lånemulighetene var rasjonert, både i de private og i

de offentlige bankene. På boligmarkedet i større byer og tettsteder var det lange køer, og langt fra alle hadde muligheter å skaffe seg en husbanksubsidiert bolig når de skulle etablere seg i egen bolig. Spesielt i de store byene ble hovedtyngden av midlene til den sosiale boligbyggingen kanalisert gjennom borettslagene, og her krevdes det langvarig medlemskap for å bli tildelt bolig. Det ble for mange en beskjeden start når de skulle etablere seg med egen familie.

Nå har disse generasjonene uten tvil hatt mulighet til å ta dette igjen gjennom økt boligstandard seinere i livsløpet. Men konsekvensene av dette er at forestillingen om de feite femtiåringene i nedbetalt bolig også må modifiseres noe. Datamaterialet fra inntektsundersøkelsene over utviklingen i gjeldsrenter på 1980-tallet viste at 1930-tallsgenerasjonen riktignok i gjennomsnitt hadde lavere renteutgifter enn 1940-talls- og 1950-tallsgenerasjonen. Men gjennomsnittlige renteutgifter på vel 41.000 kroner i 1990 (tilsvarende omlag 10 % av husholdsinntekten) for 1930-tallsgenerasjonen tyder på at det fortsatt er mange i disse årskullene som har mer enn ubetydelig gjeld.

Datamaterialet viser forøvrig også at forestillingene om dagens femtiåringer som en generasjon fullstendig frigjort fra barneomsorg og forsørgelsesansvar må modifiseres noe. Langt fra alle femtiåringene har gjort seg helt ferdig med barneomsorgsfasen. Blant fødselkullene fra 1930-tallet hadde 30 % av mennene og 18 % av kvinnene hjemmeboende barn i husholdet i 1990.

Dessert og oppvaskgenerasjonen

Rammebetingelsene for generasjonene fra 1950- og 1960-tallet står i sterk kontrast til betingelsene for 1930- og 1940-tallsgenerasjonene. Men 1950- og 1960-tallsgenerasjonene har også et livsløpsmønster som innebar et markert brudd med den tidlige etableringen i de foregående generasjonene. Årskullene fra 1950- og 1960-tallet har tatt mer utdanning og også på andre måter hatt en mer langvarig ungdomstid enn 1930- og 1940-tallsgenerasjonene. De har færre år med yrkesaktivitet bak seg ved trettiårsalder enn de eldre generasjonene. Utsettelsen av familieetablering og barnefødsler har gitt disse generasjonene muligheter til å strekke ungdomsfasen til alderstrinn hvor 1930- og 1940-tallsgenerasjonene allerede var etablert med barn og forsørgelses- og omsorgsansvar.

1950- og 1960-tallsgenerasjonene har uten tvil møtt et tøffere arbeidsmarked i etableringsfasen enn generasjonene som gikk før dem. Men her kan det også pekes på at dagens unge og dagens småbarnsfamilier på flere områder har et betydelig *bedre* utgangspunkt enn tidligere generasjoner. De har høyere utdanningsnivå, og de har hatt bedre valgmuligheter på flere områder enn hva foreldrene deres hadde. Ikke minst har endrete holdninger til likestilling og kvinners rett til å velge utdanning og yrke hatt store konsekvenser for *jentenes* muligheter i de yngre generasjonene sammenliknet med de eldre. Endringene i familieetableringsmønsteret har bidratt til at 1950-tallskullene har kunnet gå inn i småbarnsfasen bedre økonomisk rustet enn fødselskullene før dem. Gjennom 1980-tallet er støtteordningene for barnefamilieene bygget ut. Bl.a. har bedre

permisjonsordninger og utbygging av barnehageplasser gitt bedre muligheter til å kombinere yrkesaktivitet og småbarnsomsorg.

Gjennom liberaliseringen av kreditt- og boligmarkedet ble det også mulig for mange å skaffe seg selveid bolig på et langt tidligere tidspunkt enn hva generasjonene før dem hadde hatt mulighet til å gjøre. I takt med velstandsutviklingen har også ambisjonsnivået økt. Det var en betydelig høyere andel av 1950-talls-generasjonen som var selveiere i 1990, enn tilsvarende tall i sammenliknbare livsfaser i 1940-talls-generasjonen.

På noen områder har de imidlertid også møtt større vansker. Dagens unge har møtt mindre valgfrihet enn tidligere generasjoner m.h.t. til å velge en stabil tilknytning til yrkeslivet framfor å ta videre utdanning. Først og fremst har de i større grad enn 1940-tallskullene vært eksponert for en økonomisk lavkonjunktur i etableringsfasen, og de har også i høyere grad slitt med høy gjeld i småbarnsfasen. Det er også i dag mer usikkerhet knyttet til framtidig arbeidsmarkedsutvikling for høyt utdannede grupper, slik at det på ingen måte er sikkert at utdanning i seg selv sikrer framtidige posisjoner i arbeidsmarkedet.

Økt sårbarhet som følge av egne valg

Den økte sårbarheten skyldes imidlertid ikke utelukkende endringer i økonomiske rammebetingelser. Endringene i familiemønster, økt skilsmissehyppighet og oppløsning av samboerforhold har også stor betydning. Endringene i familiemønsteret har også hatt konsekvenser for ulikhetene i kvinners og menns livsløp. Gjennom endringene som har skjedd i etterkrigstida har kvinners og menns livsløp i en forstand blitt mer like. På flere felt har utviklingen gått i retning av større likestilling mellom kjønnene. Et viktig eksempel er utviklingen i retning av *delt ansvar* mellom kjønnene for den økonomiske forsørgelsen. På den annen side er det fortsatt betydelige ulikheter i menns og kvinners deltaking i lønnet arbeid og i deres inntekter. Dette får konsekvenser for ulikheter i inntekt på husholdsnivå, spesielt mellom hushold hvor kvinner har enansvar for forsørgelsen og andre hushold.

Mot økende generasjonsforskjeller i framtida?

Sett under ett er etterkrigstidas Norge preget av økonomisk vekst og en betydelig forbedring av de materielle levekårene i befolkningen. Den generelle veksten i økonomien var svakere gjennom 1980-tallet, men den stoppet ikke opp. Så langt vi har kunnet følge inntektsutviklingen på generasjonsnivå gjennom dette tiåret, føyer den seg inn i en langsiktig trend med stigende gjennomsnittsinntekt over generasjonene. Men samtidig ble utviklingen gjennom 1980-tallet også preget av økt usikkerhet omkring framtidige inntekts- og sysselsettingsforhold. Alderssammensetningen av den yrkesaktive delen av befolkningen ble snevrere. Unge fikk økende problemer med å etablere seg på arbeidsmarkedet, og eldre arbeidstakere forlot i økende grad yrkeslivet før pensjonsalder. Den generelle veksten i økonomien var relativt lav. For store grupper betydde økte overføringer fra det offentlige mer for økningen i disponibel inntekt enn økningen i arbeidsinntekter.

Barnefamiliene fikk gjennom 1980-tallet en betydelig realforbedring av satsene i barnetrygden, og for pensjonistenes vedkommende slo effekten av opptjente tilleggspensjoner stadig sterkere ut i yngre pensjonistkull med lengre opptjeningsstid.

Forskjellene mellom dagens unge og deres foreldre er sammensatte. Det er ikke selvsagt at dagens unge som generasjon seinere i livsløpet kan vente å få det bedre enn generasjonene som har gått foran dem. Den lange perioden med økonomisk vekst hvor de aller fleste kunne vente å få det litt bedre år for år har flatet ut. Bevisstheten om at det økonomiske grunnlaget for framtidig utvikling ikke kan vinnes ved gårsdagens løsninger er blitt stadig sterkere. Det er ikke i samme grad som tidligere "nytt land lenger vest". Det naturgitte ressursgrunnlaget er begrenset, og det økonomiske grunnlaget for framtida må skapes på stadig mer konkurranseutsatte markeder. Samtidig har det også blitt økt oppmerksomhet omkring driftskostnadene ved velferdstaten, ikke minst på grunn av underskuddene i de offentlige budsjettene de siste årene. Interessekonfliktene har blitt mer markerte. Bevisstheten om at byrdene ved et stort offentlig forbruk i dag kan føre til økte byrder for framtidige generasjoner er blitt større.

Målt ut fra materielle levekår i dag er det lite grunnlag for å snakke om voksende generasjonsforskjeller. Dagens unge har det trolig jevnt over materielt bedre enn hva deres foreldre hadde i tilsvarende livsfaser, ikke minst på grunn av at de har en foreldregenerasjon med større økonomisk albuerom enn hva deres besteforeldre hadde i tilsvarende livsfaser. Imidlertid har gode økonomiske oppvekstkår sannsynligvis også bidratt til å forme forventninger og ambisjonsnivå i samsvar med dette for det seinere livsløpet. Med dette utgangspunktet har dagens unge i mye sterkere grad enn tidligere generasjoner møtt en kalddusj i form av skjerpet konkurranse om utdanningsplasser og usikkerhet på arbeidsmarkedet. De må også være forberedt på å møte skjerpet konkurranse i framtida. Den økte usikkerheten både med hensyn til dagens situasjon og med hensyn til hva framtida vil bringe, er i seg selv tung å bære. Når kontrastene mellom livsfasene i tillegg forsterkes pga. "girskiftet" i etableringsfasen, mellom en foreldregenerasjon som var tidlig ute og etterfølgende generasjoner som har utsatt etableringen, er det høyst forståelig at generasjonsretorikken forsterkes.

Men her er det også viktig å understreke at denne usikkerheten ikke gir et entydig svart framtidssbilde. Dagens unge har flere gode kort på hånden i forhold til framtida. Den økte satsingen på utdanning har gitt disse generasjonene et sterkt kompetansegrunnlag som gir gode forutsetninger for å møte et arbeidsmarked hvor både skjerpet konkurranse og økte krav til omstilling trolig vil bli større. På det private planet har de fordelene av å ha økonomisk ryggdekning både i en foreldregenerasjon og en besteforeldregenerasjon som gjennomgående har hatt en betydelig velstandsforbedring i løpet av perioden. Analysen av inntektsutviklingen på 1980-tallet viste en betydelig økning i kapitalinntektene i den eldre delen av befolkningen. Det gjennomsnittlige nivået av kapitalinntekt-

ene tydet på at det er relativt vanlig for eldre i dag å ha en viss økonomisk sikkerhet i form av oppsparte midler når de går inn i pensjonisttilværelsen. I tillegg til dette er det mange som har økonomisk sikkerhet i egen bolig.

Nå er dette selvsagt ressurser som de eldre selv har råderett over, og som de like gjerne kan bruke på seg selv som å gi bort til yngre generasjoner. Det er all mulig grunn til å vente at kommende pensjonistgenerasjoner vil være mer preget av et aktivt forbruksmønster enn av den sparsommelige livstil som jevnt over kjennetegner generasjonene som ble født tidlig i dette århundret, i deres alderdom. Det er likevel grunn til å regne med at en del av denne private velstandsøkningen også vil tilfalle etterfølgende generasjoner. Vi har i dag relativt sparsom informasjon om omfanget av private overføringer mellom generasjonene i form av økonomisk hjelp og arv, men de undersøkelsene som har vært gjort, tyder på at omfanget langt fra er ubetydelig i dag, og at det heller er økende enn minkende. Det samme gjelder omfanget av arv, men også her er det grunn til å understreke behovet for mer forskning.

Velferdsstatens rammebetingelser

At det er økte private ressurser blant dagens og morgendagens eldre er en viktig faktor også i forhold til velferdsstatens rammebetingelser i fremtida. Det fritar ikke kommende generasjoner for de økonomiske forpliktelsene som knytter seg til Folketrygdens framtidige utbetalinger til alderspensjon. Økt økonomisk bærekraft innen pensjonistgenerasjonene er imidlertid en faktor som vil kunne ha betydning for velferdsstatens rammebetingelser på andre områder.

Det er også grunn til å peke på at flere av områdene hvor den offentlige utgiftsøkningen har vært sterk de siste årene, ikke nødvendigvis vil komme til å ha samme negative utvikling i de kommende tiårene. I første rekke dreier det seg her om utgifter forårsaket av det høye nivået på arbeidsløsheten og utgifter knyttet til stigende utgifter til uførepensjonering og annen tidlig avgang fra yrkeslivet. Det er viktige trekk ved den demografiske utviklingen og ved de yngre generasjonenes livsløpsmønster som kan få betydning i denne forbindelse.

En av faktorene som førte til økt press på arbeidsmarkedet på 1980-tallet, var en sterk tilgang på nye arbeidssøkere fra de store fødselskullene fra 1960-tallet. De store barnekullene fra 1960-tallet er også en viktig faktor for den sterke økning i søkningen til utdanningsinstitusjonene. Størrelsen på fødselskullene falt imidlertid betydelig tidlig på 1970-tallet og holdt seg på et lavt nivå helt fram til andre halvdel av 1980-tallet. Det innebærer at det sterke presset på utdanningsinstitusjoner og arbeidsmarked som følger av fødselskullenes størrelse gradvis vil avta i årene framover. Det betyr også at usikkerheten knyttet til framtidens arbeidsmarked *ikke* først og fremst er et spørsmål om å skaffe jobber til en lang kø av arbeidssøkere. Det er i større grad et spørsmål om økonomien i fremtiden makter å utnytte bl.a. det potensiale som ligger i de nye generasjonenes økte kompetanse og utdanning i grunnlaget for den økonomiske virksomheten. Med en gunstig utvikling i den konkurranseutsatte delen av økonomien, vil en

også ha grunnlag for økt aktivitet og etterspørsel etter arbeidskraft også på andre sektorer. I motsatt fall kan det gå riktig ille.

Det økonomiske grunnlaget for framtidige generasjoner vil også avhenge av om det lykkes å dempe veksten i utgifter til uførepensjonering og tidlig avgang fra yrkeslivet. I løpet av 1980-tallet forlot svært mange i fødselskullene fra 1920-tallet og det tidlige 1930-tallet yrkeslivet før 67-årsalder. Et offentlig utvalg (NOT 1994:2 Fra arbeid til pensjon) har nylig anslått at den gjennomsnittlige pensjoneringsalder for nye alders- og uførepensjonister lå i underkant av 60 år i perioden fra 1984 til 1990. I 1992 var den økt til vel 61 år.

Når det gjelder den tidligere avgangen fra yrkeslivet, er det klart at redusert tilgang på nye arbeidstakere også isolert sett vil være en faktor som vil motvirke utstøtning av eldre arbeidstakere før pensjonsalder. I den forbindelse er det viktig å peke på at utdanningsnivået også er markert økende i den eldre delen av yrkesbefolkningen, etter hvert som yngre fødselskull fra 1940-tallet passerer femtiårsmerket. Dette vil etter alt å dømme bidra til økende omstillingsevne også i den eldre delen av befolkningen. De fødselskullene som det her dreier seg om, vil også på alle alderstrinn fram mot pensjonsalder ha færre yrkesaktive år bak seg enn eldre generasjoner, og sannsynligvis være mindre merket av hardt fysisk arbeid enn de fødselskullene som gjennomgående startet sin yrkesaktive periode tidlig i tenårene. Forutsatt at konjunktorene på arbeidsmarkedet er positive, skulle det med andre ord kunne ligge godt til rette for å redusere omfanget av tidlig avgang fra yrkeslivet, ikke minst dersom rammebetingelsene for arbeidstakerne også gir incentiver i denne retningen.

I denne sammenlikningen av generasjonenes rammebetingelser er det også grunn til å peke på at slike forhold kan bli enda viktigere på lengre sikt, når det er fødselskullene fra 1950-tallet som begynner å nærme seg 60-årsalder. Livsfasene etter passeringen av femtiårsmerket vil sannsynligvis arte seg noe annerledes for den generasjonen som ble født på 1950-tallet, enn for dagens femtiåringer. "Girskiftet" som fant sted i familieetableringsmønsteret i 1970-åra, førte til at 1950-talls generasjonene startet barneomsorgsfasen seinere i livsløpet enn generasjonene fra 1930- og 1940-tallet. Dette innebærer at mange fra 1950-talls generasjonen trolig må vente til de er atskillig eldre enn dagens "feite femtiåringer" før de er ferdig med barneomsorg og forsørgelsesansvar for barn. Hovedtyngden av årskullene fra 1950-tallet er ennå for unge til at deres gjennomsnittlige barnetall og varigheten av barneomsorgsfasen kan fastslås med høy grad av sikkerhet. Men sammenliknet ut fra livsløpet så langt er forskjellene markerte. F.eks. var det i 1990 langt flere enslige og færre i hushold med barn innen 1950-talls generasjonene enn innen fødselskullene fra 1940-tallet åtte år tidligere i 1982. Men det er ennå for tidlig å si hvor store forskjyningene vil bli.

Et annet forhold som trolig vil prege levekårsutviklingen framover er de endringene som skjer i familiemønsteret *etter* etableringsfasen. Økt skilsmissehyppighet og økt hyppighet for reetablering i nytt ekteskap/samboerforhold er

også faktorer som kan bidra til å forlenge barneomsorgsfasen. Det har vært en betydelig økning i skilsmissehyppigheten. En av konsekvensene av dette er at andelen enslige forsørgere øker, en annen at familieetablering ofte skjer flere ganger i livsløpet. Følgen av dette vil trolig bli at livsfaseforskjellene kan bli mindre markerte og entydige enn de har vært over de siste tiårene.

Det er også andre forhold som peker i retning av at livsfasene etter femti kan komme til å arte seg noe annerledes for 1950-talls generasjonene enn for de generasjonene som er i disse livsfasene i dag. Den totale yrkesinnsatsen fram til femtiårs alder vil sannsynligvis være enda lavere enn i 1930- og 1940-talls-generasjonene, i hvert fall for mennenes vedkommende. For kvinnenes vedkommende er det mer usikkert om høyere deltakelse i lønnet arbeid i småbarnsfasen vil ha oppveiet virkningen av lengre utdanningstid i forhold til total yrkesinnsats fram til femtiårsalder.

Det er selvsagt et åpent spørsmål hvordan kommende generasjoner av eldre arbeidstakere vil stille seg i forhold til fortsatte ønsker om yrkesaktivitet i aldersfasene etter 60-års alder. Det er et enda mer åpent spørsmål om arbeidsmarkedets strukturelle betingelser vil ligge til rette for fortsatt yrkesaktivitet. Det er imidlertid viktig å peke på at *forutsetningene* for økt yrkesaktivitet i denne aldersfasen er betydelig bedre i disse generasjonene enn det har vært i tidligere fødselskull. I den grad spørsmålet om belastningen for framtidige generasjoner er et spørsmål om knappe arbeidskraftressurser, er det med andre ord grunn til å peke på slike muligheter. Dette illustrerer også at spørsmålet om en økning av den gjennomsnittlige pensjoneringsalder, slik det nylig ble reist i *NOU 1994:2 Fra arbeid til pensjon*, i høyeste grad er et relevant spørsmål for den politiske dagsorden.

I Frønes, Ivar og Andreas Hompland (red.):
Den nye barne- og familieboke,
Universitetsforlaget, 1994.

Hva er det kvinnene vil?

Kvinnens utdanning og yrkesliv

Nær halvparten av de sysselsatte i dagens Norge er kvinner. Ikke sjelden blir Norge beskrevet som verdensmester i likestilling. Men hvor omfattende har endringene i kvinnens yrkesdeltakelse egentlig vært, og hvilke endringer har de medført i kvinnens livsløp? Hvor langt er vi kommet på veien mot likestilling mellom kvinner og menn i yrkeslivet, og hva er de viktigste hindrene som gjenstår i dag?

Fra europeisk bunn til topp på få år

Ved inngangen til 1970-åra var Norge et annerledesland. Kvinnene var i klart mindretall i den norske arbeidsstyrken, og sysselsettingsfrekvensen for kvinner i Norge var betydelig lavere enn i de andre nordiske land. Årsaken til dette var først og fremst at de gifte kvinnene i Norge skilte seg ut med lavere deltakelse i lønnet arbeid enn både sine nordiske medsøstre og gifte kvinner i de fleste andre europeiske land. I 1970 var yrkesfrekvensen blant de norske gifte kvinnene 23 prosent, mot henholdsvis 40, 42 og 53 prosent i Sverige, Danmark og Finland. I en større gruppe av europeiske land lå Norge klart plassert i gruppen av land med lavest yrkesdeltakelse blant gifte kvinner. Bare Irland Nederland og Italia lå lavere i 1970.

Tidlig i 1990-åra ser bildet ganske annerledes ut: Nesten 45 prosent av de sysselsatte var kvinner i 1990, mot 40 prosent i 1980 og 33 prosent i 1970. Levekårundersøkelsen 1991 viser at 60 prosent av alle kvinner i alderen 16-79 år var yrkesaktive, og over halvparten av dem hadde en heltidsjobb. Blant kvinnene i aldersgruppen 30-49 år var åtte av ti yrkesaktive. Dette er et høyt nivå, også sammenliknet med de aller fleste vestlige i-land.

Mor i yrkeslivet nesten like mye som far

Det er heller ikke lenger store forskjeller i menns og kvinners deltakelse i lønnet arbeid. Forskjellen er minst i aldersgruppene mellom 30 og 50 år der yrkesdeltakelsen er på topp både for kvinner og menn. I disse aldersgruppene tilsvarer sysselsettingsnivået for kvinner 85 prosent av nivået for menn, mot 80 prosent i befolkningen 16-79 år som helhet. Blant de voksne kvinnene er det først og fremst forskjell mellom eldre og yngre kvinner. Forskjellig sivilstand betyr lite.

Forskjellene mellom menn og kvinner blir riktignok noe større når vi tar hensyn til arbeidstiden. Deltidsarbeid er fortsatt mest vanlig blant kvinnene. I 1990 var omtrent halvparten av de sysselsatte kvinnene i deltidsarbeid, mens dette bare gjaldt hver tiende mann.

Antall barn og barnas alder har fortsatt en viss betydning for om mor er i lønnet arbeid eller ikke. Men selv blant småbarnsmødre er de aller fleste i lønnet arbeid, i alle fall når de er gifte eller samboende. Her er det først og fremst de enslige mødrene som skiller seg ut med relativt lave yrkesfrekvenser. Blant gifte og samboende kvinner med yngste barn mellom 0 og 2 år, var 70 prosent i lønnet arbeid i 1999, mens den gjennomsnittlige yrkesfrekvensen for alle med barn under 16 år var 77 prosent. Blant enslige forsørgere med barn under 16 år var 61 prosent sysselsatt i 1991.

Fra annerledesland til deltidshusmorland

Den sterke økningen i kvinnes deltakelse i lønnet arbeid bærer bud om omfattende endringer. Mest bemerkelseverdig er det likevel hvor raskt endringene skjedde. Ved folketellingen i 1970 oppga hovedtyngden av de gifte kvinnene at husarbeid var deres viktigste beskjeftigelse, og at ektefellens inntekt var deres viktigste kilde til livsopphold. Det gjaldt også for mange av de gifte kvinnene som da hadde lønnet arbeid av et visst omfang.

Dette tyder på at de fleste gifte kvinnene da oppfattet husmorrollen som den viktigste, selv om de også hadde noe lønnet arbeid «ved siden av». Dette er viktige indikatorer på at den funksjonsdelte kjernefamilien fortsatt sto sterkt i holdninger og oppfatninger ved inngangen til 1970-åra.

De økonomiske realitetene var også i samsvar med dette. Statistikk basert på data fra skattelikningene viste at én-inntektsfamilien var i klart flertall blant ekteparene i begynnelsen av 1970-åra – 54 prosent i 1972. I løpet av ganske få år ble dette bildet radikalt endret. Ved skattelikningen i 1981 var én-inntektsfamilien redusert til en firedel av samtlige ektepar. Ved inngangen til 1990-åra er det et lite mindretall av de gifte kvinnene som kan beskrives som heltidshusmødre. Hovedtyngden av disse var over 60 år.

Høyere utdanning og økt etterspørsel

I et langsiktig tidsperspektiv er det lett å peke på forhold som kan forklare hvorfor den tradisjonelle husmorrollen stod sterkt i Norge ved inngangen til

1970-åra. Det er også lett å peke på forhold som gjorde det rimelig å vente at unge norske småbarnsmødre ville bli yrkesaktive i løpet av 1970-åra i større omfang enn småbarnsmødrene hadde vært tidligere. En viktig grunn var etterkrigstidas sterke vekst i utdanningsnivå og det faktum at unge kvinner hadde fått mer og mer utdanning utover i 1950- og 1960-åra. Utdanning er en viktig drivkraft både for endrete holdninger til likestilling og for kvinners deltakelse i lønnet arbeid. Dette var åpenbart en av faktorene som bidro til veksten i kvinnes deltakelse i lønnet arbeid.

Men når det gjelder årsakene til at veksten skjedde så raskt, og at den omfattet ikke bare de unge og velutdannete kvinnene, er andre samfunnsmessige endringsprosesser kanskje vel så viktige: Ett forhold var de endrete demografiske forutsetningene som fulgte i kjølvannet av tidligere endringer i de yngre kvinnegenerasjonenes livsløpsmønster. Kvinnene som giftet seg i tidlig etterkrigstid, hadde fått sine barn tidlig i livsløpet. De hadde også i gjennomsnitt færre barn enn sine egne mødre. Dette hadde forkortet barneomsorgsfasen. Et annet viktig forhold lå på *etterspørselssiden* av arbeidsmarkedet og i 1970-års endringer i næringsstruktur og arbeidsmarked. Det var særlig sterk vekst i de «kvinnevennlige» sektorene av arbeidslivet.

En politikk for mødrene og en annen for døtrene

I politiske dokumenter som omhandler oppbyggingen av den norske velferdsstaten i den tidlige etterkrigstida, eksisterer knapt ordet «kvinnepolitikk». Men *indirekte* førte likevel velferdsstaten en kvinnepolitikk, og den gav et *tvetydig* budskap: Det ble ført én politikk for mødrene og en annen for døtrene.

Politikken for mødrene var trygt tuftet på den funksjonsdelte kjernefamiliens grunn. De to første ti-årene av etterkrigstida er generelt blitt beskrevet som husmormodellens glansperiode. Det var et viktig mål i oppbyggingen av (det sosialdemokratiske) velferdssamfunnet at én inntekt skulle være nok til å brødfø en familie. Det som tidligere hadde vært forbeholdt en liten befolkningsgruppe i embetsstanden og det bedrestilte borgerskapet, skulle nå bli en realitet for hele befolkningen. Det skulle bli slutt på kvinneslitet. Mor skulle få anledning til å vie seg til familiens ve og vel i moderne og lettstelte hjem. *Indeksfamiliens* levekår ble bestemmende både for fagbevegelsens lønnskrav og myndighetenes økonomiske politikk. De viktigste virkemidlene var finanspolitikken (skatte- og subsidiepolitikken) og boligpolitikken. Etableringen av Husbanken sammen med lavrentepolitikk og kredittregulering var grunnstammen for å sikre folk flest en rimelig og hensiktsmessig bolig.

Økt satsing på utdanning og utjevning av befolkningens adgang til utdanning var en annen av de viktige bærebjelkene i oppbyggingen av det norske velferdssamfunnet i etterkrigstida. Det var et mål for utdanningspolitikken å utjevne forskjellene i adgangen til videregående utdanning etter *sosial bakgrunn og bosted*. Forskjellene etter *kjønn* hørte også med i dette bildet: Velferdsstatens døtre skulle også få mulighet til å utdanne seg videre etter folkeskolen.

Utdanning også for jentene

Formelt sett hadde mulighetene til utdanning lenge vært nesten like for kvinner og menn. Av generasjonene som vokste opp i mellomkrigstida var det likevel få både blant kvinner og menn som fikk noen form for videregående utdanning etter folkeskolen.

Reelt sett var mulighetene betydelig mer begrenset for jenter enn for gutter. I årskullene som ble født før og under krigen, var det markerte ulikheter etter kjønn i andelen som fikk utdanning utover den obligatoriske skolegangen. I fødselskullet fra 1921 fikk for eksempel 22 prosent av mennene og 10 prosent av kvinnene utdanning tilsvarende dagens videregående skole som omfatter gymnas og yrkesskole/fagbrev. 10 prosent av mennene og 5 prosent av kvinnene gjennomførte også utdanning på universitets- og høgskolenivå. Dette omfatter også typiske profesjonsutdanninger som i dag er på høgskolenivå, så som lærerskoler, sykepleieutdanning og teknisk fagutdanning ved ingeniørskolene. De aller fleste kvinnene hadde lærerskole eller sykepleieutdanning; det var få kvinner i dette årskullet som fikk universitetsutdanning.

Dette endret seg radikalt for generasjonene som vokste opp i etterkrigstida. Allerede i fødselskullet 1941 er andelen kvinner med utdanning på videregående skolenivå kommet opp i nesten en firedel. 12 prosent av kvinnene har også universitets- og høgskoleutdanning. I dette årskullet ligger mennene fortsatt godt foran kvinnene, men for årskullene som ble født på 1950-tallet og seinere, endret også dette seg. I fødselsårskullet 1961 er det relativt flere kvinner enn menn som har utdanning på universitets- og høgskolenivå (26 mot 22 prosent), selv om det fortsatt er en noe større andel av mennene som har utdanning på videregående skolenivå (64 mot 60 prosent).

Dagens unge kvinner har minst like lang utdanning som jevnaldrende menn. På universitetene har jentene i flere år vært i flertall blant de nye studentene, og de siste åra har det også vært kvinneflertall blant studentene totalt. Likhet i utdanningslengde betyr likevel ikke at menn og kvinner stiller likt i utdanningskvalifikasjoner. Det er fortsatt betydelige forskjeller mellom menn og kvinner i valg av utdanningstype og retning. Kjønnsforskjellene i valg av utdanning har betydning for mulighetene på arbeidsmarkedet der vi fortsatt har stor grad av atskilte arbeidsmarkeder for kvinner og menn.

Døtrene blir mødre

Den store utdanningsrevolusjonen for jentene tok først av for alvor i 1970-åra da årskullene fra 1950-tallet meldte seg til videregående utdanning. Grunnlaget for denne revolusjonen var imidlertid lagt tidligere.

Også 1960-åra representerte en utdanningsmessig revolusjon i Norge. Antallet studenter på universitetene og høgskolene ble mer enn fordoblet. Totalt sett økte antall norske studenter ved universiteter og høgskoler i Norge og i utlandet fra knapt 14 000 i 1961 til over 28 000 i 1968. Kvinneandelen blant studentene var

også sterkt økende, fra 17 prosent i 1961 til nesten 23 prosent i 1968. Det var også betydelig vekst i tallet på studenter innen profesjonsrettet utdanning der lærerskoler og sykepleieutdanning lenge hadde vært viktige utdanningsveier for jenter.

At stadig flere kvinner tok lang utdanning, var i seg selv en viktig indikator på at endrete holdninger til yrkesaktivitet og likestilling var begynt å gjøre seg gjeldende på bredere front i de unge kvinnegenerasjonene i 1960-åra. I ettertid er det lett å se at dette etter hvert undergravde grunnlaget for å opprettholde den tvetydige kvinnepolitikken fra den første etterkrigstida. Mødre- og døtrepolitikken lå på klar kollisjonskurs. Men det var først da de eldste døtregenerasjonene fra etterkrigstida selv var i ferd med å bli mødre, at lokket for alvor begynte å rasle på trykk-kokeren. Da meldte behovet for å revurdere kvinnepolitikken seg for fullt på den offentlige arenaen.

Fra kvinners rett til samfunnets ansvar

Gjennom 1960-åra fikk endrete synspunkt på kvinnenens samfunnsmessige oppgaver og holdninger til likestilling gradvis sterkere gjennomslag i den offentlige debatten. I én forstand var dette «gamle» tema fra den politiske dagsorden. Kvinnesak og kvinners rett til å velge utdanning og yrke og til økonomisk selvstendighet, hadde vært hete debatt-tema helt fra slutten av forrige århundre. Den blusset opp på 20-tallet – spesielt i tilknytning til den såkalte «innskrenknings-saken» da både Arbeiderpartiet og LO gikk inn for å begrense kvinners adgang til lønnet arbeid.

Men mens tidligere debatter hadde hatt fokus på kvinners rett til å velge som en privatsak, skiftet debatten i 1960-åra perspektiv til sterkere vekt på samfunnets ansvar for å legge forholdene til rette.

For kvinnene i mellomkrigstida var valget for mange et «enten/eller»: Enten lønnet arbeid eller familie. Normen i innskrenkingsvedtaket påvirket flere enn dem det formelt gjaldt for. Gifte kvinner skulle ikke ta jobbene fra andre som trengte dem bedre. Ønsket hun likevel å kombinere familieansvar med yrkesaktivitet, var det hun selv som var ansvarlig for å finne ordninger som fikk hverdagen til å fungere, for eksempel ved å ansette hushjelp.

I den tidlige etterkrigstida var dette fortsatt en mulighet for stabil hjelp i hjemmet men den forsvant utover på 1950- og 1960-tallet. Velferdsstatens unge døtre hadde andre planer enn å være hushjelp i andres hjem for en luselønn. Kravene om et sterkere engasjement fra samfunnets side for å legge forholdene til rette for reell likestilling ble stadig sterkere i den offentlige debatten, etter hvert også i flere av de politiske partiene. Ikke minst var den «nye kvinnebevegelsen» både innenfor og utenfor de politiske partiene en viktig pådriver i denne retningen. Utviklingen førte til at likestilling og kvinnesak fikk politisk legitimitet på bredere front.

Kvinnevennlig arbeidsmarked

Årsakene til den sterke veksten i de gifte kvinnenes yrkesaktivitet i løpet av 1970-åra må søkes på flere plan: Den revurderte likestillingspolitikken bidro i første omgang mest med ideologisk legitimering. De praktiske tiltakene og reformene kom først seinere. Den økte tilgangen av unge, velutdannede kvinner hadde betydning fordi den synliggjorde kvinnene som arbeidskraftressurs. Det synliggjorde samtidig behovet for en politikk som la til rette for å kombinere lønnsarbeid og småbarnomsorg.

Økningen i de gifte kvinnenes deltakelse i lønnet arbeid var langt fra begrenset til de unge, velutdannede småbarnsmødrene. I løpet av dette ti-året økte andelen som deltok i lønnet arbeid markert innen alle generasjonene av voksne kvinner født etter 1920. Forutsetningene for denne veksten lå både på *etterspørselssiden* og på *tilbudssiden* av arbeidsmarkedet.

1970-åra brakte med seg sterk ekspansjon i de «kvinnevennlige» delene av arbeidsmarkedet, spesielt i helse- og omsorgssektoren. Velferdsstatens ekspansjon i denne perioden er beskrevet som «den offentlige revolusjonen». Ved at veksten skjedde desentralisert – på kommunalt og fylkeskommunalt nivå – bidro den også til å skape lønnsarbeidsplasser for kvinner i deler av landet der dette tidligere hadde vært mangelvare. Veksten i omsorgsyrkene innebar en delvis overgang til lønnsarbeid for arbeid som tradisjonelt hadde vært kvinners arbeid uten lønn i familien. De voksne kvinnene med husmorerfaring ble en viktig ressurs i dette arbeidsmarkedet. Det var også vekst i den tjenesteytende delen av den private sektor, med varehandelen som det mest typiske eksempel.

Frigjorte hender

På tilbudssiden møtte dette ekspansive arbeidsmarkedet ikke bare unge småbarnsmødre, men også godt voksne kvinner fra kvinnegenerasjonene som var født på 1920- og 1930-tallet. Dette var kvinner som hadde vokst opp og stiftet familie i de tidlige etterkrigsåra. De hadde gjennomgående giftet seg tidlig og fått sine barn relativt konsentrert og tidlig i livsløpet. Småbarnsperioden var i stor grad avsluttet i god tid før de fylte førti år.

Sett i livsløpsperspektiv innebar dette at disse kvinnene igjen var aktuelle for arbeidsmarkedet på 1970-tallet. Disse «frigjorte hendene» passet som hånd hanske til endringene på arbeidsmarkedet i 1970-åra. For det første var de gifte kvinnene den eneste arbeidskraftreserven som fantes på 1970-åras ekspansive arbeidsmarked. I motsetning til tidligere perioder var det ingen arbeidskraftreserve å hente fra ugifte kvinner. Størstedelen av den voksne kvinnebefolkningen var gift eller tidligere gift. De unge, ugifte kvinnene var i stor grad under utdanning. De gifte kvinnene var en fleksibel arbeidskraftreserve, blant annet ved at de var innstilt på å arbeide deltid. Dette passet i mange tilfelle svært godt for arbeidsgiveren.

Vekst og stabilisering på 1980-tallet

Kvinnene styrket og befestet sine posisjoner på arbeidsmarkedet gjennom 1980-åra. Totalt sett økte antall sysselsatte kvinner med nesten 130 000, mens antall sysselsatte menn gikk ned med rundt 30 000. Yrkesfrekvensene økte sterkt for unge gifte og samboende kvinner, og aller sterkest for mødrene. Yrkesfrekvensene for gifte og samboende kvinner med barn under 16 år økte fra 62 prosent i 1980 til 77 prosent i 1990. Det skjedde også endringer i arbeidstidsmønsteret. Det var en markert økning i andelen småbarnsmødre som arbeidet heltid, også blant flerbarnsmødrene. I 1990 arbeidet hver andre småbarnsmor 30 timer eller mer pr. uke

Denne økningen skjedde på et arbeidsmarked som ikke var like gunstig som i 1970-åra, i hvert fall ikke gjennom hele 1980-tallet. Den viktigste årsaken til at kvinnene likevel styrket sin stilling på arbeidsmarkedet i denne perioden, ligger etter alt å dømme i at kvinnene selv hadde bedret sine kvalifikasjoner gjennom utdanning og yrkeserfaring. De høye yrkesfrekvensene for småbarnsmødrene må imidlertid også sees i sammenheng med utbyggingen av tiltak som gjorde det lettere å kombinere barneomsorg med lønnet arbeid. De ideologiske endringene i likestillingspolitikken fra 1970-åra ble i 1980-åra fulgt opp av praktiske tiltak i mye sterkere grad enn tidligere.

Gjennom 1980-tallet ble permisjonsrettighetene ved fødsel betydelig forbedret. Det ble langt flere barnehageplasser, ikke minst ved at endrete retningslinjer åpnet for privat barnehagedrift i større skala enn tidligere. Dagens permisjonsrettigheter gjør det nå mulig for mødrene å opprettholde tilknytningen til arbeidslivet over ganske lang tid i tilknytning til hver fødsel. Når navlestrengen til jobben ikke er kuttet, blir også avbruddsperiodene kortere enn i tidligere kvinnegenerasjoner. Sannsynligvis finner vi her én av forklaringene på at yrkesaktivitet og utdanning i dag har liten betydning for hvor mange barn kvinnene får.

Ulikheter mellom kvinnegenerasjonene

Hvor omfattende endringene har vært i kvinnenes deltakelse i lønnet arbeid fra 1970 til i dag, ser vi best dersom vi setter utviklingen inn i et generasjonsperspektiv. Det kan vi gjøre ved å sammenlikne de typiske livsløpsmønstrene i fire ulike kvinnegenerasjoner:

Husmorgenerasjonen

Kvinner som ble født mellom 1920 og 1935 vokste opp med entydige forventninger til kvinnerollen: Om de giftet seg – og det gjorde det store flertall – var deres plass i hjemmet og bare der. Noen utbrytere fantes, særlig blant de fåtallige kvinnene med lang utdanning. De fleste fikk imidlertid ingen eller kortvarig utdanning etter folkeskolen og gikk tidlig ut i yrkeslivet. En god del var også i ulønnet familiearbeid som hjemmeværende døtre. De aller fleste giftet seg relativt tidlig i livsløpet og sluttet i lønnet arbeid når de giftet seg, eller i hvert fall når de fikk første barn.

Andelen i disse årskullene som hadde lønnet arbeid, vokste sterkt i 1970-åra. Størsteparten var i deltidsarbeid. Typiske yrker var hjemmehjelp, hjelpepleier og butikkarbeid. Stabiliteten i yrkesarbeidet utover i 1970- og 1980-åra varierer. De eldste i denne generasjonen er allerede blitt alderspensjonister, og de aller fleste vil bli det i løpet av de neste fem åra. Noen har også forlatt yrkeslivet tidligere fordi mange er blitt uføretrygdet i disse årskullene.

Blandingsgenerasjonen

Kvinner som ble født mellom 1936 og 1950, vokste opp under tvetydige forventninger til kvinnerollen og preges av det. Det er større variasjon i livsløpsmønster enn i husmorgenerasjonen. Disse årskullene fikk i gjennomsnitt mer utdanning enn kvinnene i husmorgenerasjonen, men fortsatt mindre enn jevnaldrende menn. Kvinnenes utdanning har stor innflytelse på variasjonen i livsløpsmønster, og de som hadde kortvarig utdanning fulgte i utgangspunktet i husmorgenerasjonens spor. De giftet seg tidlig, og fikk barn tidlig. Blant kvinnene som fikk lang utdanning, kan vi se de første tendensene til å utsette ekteskap og barnefødsler. Mange av kvinnene med lang utdanning i disse årskullene har imidlertid tatt utdanning i to etapper: Tidlig ekteskap og barnefødsler innebar for mange et avbrudd i utdanningen, som de seinere har tatt igjen med å ta mer utdanning i voksen alder. I takt med veksten i kvinnenes utdanning vokser også andelen av kvinnene som har vært sammenhengende i lønnet arbeid hele tiden etter avsluttet utdanning, også i perioden med småbarn. Hovedtyngden av kvinnene i disse generasjonene har likevel hatt avbrudd fra lønnet arbeid i småbarnsperioden, men ikke så lange avbrudd som i husmorgenerasjonen. Innslaget av deltidsarbeid var høyt blant de som var i lønnet arbeid i småbarnsfasen. Andelen i heltidsarbeid har økt etter hvert som barna er blitt eldre. I dag er de aller fleste av disse kvinnene i lønnet arbeid, og om lag halvparten av dem er i heltidsarbeid.

Likestillingsgenerasjonen

I motsetning til blandingsgenerasjonen, har kvinner som ble født mellom 1951 og 1965 vokst opp med mer entydige rolleforventninger. I gjennomsnitt har kvinnene nesten like mye utdanning som jevnaldrende menn. I disse generasjonene blir utdanningsmulighetene mer like for jenter og for gutter, samtidig som det sosiale rekrutteringsmønsteret til utdanning og yrke blir mer tydelig og uavhengig av kjønn.

I disse årskullene endres også mønsteret for familieetablering radikalt i forhold til tidligere generasjoner, både for kvinner og menn. Tidlige ekteskap erstattes i stor grad av samboerskap. Barnefødslelene utsettes, mest markert for dem som har lang utdanning. Ungdomsfasen av livsløpet blir utvidet, og det betyr også at mange begynner for alvor i lønnet arbeid relativt seint i livsløpet. I dag er storparten av disse årskullene i småbarnsfasen, men det er også en del som ennå ikke har fått barn. Hovedtyngden av småbarnsmødrene er i lønnet arbeid, og over halvparten av dem arbeider heltid. Arbeidstidsmønsteret er sterkt avhengig av utdanning. De langtidstudannede er i stor grad i heltidsarbeid.

Ungdomsgenerasjonen

Livsløpsmønsteret for dem som ble født mellom 1966 og 1978, er fortsatt i støpeskjeen. De aller fleste i disse årskullene er fortsatt i utdanning. Arbeidsledigheten er høy blant dem som ikke er under utdanning både for jenter og gutter. Jenter og gutter er likestilte når det gjelder utdanningsmuligheter, og jentene tar i gjennomsnitt minst like mye utdanning som guttene. Kjønn betyr fortsatt en god del for hva slags utdanning som velges. Det er fortsatt typiske jenteutdanninger og typiske gutteutdanninger. Innen disse årskullene vil de sosiale klasseskillene sannsynligvis bli mer markert enn skillelinjene etter kjønn når årskullene blir eldre. Unge med lav utdanning har i dag en utsatt posisjon på arbeidsmarkedet. Selv om det knytter seg usikkerhet til framtidens arbeidsmarked, må vi regne med at utdanning vil bli minst like avgjørende som i dag.

Endringer i forsørgelsemønster

Gjennom endringene i kvinners deltakelse i lønnet arbeid har det også skjedd markerte endringer i forsørgelsefordelingen i familiene. Mennenes forsørgeransvar er avlastet. En viktig del av avlastningen har skjedd gjennom endringene i familiestruktur. Det er blitt flere enslige kvinnelige forsørgere og det har medført at forsørgeransvar er overført dels til kvinner og dels til trygdesystemet. Men det har skjedd store endringer også innen den tradisjonelle kjernefamilien der kvinnes andel av familieinntekten har økt markert, både i 1970-åra og i 1980-åra. I 1977 stod gifte kvinner i gjennomsnitt for cirka 20 prosent av familieinntekten blant norske ektepar. Et knapt ti-år seinere var denne andelen økt til 30 prosent. Det er imidlertid betydelig variasjon etter familiefase. Mønsteret i denne livsfasevariasjonen endret seg ikke vesentlig fra 1977 til 1986, selv om kvinnes andel av familieinntekten har økt i alle familiefaser. Relativt sett økte imidlertid kvinnens andel av familieinntekten sterkest for de yngste ekteparene. Dette må sees i sammenheng med at det særlig var blant unge kvinner at heltidsandelen økte i 1980-åra. Kvinnes andel av familieinntekten har fortsatt å øke også etter 1986. Vi har ikke helt sammenliknbart materiale for seinere år, men data fra Inntekts- og formuesundersøkelsen i 1990 viser at kvinnes andel av husholdsinntekten da var kommet opp i cirka 35 prosent for alle hushold under ett.

Selv om mennene er avlastet for hovedforsørgeransvaret, er det likevel et godt stykke igjen til lik fordeling av familieinntekten mellom menn og kvinner. Kvinnes tilpasning til lønnsarbeidet preges fortsatt av at de har hovedansvaret for barneomsorgen. Det er fortsatt mange kvinner som har deltidsarbeid. En-inntektsfamilien er heller ikke helt borte, selv om den nå er mye vanligere blant eldre ektepar uten barn enn blant de yngre parene.

Likedeling fortsatt et langsiktig mål

Gjennom de endringene som har skjedd har vi kommet et godt stykke på vei mot reell økonomisk likestilling mellom kvinner og menn. Kvinnes rett til eget yrke og økonomisk selvstendighet er akseptert av de aller fleste. Fra en situasjon der

kvinnene var avhengig av mannen for pengeforsørgelse, har vi nå fått mer jevnbyrdige parforhold der det økonomiske avhengighetsforholdet er gjensidig.

Arbeidsdelingen i det ulønnete arbeidet og med barneomsorgen er også endret. Selv om det er langt igjen til likedeling, tar yngre menn i dag større del av dette arbeidet enn småbarnsfedrene gjorde for et ti-år siden. Det er også grunn til å tro at utviklingen mot større grad av likedeling i den økonomiske forsørgelsen påvirker fordelingen av det ulønnete arbeidet og omsorgsoppgavene.

Ulikhetene i kvinners og menns inntekter påvirkes både av forskjeller i arbeidstid og lønn. Forskjellen mellom kvinners og menns arbeidstid ble mindre i løpet av 1980-årene, og den vil sannsynligvis fortsette å gå noe ned i årene framover. Kvinnenes gjennomsnittlige arbeidstid vil etter alt å dømme øke etter hvert som årskullene fra «husmorgenerasjonen» blir pensjonister og «skiftes ut» med yngre og mer yrkesarbeidende årskull av kvinner i den arbeidsaktive befolkningen under pensjonsalder. Men selv om det er realistisk å regne med at forskjellene i arbeidstidsmønster vil bli mindre på 1990-tallet, er det ikke like realistisk å regne med at vi raskt går mot en generell likedeling av familieinntekten mellom menn og kvinner. Til det er det for store ulikheter mellom menn og kvinner både i gjennomsnittlig arbeidstid og i gjennomsnittslønn.

Kjønnsforskjeller i lønn

Gjennom 1980-årene var det en viss utjevning av forskjellene i kvinners og menns gjennomsnittlige timelønn. Ifølge Levekårsundersøkelsen i tilsvarte kvinners gjennomsnittlige timelønn i 1980 77 prosent av menns timelønn. I 1991 var denne andelen økt til 81 prosent. Forskjellene var imidlertid mindre tidlig på 1980-tallet. I 1983 var andelen oppe i 84 prosent og sank deretter til 80 prosent i 1987 før den igjen begynte å stige. Dette tyder på at den gjennomsnittlige lønnsutviklingen i «frisleppsperioden» midt på 1980-tallet var gunstigere for menn enn for kvinner, slik at det var et større forsprang å ta igjen da utviklingen på slutten av 1980-tallet begynte å gå i en annen retning.

Mer omfattende undersøkelser viser at kvinner gjennomgående får mindre lønnsmessig uttelling for utdanning enn menn. Undersøkelsene tyder imidlertid ikke på at det er et stort omfang av direkte lønnsdiskriminering. Når kvinner og menn er i helt sammenliknbare arbeidssituasjoner – i samme bransje, stilling og bedrift – er det svært små forskjeller i gjennomsnittslønna. De betydelige forskjellene i menns og kvinners gjennomsnittslønn skyldes i hovedsak at menn og kvinner i stor grad befinner seg ulike steder på arbeidsmarkedet. Spissformulert kan det kjønnssegregerte arbeidsmarkedet beskrives ved at «kvinner arbeider i kvinneyrker, menn arbeider i mannsyrker; menn er sjefer, mens kvinner er underordnede».

Det kjønnssegregerte arbeidsmarkedet

Arbeidstidsundersøkelsen 1985 gir et klart bilde av den bastante kjønnsdelingen av arbeidsmarkedet. Arbeidstakerne er gruppert i tre segment, alt etter om de

arbeidet i yrkesgrupper som var sterkt kvinnedominerte (mer enn 70 prosent av arbeidstakerne er kvinner), moderat kvinnedominerte (mellom 70 og 50 prosent av arbeidstakerne er kvinner), eller mannsdominerte (mer enn 50 prosent av arbeidstakerne er menn). Over halvparten av kvinnene arbeidet i yrker der de utgjorde mer enn 70 prosent av arbeidstakerne, mens hele 81 prosent av kvinnene arbeidet i yrker der over halvparten av arbeidsstyrken var kvinner. Bildet er motsatt for menn: 76 prosent av mennene arbeider i yrker hvor de utgjør mer enn halvparten av arbeidstakerne.

Datamaterialet viser også at en stor del av kjønnsulikhetene i arbeidstid er bundet opp i dette kjønnssegregerte arbeidsmarkedet. Kjønnsulikhetene i arbeidstid og timelønn er større for arbeidsmarkedet som helhet enn det er innen de enkelte segmentene. Årsaken til dette er at de kvinnedominerte yrkesgruppe-segmentene skiller seg ut med lavere gjennomsnittslønn og arbeidstid enn de mannsdominerte – både for kvinner og for menn. Vi kan med andre ord se ulikhetene i arbeidstid og lønn og det kjønnsdelte arbeidsmarkedet som to sider av samme sak.

Kjøkkenbenken som forhandlingsarena

Endringene i kvinnes livsløpsmønster over de ulike kvinnegenerasjonene beskriver en utvikling der ulikhetene i kvinners og menns deltakelse i lønnet arbeid gradvis er blitt mindre og mindre. Denne utviklingen vil sannsynligvis fortsette etter hvert som de gjenværende årskullene fra husmorgenerasjonen går ut av arbeidsmarkedet. Samtidig vil den sosiale differensieringen og betydningen av utdanning øke, både for kvinner og for menn. Vi vil dermed få større ulikheter mellom kvinner og mindre ulikheter i gjennomsnitt mellom kvinner og menn. Det innebærer likevel ikke uten videre at vi vil gå mot en rask likestilling mellom kvinner og menn på arbeidsmarkedet.

Vi ser imidlertid klarere og klarere at spørsmålet om likestilling mellom kvinner og menn framover i økende grad må bli et forhandlingsspørsmål – både i arbeidslivet og i hjemmesfæren. Kvinners livsløp preges fortsatt av at de har hovedansvaret for barneomsorgen, og mulighetene for en utjevning her avhenger både av rolleforventninger og av forhandlinger i parforholdet. Når rolleforventningene etter hvert er blitt mer like for mor og far, blir også kjøkkenbordets betydning som forhandlingsarena større.

Lønnsutjevning mellom yrkesgrupper

Men forhandlingene i arbeidslivet vil bli minst like viktige. De bastante ulikhetsstrukturene i det kjønnssegregerte arbeidsmarkedet er sannsynligvis det største gjenværende hinderet for reell økonomisk likestilling mellom kvinner og menn. Skal vi dømme etter unge jenters og gutters utdannings- og yrkesvalg, er det ikke mye som tyder på at kjønnsdelingen av arbeidsmarkedet vil endre seg særlig mye i det nærmeste ti-året. Utjevning av lønnsforskjellene mellom kvinner og menn på kort sikt avhenger dermed først og fremst av mulighetene for å få til lønnsutjevning mellom kvinnedominerte og mannsdominerte yrkesgrupper. Men alle

vet at det er lettere sagt enn gjort å få slike spørsmål på den reelle forhandlingsdagsorden. Lønnsforhandlinger for de enkelte yrkesgruppene føres i stor grad på atskilte arenaer, og det vil alltid være et viktig mål for den enkelte arbeidstakerorganisasjon å unngå å «sakke akterut» i forhold til grupper en tidligere har sammenliknet seg med.

Om lønnsforskjellene mellom kvinner og menn skal utjevnes, må disse spørsmålene komme på en reell dagsorden og på en reell forhandlingsarena. Vi ser i dag de første tilløpene til en slik prosess, men bare framtida kan vise hva resultatene blir.

*Comparing Social Welfare System
in Nordic Europe and France,
Volume 4, Copenhagen Conference,
MiRe-DREES, Paris, 1999.*

Shaping gender equality – the role of the State:

Norwegian experiences, present policies and future challenges

1. Introduction

At present the Nordic countries are often described as world champions of gender equality¹. This is not surprising, given the substantial changes that have taken place over the last decades with regard to integration of women in arenas that previously to a large extent were reserved for men. Over the last thirty years all countries have experienced a strong increase in women's participation in paid employment and in political decision-making bodies. The female share of the labour force is at present close to 50 per cent in all the countries, and women in the child-rearing phases are to a large extent also in paid employment. The female shares of parliamentary representatives increased considerably from the mid-1980s and are presently around 35-40 per cent in all Nordic countries except Iceland (Nord 1994: 3). Since 1986 (when Gro Harlem Brundtland formed her second cabinet with a female share of cabinet ministers close to 50 per cent), the female representation at the government level has stabilized at a high level in Norway, and the other Nordic countries have gradually followed. By 1994 the female share of ministers was 42 per cent in Norway, and 38, 35 and 31 per cent respectively in Sweden, Finland and Denmark².

¹ Gender equality is here used as a translation of the Norwegian word "likestilling", which also could be translated as "equal status between women and men", or "equal status between the sexes". Over the later years, with gender increasingly substituting sex when referring to women and men in a social (not biological) context, gender equality has replaced "equal status between the sexes" as a standard translation of "likestilling". Section 2 discusses the normative aspects of gender equality and aims at clarifying the content of this concept.

² Analysing the Norwegian development 1970-1990, Skjeie (1992: 144-176) ascribes this stabilization at government level to increased party competition with respect to the integration of women into elite politics.

The Nordic countries also share common characteristics with respect to integrating gender equality into family policy measures. It is stated as a general goal for family policy to facilitate the combination of family and reproductive tasks with occupational activity for parents of both genders. Occupational benefits for working parents and provision of daycare facilities for children are the cornerstones of these policies. Occupationally active mothers' rights to leave of absence at childbirth have by now developed into fairly extensive parental leave schemes in terms of duration of leave and income replacement. These schemes grant working parents a fair amount of flexibility with respect to sharing the leave between the mother and the father and give room for using part of the leave for a combination of part-time leave and part-time work for an extended period. There are still some variations between the Nordic countries with respect to duration of the leave, but in European context the Nordic countries definitely range as Premier League³.

This Nordic convergence with respect to gender equality and family policies is on the one hand hardly surprising, given the many similarities that the Nordic countries share in their social welfare policies. Broader comparative analyses of welfare states/systems often place the Nordic countries in a common category based on criteria from present structures of welfare systems. Gøsta Esping-Andersen's (1990) distinction between three different types of welfare state regimes, with the Nordic Social Democratic welfare regime as a common denominator for the Nordic countries, was an important contribution in this respect. However, as argued by other researchers, for instance Lewis (1992, 1993) and Sainsbury (1994), Esping-Andersen's analysis did not include gender relations aspects. By focusing mainly on work as paid work and on welfare policies that relate to paid work (as incentives and disincentives for decommo-dification of labour), his analysis missed the importance of unpaid work and welfare produced within the families, as well as considerable differences between countries within each of the three types of welfare regimes in the model.

³ Parental/Maternal leave schemes are not easy to compare in time and space, because the "quality level" of the leave will vary both in duration and wage compensation. Standard level of the leaves may also be subject to change at national level at rather frequent intervals, as was the case for instance in Norway in the late 1980's and the early 1990s. Nord 1994: 3 gives the 1994-regulations with respect to parental leave at childbirth for all Nordic countries. At that time Sweden and Norway ranked top with respectively, 64 weeks (90 per cent wage compensation) and 52 weeks (80 per cent wage compensation), alternative 42 weeks with 100 per cent compensation. Finland came next with 44 weeks (66 per cent wage Compensation), and Denmark and Iceland occupied the bottom places with respectively, 28 and 26 weeks. By 1990 however, none of the other present members of the European Union had maternity leaves that could match the three Nordic members with respect to duration, and this conclusion also applies with respect to Norway and Iceland. The duration of the maternity leave at that time for the other countries varied from respective 8 and 13 weeks for the UK and Portugal at the lowest level to 20 weeks in Italy at the top level. The rest of the countries group in a cluster of 14 - 16 weeks, where France with its 16 weeks (with 84 per cent wage compensation) finds its place (Solvinge et al. 1998, based on information from Gauthier (1996)).

Such differences also apply to the Nordic countries with regard to their roads to the integration of gender equality as an area of concern for public policy. Undoubtedly, over the later years there has been a convergence at the national level, in politics as well as in terms of societal changes that have taken place in the situation of women relative to men. There are however, still considerable differences between the Nordic countries with respect to the present content of their family policies, and in a historical perspective these differences have been larger (Leira 1989, 1991, 1992, 1993; Borchorst 1994). In a historical perspective, there are also considerable differences between the Nordic countries with regard to the integration of gender equality as an area of political concern (Skrede 1986, 1993).

The scope of this paper is to provide a presentation of the development in Norway in a Nordic context. I will confine the analysis to fairly simple indicators of the state of the process towards gender equality over time, with married women's participation in paid employment as the main indicator of the societal status of women, and with the timing of significant political transitions and events indicating gender equality as an area of concern within public policy as the main indicator of the state of the process at that time. Insight into differences at the national level requires a closer focus on the historical, political and social development of each particular country. There are, however, major trends and processes in the integration of issues related to women's citizenship and the development of public policy within the fields of social reproduction and social insurance that may serve as structural guidelines for such investigation. In this perspective, the focus of this analysis is not primarily to give an answer as to whether the policies of a particular group of countries are converging, largely similar or still different, but to provide insight into the political discourses and processes that have served as building blocks for the present policies. Hopefully, the framework of such an analysis will be useful also in a broader comparative perspective with respect to France.

Ideological roots, discourses and political modernization

In a historical perspective, the normative aspects and content of present policies for gender equality may be seen as shaped through a political process based on discourse between two types of political and social modernization:

- (i) The development of citizenship as a foundation for the modern nation state—and the inclusion of women as citizens. This modernization process has its ideological heritage in the Enlightenment, with societal materialization at the political level through the great democratic revolutions (American, French) at the end of the eighteenth century, followed by the establishment of constitutions with democratic rights and institutions, as foundation and framework for further political development and endeavour at country level. The response at the national level in terms of development of citizenship and inclusion of women can be traced in the historical and political development within each country.

(ii) The political and ideological development of modern welfare states and welfare systems in the twentieth century. Present welfare systems and welfare regimes are products of political processes through ideological discourses and shifts of policy. The historical analysis must focus shifts of ideological foundations and regulations of the relationship between the family and the state, and the corresponding treatment of reproductive issues and women's roles in welfare state policies. At present, all Nordic countries to a large extent relate their welfare policies to a dual breadwinner model, with integration of reproductive concerns through reconciliation of family tasks and working life. In the early phases the actors on the political arenas (governments, political parties and trade unions) conceptualized the relationship between the family and state to a single breadwinner model and gave priority to development of welfare policies based on strengthening the economic basis for the family through the provider role. Women were relevant in this model mainly as wives and mothers, and to a much smaller extent as workers. Gender issues at the political agenda were related to different models of support for the family.

The process of integrating gender equality as an area of political concern at the national level must be traced through the development of political discourse related to the different "women pictures" created through these two types of modernization processes. Transition from single breadwinner model to dual breadwinner model in welfare policies will be an important indicator of the timing of the integration of gender equality as an explicit goal of public policy.

2. Promoting gender equality, political discourses and transitions

Regardless of whether we see gender equality as conditions that have to be fulfilled with respect to individual rights, opportunities and roles for both genders, or analyse the integration of gender equality issues in public policy through decisions taken in a political process, it is useful to distinguish between three different levels of conditions/policy outcomes of the process (Jonung 1979, NORAS 1987): (i) *rights*, (ii) *access* and (iii) *integration*.

Rights - foundations and backbone

The first level is described by *women's formal and societal rights* as defined by laws and regulations. Establishing citizenship through universal rights is generally considered as a crucial first stage in the development of the modern welfare state. The establishment of ordinary citizen rights for women equal to the rights of men is an equally important first stage in the promotion of equal status between the genders. To secure basic democratic and economic rights like the right to vote, the right to be elected and to serve in political positions, and the right to earn a living and to control one's own economic resources are vital conditions of the first stage.

Access – the transition from formal rights to real opportunities

At this stage the political process must relate to differences between women and men with respect to societal roles and access to resources. The main concern will be to widen women's opportunity structures by facilitating their access to resources and societal arenas where women's position at average level is weaker than men's. Important arenas in this respect are women's access to education beyond the compulsory level, to paid employment and to decision-making positions controlling societal and political power and influence. The transitional process from formal rights to real opportunities must also be regarded as a step-wise process. Important indicators of the state of the process at a particular point of time will, for instance, be the share of women in educational structures and political hierarchies, and the share of married women in paid employment. It will be important, however, to recognize that these types of social indicators and measures are not sufficient as indicators of women's societal and economic roles, if we compare historical periods or countries at different stages of development, as they will be limited to recognize economic activities by women defined as paid employment, whereas women's economic contribution through activities and family work was not registered through this type of statistics.

Integration – vision and goal

A process directed towards gender equality must also have a vision of the goal of the process. How should gender equality be conceptualized? At the two first stages of the process, it is possible (and very often taken for granted) that political issues dealing with equal status and gender equality could be regarded merely as "*women's issues*", as the focus will be on the position of women relative to men and on changes in the role of women, and less on the corresponding changes in the societal role of men. However, approaching the third stage of the process, this will not be sufficient. It will be necessary for the political process to relate more explicitly to men's societal roles and conditions for change in men's roles. This implies that the gender structure of society has to be made politically relevant in a broader context, and that political measures dealing with changes in men's roles also will be present on the political agenda. It is also at this stage that the conflict arena between the two types of modernization processes will be brought out in open political discourse. The political goal that women and men should have equal opportunities and roles in occupational life and in family tasks does not harmonize with welfare policies based on a single breadwinner model, and raises new and different questions on the political agenda.

Political discourses and processes of change

The three conditional stages can also serve as guidelines for identifying consecutive phases and transitions in the process of integration of gender issues at the political agenda – although seldom consecutive in a strictly chronological sense with respect to the introduction of the issues at the political agenda. But the three levels share a consequential relationship in the sense that each stage can be seen as conditions that have to be achieved and accepted, socially and politically, before the political discourse can concentrate on the next stages.

Without rights there will be no access, and without access – there can be no integration. Each stage contains issues that at one point in time have been regarded as controversial in public debate and in political arenas, with corresponding political fights for legitimation and acceptance.

By this conceptualization, it is possible to describe the transitional phases of the political process of a particular country by relating the political discourse on gender equality in different historical periods to different conditions from the three stages: What type of conditions are "non"-issues (achieved and accepted), and what type of conditions are still "hot"-issues, in the sense that they are challenged and can be regarded as controversial at the political and public agenda. In this type of model it is also possible to identify historical periods as overlapping with respect to political discourses relating to different stages/conditions.

At present, the process of integrating gender equality issues into the Norwegian political debate has reached the third stage, in the sense that conditions from the "rights" and the "access" phases by and large may be seen as "non"-issues at the political debate. However, even if gender equality in an abstract and general sense is accepted by most political parties, this does not mean that the vision and goal of the third stage we described above, generally are accepted as noncontroversial. Other visions of normative gender equality and "models of motherhood" (Leira 1989) are also present at the political agenda. The introduction of the new **cash for care reform** (*kontantstøttereformen*)⁴ is a recent and obvious example in this respect. I return to current issues and future challenges in the concluding section 5. It is, however, reasonable to see the current debate on this reform as an indicator that the visions of gender equality described above still are challenged at the Norwegian public agenda.

This position makes Norway an interesting country comparatively: In the next sections of the paper I will go closer into the development process in Norway. In this respect, however, I think it is important to see the process towards gender equality not only as a process initiated at macro level of politics. It must also relate to economic and sociodemographic change, and changes in the economic and societal role of women. The main hypothesis is that the integration of married women in paid employment not only is an indicator of the state of the process, but also by itself is a catalyst for political change.

⁴ The prime objective of the reform is to compensate parents who do not receive public support through use of publicly supported kindergartens with a lump sum of money corresponding roughly to the support from the State per child in the kindergarten. The transfer (NOK 3,000 per child per month) will come into force from 1 August 1998 for children between one and two years of age. It is also decided that the reform should be extended to the two year olds from 1 January 1999. The general coverage of publicly supported kindergartens for children in these age groups is presently at around 25 per cent.

3. Norway 1875-1995: sociodemographic change and economic development

I have chosen to analyse the political and societal development over a period starting in the last quarter of the nineteenth century. From a perspective focusing on the development of women's citizenship, it might be argued that this starting point is somewhat arbitrary. Table I shows that some important milestones on the road to full citizenship for Norwegian women were reached prior to 1875. It is worth noting that the Nordic countries were early with respect to giving women inheritance rights equal to men and with respect to granting unmarried women majority. The right to self-determination and the right to control economic resources are significant steps towards equal citizenship for women. The early acceptance of women as independent subjects of law is one of the common characteristics of the Nordic countries, which should not be neglected as a cornerstone for later development in the Nordic countries.

Table 1. Milestones on the path to equal citizenship for women in the Nordic countries

	Denmark	Finland	Iceland	Norway	Sweden
Inheritance					
Equal rights of inheritance for women and men	1857	1878	1850	1854	1845
Majority					
Unmarried women attain majority					
- at 25 years	1857	1864	1861	1863	1863
- at 21 years		1898		1869	1884
Married women attain majority	1899	1930	1900	1888	1921
Politics					
Women gain right to vote and become eligible to be elected					
- in local elections	1908	1918	1909	1910	1908
- in parliamentary elections	1915	1906	1915	1913	1921
First women in Parliament	1918	1907	1922	1922	1921
Education and economic activities					
Women admitted to universities	1875	1901	1911	1884	1873
Women granted same rights as men in civil service	1921	1926	1911	1938	1925

Source: Women and men in the Nordic countries Facts and figures 1994, Survey of milestones on the path to equal opportunities, p. 15.

On the other hand, there is no doubt that the last decades of the nineteenth century in several respects were characterized by increased attention to women's status and societal rights, as well as important steps towards full citizenship for women. There are several examples from modern Norwegian literature focusing on women's situation in a society which was dominated by men, politically, socially as well as in the family. Henrik Ibsen's play *A Doll's House (1879)* is a well-known example also at the international level, but there were important contributions also by other authors less known outside Norway. As early as 1855, Camilla Collett's novel *Amtmandens Døtre* focused on the vulnerable situation of

the daughters of the less well-off share of the middle classes. With no prospect to independent means by inheritance and with little opportunities to support themselves by income from own work, their primary destination for life was to be provided for by marriage, and their primary task during adolescence and early adulthood was to find a – hopefully suitable – husband that could provide for them.

Women's rights to education and occupational opportunities were at that time first and foremost posed as a question of securing unmarried women an opportunity to support themselves by an earned income. With a demographic surplus of women at marriageable ages, it was important that the daughters of the middle classes could have other options than finding a providing husband⁵. This was an important factor behind the admission of women to the University⁶ in 1884 as well as to the teacher training colleges that were established in increasing numbers around the turn of the century.

The establishment of Norsk Kvinnesaksforening⁷ in 1884 – albeit with a man as the first president⁸ – is an indication of the increased attention to women's issues in the public debate. Women's right to vote, as well as women's right to education and to self-determination, were important issues on the agenda of the new association. Although the association and its supporters were mainly recruited from the middle classes, there are parallel examples of increased attention to the situation of women within the working class movement during this period. A famous (wildcat) strike among the female workers of a match factory in Oslo in 1889 ("Fyrstikkerarbeiderenes streik") against a decision by the factory management to reduce their wages, is generally regarded as an important event in the early phases of the organized labour movement in Norway.

Although the 1870s and the 1880s in several respects may be regarded as an important period in the process of establishing basic citizenship rights for Norwegian women, the enfranchisement of women came almost thirty years later, in 1913, when Norwegian women gained the right to vote in parliamentary elections. This was fifteen years later than for Norwegian men, but early compared to most other countries of the world. Only Finland (1906) and Australia (1902) enfranchised women earlier than Norway. The remaining Nordic countries followed over the period 1915-1921 (cf. Table 1). In this respect France with her 1944 enfranchisement is a latecomer in a European and North American context. Another indication that the contemporary political climate and the public agenda were positive towards women's right to citizenship is the

⁵ According to the 1875 census, the unmarried population between ages 20 to 49 consisted of 143.198 men and 149.560 women (Historical statistics. Table 3.3).

⁶ At that time Norway had only one university, "Det kgl. Frederiks Universitet", later renamed the University of Oslo.

⁷ Norwegian Association for Feminist Issues.

⁸ Member of Parliament, H.E. Berner.

fact that Norwegian married women attained majority in 1888, which was remarkably early also in a Nordic context (cf. Table I).

Changes in the economic role of women

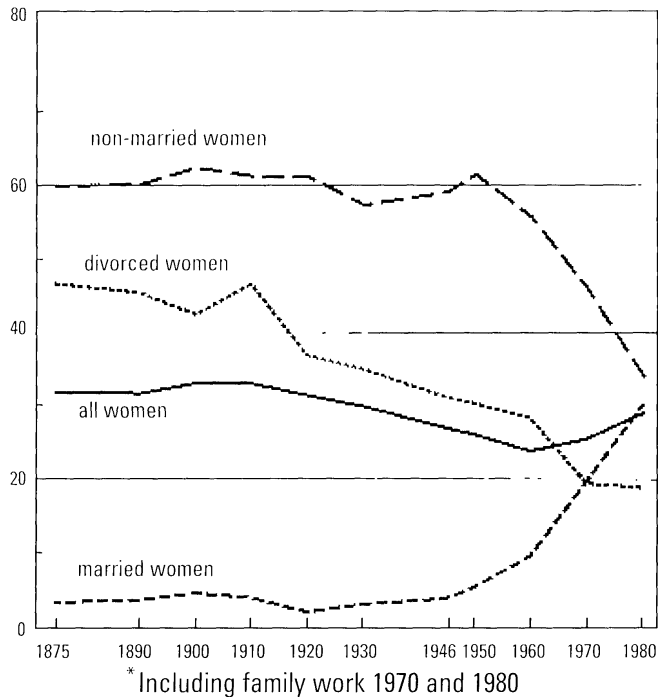
When Norwegian women's right to university education was attained in the mid 1880s, only a small segment of the population was able to make use of it. It is interesting, however, that in the birth cohorts born late in the nineteenth century, the gender differences within the share that had graduated from university or from teacher training colleges was relatively small⁹. The majority of Norwegian women at that time, however, married as well as unmarried, did not have much choice with regard to occupational activity. The economic role of the majority of women at that time was closely linked to the household production and subsistence economy of a society whose major source of living still was in the primary industries of agriculture and fishing. By 1875, 55.5 per cent (men) and 40.7 per cent (women) of the occupationally active population 15 years and older found their source of living in the primary industries¹⁰. However, according to these definitions only 34.4 per cent of the female population 15 years and older were counted as occupationally active in the 1875 census. This definition of occupational activity seriously underrates the economic role and the providing responsibilities of women within the large agrarian population. The large share of women, married as well as unmarried, working as family workers within the agricultural sector was not registered as economically active until the 1970 census.

According to census data for the period 1875-1980, the variation in the overall labour force participation rate of Norwegian women was relatively small over this period. The data indicate, however, a stronger labour market position of women around the turn of the century than later in the period. From the maximum level in 1900 and 1910 (33.0 per cent) the overall employment rate declined to a minimum of 23.8 in 1960. By 1980, the overall participation rate was still lower than in the first decades of the century. The variation over time within and between groups of women according to marital status was considerably stronger. Married women had a low participation rate (between 5 and 2 per cent) until 1950, when a marked increase started. Unmarried women had relatively stable participation rates at around 60 per cent until 1950, when a sharp decline started, whereas previously married women had mostly declining participation rates from a high level in 1875. By 1970, the overall participation rate of previously married women was lower than for married women, and by 1980, the participation rates of unmarried and married women had almost converged.

⁹ According to the 1950 census, the rate of higher education (defined as university education or teacher training college) of the birth cohorts born between 1881-1890 and 1891-1900 may be estimated to respectively 1.5 and 1.9 per cent of the female cohorts and 3.4 and 3.9 per cent of the male cohorts.

¹⁰ Statistics Norway (1995): Historical statistics 1994, tables 9.3. and 9.4.

Figure 1. Employment rates for Norwegian women by marital status 1875-1980 in percentage

The low participation rates of married women in the censuses do not tell the full story of married women's economic role over the period. In addition to the *non-registration* of family work in agriculture, later survey data also point to an *under-registration* of women's paid work in the censuses, as women's contribution to the economic support of their families through seasonal work and other forms of odd jobs to a very little extent was registered through the censuses (Skrede 1984b)¹¹. These findings are also supported by historical research, indicating that women's work in the grey zone between stable paid employment outside home and un-paid work in the home is underrated in the statistical records (Blom 1976, Mourn 1980).

Nevertheless, even if the low employment rates of married women in the censuses do not capture all relevant aspects, it is unlikely that this underregistration of married women's paid work should be a Norwegian particularity in relation to the other Nordic countries. Also in a Nordic context, Norway occupies

¹¹ A retrospective survey (1971) of three birth cohorts of Norwegian men (born 1920, 1931 and 1941) included questions on social background and parents' employment. The answers indicated that the mothers of the men from all three cohorts had participated in paid employment to a much higher extent than expected by the contemporary rates from the censuses (Skrede 1973).

the bottom place with regard to the female share of the total labour force during most of the period from 1900 to 1980 (Haavio-Mannila and Kari 1980; Skrede 1986). This development may to a large extent be associated with low participation rates in paid employment among married women in Norway compared to the neighbouring Nordic countries.

Table 2 shows the development of married women's participation rates in Norway relative to Sweden and Denmark over the period 1910-1980 and 1950-1980 respectively¹². The table shows that when the low participation rate in Norway started to increase in the post-WWII period, this was at a much slower rate than in the other Nordic countries. Norway rated low also in a broader European context. By 1970, 23 per cent of Norwegian married women were in paid employment, compared to respectively 40, 42 and 53 in Sweden, Denmark and Finland (census definition – at least 1.000 hours in paid employment last year prior to census-taking – cf. Table 2). At that time, Norway was definitely among the European "back-benchers" with respect to the integration of married women in paid employment. Only Ireland, the Netherlands and Italy ranked lower in a table including most of the countries of Western Europe, the US and Canada (UN 1980:12-13)¹³.

Table 2. Married women in the labour force in percentage of total number of married women 1910-1980

Year	Norway	Sweden	Denmark
1910	4.0	1.8	-
1920	2.1	3.9	-
1930	3.1	8.2	-
1940	-	9.4	-
1945/46	3.9	10.9	-
1950	5.4	13.7	28
1960		23.9	23
1965		31.9	-
1970	23.2 ¹ (38,0)	40.0 ² (48.7) ³	42
1980/81	28.5 ⁴ (56,7)	58.9 ⁵ (67.1)	66 ⁶

¹ Percentage employed 1,000 hours or more the last 12 months prior to census-taking. Percentage in parenthesis includes persons employed more than 100 hours over the same period.

² Percentage who were employed 20 hours or more the last week prior to census-taking.

³ Percentage who were employed one hour or more the last week prior to census-taking.

⁴ 1980: Definitions as for 1970.

⁵ 1980: Definitions as for 1970.

⁶ Percentage registered as in the labour force 1981 (Census taken by register data).

Sources: Census data for the three countries. A more detailed list of publications is given in Skrede (1986a) table 8.1. For 1980 (Norway) and 1980 (Sweden) and 1981 (Denmark) the data also include cohabiting persons.

¹² Finland is not included in the table because of a different practice with regard to including family workers in the paid employment rates. At the Nordic level, however, Finland is generally characterized by participation rates for married women and high female shares of the labour force.

¹³ In a French/Nordic perspective the contrast between Norway and France is of particular interest. The table does not give France's data for 1970. By 1968, however, the corresponding level in France was 34 per cent, well ahead of the Norwegian 1970 level. During the early 1970s, however, the increase in married women's employment rates was slower in France than in the Nordic countries, Norway included.

Structural change: socioeconomic and demographic processes

To some extent, the late entrance of married women in paid employment in Norway compared to Sweden and Denmark may be explained by later industrial modernization and urbanization. Even if industrialization in Norway started fairly early compared with the neighbouring countries, urbanization was slow and as late as by the end of WW II, a considerable part of the Norwegian population (approximately 40 per cent) still found its main source of income in the primary industries. Urbanization started much earlier in Sweden and Denmark. By 1960, almost three quarters of the population in Sweden and Denmark lived in densely populated areas, compared to 57 per cent in Norway (Skrede 1986).

Demographic factors are also important: Compared to Denmark and Sweden, Norway had a high share of unmarried women in the grown-up female population during the first half of the twentieth century. Table 3 shows that the female cohorts born early in this century on average married late and a considerable part of the cohorts did not marry at all. With a good supply of unmarried women to the labour force, the need for mobilizing married women to the labour market was smaller. In addition to differences in nuptiality, differences in fertility behaviour may also be a partial explanation. The decline in fertility in the 1960s and the 1970s – also labelled "the second demographic transition"¹⁴ – came later in Norway than in the neighbouring countries. By 1970, the total fertility rates of the three neighbouring countries were already below reproduction level, while 1975 was the first year that the total fertility rate of Norway dropped below reproduction level¹⁵. The children's share of the total population was increasing in Norway until the mid 1960s, whereas the corresponding shares of Denmark and Sweden had been declining since the end of WWII.

By and large, however, even if industrial structures, urbanization and demographic factors contribute to the differences between Norway and the neighbouring countries with respect to married women's participation rates in paid employment, it is also reasonable to ascribe part of the differences in participation rates to differences in the integration of gender equality concerns in the early phases of welfare state development.

¹⁴ See for instance van de Kaa (1987) for a closer analysis of these trends in a European context.

¹⁵ NOU 1984: 26: *Befolkningsutviklingen*, table 4.1 (page 41).

Table 3. Selected birth cohorts of women 1900-1960:
A) share unmarried at selected ages (per cent)¹
B) cumulated cohort fertility by December 31 1993²

Birth cohort	A. Share unmarried (Per cent)				B. Average number of children
	20 years	24 years	30 years	40 years	
1900	86	59	33	21	2,12
1905	87	62	36	19	1,96
1910	89	66	33	15	2,04
1915	91	62	28	12	2,14
1920	88	58	22	13	2,22
1925	88	50	18	11	2,29
1930	84	45	12	10	2,49
1935	80	31	10	5	2,57
1940	71	29	10	5	2,44
1945	70	32	10	5	2,21
1950	70	32	12	(10) at 38 years	(2,07) ³
1955	70	40	20	(18) at 33 years	(1,87) ³
1960	80	55	(42) at 28 years		(1,40) ³

¹ Birth cohorts 1900-1940: Table 1, Bjørn and Sørensen, 1983, Primary sources: Vital Statistics 191 I-1976, NOS A 980, Statistics Norway 1978. Birth cohorts 1945-1960: Family and Occupation Survey 1988 (Blom, Noack and Østby, figure 3.3, 1993).

² Brunborg, Helge and Sverren-Erik Mamelund: *Kohort- og periodefruktbarhet 1820-1993*, Rapporter 94/27, Statistics Norway.

³ Cohorts still in their biologically fertile period by December 31 1993.

4. Welfare state development in the twentieth century: three phases of political discourse

I have chosen to relate the discussion of the role of the state in the integration of gender equality in welfare state policies to *three* different phases of political discourse, which also may be related to significant phases in the political development of the Norwegian nation state and present welfare system: 1900-1945, 1945-1970, and 1970-1995. Each of these historical periods covers significant shifts in the integration of public responsibility in fields dealing with the living conditions of the population.

Phase 1: 1900-1945: Establishment of basic rights—contraction of women's opportunities

At the turn of the century, Norwegian women were at a positive track with respect to achieving full citizenship rights. Several milestones on the road to gender equality were already passed. Followed by the—on an international level—early enfranchisement of women in 1913, it seems reasonable to characterize Norway at that time as a pioneering country in this connection. The first decades of the twentieth century also brought forward important steps with regard to women's rights related to their roles as mothers and wives. The new children's law of 1915 gave children born outside marriage the right to inheritance and economic support from the father, as well as the right to use the name of the father. This meant a less vulnerable economic position for the unmarried

mother. Another example is the establishment of the municipal mother's pension"- in Oslo (Norway's capital). This social support scheme gave widows and unmarried, separated and divorced mothers with children under the age of 15 right to economic support outside the poor relief system. This support system also served as model for other municipalities and for the national legislation that was established much later in the 1960's (Hatland 1987, Leira 1993, Skevik 1998; in this volume).

Another important event with respect to women's formal rights was the establishment of a new marital law in 1927, stating married women's equal rights to joint property. The law introduced reciprocal obligation for the spouses to support each other economically, either by transfer of money or by contribution of household work. Economic support by household work is considered equal to economic support by earned income, in terms of ownership to and disposal rights over joint property.

On the other hand, these regulations also can be taken as signs of the emerging single breadwinner ideology that characterizes the development of the early Norwegian welfare state. To the extent that women's situation was focused, it was as mothers or as single women in lack of a breadwinner. Throughout the interwar period there was a continuous discussion on the need for support for families with children, and of the question on whether the support should be in the form of a mothers' wage (direct to the mother) or for the breadwinner through public transfers or wage supplements (Seip and Ibsen 1989).

At that time, Norway was still a country with large social differences. The majority of the population was poor or lived in modest circumstances, with limited opportunity structures with respect to educational and occupational choices. The economic recessions in the 1920s and the 1930s led to a further contraction of opportunity structures (Ramsøy 1986). With regard to women's opportunity structures relative to men's, there are indications of stronger setbacks for women. The share of female birth cohorts that got higher education (defined as above, cf. note 9) dropped almost by 50 per cent (from 1.9 per cent to 1.0 per cent) for the cohorts born between 1911 and 1920 compared to the 1891-1900 cohort, whereas the corresponding shares for the male cohorts hardly decreased at all (Skrede 1985, NOU 1991: 14). The data point towards a strong backlash in the educational opportunity structures for girls born in these decades, compared with girls born in the last decade of the nineteenth century.

It is reasonable to relate this development not only to poorer economic circumstances caused by the recession of the 1930s, but also to strong reservations versus paid employment of married women in societal norms and attitudes of that time. The reservations were particularly pronounced by the so-called "curtail-decision" (*Innskrenkingsvedtaket*) on the double-income family", stated as a guideline of principle by the Labour party (1920 convention) as well as the Congress of joint trade unions (1925), with respect to the access to paid

employment in permanent jobs (Lønnå 1975, Iversen 1980, Balas et al. 1982). These decisions must be related to the high unemployment rates of that time, as they stated "the family wage, one income per family" as the principal guideline for the work of the trade unions.

Data on the employment of married women from this period is scarce, but research by Lønnå (op. cit.) indicates that relatively few married women were expelled from their jobs as a consequence of these decisions. However, a considerable part of Norwegian municipalities (including the capital, Oslo), practiced an effective ban on employing married women during most of the 1930s. There are indications that this ban also functioned as a relatively effective barrier towards employing *unmarried* women, at least to positions where there also were male applicants. Generally, as an occupational group, female teachers were severely affected by this practice (Ramsøy 1986). It is reasonable to relate the decrease of the share with higher education in the female birth cohorts from 1911-1920 not only to economic recession, but also to a more hostile social climate with regard to women's access to education and occupational opportunities.

It is worth noting that corresponding discussions on married women's right to paid work also were present on the political agendas in Sweden and Denmark during this period. However, neither of these countries came as far as Norway with respect to decisions and practice. Unlike in Norway, the organisations of women in the labour movement and the bourgeoisie feminist organisations in Denmark were united in opposing a narrowing of married women's right to paid employment (Borchorst and Slim 1984). In Sweden, a corresponding "curtail-proposal" was put forward at the Swedish joint congress of trade unions in 1925, but was turned down by the majority of the congress (Gustafsson and Lantz 1985). The proposal is an indication that married women in the 1920s were a rather vulnerable group also in Sweden. The fact that the proposal was turned down, as well as the later development in Sweden during the 1930s, point to a more positive climate towards married women's employment in Sweden than in Norway. According to Sainsbury (1998-in this volume) it is reasonable to ascribe the Swedish development in part also to a closer cross-class alliance between women in the labour movement and liberal feminists.

In the late 1930s, a Swedish governmental committee presented a report dealing with married women's employment possibilities (SOU 1938: 47). The book *Kris i befolkningsfrågan* by Alva and Gunnar Myrdal (1934) was an important impulse to this generally more positive climate towards the combination of issues dealing with women's status and family policy in Swedish public policy. In a long run perspective, the early initiatives from the 1930s probably are among the factors explaining Sweden's leading role among the Nordic countries in the development and integration of gender equality in public policy (Skrede 1986).

Phase 2: 1945-1970: The Schizophrenic period:**One policy for the mothers, another for the daughters**

The first two decades after WWII was an important period towards the establishment of a universal welfare state. The development of the Norwegian welfare state in these early phases was strongly oriented towards the labour market and the single breadwinner model, by stating full employment and a decent income (enough to support a family) as the principal goals. With the Labour Party in a stable majority from 1945 until 1961, the general goals of the government and the trade unions were to a very large extent overlapping. The single breadwinner family was generally and implicitly taken as the paradigmatic foundation for public policy, with the living conditions and the disposable income of the so-called "index family"¹⁶ as target objectives for fiscal policy and wage supplements through consumer subsidies. The main objectives and the corresponding norm of the "one-income family wage" were supported through public measures in other sectors of public policy, for instance with respect to fiscal policy, industrial policy and housing policy. By and large, the period from the late 1930s to mid-1960s may be described as "the golden period of the housewife" (Skrede 1984b).

With regard to family policy, measures promoted by gender equality concerns were almost non-existent during this phase. Married women's status as mothers was recognized through the establishment of the so-called "Barnetrygden" (child benefit) in 1946, as the result of the long discussion from the 1930s on family support (Seip and Ibsen, op. cit). This reform is generally considered as an important step forward towards universalism in the development of the Norwegian welfare state. The benefit included all families with more than one child. The benefit rates (although modest at the start) were fixed according to the number of children in the family, and transferred directly to the mother.

Educational opportunities – also for daughters

Nevertheless, in spite of women regarded mainly as wives and mothers in the sectors of public policy dealing with social policy and living conditions, this period brought other important shifts of public policy contributing towards changes in the societal role of women. Democratization of access to *educational opportunities* (regardless of social class, region and gender) was generally considered important. The extension of educational opportunities through expansion of the educational system, as well as measures to facilitate the private costs (mainly means tested student loans and scholarships) were given high priority. This expansion resulted in a strong increase in the average educational level of the younger birth cohorts that grew up in the post WWII period. Although the increase during the first decades was much stronger for men than for women, the average educational level of women in these birth cohorts increased considerably compared to older cohorts. During the 1960s the number of

¹⁶ A single breadwinner family at median income level with two dependent children.

students at universities and other institutions of higher learning more than doubled, and the share of female students increased from 17 per cent in 1961 to 23 per cent in 1968 (Skrede 1994).

Pragmatism and "freedom of choice"

By and large, these first twenty-five years of the post WWII period may be characterized as a period of ambiguity and ambivalence with respect to the status of women in public policy; with one policy for the mothers and another for the daughters. The political climate was, however, less hostile against married women's employment than in the 1920s and the 1930s. The general ambiguity towards married women's access to paid employment was overwon in some important single issues. The most important was married couple's right to *separate taxation* of income from paid work. This modification of the general law of joint taxation came as early as 1959 and represented an incentive for married women to seek paid employment, compared with the earlier joint taxation which de facto set very high marginal tax rates for the second income. It is worth noting that the other Nordic countries were much later in the modification of similar joint taxation principles. It was not until the early 1970s that separate taxation (modified or complete) was established in Denmark and Sweden, and Finland practiced joint taxation of income from work as well as of property income until 1976¹⁷.

Generally, however, public policy was not particularly concerned with facilitating married women's access to paid employment. Women's right to paid employment was stated as a "freedom to choice", and the need for arrangements to facilitate the reconciliation between paid work and family tasks was considered a private and not public concern. It is not surprising that married women registered as employed in the censuses of 1950 and 1960 to a large extent were women without small children or women with long education (who, to a larger extent than other women, had a salary high enough to hire help in the home) (Hagen and Skrede 1976).

Increased pressure – within and outside political parties

However, as also the daughters eventually became mothers, this resulted in a more pronounced pressure to get women's issues, equal status and gender equality on the political agenda. In this respect, inspiration and impulses from the outside world—not in the least the neighbouring Nordic countries—were also important. The demand for a more coherent public policy on gender equality was present in the political discussion, at the grass roots level as well as in feminist organizations, and got stronger during the 1960s. Gradually, the political parties started to discuss women's societal status and roles and the need for more positive measures to stimulate change. This was, however, at that time a fairly controversial issue within most of the political parties. With the exception of the

¹⁷ NOU 1976: 12: *Familiebeskatning*, pp 85-91.

establishment of the Council for Equal Wages in 1960, following the Norwegian ratification of ILO convention No. 100 on Equal Pay, it was not until the 1970s that equal status and gender equality was stated as an explicit goal in public policy, supported by a majority of the political parties.

Integration of reproductive issues in welfare state policies

During this phase, however, there were other important changes that contributed to a closer focus on women's roles as primary producers of care and reproductive services within the families and led to extended citizenship rights for women. Most important was the establishment of the general National Insurance Scheme (NSI) in 1967, which also meant an improvement of women's citizen rights through the individual right to receive pensions and benefits. The right to a minimum old age pension was universal, while the supplementary pension was dependent upon previous employment. Two years earlier (1965) a universal widow's pension scheme had been established, and this scheme was integrated and extended in the NSI. Unmarried mothers were granted right to a transitory benefit (at the level of the minimum old age pension) from birth up to age ten of the child.

Another important step towards universalism was the tax reform of 1970, when the former system of income-related tax reductions and deductions for providers (read fathers) of children was replaced by an extended child benefit scheme with fixed rates. Originally, the proposition from the Ministry of Finance was to replace the former system with an extended scheme of fixed tax deductions, and incorporating the child benefit transfers in this scheme. However, through a well-organized women's protest across the established party lines (inside parliament as well as on the grass roots level of political parties), the system with direct transfers to mothers was maintained also for the extended benefit scheme. These processes – also labelled the transition from private to public dependence – made women less dependent on family support and created a closer link between women and the welfare state (Hernes 1982a 1982b, 1984; Dahl 1982).

Phase 3: 1970-1990: Gender equality in public policy – from double track to dual breadwinners

The 1970s was a decade of transition and change, in politics as well as in married women's employment. The parliamentary decision of 1972 to establish the Gender Equality Council marks a turning point in the integration of gender equality concern in Norwegian public policy. This decision was followed by other initiatives, establishment of institutions and measures to promote gender equality, of which the Gender Equality Act (In force from 1979) was considered as the jewel of the crown (Skjeie et al. 1988). Parallel to this institutionalization of gender equality as a sector of public policy, initiatives to expand family policy measures that could facilitate paid employment for parents with small children were taken at the government level (with the Labour Party in cabinet). These initiatives were, however, also supported by most other political parties. It is fair to characterize the political discussion of gender issues during the 1970s more as

a question of different opinions at the generational level *within* political parties than *between* political parties as such, at least for a majority of the political parties represented in the parliament.

Priority was given to an expansion of daycare facilities and to an extension of the maternity leave. In both cases, Norwegian standards by 1970 may safely be described as rather mediocre—at least in a Nordic context. Standard maternity leave was 12 weeks (since 1956) and the coverage of kindergartens relative to the pre-school child population was approximately 6 per cent in 1972. There were some improvements during the 1970s. From 1978 the standard maternity leave was extended to a parental leave of 18 weeks (the first six weeks were reserved for the mother) and with the right to extend the leave for an extra year without pay. The coverage of kindergartens increased to 35 per cent in 1981. However, two-thirds of the children were in part-time institutions. In comparison to the other Nordic countries, Norway was definitely the junior partner with respect to family policy measures up to the end of the 1980s. It was not until the second half of the 1980s and the early 1990s that Norway had its Great Leap in terms of parental leave schemes¹⁸. With regard to kindergartens, Norway by 1994 still had a coverage on level with Finland and Iceland, but considerably lower than Sweden and Denmark (Nord 1994: 3, Rønsen 1998).

Demographic transitions and labour supply

Given the modest support structures of the 1970s it is not reasonable to relate the strong increase in married women's employment during this decade directly to the changes in the public policy over this period. Undoubtedly, the *indirect* policy effects in terms of *legitimation* of the changes that took place are more important. In a long-run perspective, however, it was reasonable to expect an increase in the labour supply of married women in Norway in the 1970s. The cross-sectional data presented in Table 2 hide important differences in the life course pattern of women belonging to different birth cohorts. The educational attainment of young women had been rising during the whole post- WWII period, but the increase was particularly strong during the 1960s. Important changes had also taken place on the demographic side and with respect to family structures. The introduction of the new contraceptive technology (the Pill and the IUD) in the mid 1960s had given women of fertile age new possibilities to control their own reproduction. For the older birth cohorts of women born in the 1930s and the 1940s this meant a decline in the average number of children and a shorter child-rearing period. For the younger birth cohorts born after 1950 it meant a postponement of first birth.

The demographic changes were also reinforced by changes in labour market behaviour between the "pre-war" generations and the "post-war" generations.

¹⁸ The entitlement was prolonged to 20 weeks in 1987 and two more weeks were added in 1988. In 1993 the parental leave was extended to its present level, cf, note 3 (Rønsen, op. cit).

Analyses on micro-level data for individual, retrospective life and employment histories of women born 1912-1959 have documented that among the pre-war generations, the typical pattern was to leave employment either at marriage (generations born prior to 1930) or at birth of first child (generations born 1930-45). In the 1970s women from these generations returned to the labour force, the older after fairly long breaks from paid employment, the younger after shorter breaks. At period level this coincided with important changes for women from the "post-war" generations, who increasingly stayed on in paid employment without interruption during the child-rearing years (Skrede 1982; Skrede and Sørensen 1983; Ellingsæter and Iversen 1984). The increased participation of young mothers in paid employment demonstrated a need for extension of family policy measures to facilitate the combination of child-rearing and paid employment, which gave ammunition to politicians and others that focused on the need for such policies.

Expansion of public sector employment—promotor of women's job

These transitions fitted as hand in glove to changes on the *demand* side on the labour market. While the state in the 1970s may be described as a friendly but passive partner with regard to the supply side of the labour market, the public sector certainly was an active partner on the demand side. The public sector of the married economy had a stronger growth than the private sector during the 1970s and the expansion was particularly strong within public services. It is generally recognized that this growth had an important role in the structural changes of the labour market in the 1970s and the 1980s, in the, Nordic countries as well as in other Western industrialized countries. Research from several Western countries indicates that strong growth in education, health and social services—especially (but not exclusively) in countries where these services to a large extent are located within the public sector—is an important characteristic of the employment structure of the modern welfare state and a decisive factor behind the substantial increase in female employment that took place during this period. The expansion in health and social care services also meant a partial transfer of work that formerly was performed without pay within the family, to paid work within the formal sectors of the economy (Hakim 1979, Jonung and Thordarson 1980, Jonung 1983, Borchorst and Siim1 1984, Skrede 1984, Rein 1985). Through the employer role, the welfare stat may also be described as a promoter of women's integration in paid employment in this respect. It is, however, safe to state that the promoter to some extent is Janus-faced. The strong gender-segregation of the Norwegian labour market and the particular concentration of well-educated women in the relatively low-paid, public sector, also demonstrates that gender equality in the labour market still may be a very distant goal (Ellingsæter and Rubery 1997).

5. Future challenges

Judging from the content of public policy and from principles stated in the governmental plan for equality policy for the 1990s, Norway of the late 1990s seems to fit well the description of a typical member of the Nordic, social-

democratic welfare regimes. The present policies stress equal gender roles as a goal of public policy and contain incentives also for changes in men's roles. Norway was the first country to introduce a compulsory fathers' quota of four weeks in the parental leave schemes. In this perspective, Norwegian public policy has reached the integration stage in the promotion of gender equality.

At present—still double track?

On the other hand, through the analysis of the political development in Norway from the turn of the century, we also see a picture of a state and a society that was among the pioneers with respect to giving women basic citizen rights, but where the access phase developed more slowly than in the neighbouring countries. This picture is also confirmed by closer analysis of the development of Norwegian family policy, that attributes this slow pace politics to a long prevalence of the single-breadwinner model as the dominating frame of reference for Norwegian social policy, with corresponding ambiguous attitudes to the occupational role of women with "freedom of choice" as the common platform (Leira 1989, 1991, 1992, 1993; Skrede 1984a, 1986, 1993; Skjeie et al. 1988, Ellingsæter and Rønsen 1996). This perception of Norwegian family policy is also reflected in the population: A recent analysis of a 1993 survey of parents with small children in the Nordic countries indicated that Norwegian parents had a more negative perception of the general societal attitudes towards shared provider responsibilities than parents from the other Nordic countries (Ellingsæter 1998).

There are also differences between the other Nordic countries with regard to how systematically their family policies have been developed with gender equality as the main reference (Leira 1989, 1991, 1992, 1993, Borchorst 1994). Sweden was the forerunner with respect to the introduction of the extensive parental leave schemes in the early 1970s. Sweden also undoubtedly stands for the most coherent policy with gender equality of family roles and paid work for parents (also single parents) as the central objectives. In contrast especially to Sweden, Norway's present family policies have been developed in a political environment where the considerations for gender equality frequently have been questioned and balanced, not only against "the freedom of choice" principle, but also on grounds of *distributional equity*.

The transitory benefit for single parents (cf. earlier in this paper) is an indication that paid employment for mothers was considered as an option and not a norm. Until 1998 this benefit gave single parents an option to remain outside the labour force until the youngest child had reached approximately ten years of age¹⁹. There can be no doubt that this benefit and the relatively long period of

¹⁹ From 1.1. 1998 the normal duration of the transitory period is limited to three years, alternatively five years under education. The reader is referred to Kjeldstad (1998) for a closer analysis of different groups of single parents and their adjustment to the former regulations of the benefit.

possible support originally rested on a model where mother's place was in the home as long as the children were small-with small defined as ten years of age (Terum 1993). Over the later years, however, as the labour force participation of married and cohabiting mothers of small children increased substantially, the political support of the benefit shifted more towards distributional concerns and considerations for the vulnerable economic situation of single parents. The earlier maximum benefit was relatively modest (corresponding to minimum old age pension for a single person) and the regulations could be described as a poverty trap. There was, however, considerable political turbulence and opposition (not in least from feminist organisations and from politicians to the left of the Labour Party) when the Labour Party (minority) cabinet originally presented the proposal of a reduction of the maximum period on benefit support, combined with a considerable increase of the benefit in a government white paper in 1995 (St.meld.nr. 35 (1994-1995)). Although the political process established the "employment line" as the main reference (cf. Skevik (1998) in this volume), the distributional effects of the reform were questioned and rhetorically described as "stealing from the poorest".

The indications that the commitment to gender equality may rest on more fragile ground in Norway than the neighbouring Nordic countries should not be neglected. The introduction of the earlier mentioned "cash benefit" reform is a recent example that gender equality as a "single-track" goal still is challenged in Norwegian politics. Certainly, this particular reform was introduced under considerable political turbulence, and may itself rest on fragile ground. It was, however, presented as a question of distributional justice and equality between different groups of parents with small children. In this respect, the proposal falls in line with the debate on the earlier family policy reforms in Norway in the 1980s and the earlier 1990s. There are numerous examples that the occupational benefits to working parents (in particular the income-replacement of the parental leave, but also the public support of kindergartens) have been questioned on distributional grounds. In this respect it is worth nothing that the extension of the occupational benefits in the late 1980s and the early 1990s was introduced as part of a "welfare package", where also single-breadwinner families with children had their economic situation improved, in particular by a considerable increase of the rates of the child benefit that was established prior to the extension of the occupational benefits (Skrede 1993).

Divergent priorities and normative dilemmas

Although gender equality in many respects still is a distant goal, there can be no doubt that Norwegian family policy through the changes in the 1980s and the early 1990s has made it easier for parents to combine child-rearing and paid employment. The extended duration of the parental leaves has stronger incentives for shared parental roles. These achievements took place over a period when women's share of resources distributed through public policy increased considerably. Family policy measures to stimulate gender equality in the labour market could be seen as part of a "welfare package" where also women outside

the labour market got a fair share of resources and increased citizenship rights. Through the increase of resources allocated to family policy measures, family policy moved from a more marginal position to the core of public policy.

It is reasonable to expect that the next phase will be characterized by more divergent priorities in the political arena than the previous phase. On the one hand, through the changes that have taken place with regard to women's societal roles, we witness increasing differences between groups of women with respect to income and position in the labour market. These differences are to a large extent linked to educational level (Skrede 1994; Ellingsæter, Noack and Rønsen 1997). Although it may be argued that a society where such differences are accepted for men should allow women the same privilege, it is reasonable to expect more divergent interests and priorities as the result of these differences. On the other hand, any question on reforms within family policy will be met by challenges, needs and demands of other sectors of public policy, like for instance the challenges of an ageing population and embedded obligations in the social security systems (Skrede 1995, 1997). In general, we must expect that family policy measures relating to gender equality will be challenged by three major types of conflicting priorities:

- distributional strategies for selectivity and targeting (versus universalism)
- normative gender equality—a single track or plurality of models?
- fiscal priorities with regard to the needs of other sectors of public policy

The first two dimensions relate to distributional effects of family policy measures within the sector of family policy. With regard to the latter, it is impossible to overlook the fact that there is—at least in the short run—a clash of interests between on the one hand occupational benefits directed to promote more equal roles between women and men, and on the other, distributional concerns related either to targeting measures towards the low-income groups or an equal treatment of all children, irrespective of the occupational status or income of the parents. The possibility of income replacement under parental leaves functions as an incentive that the father may take more than his minimum share of the leave. On the other hand—it is equally important to recognize that the present challenges to family policy also include distributive aspects.

In short, the challenges for the future can be summarized to designing a sustainable family policy with an optimal balance between incentives for changes in gender roles and distributive measures concerned with the economic situation of families with children (Skrede 1995). In this respect it is important to recognize that selective distributive measures (like the recently introduced "cash benefit") can have problematic distributional effects in the long run, if the measures *de facto* contribute to a segmentation of differences between different groups of women and families with children. Although introduced as a reform of distributional justice between different groups of families with children, it is quite clear that there is more than a theoretical danger that this reform disproportionately weakens the labour market position of women relative to

men. The long-run effects may well be an increase of existing differences between women and a segmentation of women with weak initial resources in low-income groups (Andenæs 1998).

There is no doubt that the future development towards gender equality to a large extent will depend on the outcome of bargaining processes in several arenas; the family, the labour market, as well as in politics (Skrede 1988). In this perspective, however, it is important to recognize that the achievements over the past decades have resulted in changes in women's opportunity structures and bargaining positions. Norwegian women are today integrated in the labour market, in the economy and in politics, to an extent that only the more optimistic could have foreseen thirty years ago. Women also bear an increasing part of the responsibility for economic support of their families, and this influences the bargaining position within the families. In other words, the "Critical mass" stage (Moss Kanter 1977) is certainly reached. Through the changes that have taken place in public policy, there has been increased awareness of the social cost of reproduction and the necessity of a fair division between the private and public spheres with respect to the responsibility of these costs. Moreover, through the development over the later years, there are also indications that the Nordic model of family support represents a sustainable platform with respect to societal reproduction and as a basis for future generations (Skrede 1997).

By and large, this situation should give room for positive expectations also for the future. Given the considerable changes that took place in the previous phases when the odds were less favourable, and the fact that the participation of women in the economy by itself has shown to be a catalyst for change, it is reasonable to expect that the future development also will continue on a road towards increased gender equality. How fast, and the extent to which future development also will favour women in general, will, however, still be dependent on the outcome of bargaining processes in different arenas.

References

- Andenæs, A. (1998), "Faglige premisser i politiske diskusjoner: Fra kontantstøtdebatten 1997-1998", *Nytt om kvinneforskning*, 22, 2: 12-26.
- Balas, G. et al. (1982), *Faglig kvinnepolitikk? Hvor går LO?*, Pax, Oslo.
- Bjørn, K. & Sørensen, A. (1983), "Fragment av norske kvinners livsløp", in K. Skrede og K. Tornes (eds), *Studier i kvinners livsløp*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Blom, I. (1976), "Kvinnehistorie som forskningsområde", *Forskningnytt*, vol. 21, pp. 8-13.
- Blom, S, Noack, T. & Østby, L. (1993), *Giftermål og barn – bedre sent enn aldri?* Social and Economic Studies (SES) no. 81, Statistics Norway, Oslo/Kongsvinger.
- Borchorst, A. (1994), "Welfare State Regimes, Women's Interests and the EC, in Sainsbury, D. (ed.), *Gendering Welfare States*, Sage Publications, pp. 26-44.
- Borchorst, A. & Siim, B. (1984), *Kvinder i velferdsstaten – mellem moderskap og lønarbejde gennem 100 år. Serien om kvindeforskning nr 16*, Aalborg Universitetsforlag.
- Brunborg, H. & Svønn-Erik, M., *Cohort and Period Fertility for Norway 1820-1993*, Reports 94/27, Statistics Norway, Oslo/Kongsvinger.

- Dahl, T.S. (1982), "Kvinnens rett til penger - et husmorrettslig perspektiv", in Haukaa, Runa, Hoel, Marit and Hanne Haavind (eds), *Kvinneforskning: bidrag til Samfunnsteori*, Scandinavian University Press, Oslo.
- Ellingsæter, A.L. (1998), "Dual Breadwinner Societies. Provider models in the Scandinavian Welfare States", *Acta Sociologica*, vol. 41: 59-74.
- Ellingsæter, A.L. & Iversen, G. (1984), *Changes in Women's Employment Patterns, Social Economic Studies no. 55*, Central Bureau of Statistics, Oslo/Kongsvinger. (in Norwegian with English summary and index of tables.)
- Ellingsæter, A.L. & Rønsen, M. (1996), "The Dual Strategy: Motherhood and the Work Contract in Scandinavia", in *European Journal of Population*, vol. 12: 239-260.
- Ellingsæter, A.L., Noack, T. & Rønsen, M. (1997), "Sosial ulikhet blant kvinner: polarisering, utjevning eller status quo?" *Tidsskrift for samfunnsforskning*, vol. 38: 33-69.
- Ellingsæter, A.L. & Rubery, J. (1997), "Gender relations and the Norwegian labour market model", in Dølvik, J.E. and Steen, A.H. (eds), *Making Solidarity Work*, Scandinavian University Press, Oslo.
- Esping-Andersen, G. (1990), *Three Worlds of Welfare Capitalisms*, Princeton University Press, Princeton.
- Gauthier, A.H. (1996), *The State and the Family, a Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries*, Clarendon Press, Oxford.
- Gustafsson, S. & Lantz, P. (1985), *Arbete och Löner*, Ekonomiska teorier och fakta kring skillnader mellan kvinnor och män, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Haavio-Mannila, E. & Kari, K. (1980), "Changes in the life patterns of families in the Nordic countries", *Yearbook of Population Research in Finland*, vol. 18, pp. 7-33.
- Hagen, V. & Skrede, K. (1976), *Gifte kvinner, familiefase og yrkesaktivitet En analyse av ektefellene i datamaterialet fra Yrkeshistorieprosjektet*, Arbeidsrapport nr. 22, Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning (INAS), Oslo.
- Hakim, C. (1979), *Occupational Segregation*, A comparative study of the degree and pattern of the differentiation between men and women's work in Britain, the United States and other countries, Research paper No.9, Department of Employment, HMSO, England.
- Hatland, A. (1987), *Oslotrygden – fra nasjonal modell til lokal fortidslevning*, INASrapport 1987: 10, Institute of Applied Social Research, Oslo.
- Hernes, H.M. (1982a), *Staten – kvinner ingen adgang?* Scandinavian University Press
- Hernes, H.M. (1982b), "Offentliggjøring av familien", in Runa Haukaa, Marit Hoel og Hanne Haavind (eds.), *Kvinneforskning: Bidrag til samfunnsteori*, Scandinavian University Press, Oslo.
- Hernes, H.M. (1984), "Women and the Welfare State. The transition from private to public dependence", in Harriet Holter (ed.), *Patriarchy in a Welfare Society*, Scandinavian University Press, Oslo.
- Iversen, I. (1980), "Kvinnesekretariatet", vol. 4, pp 90-91, in *Pax leksikon*, 1-6, Pax, Oslo.
- Jonung, C. (1979), "Konsuppedelingen på arbeidsmarknaden", i *Kvinnens levekår*, en seminarrapport, NAVFs sekretariat for kvinneforskning, NAVF, Oslo.
- Jonung, C. & Thordarson, B. (1980), "Women returning to work. Sweden", in Alice Yohalem (ed.), *Women Returning to Work*, Allenheld, Osmun, Montclair.
- Jonung, C. (1983), *Patterns of Occupational Segregation by Sex in the Labour Market*, Report 1983: 89, University of Lund, Lund, Sweden, also printed in Schmid, G. (ed.), *Discrimination and Equalization in the Labour Market: Employment Politics for Women in Selected Countries*, Wissenschaftszentrum Berlin.
- Van De Kaa, D.J. (1987), "Europe's second demographic transition", *Population Bulletin* (42)1.

- Kanter, R.M. (1977), *Men and Women of the Corporation*, New York, Basic Books.
- Kjeldstad, R. (1998), *Enslige forsørgere: Forsørgelse og levekår før og etter overgang til en ny livsfase* (Single Parents: Social and Economic Adjustment before and after Transition to single Parenthood), *Social and Economic Studies* no. 100, Statistics Norway, Oslo/Kongsvinger.
- Koch-Nielsen, I., "Is the Nordic family model under pressure?", in Arve-Parés, Birgit (ed.) (1995), *Building Family Welfare, Contributions from a Seminar on Family, Gender and Welfare Policies in the Nordic Countries*, Sosialdepartementet, Norstedts Trykkeri AB, Stockholm.
- Leira, A. (1989), *Models of Motherhood. Welfare State Policies and Everyday Practices*, Report 7: 89, Institute for Social Research, Oslo.
- Leira, A. (1991), "Mor og far - stat og marked", in Haukaa, Runa (ed.), *Nye Kvinner, nye menn*, Ad Notam, Oslo.
- Leira, A. (1992), *Welfare States and Working Mothers. The Scandinavian Experience*, Cambridge University Press, Cambridge England.
- Leira, A. (1993), "The "Woman-Friendly" Welfare State?: The case of Norway and Sweden", in Lewis, J. (ed.), *Women and Social Policy in Europe*, Edward Elgar Publishing Ltd, Aldershot, England.
- Lewis, J. (1992), "Gender and the development of Welfare Regimes", *Journal of European Social Policy*, vol. 2, No 3.
- Lewis, J. (ed.) (1993), *Women and Social Policy in Europe*, Edward Elgar Publishing Ltd, Aldershot, England.
- Ljones, O. (1979), Kvinnens yrkesdeltaking i Norge, *Samfunnsøkonomiske studier* nr. 38, Statistics Norway, Oslo/Kongsvinger.
- Ljones, O. (1984), "Kvinnens yrkesdeltaking i et langsiktig perspektiv", in Rødseth, T. og K.D. Titlestad (eds), *Kvinner i arbeid*, pp. 82-106, Universitetsforlaget, Oslo.
- Lønnå, E. (1975), *LO, DNA og striden om gifte kvinner i lønnet arbeid i mellomkrigstida*, Master Theses, Institute of History, Oslo University.
- Moum, S.V. (1980), *Kvinnens arbeid, kår og status 1875 -1910*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Myrdal, A. & Myrdal, G. (1934), *Kris i befolkningsfrågan*, A. Bonniers forlag, Stockholm.
- NORAS (The Norwegian Research Council for Applied Social Science) (1987), *Research to Promote Equal Status and Gender Equality* (English Translation of Programme memorandum). *Nordisk Statistisk årsbok 1975*, Nordisk utredningsserie 1975: 38, Nordisk statistisk sekretariat, København 1976.
- Nordisk Statistisk årsbok 1983*, Nordisk utredningsserie 1983: 18, Nordisk statistisk sekretariat, København 1984.
- Nord 1994: 3: *Women and Men in the Nordic Countries*. Facts and figures. Nordic Council of Ministers, Copenhagen.
- NOU 1976,12: *Familiebeskatning*, Akademika, Oslo.
- NOU 1984,26: *Befolkningsutviklingen*, Akademika, Oslo.
- NOU 1991, 14: *Bibliotek i Norge*, Akademika, Oslo.
- Ramsøy, N.R. (1986), "From necessity to choice: social change in Norway 1930-1980", R. Eriksson et al. (eds), *The Scandinavian Model: Welfare State and Welfare Research* M.E. Sharpe, Armonk (N.Y.).
- Rein, M. (1985), *Social Policy and Labor Markets: The Employment Role of Social Provision*. Paper presented at the IPSA World Congress, Paris 1985 (Session 111.5.1: The Welfare State in perspective).

- Rønsen, M. (1998), *Fertility and Public Policies - Evidence from Norway and Finland* Documents 98/12, Statistics Norway, Oslo/Kongsvinger.
- Sainsbury, D. (ed.) (1994), *Gendering Welfare States*, London, Sage Publications.
- Sainsbury, D. (1998), *Gender and the Making of the Norwegian and Swedish Welfare States* (in this volume).
- Seip, A.-L. & Ibsen, H. (1989), "Morsøkonomi, familieøkonomi og sa funnsøkonomi. Barnetrygden i historisk perspektiv", in *Historisk tidsskrift*, vol. 68, pp. 412- 433.
- Skevik, A. (1998), *Mother, Carers, Wives and Workers: Lone Mothers in Norwegian Social Policy* (in this volume).
- Skjeie, H. (1992), *Den politiske betydningen av kjønn. En studie i norsk toppolitikk*. Institute for Social Research, Oslo.
- Skjeie, H., Førde, B.E & Lorentzen, M. (1988), *Forvaltningsansvar: Likestilling*. (trsl.: "Administrative responsibility: equal status between the sexes"), Report 1989: 3, Institute for Social Research, Oslo.
- Skrede, K. (1973), Sosial bakgrunn og oppvekstforhold. En sammenlikning av de tre årskullene i Yrkeshistorieundersøkelsen, Notat nr. 5 fra Yrkeshistorieprosjektet, Institutt for anvendt sosialvitenskapelig forskning (INAS), Oslo.
- Skrede, K. (1982), *Fate, Fortune or Plans? The Intersection of the Productive and Reproductive Life Cycle of Women: Timing of Events and Adjustment to Paid Work in the Early Stages of Child-Rearing*, INAS-notat 82: 11, Institute of Applied Social Research, Oslo.
- Skrede, K. & Sørensen, A. (1983), "'På spor av en ny kvinneverole?", in Skrede, K. and Tormes, K. (eds), *Studier i kvinners livsløp*, Universitetsforlaget, pp. 198-240.
- Skrede, K. (1984a), *Occupational and Industrial Segregation in the ECE Region*, Part I and 11 (papers prepared as consultant to Economic Commission for Europe), UN, Geneva (ECE/SEM 6/R4), 1984.
- Skrede, K. (1984b), "Familieøkonomi og forsørgerlønn", in *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 25: 359-388.
- Skrede, K. (1985), *Kvinnens plass i utdanningssystemet* (mimeo), Arbeidsnotat, INAS Oslo.
- Skrede, K. (1986), "Gifte kvinner i arbeidslivet", kap. 5, in L. Allén, N.R. Ramsøy and M. Vaa (eds), *Det Norske Samfunn III*, Gyldendal, Oslo.
- Skrede, K. (1988), "Likestilling år 2010 - kampen om fordelingspolitikken", in *Ligestilling*, Årbog for kvindestudier ved AUC 1987, Aalborg Universitetsforlag, Aalborg.
- Skrede, K. (1993), "Family policy and the costs of reproduction" (mimeo), paper for Conference on Welfare States in Transition, Research Committee 19 (ISA) on Poverty, Social Welfare and Social Policy, Oxford, 9-12 September 1993.
- Skrede, K. (1994), "Kvinnens utdanning og yrkesliv", in Frønes, I. and A. Hompland (eds), *Den nye barne- og familieboka*, Scandinavian University Press, Oslo.
- Skrede, K. (1995), "The Nordic model for family welfare - Major trends and present challenges", in Arve-Parés, B. (ed.) (1995), *Building Family Welfare, Contributions from a Seminar on Family, Gender and Welfare Policies in the Nordic Countries*, Sosialdepartementet, Norstedts Tryckeri AB, Stockholm.
- Skrede, K. (1997), "Income provision, pensions and restructured life courses: intergenerational relations in a gender and cohort perspective" (mimeo), paper for the IUSSP XXIIIrd General Population Conference, Beijing, 11-17 October 1997.
- Solinge, H.V. et al. (1998), *Population, Labour and Social Protection in the European Union: Dilemmas and Prospects*. Report no. 52, NIDI, The Hague.
- Statistics Denmark (1982), *Levevilkår i Danmark 1980*, København.

- Statistics Denmark (1984), *Folke- og boligtellingsen 1981*, Landstabelværk, København.
- Statistics Norway (1957), *Folketellingen 1950, hefte VI: Personer 15 år og mer etter utdanning*, NOS XI 258, Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Statistics Norway (1964), *Folketellingen 1960, hefte IV: Utdanning*, NOS X11 133, Statistisk sentralbyrå, Oslo.
- Statistics Norway (1978), *Folketellingen 1970, hefte 11: Næring, yrke og arbeidstid m. v.*, NOS A 693, Statistisk sentralbyrå, Oslo/Kongsvinger.
- Statistics Norway (1982), *Folke- og boligtellingsen 1980, hefte 11: Sysselsettingsstatistikk*, NOS B 299, Statistisk sentralbyrå, Oslo/Kongsvinger.
- Statistics Norway (1978), *Historisk statistikk 1978*, NOS X11 291, Oslo/Kongsvinger.
- Statistics Norway (1995), *Historical statistics 1994*, NOS C 188, Oslo/Kongsvinger.
- Statistics Sweden, *Folkräkning 1920, hefte V: Yrke, Inkomst och formogenhet*, Statistiska sentralbyrån, Stockholm.
- Statistics Sweden, *Folkräkning 1930, hefte VIII: Folkmängden etter yrke, inkomst och formogenhet*, Statistiska sentralbyrån, Stockholm.
- Statistics Sweden, *Folkräkning 1940, hefte III: Folkmängden etter yrke*, Statistiska sentralbyrån, Stockholm.
- Statistics Sweden, *Folkräkning 1960, hefte IX: Näringsgren, yrke, pendling, hushåll och utbildning*, Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- Statistics Sweden, *Historisk statistik 1969, del I*, Statistiska sentralbyrån, Stockholm.
- Statistics Sweden, *Folk- och bostadsräkningen 1970, del 10: Näringsgren, yrke och utbildning*, Statistiska sentralbyrån, Stockholm.
- Statistics Sweden, *Folk- och bostadsräkningen 1980, del 6: 1: Sysselsättning och näringsgren*, Statistiska sentralbyrån, Stockholm.
- St.meld. nr.35 (1994-1995), *Velferdsmeldingen*, Sosial- og helsedepartementet.
- Terum, L.I. (1993), *Stønad, samliv og sjølvforsørging. Om korleis eineforsørgarane brukar uvergangsstonaden frå folketrygda*, INAS-rapport 93: 1, Oslo, Institutt for sosialforskning.
- United Nations (1980), *The Economic Role of Women in the ECE Region*, United Nations Publications, Sales No. 80 E6, New York.

I G.E. Birkelund, A.K. Broch-Due og A. Nilsen (red.): *Ansvar og protest. Kjønn, klasse og utdanning i senmoderniteten*, Festskrift til professor Hildur Ve i anledning hennes 70-årsdag. Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen, 1999. Også Særtrykk 153, Statistisk sentralbyrå.

Drømmen, dyden og belønningen

Drømmen –

Dagens norske likestillingspolitikk bygger på en visjon om at det er mulig å skape samfunnsmessig likestilling mellom kjønnene gjennom å forene en politikk rettet mot økonomisk uavhengighet for kvinnene, likefordeling etter kjønn av samfunnsmessig makt og innflytelse med en familiepolitikk rettet mot samarbeid og likedeling av oppgaver og ansvar mellom kvinner og menn i familien. I denne modellen ivaretas både produktive og reproduktive oppgaver gjennom likestilte samfunns- og familieroller, der kvinne og mann har like stort ansvar såvel for forsørgelse gjennom lønnet arbeid og for ulønnede oppgaver i hjemmet, enten disse er rettet mot omsorg og oppfostring av barn eller andre oppgaver rettet mot hjemmesfæren og egen eller familiens velferd.

Denne likestillingspolitiske plattformen er formet gjennom en lang historisk politisk prosess der både kvinners og menns formelle rettigheter har blitt gradvis utvidet, og der kvinnene etter hvert har fått rettigheter på linje med menn. Disse formelle rettighetene ble lenge modifisert gjennom en virkelighet hvor både offentlig politikk og samfunnsmessige rammer lenge la ulike føringer og hadde ulike forventninger til kjønnenes oppgaver på familie- og samfunnsnivå (Skrede 1984, 1995, 1998). Målt mot ideelle krav er vi fortsatt et godt stykke fra likestilling mellom kjønnene i dagens norske samfunn. Det er fortsatt betydelige forskjeller i fordelingen av økonomiske ressurser, makt og medinnflytelse på samfunnsnivå, og det er fortsatt store ulikheter i fordelingen av lønnet og ulønnet arbeid.

I et historisk perspektiv er likevel dagens samfunn langt på vei et likestilt samfunn. I dagens Norge oppmuntres jenter til å satse på utdanning og yrke. Det er satset betydelige offentlige ressurser på familiepolitiske ordninger som til rette-

legger for kombinasjon av lønnet arbeid og familieoppgaver, både for kvinner og menn. På få tiår har det skjedd store endringer i kvinnes samfunnsmessige rolle og i de forventninger, muligheter og krav som unge kvinner møter når de skal gjøre sine valg av utdanning og yrke og forme rammene for sitt videre livsløp. Dette betyr ikke at alle konfliktene er borte fra likestillingsdebatten eller at likestillingspolitiske visjoner om lik oppgave- og ansvarsfordeling mellom kjønnene deles av alle i det norske samfunn. Det er imidlertid etablert en felles likestillingspolitisk plattform som gir dagens unge kvinner betydelig større handlingsfrihet i valgene enn det som var situasjonen for kvinnegenerasjonene som vokste opp tidligere i etterkrigstida.

Kort og langt på veien til likestilling

Likestilling handler både om relasjonen mellom kvinner og menn i det enkelte parforhold, og om forholdet mellom kjønnene på samfunnsnivå. Dagens situasjon kjennetegnes av en «langt og kort» situasjon. Status av likestillingsprosessen kan sees både i et sammenlikningsperspektiv *mellom* kvinnegenerasjonene, for å se hvor langt vi faktisk er kommet, og i et sammenlikningsperspektiv mellom kvinner og menn *innenfor* samme generasjoner. I dette perspektivet må vi se på status for dagens unge generasjoner.

Formelt sett har kvinners muligheter til å velge utdanning og yrke på linje med menn vært til stede i hele etterkrigstida. Dagens generasjoner av unge voksne er likevel de første generasjonene som har vokst opp med en offentlig politikk med entydige signaler om at det er skal være et mål for den offentlige politikken å legge til rette både for kombinasjon av familiansvar og yrkesaktivitet for kvinnene, og for en likedeling av disse oppgavene mellom kvinner og menn. De er også de første generasjonene som har vokst opp etter at utdanningssamfunnet for alvor ble en realitet. For generasjonene født *etter* 1960 er det også etablert en utdanningsmessig likestilling mellom kvinner og menn.

Med historien som utgangspunkt skaper dette forventninger om en virkeliggjøring av drømmer og visjoner fra modernitetens byggverk. Både i samfunnsvitenskapelig teori og i politiske programmer legges det tradisjonelt stor vekt på utdanningens betydning, både som investering for den enkelte for det videre livsløpet, og som en ressurs for samfunnsendring, sosial mobilitet og nyskaping. "Human capital"-tradisjonen innen økonomi – med Mincer (1958) og Becker (1964) som grunnleggende arbeider – framhever utdanningens betydning som investering for framtida, mens sosiologiske bidrag i tillegg også legger vekt på utdanningens betydning som en ressurs for sosial mobilitet, utjevning av livsjanser og samfunnsomforming (Blau og Duncan 1967, Coleman 1971). Den nordiske levkårsforskningens grunnmodell bygger for en stor del på disse teoriene og tillegger utdanning en viktig rolle i utjevningen av livsløpssjanser, også i forholdet likestilling etter kjønn. Den økte tiden i utdanning innebærer en utsettelse av selvforsørgelsen. Samtidig forbedrer utdanningen imidlertid inntektsmulighetene på lengre sikt, selv om den individuelle avkastningen av utdanning vil kunne variere etter kjennetegnet som utdanningstype, arbeids-

markedsconjunkturer, stillingstype etc. (jf. f.eks. Ryen 1995). I tråd med dette har utdanning for jenter vært sett på som et grunnleggende skritt på veien til likestilling, for å kunne få adgang til hele arbeidsmarkedet på linje med menn.

Undersøkelser har da også vist at kvinners økte tilgang til utdanning i etterkrigs-generasjonene har vært viktig for den gradvise integreringen av kvinner i lønnet arbeid, selv om de samme undersøkelser også har vist at kvinner jevnt over har fått lavere avkastning av sine arbeidsmarkedsressurser enn menn.¹ Utdanningen har imidlertid betydd mye for kvinners livsløpssjanser også på en mer indirekte måte. Den utsatte behovstilfredsstillelsen hva inntekt angår har også en klar parallell i familieetableringsprosessen, og også her har kvinnes økte adgang til utdanning spilt en viktig rolle. Gjennom de endringene som har skjedd over kvinnegenerasjonene, ser vi hvordan kvinner som tok utdanning også ble "kjerringer mot strømmen" ved at de tilrettela for livsmønstre med større handlingsrom enn tidligere. Spissformulert kan vi si at ved å la drømmen kontrollere dyden, ble kvinnene i større grad aktører i eget livsløp. Rammebetingelsene skifter over generasjonene, men spørsmålene knyttet til drømmen, dyden og belønningen er fortsatt aktuelle for dagens unge generasjoner.

Dyden –

De siste tre tiårene har det skjedd omfattende endringer i fødsels- og familie-etableringsmønsteret og i kvinners samfunnsmessige rolle og yrkesdeltakelse over livsløpet, både i Norge og i andre industrialiserte land. Noe forenklet kan en si at et av hovedtrekkene i disse endringsprosessene er overgang fra et tradisjonelt familiemønster med ekteskap og første barn relativt tidlig i livsløpet til utsatt familieetablering med senere ekteskap og barn, kombinert med et lavere samlet barnetall. Dette har gått sammen med en sterk vekst i kvinnes utdanningsnivå og i mødrenes deltagelse i lønnet arbeid. I det moderne familiemønsteret kombinerer kvinner i stor grad omsorg for små barn med deltagelse i lønnet arbeid. I Norge og andre nordiske land kjennetegnes utviklingen i familiemønsteret også av et økende innslag av samboerskap uten vigsel, både forut for formelt ekteskap og i stadig større grad som et mer varig alternativ til formelt ekteskap. Innslaget av samboerskap har økt også i andre vesteuropeiske land, men de nordiske landene står fortsatt i teten i denne sammenhengen, og det fødes langt flere barn i disse forholdene i Norden.

¹ Det er en omfattende litteratur om lønnsforskjeller etter kjønn. Analyser har vist at den største delen av lønnsforskjeller mellom kvinner og menn i dagens norske arbeidsmarked skyldes at kvinner og menn i stor grad befinner seg ulike steder på arbeidsmarkedet (Skrede 1984, 1996, 1999). Spissformulert kan det kjønnssegregerte arbeidsmarkedet beskrives ved at «kvinner arbeider i kvinneyrker, menn arbeider i mannsyrker, og menn er sjefer, mens kvinner er underordnede». Nyere undersøkelser tyder på at omfanget av direkte lønnsdiskriminering ikke er stort i Norge i dag. Når kvinner og menn er i helt sammenliknbare arbeidssituasjoner, i samme bransje, stilling og bedrift er det svært små forskjeller i gjennomsnittslønna (Petersen et al. 1993).

Sammenliknet med de nordiske grannelandene kom det markerte fruktbarhetstallet relativt sent i Norge.² Det generelle fruktbarhetsnivået målt ved samlet fruktbarhetstall holdt seg høyt gjennom hele 1960-tallet. Etterkrigstidas fruktbarhetstopp ble nådd i 1964 med et samlet fruktbarhetstall på 2,98. En må helt tilbake til 1923 for å finne et tilsvarende høyt tall (Brunborg og Mamelund 1994). Selv om fruktbarhetsnivået var jevnt synkende etter 1964, var det likevel først i 1975 at det falt til under reproduksjonsgrensen i Norge, mens de nordiske grannelandene lå under dette nivået allerede før 1970 (NOU 1984:26, tabell 4.1).

Den viktigste årsaken til at fruktbarhetsnivået lenge holdt seg høyt i Norge, var at ekteskap og barnefødsler kom stadig tidligere i livsløpet for kohortene som etablerte seg i de første tiårene av etterkrigstida. I fødselskohortene fra 1930- og 1940-åra var det også en mye høyere andel av kvinnene som giftet seg og som fikk egne barn enn det var i kvinnekohortene som ble født tidlig i dette århundret. Ni av ti kvinner i disse fødselskohortene giftet seg før de var fylt tretti år og ved førtiårsalder var det bare fem prosent som ikke var gift eller tidligere gift (Skrede 1996, 1999).

Ekteskapet og det første barnet kom også tidligere og tidligere i livsløpet. Tre av ti kvinner i årskullene fra 1940-tallet var gift før de var fylt tjue år. Alle som er gamle nok til å huske tilbake til denne aktive giftermålsperioden fra det sene 1950-tallet og det tidlige 1960-tallet, vet jo at det også var slik at det første barnet gjerne ikke var så langt unna når ekteskapet ble inngått. Det var ganske vanlig – i de fleste sosiale lag – at det første barnet ble født relativt kort tid etter bryllupet. Data fra Fruktbarhetsundersøkelsen 1977 viste at det var en betydelig andel av kvinnene født på 1930 og 1940-tallet som allerede var gravide da de giftet seg (Skrede og Sørensen 1983).

"Girskiftet" i fødselsmønsteret: Utsettelse og fruktbarhetsfall

Tidlig på 1970-tallet snudde imidlertid denne utviklingen. Fødselskohortene fra det tidlige 1950-tallet markerte et "girskifte" i trenden mot stadig tidligere ekteskap og barnefødsler. I disse fødselskohortene begynte ekteskapsalderen å stige, og samboerskapet gjorde for alvor sin inntreden i familieetableringsmønsteret. Det ble etter hvert også en markert utsettelse av barnefødslene. Med disse endringene føyer også det norske familieetableringsmønsteret seg litt forsinket inn i trenden for de nordiske grannelandene.

Endringene i fødselsmønsteret har gitt store svingninger i den periodebaserte fruktbarheten, større i andre vesteuropeiske og nordamerikanske land enn i

² Med granneland forstår vi her Sverige, Danmark og Finland. I nordisk sammenheng er Island et mer avvikende land enn Norge. Selv om også det islandske fruktbarhetsmønsteret har gjennomgått samme type svingninger som i de andre nordiske land, har fruktbarhetsnivået på Island holdt seg markert høyere enn i de andre nordiske land helt siden 1920-tallet (Nord 1994:3). Island er også ett av de få land i Europa hvor fruktbarhetsnivået fortsatt ligger over reproduksjonsnivået på 2. l.

Norge. Den gradvise utsettelsen av førstefødslene i yngre kohorter, kombinert med at mødre i litt eldre kohorter avsluttet sin fødselsperiode med et relativt lavt barnetall, førte til at fruktbarheten i flere vestlige i-land sank til under reproduksjonsnivået mot slutten av 1960-tallet og i begynnelsen av 1970-årene. Dette markerte fallet i fruktbarheten blir ofte omtalt som «the second demographic transition» (van de Kaa 1987).

Ifølge den belgiske demografen Ron Lesthaeghe (1995, 1997) er det markerte skiftet i fruktbarheten og familieetableringsmønsteret søkt forklart og forstått utfra tre ulike teorier og innfallsvinkler: Becker (1981) legger vekten på kvinnes økte autonomi, mens Easterlin (1976, samt Easterlin et al. 1990, 1991) knytter endringene til teorier om relativ økonomisk deprivasjon og relativt trangere tider i etableringsfasen for baby boom generasjonene sammenliknet med generasjonene fra de små fødselskullene fra 1930-tallet. I den tredje innfallsvinkelen sees endringene som mer grunnleggende ideologiske tids- eller paradigmeskifter ("ideational shifts") (se f.eks. Preston 1986, Lesthaeghe og Meekers 1986, Thornton et al. 1987, Lesthaeghe og Surkyn 1988, Bumpass 1990). Betydningen av økt utdanning inngår imidlertid som et sentralt element i alle tre innfallsvinklene, og er slik sett det beste eksempel på at teoriene må sees som komplementære mer enn som alternative. Easterlins teori om relativ deprivasjon er riktignok først og fremst knyttet til størrelsen på generasjonene og framstår som sådan som en modernisert videreføring av Eilert Sundts bølge-teori.³ I Easterlins utvikling av teorien blir imidlertid den økte satsingen på utdanning en konsekvens av den skjerperte konkurransen om arbeidsplassene i de store generasjonene.

Uansett om en legger hovedvekten på kvinnes økte autonomi eller på en mer generell moderniseringstendens er det ikke tvil om at introduksjonen av de nye, kvinneadministrerte og samleieuavhengige prevensjonsmidlene (p-pillen og spiralen) var en viktig faktor bak endringene mot det utsatte fødselsmønsteret. De nye prevensjonsmidlene ga kvinnene bedre muligheter til å planlegge fødslene og til å unngå ikke-planlagte svangerskap. Økt utdanning for kvinnene var også en viktig faktor bak endringene. Her føyer endringene på 1970-tallet seg inn i en mer langsiktig trend, som viser at det ikke var bedret prevensjonsteknologi *alene* som førte til utsettelsen av barnefødslene. Analyser av datamaterialet fra Fruktbarhetsundersøkelsen 1977 viste at tendensen til utsatte barnefødsler begynte først for kvinner med relativt lang utdanning. Den gjorde seg gjeldende allerede i 1960-årene for de unge kvinnene med lang utdanning i fødselskullene fra 1940-tallet. Dette var *før* de nye prevensjonsmidlene var allment tilgjengelig, og mens medianalder ved ekteskap og første barns fødsel fortsatt var i full fart på

³ Også kalt Eilert Sundts lov. Sundt gjorde banebrytende demografisk arbeid da han rettet oppmerksomheten mot variasjonen i fødselstallene (knyttet til hungersnød, epidemier o.l.) og betydningen av slike svingninger for senere demografiske begivenheter. Sundt omtalte loven første gang i *Giftermål i Norge*, 1855, hvor han pekte på at antallet giftermål i et gitt år hang sammen med fødselstallet et gitt antall år tidligere.

vei nedover i de samme fødselskullene (Noack og Østby 1981, Skrede og Sørensen 1983).

Utsatt behovstilfredstillelse – å legge livet til rette

I et langsiktig perspektiv må en ta hensyn til at utsatt familieetablering både for kvinner og menn generelt innebærer å tilrettelegge for en god ivaretagelse av for sørgerrolle og familieoppgaver. I økonomisk trange tider var utsettelse av familieetableringen en vanlig måte å mestre tilværelsen, slik vi ser det i den markerte økningen i ekteskapsalder og fallet i fruktbarheten i de økonomisk vanskelige 1930-åra. I økonomisk gunstigere tider blir den utsatte familieetableringen først og fremst et alternativ. for utsatt behovstilfredstillelse ("deferred gratification"), som kan benyttes av dem som ønsker å tilrettelegge for noe bedre. Ramsøy (1978) peker på at den utsatte familieetableringen for menn med lang utdanning først og fremst må forstås som ønske om økonomisk og sosial gevinst kombinert med evne til å planlegge med lang tidshorisont og evne til å leve med økonomisk usikkerhet i utdanningsfasen. Hun finner støtte for denne teorien både i Eilert Sundts arbeider (Sundt 1967, 1976) og i Easterlins teorier (Easterlin 1976).

Slik sett føyer kvinnene med lang utdanning seg inn i et mønster som lenge hadde gjort seg gjeldende for menn. Kvinnenes satsing på utdanning kan også settes inn i et utsatt behovstilfredstillellesperspektiv på deres handlefrihet, i hvert fall i samfunn hvor kvinner "tillates" å kombinere familieoppgaver og lønnet arbeid. Likestillingsideologiens inntreden i familiepolitikken, med vekt på at kvinner skulle kombinere lønnet arbeid og ansvar for familie og barn, ga slik sett økte muligheter til å realisere drømmen om økonomisk uavhengighet uten å ofre kjærligheten. Det var imidlertid først i 1960-åra at denne ideologien begynte å få fotfeste i den politiske debatten og i partiene. Vi må gå helt til begynnelsen av 1970-tallet før vi for alvor kan tale om en institusjonalisert offentlig likestillingspolitikk i Norge. De praktiske familiepolitiske tiltakene kom betydelig senere (Skrede 1998). jeg har i en tidligere artikkel pekt på at velferdsstaten i oppbyggingsperioden i den tidlige etterkrigstida førte en tvetydig kvinnepolitikk: Det ble ført én politikk for mødrene og en annen for døtrene. Politikken for mødrene var trygt tuftet på husmormodellen og den funksjonsdelte kjernefamiliens grunn, mens døtrene ble oppmuntret til å ta utdanning gjennom en utdanningspolitikk som hadde som mål å utjevne forskjeller i adgangen til videregående utdanning, både etter sosial bakgrunn, bosted og kjønn. For kvinner fra 1930 og 1940-kohortene som satset på utdanning, var utsettelsen av barnefødsle i stor grad en dyd av nødvendighet – i et samfunn som i liten grad var tilrettelagt for at mødre skulle ta utdanning. Ved å vente med å få barn til utdanningen var fullført ville handlefriheten bli større i det senere livsløpet. Endringene i familiepolitisk ideologi og retorikk tidlig på 1970-tallet var også viktig. De ideologiske endringene ga sterkere legitimitet til at unge kvinner tok utdanning, selv om de praktiske familiepolitiske tiltakene ennå i stor grad var fraværende. Utdanning for jenter var ikke lenger "bortkastet" eller et sikkerhetsnett for tilfellet av at hun ikke skulle "bli gift". At døtrene fra etterkrigsgenerasjonene etter hvert også ble

mødre, bidro til å sette krav på dagsordenen, men endringene i rammene om moderskapet begynte før kravene for alvor ble manifest i den offentlige politikken (Skrede 1994).⁴

Det er heller ingen tvil om at jentenes økte satsing på utdanning er en viktig faktor bak det utsatte fødselsmønsteret. Som påpekt foran viste datamaterialet fra Fruktbarhetsundersøkelsen 1977 allerede en tydelig tendens til utsatte fødsler blant kvinnene med lang utdanning, lenge før fruktbarhetsfallet ble synlig på kohortnivå. Slik sett er dette et godt eksempel på sosiale prosesser som skjer *innen* og periodemessig *på tvers* av kohorter, og først gradvis blir synlige på kohortnivå (Ryder 1965). Analyser både av den norske Familie- og yrkesundersøkelsen fra 1988 (Blom, Noack og Østby 1993) og den svenske Fruktbarhetsundersøkelsen 1981 (Hoem og Hoem 1988) bekrefter at den markerte økningen i kvinnenes utdanningsnivå forklarer en betydelig del av endringene, selv om det etter hvert også ble en viss utsettelse blant kvinner med kort utdanning.

Mot større heterogenitet i familieetableringsmønsteret

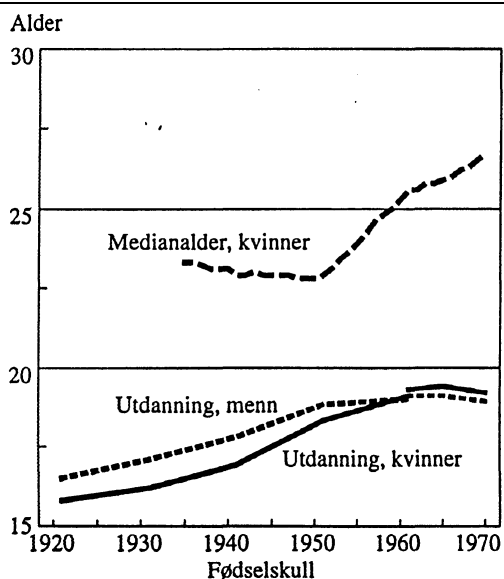
Det utsatte fødselsmønsteret er et viktig inntak til å forstå ulikheter mellom kvinner både mellom ulike kvinnegenerasjoner og *innad* i dagens unge kvinnegenerasjoner. I årene etter girskiftet har ungdomsfasen blitt stadig lengre. Figur 1 viser at varigheten av utdanning har økt både for kvinner og menn, og at flere og flere kvinner utsetter barnefødslene til senere i livsløpet. Det er imidlertid andre endringer som også er viktige i denne sammenhengen, fordi de har gjort kravene til utsettelse av behovstilfredstillelsen og dydens kontroll mindre tyngende. Gjennom aksepten av samboerforhold og livsstilsendringer mot en langstrakt ungdomsfase er det nok dekkende å snakke om et paradigmeskifte hvor det å vente med barn for mange oppleves som en naturlig del av tilværelsen, i hvert fall til et stykke opp i trettiårene.

Sammenliknet med situasjonen for foregående kvinnegenerasjoner har de unge kvinnene i dag bedre muligheter enn foregående kvinnegenerasjoner og bestemødre til å planlegge sine livsløp og forme grunnlaget for en tilværelse hvor de kan kombinere familieoppgaver med yrkesaktivitet. For det første er det fra samfunnets side tilrettelagt for slik kombinasjon i langt større grad enn tidligere. For det andre har de unge kvinnene selv et bedre utgangspunkt for arbeidsmarkedet. Unge kvinner av i dag har i gjennomsnitt minst like mye utdanning som jevnaldrende menn. Det har skjedd betydelige holdningsendringer i samfunnet, både i synet på kvinner som arbeidstakere og i menns holdninger til å stille opp i forhold til hjem og omsorgsoppgaver. Unge menn er ideologisk mer innstilt på en deling av omsorgsoppgavene enn eldre generasjoner av menn. Ønsket om en aktiv deltakelse fra far i barneomsorgen får oppslutning fra nær sagt alle grupper i samfunnet, også blant dem som fortsatt eksponerer en viss skepsis mot mors

⁴ Jf. også Skrede (1999), hvor en revidert utgave, ajourført med nyere empiri inngår som del I.

yrkesaktivitet mens barna er små (NSD 1994).⁵ Det har også skjedd betydelige endringer i fødsels- og familieetableringsmønsteret. Unge kvinner får i dag sitt første barn betydelig seinere i livsløpet enn for generasjonene som vokste opp i den tidlige etterkrigstida. Selv om kvinnene tar mer utdanning enn tidligere, gir det utsatte fødselsmønsteret mulighet til å etablere seg med godt fotfeste i yrkeslivet før barna kommer. Sammenliknet med tidligere generasjoner av kvinner har kvinner i dag mye større muligheter til å leve "doble liv" – med heltids deltakelse i yrkeslivet uten å gi avkall på familieliv og barn. Det er imidlertid også blitt også større innbyrdes ulikheter innen kvinnegenerasjonene, med mer markerte forskjeller (Skrede 1996; Ellingsæter, Noack og Rønsen 1997).

Figur 1. Medialder for kvinner ved første fødsel for fødselskullene 1935-1970, og anslag for gjennomsnittlig varighet av utdanning for menn og kvinner i utvalgte fødselskull fra perioden 1921-1970

Kilde: Lappegård 1998, Folke- og bolig telling 1990 og Inntektsregisteret 1995 (for årskullene 1961-1970).

⁵ I denne undersøkelsen var det henholdsvis 82,5 og 76,7 prosent av utvalget som sa seg sterkt enig eller enig i de to utsagnene: "Det er viktig for barn i førskolealder at far deltar mye i det daglige stellet" og "Fedre bør ha like mye ansvar som mødre for oppgaver i hjemmet". Bare henholdsvis 2,6 og 6,2 av utvalget ga uttrykk for sterk uenighet eller uenighet i de to utsagnene. Det var betydelig sterkere uenighet i utvalget om en del utsagn knyttet til mødres yrkesaktivitet. F.eks. sa henholdsvis 36,4 og 37,1 prosent seg sterkt enig eller enig i følgende to utsagn: "Et barn under skolealder vil sannsynligvis lide under at moren er yrkesaktiv" og "Når alt kommer til alt, er det familielivet det går ut over når kvinnen har heltidsarbeid» mens henholdsvis 43 og 41,5 prosent sa seg uenig eller sterkt uenig i de samme utsagnene (NSD 1994).

«I pose og sekk» generasjonen – med større rom for individualiserte livsmønstre?

I tråd med dette ville vi i dagens ungdomsgenerasjoner vente å finne mindre inntektsforskjeller etter kjønn enn tidligere. For det første er utdanning mer likt fordelt mellom kvinner og menn. For det andre gir det utsatte fødselsmønsteret kvinnene mulighet til å etablere seg i yrkeslivet før barna kommer. Gode permisjonsordninger og bedre tilbud av barnehager gir kvinnene utvidete muligheter for en kontinuerlig yrkestilknytning i småbarnsfasen. På den annen side vil mange hevde at en slik forståelse av likestillingsprosessen som stadier med erobring av stadig nye skanser, med basis i en protestantisk etikk med investering og utsatt behovstilfredsstillelse som sentrale strategier, er en altfor "rettlinjet" (lineær) forståelse av de samfunnsendringene som skjer og utslagene som de gir i dagens ungdomsgenerasjoner. Nyere retninger i sosiologi, ved teoretikere opptatt av den såkalte refleksive modernitet, med Giddens (1991) og Beck (1992) som framtrepende representanter, peker på at dagens samfunn er mindre forutsigbart enn tidligere. Større tendenser til individualisering, med valg av ulike livsstiler og vekt på individuelle tilpasninger og livsbaner har redusert betydningen av klasse og kjønn. I tråd med en slik forståelse kan det hevdes at den styrte likestillingsprosessen gradvis får mindre betydning og rekkevidde. Som politisk prosess har den nådd så langt som det er mulig i tilretteleggingen på samfunnsnivå – fra nå av er det individene selv som former sine liv. Konsekvensene er et samfunn med større grad av valgfrihet, men også med større risiko. Innenfor denne samfunnsforståelsen er det ikke grunn til å regne med at utdanning uten videre sikrer framtidig inntektsavkastning – hverken for kvinner eller for menn. Med flere som tar utdanning blir også konkurransen om "kvalifikasjonsjobbene" skjerpet. Investering i utdanning kan i seg selv bli en risikofylt aktivitet.

Det er ikke tvil om at ungdomsfasen i dag på flere områder er preget av større grad av individualisering enn hva den var for foreldregenerasjonen. Jeg har i en annen artikkel drøftet endringene i varighet og aktivitet i ungdomsfasen og pekt på at det er mer rimelig å se den forlengete ungdomsfasen i et slikt individualiseringsperspektiv enn i et generasjons-elendighetsperspektiv, slik det var tendenser til tidlig på 1990-tallet (Skrede 1999d). På den annen side er det mer usikkert om den forlengete ungdomsfasen også har ført til at familieinstitusjonen har fått redusert betydning for dagens ungdomsgenerasjoner. Normer og familieformer har nok endret seg mot større pluralitet i familiemønstrene. Fortsatt ser det imidlertid ut til at det å kunne dele hverdagen med en samlivspartner oppfattes som et viktig mål i livet også i dagens ungdomsgenerasjoner. Samboerskapet og utsatte fødselsmønstre har gitt kvinnene bedre tid og muligheter til å tenke seg om mht. hvem de kan tenke seg som far for sine barn. Kanskje finner vi her en viktig drøm som fortsatt er levende - også i en tid hvor oppslutningen om de kollektive drømmene kan synes noe mer avdempet og likestilling ikke så rent sjelden assosieres med noe gammeldags mas (jf. Gucci-feminismedebatten mv. våren 1999).

Det er også et åpent spørsmål hvilke konsekvenser likestillingen i utdanningsnivå mellom kvinner og menn har fått for inntektsulikhetene mellom kvinner og menn. Betyr familietilknytningen mindre for inntektsforskjellene mellom kvinner og menn, og mer for inntektsforskjellene mellom kvinner? Får kvinnene som venter med barna sin belønning gjennom et likestilt inntektsnivå med menn?

Belønningen –

I prosjektet "Levekår i støpeskjeen" har vi gjennomført analyser som kan bidra med økt innsikt i disse sammenhengene. Prosjektet omfatter fødselskullene født f.o.m. 1961 t.o.m. 1975 og undersøker bl.a. inntektsfordeling og inntektsutvikling i perioden 1990-1995 på grunnlag av data fra Likningsregisteret 1990, samt Inntektsregisteret 1993 og 1995. Prosjektet er velegnet til å gi et tidsbilde av likestillingsprosessen i dagens ungdomsgenerasjoner. Registerundersøkelsene omfatter *samtlig*e i de aktuelle årskullene. Det innebærer at vi unngår usikkerheten som knytter seg til utvalgsundersøkelser, hvor frafallet kan være et betydelig problem. Ved at vi har data om de samme årskullene på ulike tidspunkt, vil vi også til en viss grad kunne følge utviklingen over tid, selv om analysene foreløpig er begrenset til aggregatnivå. Endringene i innbyrdes fordeling innad i årskullene vil gi holdepunkt om utviklingen med alder, samtidig som sammenlikning mellom eldre og yngre fødselskull på sammenliknbare alderstrinn gir inntak til utviklingen over tid på tvers av generasjonene.

På et tidlig stadium av prosjektet måtte vi konstatere at det fortsatt var betydelige forskjeller i gjennomsnittlig inntektsnivå mellom jevnaldrende kvinner og menn, selv når undersøkelsen ble avgrenset til et tidlig stadium av livsløpet (mellom 20 og 32-årsalder). Det var også betydelige forskjeller etter sivilstand. Gifte menn hadde den høyeste gjennomsnittsinntekten i 1993 på alle alderstrinn etter 25-årsalder, mens ugifte menn lå litt lavere, og tidligere gifte menn enda lavere. Ugifte kvinner hadde lavere gjennomsnittsinntekt enn ugifte menn, men betydelig høyere enn gifte og tidligere gifte kvinner (Skrede og Ryen 1996 a).

På den annen side er det klart at gjennomsnittsinntekten for kohorten som helhet ikke er et godt mål for gjennomsnittlig avkastning av utdanningsressursene. For det første etablerer kvinner seg i gjennomsnitt tidligere med familie enn menn, og familieforpliktelser påvirker fortsatt kvinners yrkesdeltaking mer enn menns. Selv om andelen småbarnsmødre som arbeider heltid har økt betydelig over det siste tiåret, er det fortsatt en betydelig andel småbarnsmødre som arbeider deltid. Siden kvinner som tar lang utdanning i gjennomsnitt venter lenger med å få barn og i større grad arbeider heltid når de har fått barn, er det grunn til å vente at det lavere inntektsnivået for kvinnene i betydelig grad vil være påvirket av forskjeller i familiestruktur og yrkesdeltaking etter utdanning *innad* i kvinnekohortene.

Datamaterialet fra Inntektsregisteret gir mulighet for å undersøke variasjon i familieetableringsmønstrer etter utdanningsbakgrunn og inntektsvariasjon etter utdannings- og familiestatus. Ved å ta hensyn til slike forskjeller vil vi ha et bedre

grunnlag for å vurdere både innbyrdes inntektsforskjeller etter kjønn og familie-status innenfor ulike utdanningsgrupper og inntektsforskjeller mellom ulike grupper av kvinner etter utdanning og familiestatus. I hvor stor grad er det familie- og omsorgsansvar som begrenser kvinnenes inntekter i forhold til menns, og i hvor stor grad er det fortsatt slik at de store gevinstene av den økte utdanningssatsingen i større grad tilkommer menn enn kvinner?

Ulikheter i familieetablering

I datamaterialet fra Inntektsregisteret er det to typer kjennetegn som kan belyse familiestatus; formell *sivilstand* og opplysningene om *mottak av overføringer* knyttet til omsorg og forsørgelse av barn (barnetrygd og forsørgerfradrag). Siden samboerskapet de seinere årene i økende grad har blitt ramme for barnefødsler og oppfostring av barn, er opplysningene om formell sivilstand alene lite vel-egnet som mål på familiestatus og -forpliktelser. Når det gjelder familieansvar og omsorgsforpliktelser, baserte vi oss i prosjektet på de "*sivilstandsøytrale*" kjennetegnene barnetrygd og forsørgerfradrag.

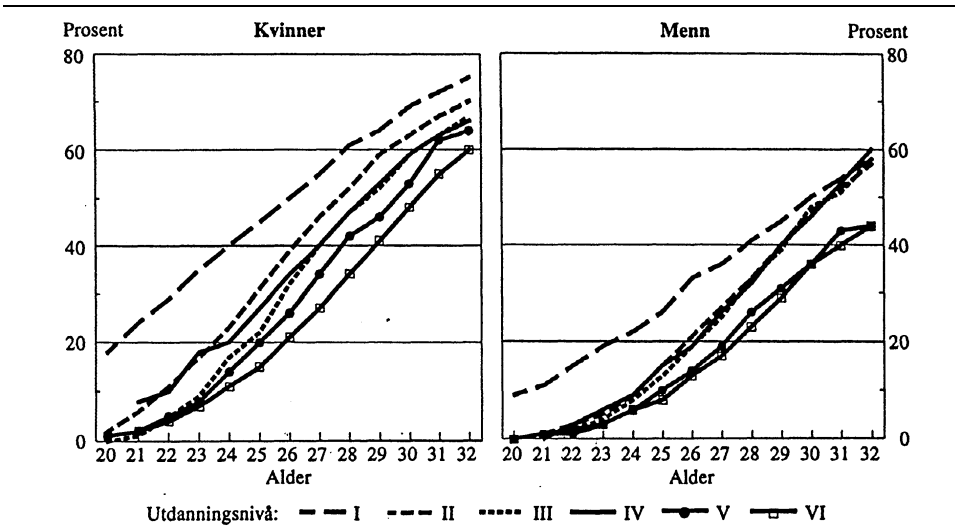
Det formelle ekteskapet er imidlertid fortsatt en viktig del av familieetableringsmønsteret. Selv om familieetableringen for stadig flere skjer i form av samboerskap, er det fortsatt en god del unge kvinner og menn som gifter seg tidlig. Det er fortsatt en klar sammenheng mellom utdanningsbakgrunn og tidlig giftermål, og dette bidrar til økende spredning i familieetableringsmønsteret etter utdanning og alder innen dagens ungdomsgenerasjoner.

Figurene 2a og 2b viser andelen av hvert årskull som har giftet seg (inkluderer sivilstand gift og tidligere gift (skilt eller separert)) per 1.11.93.⁶ Det er klare forskjeller i giftermålstilbøyeligheten etter utdanning, både for kvinner og menn. Tidlige ekteskap er mest vanlig blant unge med liten eller ingen utdanning utover grunnskolen, mens unge som er under utdanning og unge kvinner og menn med lang utdanning i større grad utsetter ekteskap. Med økende alder blir forskjellene mellom utdanningsgruppene mindre, og for mennenes vedkommende er forskjellene mellom utdanningsgruppene med fullført utdanning svært små i de eldste aldersgruppene over 30 år. Blant 32-åringene i 1961-kullet er det

⁶ Inntektsregisteret følger likningsregisterets sivilstandskonvensjoner, der sivilstand per 1. november i inntektsåret er utslagsgivende. Formelt sett omfatter kategorien tidligere gift også enker og enkemenn. I den aktuelle aldersfasen/befolkningsgruppen som prosjektet analyserer (18-34 år) er det imidlertid svært få av de tidligere gifte som er enker og enkemenn, og det har ikke vært aktuelt å skille disse ut som egen kategori. I analysene inngår tidligere gifte i en større sivilstandskategori "Annen sivilstand". F.o.m. 1993 (etter innføringen av partnerskapsloven) inngår også registrert partnerskap og tidligere registrert partnerskap blant sivilstandskategoriene som registreres i den løpende befolkningsstatistikken. Totalt ble det (alle aldersgrupper) i 1993 inngått 158 partnerskap, 136 i 1994 og 98 i 1995 (Aktuelle befolkningstall 10/97). Samlet sett var vel en tredjedel av disse knapt 400 partnerskapene (1993-1995 under ett) inngått mellom partnere der en eller begge ved registreringen var i aldersgruppen 18-29 år. Dette er også altfor få til at kjennetegnet kan anvendes som eget bakgrunnskjenntegn i den typen av undersøkelser vi har gjennomført i prosjektet "Levekår i støpeskjeen".

menn med lang universitets- og høyskoleutdanning som har den høyeste andel med inngått ekteskap (60 prosent), mens de andre utdanningsgruppene ligger et par prosent lavere. Blant mennene som fortsatt er under utdanning er giftermålsandelen betydelig lavere (44 prosent uansett om utdanningen foregår på universitetsnivå eller på videregående nivå).

Figur 2a og 2b: Andel av kvinner og menn i ulike årskull som har giftet seg innen november 1993 etter utdanningsnivå og utdanningsstatus

Inndeling i utdanningsnivå I-IV: Fullført utdanning

I: Utdanning på grunnskolenivå, evt. med kort tilleggsutdanning

II: Utdanning på videregående skole

III: Kort universitets- og høyskoleutdanning (under cand. mag.)

IV: Lang universitets- og høyskoleutdanning (cand. mag. nivå eller høyere)

V-VI: Under utdanning i 1993

V: Utdanning på videregående skolenivå

VI: Utdanning på universitets- og høyskolenivå

Kilde: Inntektsregisteret 1993, Statistisk sentralbyrå.

Blant de jevnaldrende kvinnene er det litt større forskjeller mellom utdanningsgruppene, men mindre forskjeller mellom kvinner med fullført utdanning og kvinner som fortsatt er under utdanning. Tre firedeler av kvinnene med kort utdanning har giftet seg innen 32-årsalder, mens tilsvarende andel for kvinner med lang universitetsutdanning er 66 prosent, og 64 og 60 prosent for kvinner som fortsatt er under utdanning, henholdsvis på videregående skolenivå og på universitets- og høyskolenivå.

Høy oppløsningsrisiko ved tidlige ekteskap

Disse andelene inkluderer også dem som har sivilstand skilt eller separert. Det er en ganske høy andel av 32-åringene som ikke bare har rukket å gifte seg, men også er skilt eller separert innen registreringstidspunktet. Blant mennene er 12,4 prosent av årskullet skilt eller separert, tilsvarende hver femte av dem som har

giftet seg. Tilsvarende er nesten 14 prosent av kvinnene i årskullet skilt eller separert, men blant kvinnene er også andelen som har giftet seg større (71 prosent), slik at skilmissenivået i forhold til inngåtte ekteskap er omtrent det samme som for mennene. Hovedtyngden av dem som er skilt eller separert ved 32-årsalder har relativt lav utdanning (videregående skole eller lavere). Blant de tidligere gifte mennene er det bare en av ti som har universitets- eller høgskoleutdanning eller er under utdanning, mens andelen er litt høyere blant kvinnene. To av ti skilte eller separerte kvinner fra dette årskullet hadde universitets- eller høgskoleutdanning eller var under utdanning i 1993. Målt i forhold til totalt antall med utdanning på videregående skolenivå eller lavere som hadde giftet seg innen 32-årsalder, var nesten hver fjerde kvinne (22 prosent) og nesten like mange menn (21 prosent) skilt eller separert, mot henholdsvis 10 prosent og sju prosent for kvinner og menn med utdanning på universitets og høgskolenivå (Skrede 1999c).

Disse forskjellene må imidlertid sees i sammenheng med at unge kvinner og menn med kort utdanning også gifter seg tidligere enn dem som tar eller har lang utdanning. Normalt vil den kumulerte avgangen fra et ekteskapskull ved skilsmisse og separasjon øke med ekteskapets varighet. Kontrastene mellom utdanningsgruppene er imidlertid enda mer markert i yngre aldersgrupper, der skilsmisseavgangen også er relativt større enn for 32-åringene. Eksempelvis var det store flertallet av 22-åringene (90 prosent av kvinnene og 95 prosent av mennene) fortsatt ugifte i 1995. Så og si samtlige av dem som hadde giftet seg, hadde utdanning på videregående skolenivå eller lavere. Av dem som hadde giftet seg, var imidlertid hver andre mann og tre av ti kvinner allerede skilt eller separert ved 22-års alder (Skrede 1999b og 1999c).

Dette viser at ekteskap som inngås i ung alder fortsatt har en høy risiko for oppløsning, slik en tidligere fant i Fruktbarhetsundersøkelsen 1977 og Familie- og yrkeundersøkelsen 1988 (Blom, Noack og Østby 1993). Analyser av inngåelse og oppløsning av samboerskap tyder på at en høy andel av tidlige samboerskap oppløses relativt raskt (Noack 1996; Jensen og Clausen 1997). Det er verdt å merke seg at høy oppløsningsrisiko kan være et fellestrekk både for samboerskap og ekteskap som inngås tidlig i livsløpet, selv om det er behov for grundigere analyser på parnivå før en trekker endelige konklusjoner.

Pardannelse og partnerseleksjon etter utdanning

Det er selvsagt begrenset hvor langt en slik analyse på aggregert nivå kan gi innsikt i pardannelse og partnervalg. Datamaterialet omfatter imidlertid *hele befolkningen* i de aktuelle aldersgruppene. Det kan et stykke på vei betraktes som en lukket populasjon hvor paretableringen skjer innen populasjonen. Selv om det har vært betydelig økning i gjennomsnittlig giftermålsalder for førstegangsgifte siden bunnivået på det tidlige 1970-tallet, har gjennomsnittlig *aldersavstand* mellom ektefellene holdt seg på et relativt stabilt nivå på rundt 2,6 år i mannens

favør i den samme perioden.⁷ Det er ikke gjennomført separate undersøkelser av spredningen rundt dette gjennomsnittsnivået, men vi må regne med at en betydelig andel av parene ligger relativt nær gjennomsnittsnivået. Vi kan derfor regne med at det er ganske stor sannsynlighet for at *begge* ektefellene kan befinne seg i materialet, når vi tar utgangspunkt i andelen av kvinnene i et fødselskull som har giftet seg innen et gitt alderstrinn, og sammenholder med giftermålsandelen for menn i passende aldersavstand.

Dette kan gi visse holdepunkt om giftermålsandelene for kvinner og menn er aldersmessig "i rute" i forhold til hverandre, både for årskullene under ett og innen de ulike utdanningsgruppene. På utdanningsgruppenivå vil en slik sammenlikning vise avvikene mellom faktisk beregnet giftermålsandel og forventet giftermålsandel for menn ved perfekt homogami⁸ etter utdanning i pardannelsen og aldersavstand som på gjennomsnittsnivå. Det vil føre for langt her å gå inn i detaljene for denne beregningen – det vises i så måte til Skrede (1999c). Beregningene viser imidlertid at blant mennene i det eldste årskullet er andelen som har giftet seg noe høyere blant de høyt utdannede og noe lavere blant de lavt utdannede enn hva en skulle vente ut fra andelen kvinner som har giftet seg i de ulike utdanningsgruppene, gitt forutsetningen om perfekt homogami.⁹

Dette er ikke overraskende, også datamaterialet fra Familie- og yrkeundersøkelsen 1988 viste at høyt utdannede menn i større utstrekning enn høyt

⁷ I femårsperiodene 1976-1980, 1981-1985 og 1986-90 var aldersforskjellen stabil på 2,6 år. Dette var en liten oppgang i forhold til nivået i femårsperioden 1971-1975, hvor aldersavstanden var på et minimumsnivå for etterkrigstida (2.4) og gjennomsnittlig (observert) giftealder for førstegangsgifte av begge kjønn var nede på et historisk minimumsnivå på henholdsvis 25,2 år for menn og 22,8 år for kvinner (Statistisk sentralbyrå 1994, Tabell 3.26). I perioden 1991-95 var også den gjennomsnittlige aldersavstanden 2,6 for perioden som helhet (Statistisk sentralbyrå 1998b, tabell 73).

⁸ Homogami er den sosiologiske betegnelsen for "krake søker make", dvs. tendensen til at individ som gifter seg (eller finner sammen på annen måte) tenderer til å tilhøre samme samfunnsgruppe (f.eks. tilhøre samme klasse, ha lik utdanning o.l.). Empiriske undersøkelser av ektefellers utdanningsnivå i etterkrigstida fram til slutten av 1980-tallet (se f.eks. Hagen og Skrede 1976, og Blom, Noack og Østby 1993) har imidlertid funnet at pardannelse etter utdanning også tenderer å være rangordnet etter kjønn, dvs. at kvinner tenderer til å gifte seg med menn på samme utdanningsnivå som dem selv eller høyere, mens menn tenderer til å gifte seg med kvinner på samme utdanningsnivå eller lavere. Forutsetningen om perfekt homogami etter utdanningsgruppe er m.a.o. relativt sterk i forhold til tidligere observerte tendenser. Denne empirien refererer imidlertid til pardannelse fra årskull hvor kvinner i gjennomsnitt hadde kortere utdanning enn menn.

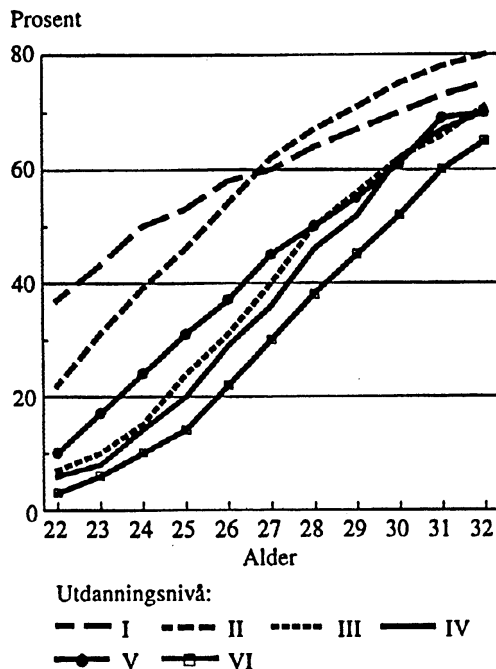
⁹ Tar vi eksempelvis utgangspunkt i giftermålsandelen for de 29-årige kvinnene i 1993 (58 prosent), finner vi at faktisk beregnet giftermålsandel for menn som i gjennomsnitt er 2,6 år eldre er 55 prosent. M.a.o. ligger den aldersstandardiserte giftermålsandelen for menn under ett litt *under* kvinnenes andel på sammenlignbart alderstrinn. Sammenlikning innen de enkelte utdanningsgruppene gir et mer differensiert bilde. Innen gruppene med kort og lang universitets- og høyskoleutdanning (gruppene IV og III i figur 2 a og b) finner vi at er det er relativt flere menn som er gift enn gifteandelen blant kvinnene skulle tilsi (henholdsvis 55,2 og 57,2 i gruppe III og IV, mot 52 og 53 for kvinnenes vedkommende), mens forholdet er motsatt i utdanningsgruppene I og II. Her har henholdsvis 64 og 59 prosent av kvinnene giftet seg ved 29-års alder, mens de korresponderende giftermålsandelene for menn er henholdsvis 56,4 og 55 prosent.

utdannede kvinner giftet seg eller ble samboere, mens menn med kort utdanning i mindre grad hadde samlivserfaring. Det var også en litt lavere andel kvinner med universitets og høyskoleutdanning som var eller hadde vært gift, enn blant kvinnene med bare grunnskole. Det var m.a.o. en sterkere sosial seleksjon til pardannelsen for menn, mens kvinner med lang utdanning i noe større grad valgte bort ekteskapet eller hadde problemer med å finne samlivspartnere (Blom, Noack og Østby 1993). Vurdert ut fra det aggregerte nivået vi analyserer her, tyder det på at slike "gammeldagse" normer og strukturer fortsatt har en viss innflytelse på ekteskapsinngåelsen i dagens ungdomsgenerasjoner, trass i den sterke utdanningsveksten som har funnet sted i disse årskullene.

Ulikheter i omsorgs- og forsørgerstatus etter utdanning

Betydningen av utdanningsbakgrunn blir ikke mindre når vi går over til å se på familiestatus målt ved *omsorg og forsørgelse av barn* (barnetrygd og forsørgerfradrag). Disse kjennetegnene er som tidligere nevnt sivilstandsøytrale i den forstand at de er basert på faktisk barnestatus og inkluderer samboere og enslige forsørgere på linje med gifte på dette grunnlaget. Kjennetegnene er imidlertid målt på ulikt nivå for kvinner og menn, ved henholdsvis mottak av barnetrygd (kvinner) og mottak av forsørgerfradrag (menn).

Figur 3a Andel kvinner i ulike årskull som mottok barnetrygd i 1993 etter utdanningsnivå og utdanningsstatus

¹ Utdanningstyper: Se note 1, figur 2.

Kilde: Inntektsregisteret 1993, Statistisk sentralbyrå.

I planleggingen av prosjektet regnet vi med at andel kvinner i et fødselskull som mottok barnetrygd i 1993 også ville være en god indikator på andelen av kvinner i fødselskullet som hadde fått barn innen utgangen av året. Senere analyser på grunnlag av data fra fødselsfilregisteret har bekreftet dette (Lappegård, 1998). Vi er dermed på relativ trygg grunn når vi bruker barnetrygdandelene i figur 3a som indikator på andelen kvinner i ulike aldre og utdanningsgrupper som har blitt mødre. Det er kvinnene med relativt kort utdanning som er tidligst ute, men med økende alder er det også en klar tilnærming mellom andelen kvinner i ulike utdanningsgrupper som har barn. Selv om kvinnene med lang utdanning jevnt over kommer seinere i gang, så "henter" de seg også inn raskere.

Vi får ikke tilsvarende opplysninger fra Inntektsregisteret for mennene. Vi må nøye oss med en inndeling etter *forsørgerstatus*, der forsørgerstatus viser om mennene har mottatt forsørgerfradrag i inntektsåret (skattefradrag for forsørgelse av barn).¹⁰ "Barnestatus" gir dermed et ulikt mål for kvinner og menn. Forsørgerstatus er *ikke* et mål på om mennene har fått barn (biologisk farskap), men avspeiler om mennene i inntektsåret bodde i hushold sammen med barn som de forsørger.¹¹ Selv om forsørgerstatus for menn ikke kan brukes som mål på andelen av årskullet som har blitt far på ulike alderstrinn, er det likevel et interessant kjennetegn. Det gir et mål på seleksjonen til det sosiale faderskapet: – hvilke menn blir "sosiale" fedre og hvordan varierer denne seleksjonen etter utdanningsgruppe? Ved å sammenlikne andelene kvinner med barnetrygd og andelen menn med forsørgerstønad i ulike utdanningsgrupper, kan vi også i noen grad danne oss et bilde av rekrutteringen til enslig forsørger-gruppen, selv om de usikre forutsetningene for denne sammenstillingen setter grenser for hvor entydige konklusjoner som kan trekkes.

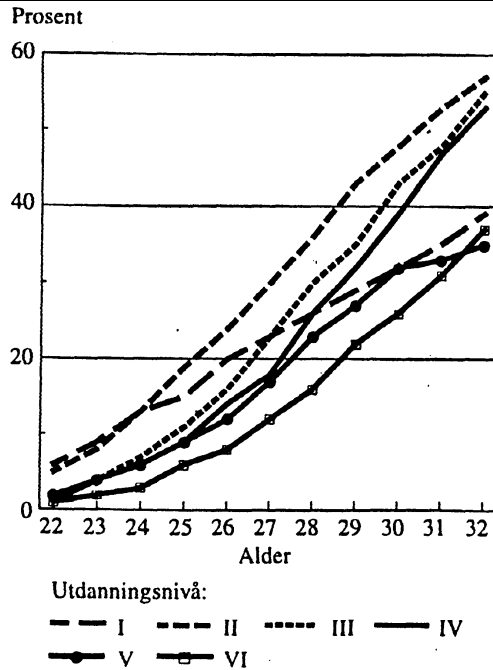
Det er fortsatt en klar sammenheng mellom utdanningsbakgrunn og rekrutteringen til moderskapet og til det sosiale faderskapet. Kvinner med kort utdanning er tidligst ute med å få barn, mens kvinner som har fullført lang utdanning i større grad utsetter barnefødsle til senere i livsløpet. Kvinner *under* utdanning viser et mer sammensatt bilde. Kvinner som er i gang med utdanning på universitets- og høghskolenivå har i liten grad barn tidlig i livsløpet, mens dette ikke gjelder kvinner som er i gang med utdanning på videregående skolenivå. Med økende alder er det også en betydelig andel av kvinnene som er i gang med utdanning på universitets- og høghskolenivå som har barn, og det skjer en tilnærming mellom andelene fra ulike utdanningsgrupper. Det er nærliggende å anta at forskjellene mellom kvinner som er under utdanning i noen grad reflekterer ulikheter i utdanningsmønster mellom unge og litt eldre enslige forsørgere. Andre analyser

¹⁰ For ordens skyld bør det minnes om at også mødre mottar forsørgerfradrag (ev. direkte utbetalt som negativ skatt). Dette kjennetegnet gir imidlertid ingen ny informasjon i forhold til barnetrygdandelen.

¹¹ Det innebærer at vi *ikke* får med fedre som ikke bor sammen med sine barn (bidragspliktige foreldre får ikke forsørgerfradrag, men fradrag i skattbar inntekt for betalt bidrag) – samtidig som vi får med menn som ikke har egne barn, dersom de har stebarn som de forsørger.

av datamaterialet viser at det er en betydelig andel av kvinner under utdanning som også mottar overgangsstønning, særlig blant de litt eldre kvinnene under utdanning (Skrede 1999c).¹²

Figur 3b. Andel menn i ulike årskull som mottok forsørgerfradrag i 1993 etter utdanningsnivå og utdanningsstatus

¹ Utdanningstyper: Se note 1, figur 2.

Kilde: Inntektsregisteret 1993, Statistisk sentralbyrå.

Blant mennene er det mindre forskjeller etter utdanningsbakgrunn i andelen som mottar forsørgerfradrag, men også her er det er menn med kort og videregående utdanning som er tidligst ute, mens menn under utdanning og med utdanning på universitets- og høgsolenivå i større grad utsetter forsørgeransvaret til seinere i livsløpet. For årskullene som befinner seg i begynnelsen av trettiårene har det skjedd en delt konvergens av andelen rundt to nivå. Andelen er relativt lik for alle som har fullført utdanning på *minst videregående skolenivå* (omkring 55 prosent), mens andelen med forsørgerfradrag blant menn under utdanning og menn med kort utdanning er betydelig lavere – i underkant av 40 prosent.

¹² Eksempelvis mottok mellom 65 og 75 prosent av tidligere gifte kvinner i alderen 25-32 år som var under utdanning i 1993 ytelse fra folketrygden. For ugifte kvinner under utdanning var det en markert økning etter alder i andelen med ytelse fra folketrygden i 1993, fra om lag 5 prosent blant 22-åringene til om lag 30 prosent blant 32-åringene.

"Where have all the fathers gone?"

Det er relativt større forskjeller i andelen kvinner som mottar barnetrygd og andelen menn som mottar forsørgerfradrag enn det var for giftermålsandelen, både totalt og innen ulike utdanningsgrupper. Dette er ikke uventet, all den stund forsørgerfradraget måler det sosiale faderskapet og ikke det biologiske. Foran har vi sett at det er en betydelig andel av de tidlige inngåtte ekteskapene som blir oppløst etter kort tid. Vi vet fra andre undersøkelser at det er også en betydelig andel av samboerskapene som oppløses etter relativt kort tid, også når det er født barn i samboerskapet (Jensen og Clausen op.cit). Siden barn i større grad blir boende hos mor enn hos far etter samlivs/ekteskapsbrudd, blir konsekvensene av dette både at mange kvinner blir enslige forsørgere, og at vi får et "farsunderskudd" i det sosiale faderskapet sammenliknet med det biologiske.

Under forutsetning av at aldersforskjellene mellom foreldre i samboerskap og mellom foreldre som ikke lever sammen ved barnets fødsel, ikke skiller seg vesentlig fra aldersforskjellene for gifte par, kan vi gjøre en beregning av forskjellen mellom beregnet biologisk farsandel og observert sosial farsandel på ulike alderstrinn og innen utdanningsgrupper under tilsvarende forutsetninger om homogami i pardannelsen som for ekteskapene. Også her vises det til Skrede (1999c) for nærmere detaljer. Beregningene viser imidlertid at "farsunderskuddet" totalt i 1993 økte relativt raskt fra årskull til årskull under 27-årsalder, fra knapt sju prosent blant 22-åringene til 16 prosent blant 27-åringene. Økningen var mindre til de to eldre årskullene med 17 prosent blant 28-åringene og 17,6 prosent blant 29-åringene. Dette nivået virker ikke urimelig, tatt i betraktning av det vi tidligere vet om andelen enslige forsørgere blant barnefamiliene mer generelt¹³

Det er store forskjeller mellom utdanningsgruppene. I likhet med hva vi tidligere fant for rekrutteringen til ekteskap, er det også her en klar tendens til at menn med lav utdanning i mindre grad blir rekruttert til sosialt faderskap enn menn med lengre utdanning.¹⁴ Fra fordelingene her har vi imidlertid ikke grunnlag for å vurdere i hvor stor grad denne seleksjonen skjer allerede ved det biologiske farskapet og i hvor stor grad det skjer som en følge av ekteskap- og samlivsoppløsning. Med de relativt høye andelen blant menn med lav utdanning som var skilt eller separert tidlig i livsløpet, og med Jensen og Clausens (1997) tilsvarende funn av høy risikoutsatthet for oppløsning av samboerskap, er det imidler-

¹³ Andelen enslige mødre i prosent av alle familier med barn under 18 år var henholdsvis 18,4 prosent i 1993 og 19,0 prosent i 1995 ifølge *Sosiale indikatorer 1980-1997* (Statistisk sentralbyrå 1998 a).

¹⁴ Blant 29-åringene med kort utdanning (utdanningsgruppe I) var det beregnede "farsunderskuddet" på hele 29,6 prosent (differansen mellom mødreandelen på 67 prosent og en aldersstandardisert beregnet sosial farsandel på 37,4 prosent). I utdanningsgruppe II var det på 15,6 prosent mens det var henholdsvis 3,8 prosent og 1,4 prosent for menn med lang og kort universitets- og høyskoleutdanning.

tid klart at seleksjonen fra det sosiale farsansvaret for mange menn har skjedd etter at det biologiske farskapet er etablert i tilknytning til et parforhold.

Inntektsulikheter etter utdanningsgruppe og barnestatus

Med forskjellene i familieetablering og foreldrestatus etter utdanningsgrupper i minnet, går vi over til å se direkte på inntektsulikhetene etter kjønn og barnestatus for jevnaldrende kvinner og menn *innen* de ulike utdanningsgruppene. Vi ønsket her å etablere mål som også kan benyttes til å sammenlikne de relative inntektsforskjellene *mellom* utdanningsgruppene og utviklingen over tid, og anvender derfor tre aldersstandardiserte *indekser* som alle er definert på utdanningsgruppenivå. Den presise definisjonen av indeksene er gitt i note.¹⁵

Den første indeksen, g_{diat} ("kjønnsforskjellsindeksen"), måler inntektsforskjellene etter kjønn og alder *innen* hver utdanningsgruppe for kvinner og menn *uten omsorgs- eller forsørgeransvar* i ett gitt år (t). Den andre indeksen, m_{liat} ("mors-tapet"), måler inntektsforskjellene mellom kvinner (i samme alder og utdanningsgruppe) i observasjonsåret, alt etter om kvinnene har omsorgsansvar for barn eller ikke. Den tredje indeksen, d_{biat} ("farsbonus") måler de innbyrdes inntektsforskjellene mellom menn (i samme alder og utdanningsgruppe) alt etter om mennene har forsørgeransvar for barn eller ikke.

Figurene 4a - 4c viser indeksverdiene i 1993 etter utdanningsgruppe og alder for hver av de tre indeksene. I figurene har vi ikke tatt med de aller yngste alderstrinnene, fordi det er få som har avsluttet høyere utdanning før 22-årsalder. Vi har heller ikke tatt med kurvene for de to gruppene som fortsatt var under utdanning i 1993 (V og VI) i figurene, siden det er belønningen etter fullført utdanning vi er mest interessert i her. Siden vi primært er interessert i inntektsvariasjonen etter 25års alder, begrenser jeg den empiriske presentasjonen her til ett år (1993). Analysene viser stor grad av stabilitet fra 1993 til 1995 i tallnivået for de ulike indeksene for de aller fleste alderstrinnene (Skrede 1999c). Unntaket er de yngste alderstrinnene (under 25 års alder) hvor det generelt er litt større svingninger fra 1993 til 1995 for en del utdanningsgrupper og indekser. En viktig grunn til at indeksverdiene for disse alderstrinnene er mindre robuste enn for eldre aldersgrupper, er at kombinasjonen av krav til

¹⁵ Indeksene er definert slik:

- (i): $g_{\text{diat}} = 100 * R_{\text{kvinner uten barn, iat}} / R_{\text{menn, ikke-forsørgere, iat}}$
 (ii): $m_{\text{liat}} = 100 * R_{\text{kvinner med barn, iat}} / R_{\text{kvinner, uten-barn, iat}}$
 (iii): $d_{\text{biat}} = 100 * R_{\text{menn med forsørgeransvar, iat}} / R_{\text{menn, uten forsørgeransvar, iat}}$

Symbolene er definert analogt for de tre indeksene:

i (utdanningsgruppe) = I, II,.....VI,

a (alder) = 18,19,.....32/34 (avhengig av observasjonsår)

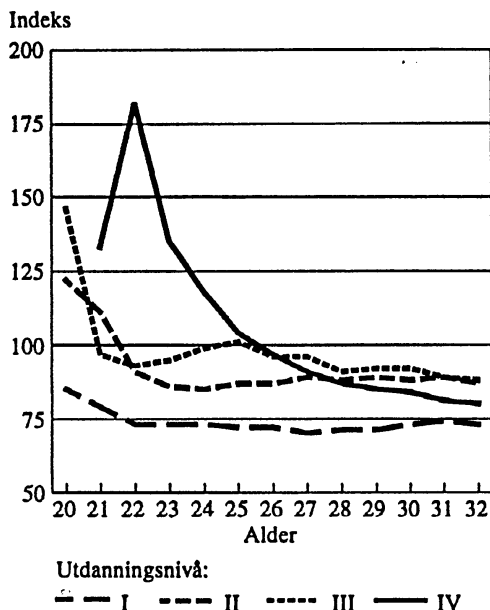
t (observasjonsår) = 1993, 1995

R er gjennomsnittsinntekt (toppskattgrunnlaget) henholdvis (i) for kvinner som ikke mottok barnetrygd, og for menn som ikke mottok forsørgerfradrag i observasjonsåret (ii) for kvinner med og uten omsorgsansvar, og (iii) for menn med og uten forsørgeransvar for barn.

fullført utdanning og til kriteriene for barnestatus gjør at en del grupper blir små for yngre alderstrinn, selv når materialet omfatter befolkningen som helhet.

Tilfeldige svingninger fra ett år til et annet kan dermed gi betydelige utslag. Det må tas hensyn til denne usikkerheten ved vurderingen av tallnivået av de ulike indeksene for de yngste aldersgruppene.

Figur 4a. Relative inntektsforskjeller etter kjønn og alder i ulike utdanningsgrupper for kvinner og menn uten omsorgs- og forsørgeransvar. (Indeks g_{diat} - "kjønnsulikhet")

Kilde: Inntektsregisteret 1993, Statistisk sentralbyrå.

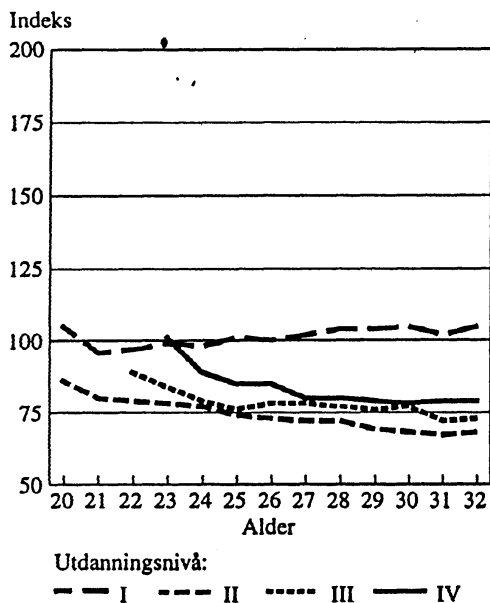
Indeksen for kjønnsulikhet viser de gjennomsnittlige inntektsforskjeller mellom kvinner og menn som er like gamle og har utdanning av omtrent like lang varighet. Hverken kvinnene eller mennene har omsorgs- eller forsørgelsesansvar for barn. Figur 4a bekrefter at det fortsatt er langt igjen til inntektsmessig likestilling mellom kvinner og menn. Generelt øker gjennomsnittsinntektene for begge kjønn med utdanningsnivå og alder, men betydelig mer for menn enn for kvinner. De relative inntektsforskjellene er aller størst for kvinner og menn med kort utdanning, der inntektsnivået for kvinner uten omsorgsansvar for barn ligger stabilt på om lag 75 prosent av inntektsnivå for jevnaldrende menn uten forsørgeransvar.

I denne sammenlikningen må en imidlertid ta hensyn til at inntekten til kvinner med ingen eller liten utdanning utover grunnskolenivået er mindre relevant i en "belønnings"-sammenheng. Indeksen viser imidlertid at kvinner med lav utdanning har svært mye lavere gjennomsnittsinntekt enn jevnaldrende menn med like

lav utdanning. Dette tyder på at arbeidsmarkedet for ikke-fagutdannede er relativt dårligere for kvinner enn for menn.

For de andre utdanningsgruppene øker inntektsforskjellene mellom kvinner og menn markert både med alder og med utdanningsnivå. Tidlig i livsløpet er det jevnt over kvinnene som har høyest gjennomsnittsinntekt. Her er utslagene i kvinnes favør relativt store i den fåtallige gruppen som har fullført utdanning på høyt nivå tidlig i livsløpet. Vi ser også at inntektsforskjellene øker aller mest med alder for kvinner og menn med lang universitetsutdanning (cand.mag nivå og høyere). Økningen med alder er relativt mindre for dem med kortere høgskoleutdanning og på videregående skolenivå. Dette viser at langtidsutdannede kvinner taper mest i forhold til jevnaldrende menn på samme utdanningsnivå. Det er grunn til å anta at det kjønnsdelte arbeidsmarkedet i Norge fortsatt er en viktig årsak til inntektsforskjellene mellom kvinner og menn. Kvinner arbeider i mye større grad enn menn innen offentlig sektor, hvor lønnsnivået generelt er lavere enn i privat sektor. Når vi begrenser sammenlikningen til unge menn og kvinner uten omsorgs- og forsørgeransvar, slår inntektsforskjellene sterkest ut for de langtidsutdannede.

Figur 4b. Relative inntektsforskjeller mellom kvinner med barn og kvinner uten barn etter alder og utdanningsgruppe. (Indeks m_{nat} - "morstap")

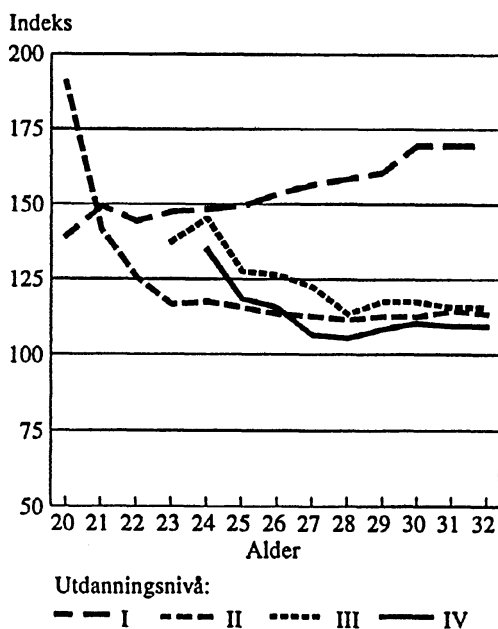

Kilde: Inntektsregisteret 1993, Statistisk sentralbyrå.

Omsorg og forsørgeransvar for barn betyr fortsatt mye for arbeidsmarkeds-tilpasning og inntektsutvikling for unge kvinner og menn. Figurene 4b og 4c viser imidlertid at utslagene etter utdanningsgruppe er helt forskjellig for kvinner og menn. Innen alle utdanningsgruppene har menn som mottar forsørgerfradrag

høyere gjennomsnittsinntekt enn menn som ikke har forsørgerfradrag, mens kvinner som har daglig omsorg for barn har lavere inntekt enn kvinner som ikke har omsorg for barn. For mennenes vedkommende er forskjellene i gjennomsnittsinntekt mellom menn etter forsørgerstatus (menn med og uten forsørgerfradrag) størst for menn med kort utdanning (grunnskole, evt. med kortere tilleggsutdanning) og minsker med økende utdanningsnivå.

Figur 4c. Relative inntektsforskjeller mellom menn med forsørgerfradrag og menn uten forsørgerfradrag etter alder og utdanningsgruppe. (Indeks d_{biat} - "farsbonus")

Kilde: Inntektsregisteret 1993, Statistisk sentralbyrå.

For kvinnenes vedkommende er bildet mer sammensatt. Her er det små inntektsforskjeller mellom kvinner med og kvinner uten barn innen gruppen med lav utdanning, og det er til dels kvinner med barn som har de høyeste inntektene. Her må vi imidlertid ha i minne både at inntektsmålet (toppskattgrunnlaget) inkluderer (skattbare) ytelser fra folketrygden, og at kvinner med lav utdanning gjennomgående har lav gjennomsnittsinntekt uansett om de har barn eller ikke.¹⁶ Blant ugifte og tidligere gifte kvinner med barn er det en relativt høy andel av kvinner med lav utdanning som mottok ytelser fra folketrygden både i 1993 og i 1995 (Skrede 1999 a og c). Det er grunn til å regne med at ytelsene i stor grad er overgangsstønad for enslige forsørgere. Dette bidrar til å gi kvinner med barn en høyere gjennomsnittsinntekt enn om denne hadde vært beregnet

¹⁶ Gjennomsnittsinntektene i 1993 lå stort sett i området mellom 78 000 og 85 000 kroner for alle alderstrinnene fra 25 år, både for kvinner med barn og kvinner uten barn.

bare på grunnlag av arbeidsinntekt. Det er en betydelig andel av de gifte kvinnene i denne utdanningsgruppen som har svært lav inntekt,¹⁷ og gjennomsnittsnivået for kvinner med barn blir derfor ikke særlig høyt samlet for gruppen. Når inntektsnivået for kvinner med lav utdanning uten barn også er svært lavt, blir imidlertid utslagene av overgangsstonaden mer tydelige i det generelle inntektsnivået. Det er et tankekors at det gjennomsnittlige inntektsnivået for unge kvinner med lav utdanning er så dårlig at overgangsstonaden må fortone seg som økonomisk gunstig sammenliknet med arbeidsmarkedet.

I de andre utdanningsgruppene er derimot inntektsforskjellene mellom kvinner med og uten barn størst for kvinner med relativt kort utdanning (videregående skolenivå) og minsker med økende utdanningsnivå. Den viktigste grunnen til at inntektsforskjellene mellom kvinner med og uten barn er minst for kvinner med lang utdanning, er sannsynligvis at kvinner med lang utdanning i stor grad arbeider heltid enten de har barn eller ikke.

Inntektsforskjellene for menn etter utdanningsgruppe og forsørgerstatus lar seg i mindre grad tolke entydig inn i et fast mønster. Riktignok er det vanlig å finne at gifte menn har høyere inntekt enn ugifte og tidligere gifte når det kontrolleres for alder og utdanning. Forskjellene kan forklares både av en seleksjonseffekt og en forsørgereffekt (Skrede og Ryen 1996). Det er derfor ikke overraskende at tilsvarende forskjeller gjør seg gjeldende i forhold til forsørgeransvar for barn slik det her er definert. Det er mer overraskende at forskjellene i forsørgeransvar er størst for menn med kort utdanning, men sannsynligvis ser vi her en seleksjonseffekt i forhold til hvilke menn som blir værende sosiale fedre i ekteskap eller samboerskap, som etter alt å dømme gir sterkest utslag for menn med lav utdanning.

I denne sammenhengen legger jeg også vekt på at registerundersøkelsene viste at skilte og separerte menn med lav utdanning hadde betydelig høyere risiko for å ha lav inntekt enn andre menn med lav utdanning. Sammenholdt med forskjellene i inntektsnivå for menn med lav utdanning etter forsørgeransvar, tyder dette på et komplekst samspill mellom utdanningsnivå, arbeidsmarkedsproblemer og vanskelig familiesituasjon. Risikoen for å bli marginalisert med lav inntekt fra arbeidsmarkedet kan neppe knyttes bare til utdanningsnivået. Etter alt å dømme har en vanskelig familiesituasjon med brudd også betydning, slik vi også ser det i Bratberg og Tjøttas (1999) undersøkelse av inntektsutviklingen for begge parter etter et skilsmissebrudd.

¹⁷ For kvinnenes vedkommende utgjorde gifte kvinner med lav utdanning om lag halvparten av alle kvinner med inntekt (toppskattgrunnlag) under 40 000 på alle alderstrinnene f.o.m. tretti-årsalder både i 1993 og i 1995. Andelen øker sterkt fra 25-årsalder, hvor den tilsvarte vel 22 og vel 20 prosent i henholdsvis 1993 og 1995.

Drøm og dyd, makt og belønning

Inntektsforskjellene gir grunn til refleksjoner langs flere dimensjoner. Snarere enn et samfunn hvor klasse og familie betyr mindre enn tidligere, ser vi konturene av et samfunn hvor utdanning og familiestatus fortsatt betyr mye for inntektsutviklingen i det tidlige livsløpet, både for kvinner og menn, og der klasseforskjellene snarere ser ut til å forsterkes enn å svekkes gjennom familie-etableringsprosessen og familieutviklingen i det tidlige livsløpet.

Det er ikke overraskende at unge kvinner og menn som har tatt lang utdanning generelt er mindre risikoutsatte for lav inntekt og vanskelig familiesituasjon enn deres jevnaldrende med kortere eller ingen utdanning utover grunnskolen. Utdanning er fortsatt en ressurs på arbeidsmarkedet, og bak de aggregerte utdanningsgruppene som vi har fulgt i registerundersøkelsene ligger det også andre seleksjonsmekanismer som kan virke forsterkende på forskjellene som følger av utdanningen. Undersøkelsene viser imidlertid også at det er langt igjen til likestilling etter kjønn i forhold til den individuelle avkastningen av utdanningsinnsatsen. Kjønnforskjellene i inntekt er størst for de langtidstudannede. Slik sett er det et godt stykke igjen både til at dyden får sin belønning og til økonomisk likestilling mellom kvinner og menn, også innen dagens ungdomsgenerasjoner hvor kvinner har minst like mye utdanning som menn.

På den annen side ser vi også i dagens ungdomsgenerasjoner en tendens til at familiesituasjon griper sterkt inn i de ulikhetskapende prosessene innen generasjonene. Dette er neppe en helt ny tendens, i den forstand at familiesituasjon nok har betydd mye også i tidligere tider. I motsetning til tidligere tider ser det likevel ut til å være en prosess der kvinnene har mer makt og mulighet til å velge enn tidligere, også når det gjelder å bryte ut av en vanskelig familiesituasjon. Det er vanskelig å tolke den betydelige seleksjonen til det sosiale faderskapet på annen måte enn at kravene til dem som velges, forsterkes gjennom den betydelige oppløsningen som skjer av tidlig inngåtte ekteskap og samboerskap. I undersøkelser gjennomført på aggregert nivå er det imidlertid ikke mulig å trekke konklusjoner om årsaker og rekkefølge. Når vi for gruppen av menn med lav utdanning både ser en betydelig samvariasjon mellom lav inntekt og ustabil familiesituasjon, samtidig med en sterk seleksjon av gode forsørgere til sosiale faderskap, så kan vi ikke trekke konklusjoner om årsaksrekkefølgen. Det kan like gjerne skyldes at en vanskelig arbeidsmarkedssituasjon leder både til lav inntekt og ustabil familiesituasjon, som at den lave inntekten i seg selv øker risikoen for samlivsopløsning. Det synes imidlertid klart at risikoen for lav inntekt og permanent inntektsmarginalisering for menn i minst like stor grad er knyttet til vanskelig familiesituasjon som til lav utdanning.

For kvinner er bildet mer sammensatt. Kvinner med lav utdanning har i mye større grad enn menn lav inntekt, uavhengig av familiesituasjon. Det ser ut til at unge kvinner i større grad enn unge menn er avhengig av utdanning for å få fotfeste på arbeidsmarkedet. Samtidig er det ikke tvil om at overgangsstønden for enslige forsørgere har bidratt til å gi kvinner større økonomisk ryggdekning

og mulighet til å være mer partnerselektive, i valget mellom å leve i samliv eller som enslige forsørgere. Når kvinner har fått mer makt, skyldes det ikke bare økt økonomisk uavhengighet via egen inntekt, men også at de har dette sikkerhetsnettet fra staten i ryggen.

Konfrontert med disse tendensene må konklusjonen bli blandet: På den ene siden ser vi en utvikling hvor det å leve likestilt i økende grad må framstå som viktig også for menn. Drømmen om at likestilling ved samarbeid og likedeling kan bli et felles prosjekt for både menn og kvinner, er nok nærmere en virkeliggjøring i dag enn for et par tiår tilbake. Kvinners økte økonomiske uavhengighet stiller større krav til mannen, mens den økonomiske avhengigheten mellom kvinner og menn er blitt mer gjensidig. Det lønner seg også for mannen å investere i parrelasjon- en. Hvis en ser likestilling som økt individualisering, bidrar den økte individualiseringen i tilfelle også til å sette større krav til partnere og til samhandling i fellesskapet. Familien er neppe blitt mindre viktig enn tidligere, men *kravene* til hva som er et godt familieliv er blitt mer sammensatte enn tidligere. Dessuten er veien til døra blitt atskillig kortere.

På den annen side er det heller ikke mulig å neglisjere de tendensene vi ser til et samfunn hvor klasseulikhetene innen generasjonene er økende og hvor interaksjonen mellom klasse og kjønn i flere henseender skaper skarpere skillelinjer mellom de som "har fått det til" og de som "ikke har fått det til". Slik sett er det neppe tvil om at vi går mot større sosial ulikhet mellom grupper av kvinner, men det er grunn til å understreke at det i minst like sterk grad gjelder for sosial ulikhet mellom ulike grupper av menn.

Referanser

- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*, London: Sage.
- Becker, Gary S. (1964). *Human Capital. A theoretical analysis with special reference to education*, New York: Columbia University Press (for the N.B.E.R.)
- Becker, Gary S. (1981). *A Treatise on the Familie*, Cambridge: Harvard University Press.
- Blau, Peter M. and O. Dudley Duncan (1967). *The American Occupational Structure*, New York: Wiley.
- Blom, Svein, Turid Noack og Lars Østby. Giftermål og barn - bedre sent enn aldri?, *Samfunnsøkonomiske studier* 81, Statistisk sentralbyrå.
- Bratberg, Espen og Sigve Tjøtta (1999). *Levekår i barnefamilier etter skilsmisse*, SNF Rapport 1/99, Bergen: Stiftelsen for samfunns- og næringslivsforskning (SNF).
- Brunborg, Helge og Sverre-Erik Mamelund (1994). *Kohort- og periodefruktbarhet i Norge 1820-1993*, Rapport 94/27, Statistisk sentralbyrå.
- Bumpass, L. "What's happening to the family? Interactions between demographic and institutional changes." *Demography*, 27(4): 483-98.
- Coleman, James S. (1971). *Resources for Social Change*, New York: John Wiley & Sons.
- Easterlin, R. (1976). "The conflict between aspirations and resources." *Population and Development Review* 2(3): 417-26.
- Easterlin, R. et al. (1990). "How have American baby boomers fared? Earnings and economic well-being of young adults." *Journal of Population Economics* 3(4): 277-90.

- Easterlin, R et al. (1991). "Private materialism, personal self-fulment family life and public interest: the nature, effects and causes of recent changes in the values of American youth." *Public Opinion Quarterly*, 55: 499-533.
- Ellingsæter, Anne Lise, Turid Noack og Marit Rønsen (1997). "Sosial ulikhet blant kvinner: polarisering, utjevning eller status quo?" *Tidsskrift for samfunnsforskning* 38: 33-69.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the late Modern Age*, London: Polity Press.
- Hoem, B. and J. Hoem (1988). "The Swedish family - Aspects of contemporary developments," in A. Cherlin and F. Furstenberg *The European Family*, special issue of *Journal of Family Issues*, (9)3: 397-424.
- Jensen, An-Magritt og Sten-Erik Clausen (1997). *Barns familier. Samboerskap og foreldrebrudd etter 1970. Prosjektrapport nr. 21*, Oslo: NIBR.
- van de Kaa, D.J. (1987). "Europe's second demographic transition." *Population Bulletin* 42 (1).
- Lappegård, Trude (1998). «Større ulikheter i barnetall." *Samfunnspeilet*, 5, Statistisk sentralbyrå.
- Lesthaeghe, R. (1995). "The second demographic transition - An interpretation," in K. Oppenheimer and A.-M. Jenssen (eds.) *Gender and family change in industrialized countries*, Oxford: Clarendon Press: 17-62
- Lesthaeghe, R. (1997). Imre Lakatos` views on theory development: applications to the field of fertility theories, *Vrije Universiteit Brussel, Belgium* (Paper presented at the Annual Meeting of the Population Association- of Arnerica, Washington DC, March 1997).
- Lesthaeghe, R. and D. Meekers (1986). "Value changes and the dimensions of familism in the European Community!" *European Journal of Population*, 2: 225-68.
- Lesthaeghe, R. and J. Surkyn (1988). "Cultural dynamics and economic theories of fertility change." *Population and Development Review*, 14(1): 1-45.
- Mincer, Jacob (1958). "Investment in Human Capital and Personal Income Distribution." *Journal of Political Economics*, Vol 66.
- Noack, Turid (1996). "Familieutvikling i demografisk perspektiv", i B. Brandt og K. Moxnes (red.) *Familie for tiden. Stabilitet og endring*, Oslo: Tano-Aschehoug, 11-29.
- Noack, Turid og Lars Østby: *Fruktbarhet blant norske kvinner. Resultater fra Fruktbarhetsundersøkelsen .1977. Samfunnsøkonomiske studier 49*, Statistisk sentralbyrå.
- Nord 1994:3: *Women and men in the Nordic Countries. Facts and figures*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.
- NOU 1984:26: *Befolkningsutviklingen*, Oslo: Akademika.
- NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste) (1994). *Undersøkelse om familie og kjønnsroller 1994, tabelldokumentasjon 1994*.
- Petersen, Trond, Lars Erik Becken og Vemund Snartland (1993). *Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn i privat sektor*, Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Preston, S. (1986). "Changing values and falling birth rates." *Population and Development Review*, 12, supplement.
- Ramsøy, Natalie (1978). *Do the Well-educated Still Defer Gratification? Memorandum No 17 from the Occupational History Study*, Oslo: INAS.
- Ryder, Norman B.(1965). «The Cohort as a Concept of Social Chanse." *American Sociological Review*, 30: 843-6 1.
- Ryen, Mette (1995). *Valg av optimal utdanningslengde. Hovedoppgave i sosialøkonomi*. Sosialøkonomisk institutt Universitetet i Oslo.

- Skrede, Kari (1984). "Familieøkonomi og forsørgerlønn." *Tidsskrift for samfunnsforskning* 25: 3 59-88.
- Skrede, Kari (1994). "Kvinnens utdanning og yrkesliv," i I. Frønes, og Å Hompland (red.) *Den nye barne- og familieboke*, Universitetsforlaget
- Skrede, Kari (1995). «The Nordic Model for Family Welfare - Major Trends and Present Challenges," in B. Arve-Parès (red) *Building Family Welfare - Contributions from a Seminar on Family, Gender and Welfare Policies in the Nordic Countries*, Stockholm: Socialdepartementet/ Norstedts Trykkeri AB.
- Skrede, Kari (1996). "Levekår i tre kvinnegenerasjoner" i H. Bjerrum Nielsen (red.) *Kjønn, generasjon, identitet*, Arbeidsnotat 8/96 fra Senter for kvinneforskning, Universitetet i Oslo.
- Skrede, Kari (1998). "Shaping gender equality - the role of the state: Norwegian experiences, present policies and future challenges", Paper presented at the conference "Comparing Social Welfare Systems in Nordic Countries and France", organized by MIRE in Gilleleje, Denmark September 4-6 1998. Forthcoming in revised version in Palier, B. and D. Bouget (eds.) (1999): *Comparing Sodal Welfare Systems in Nordic Countries and France*, MIRE Vol 4
- Skrede, Kari (1999a). "Kvinnens levekår, livsløp og helse - endringer i et generasjonsperspektiv", Vedlegg 2 til NOU 1999: 13: *Kvinnens helse i Norge*, Akademia.
- Skrede, Kari (1999b). *Generasjonsforskjeller i levekår*. Notat utarbeidet for Sosial og helsedepartementer februar 1999, senere utgitt i *Notater 33/99 fra Statistisk sentralbyrå*.
- Skrede, Kari (1999c, under arbeid): *Levekår i støpeskjeen*. Utvikling i utdanning, familiedannelse og materielle levekår i perioden 1990 - 1995 for fødselskullene 1961 - 1975. Manus under arbeid for serien *Statistiske analyser (SA)*, Statistisk sentralbyrå
- Skrede, Kari (1999d-forthcoming): "Levekår i støpeskjeen – er den enkelte fortsatt sin 'egen lykkes smed'?" in H. Bache-Wiig, E. Backe-Hansen, K. Heggen og AM. Jensen (red.) *Barndom og ungdom: mellom familie og stat* (antologi fra NFR-forskningsprogrammet "Barn, ungdom og familie" (publiseres Ad Notam, oktober 1999).
- Skrede, Kari og Mette Ryen (1996a). *Levekår i støpeskjeen*. Status og utvikling i ungdomsgenerasjonenes materielle levekår 1990-1995. Rapport 96/11, Oslo/Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå.
- Skrede, Kari og Mette Ryen (1996b): "Forverringen av ungdomsgenerasjonenes levekår: Myte eller fakta?" *Samfunnsspeilet*, 3, Statistisk sentralbyrå.
- Skrede, Kari og Annemette Sørensen (1983). "På spor av en ny kvinnerolle?" i K. Skrede og K. Tornes (red.) *Studier i kvinnen livsløp*, Universitetsforlaget 198-240.
- Statistisk sentralbyrå (1994): *Historisk statistikk 1994*, Oslo/Kongsvinger.
- Statistisk sentralbyrå (1998a): *Sosialt Utsyn 1998*, Statistiske analyser 22, Oslo/Kongsvinger.
- Statistisk sentralbyrå (1998b): *Statistisk årbok 1998*, NOS C 463, Oslo/Kongsvinger.
- Sundt, Eilert (1967). *Om giftermål i Norge*, Oslo: Universitetsforlaget (1. utgave 1855).
- Sundt, Eilert (1976). *Om Sædeligheds-tilstanden i Norge*, Oslo: Gyldendal (1. utgave 1857).

Vedlegg 2, pkt. 7 og 8 i
NOU 1999: 13 *Kvinnens helse i Norge*.

Kvinnens levekår, livsløp og helse

Endringer i et generasjonsperspektiv

Del II: Lavekår, livsløp og helseeffekter

7. Lavekårsendringer og helseeffekter

Helse er i seg selv en viktig levekårsvariabel, både på individuelt og på samfunnsmessig nivå. Helseforhold har en sentral plass blant de utvalgte levekårskomponentene som vanligvis inngår i nasjonale og internasjonale studier av folks levekår. Lavekårsutvalget (NOU 1993:17) stilte spørsmålet om helse i dag kan betraktes som den viktigste levekårskomponenten. Utvalget pekte i denne sammenhengen på at vi lever i en kultur som i økende grad er opptatt av helse spørsmål og helse. Dårlig helse kan i mindre grad enn andre ressursmangler kompenseres. Dessuten har dårlig helse ofte negative konsekvenser for den øvrige livssituasjonen. Og i motsetning til mange andre indikatorer på dårlige levekår, er dårlig helse en relativt stabil tilstand.

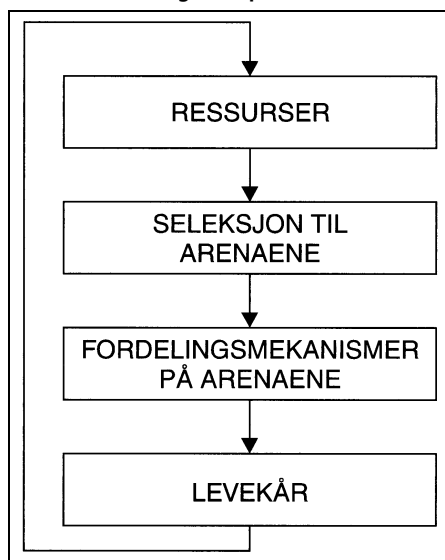
Foran har vi sett på en del viktige endringer i norske kvinnens levekår over de siste tiårene, og hvordan disse endringene har preget livsløp og handlingsrom for ulike generasjoner av kvinner i de fasene av livsløpet som de hittil har gjennomlevd. Det er en rimelig hypotese at levekårsendringene også kan ha hatt helsemessige konsekvenser for de ulike generasjonene av kvinner, eller på sikt vil kunne få slike konsekvenser. Viktige endringer har skjedd på områder som vi fra tidligere undersøkelser vet vil kunne ha helsemessige konsekvenser, så som arbeidsforhold (yrkesbelastninger), dobbelarbeid (familieomsorg/utarbeidende yrkesrolle), endret familiesituasjon/reproduksjonsbetingelser (ny prevensjonsteknologi), antall barn og endret aldersplassering av fødsler osv.. Det har også vært markerte generasjonsendringer på andre levekårsområder som berører livstil, helsevaner og sosiale relasjoner, jfr. nærmere drøfting i avsnitt 3.

7.1 Livsløp: ramme og prosess, påvirkningskanaler og helseforskjeller

Ambisjonsnivået for dette notatet er relativt beskjedent. Vi skal supplere analysene av generasjonsendringer i utdanning, arbeidstilknytning, familieforhold og reproduksjon med en oversikt over utviklingen i helserelaterte levekårskomponenter og kjente endringer i helsetilstand. Det er også ønskelig med en drøfting av hovedtrekk i endringene i kvinners levekårsendringer i forhold til mulige helsekonsekvenser på lengre sikt og behov for oppfølgende forskning.

Selv om notatet har en nøktern ramme for statistikk og empiriske analyser, reiser ønsket om å se på mulige helsemessige konsekvenser av levekårsendringer i en mer generell og langsiktig sammenheng, samtidig behov for å drøfte aktuelle problemstillinger og analysedesign, datatilfang og datakilder i en mer presisert ramme. Riktignok er det en *rimelig* hypotese at generasjonsmessige levekårsendringer vil kunne gi helsemessige utslag på generasjonsnivå. Hypotesen er imidlertid svært generell og omfatter et stort antall mulige forskningsoppgaver. En meningsfylt drøfting og analyse krever presisering gjennom mer konkretiserte problemstillinger og delhypoteser og en nærmere definert analyseramme. Dette gjelder såvel i spesifikasjonen av den avhengige variable - *hvordan* definerer og måler vi helse, og *hva slags* helsekonsekvenser er vi interessert i å analysere -, i presiseringen av mulige påvirkningskanaler og årsakseffekter - hvilke bakgrunnsfaktorer og levekårsforhold antar vi i utgangspunkt vil ha innflytelse på helseforhold, samt i fortolkningen av *generasjonsendringer* - i hvor stor grad skyldes slike at bakenforliggende strukturelle forhold

Figur 2.5 Levekår som et resultat av samspill mellom ressurser, seleksjon og arena egenskaper

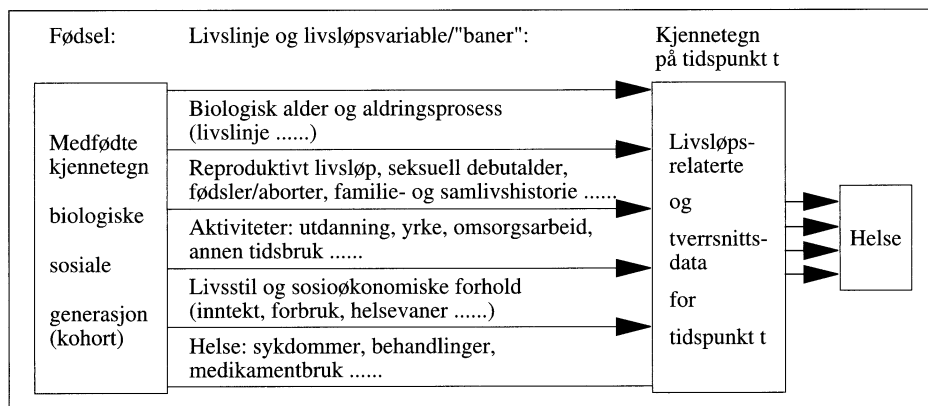

Kilde: NOU 1993:17 s. 44 (fig 3.2a).

(antatte årsaksfaktorer) har endret seg over generasjonene, og i hvor stor grad har vi også med «rene» generasjonsforskjeller å gjøre ?

En slik ramme vil også kunne tjene som bakteppe for presentasjon og drøftingen av de helserelaterte levekårsendringene som så langt kan observeres innen de ulike generasjonene av kvinner. Siden helse regnes som en grunnleggende levekårskomponent, er det naturlig å ta utgangspunkt i den generelle modellen som beskrivelser tilnæringsformen som hittil har vært er lagt til grunn for den norske levekårsforskningen, der ressurser og arenaer er sentrale begreper. Figur 2.5 er hentet fra NOU 1993:17 (Levekårsutvalgets utredning), s. 44.

Figur 2.6 Livsløpsmodell for analyse av individs helsetilstand på tidspunktet t

Utgangspunktet for modellen er at individene besitter ressurser av ulike typer, som kan aktiviseres på ulike arenaer, f.eks. arbeidsmarkedet, utdanningssystemet og boligmarkedet. Levekårene bestemmes ikke bare av de ressursene som individene kan mobilisere, men også av seleksjonen til de ulike arenaene og av fordelingsmekanismene på arenaene. Individenes levekår påvirkes både av den enkeltes ressurser og utgangspunkt, valgmuligheter og rammebetingelser, og av de valg og tilpasninger som gjøres på ulike levekårsarenaer i ulike faser av livsløpet. Det er ingen gitt fullt ut å bestemme sine egne levekår, men den enkeltes valg på et tidspunkt i livsløpet bidrar til å påvirke valgmuligheter og rammebetingelser seinere i livsløpet. Livsløpstilnærmingen er derfor en viktig innfallsvinkel, både i analysene av utviklingen i et individs levekår over tid og i analyser av endring i levekår på generasjonsnivå (Skrede 1994a).

Selv om begreper som seleksjon til og fordelingsmekanismer på helsearenaen kan virke litt kunstig i forhold til dagligtalen, er det klare fellestrekk mellom den generelle levekårsmodellen i figur 1 og en epidemiologisk tilnærming. Det er en grunnleggende forutsetning innen samfunnsmedisinen at individenes helse påvirkes av samfunnsmessige forhold og livsløpet som de har gjennomlevd, i tillegg til fysiologiske og medisinske disposisjoner fra fødselen av. Omsatt til «leveteksterminologi» kan vi si at en grunnleggende antakelse er at et individs helse på et gitt tidspunkt (stadium i livsløpet) er påvirket av et samspill mellom ressurser, seleksjon, arenaegenskaper, egne valg, handlinger og tilpasninger tidligere i livsløpet. Mer formelt kan vi skissere antakelsen i form av en *livsløpsmodell*¹, der vi strukturerer grupper av kjennetegn (variable) som vi antar vil kunne ha innflytelse på et individ, - i' s - helse på et gitt tidspunkt - t - i forhold til hennes livsløp fram til tidspunktet.

¹ Jfr. Skrede og Tornes (1983) for en nærmere drøfting av ulike former for livsløpsanalyser, modeller og design.

Boks 2.1 Grupper av kjennetegn (variable)**Utgangsposisjon (ved fødsel/tidlig i livsløpet):****biologiske:**

medfødte disposisjoner, biologiske og fysiologiske særtrekk, både arvemessige (genetiske) disposisjoner og «andre» disposisjoner

...

sosiale

sosial bakgrunn ved fødsel
andre ressurser
tidsperiode (kohort/generasjon)

...

Kjennetegn ved gjennomlevd livsløp fram til tidspunkt t, ulike typer kjennetegn:

(aktiviteter, hendelser (valg og begivenheter), tidsplassering og varighet)

familiemessig og biologisk reproduktiv historie

debutalder
antall ekteskap (samliv, partnere)
svangerskap, antall barn

...

helse og helsevaner (tidligere innsats/påvirkning på «helsearenaen»

tidligere sykdommer
behandling
medikamentbruk
helsevaner og livsstil
kosthold, røyking, rusmiddelbruk.....
mosjon

Andre arenaer (innsats/eksponeringer over tidligere livsløp):

utdanning
yrkesforhold
(innsats, arbeidsmiljø (positivt/negativt) belønning og belastninger)
inntekt- økonomiske ressurser
sosiale relasjoner, omsorgsoppgaver
miljømessige forhold /eksponering

...

«Nå» – situasjonen

familiesituasjon
omsorgsoppgaver, sosioøkonomiske forhold
yrkesituasjon etc.

Kjennetegnene som skisseres i figur 2.6 og boks 2.1 er ikke ment å være uttømmende. Poenget med figuren er å illustrere at det livsløpet som individ i har gjennomlevd fram til tidspunkt t på ulike livsområder, vil kunne ha betydning for hennes helsetilstand på tidspunkt t. Påvirkningen av variable fra ulike livsløpsområder vil kunne skje både direkte og indirekte gjennom samspill med andre variable, slik vi har lagt til grunn i fig. 2.5. Når det i epidemiologiske undersøkelser antas at et individs utdanning kan ha betydning for risiko/utsatthet for ulike typer sykdommer, så ligger det vanligvis antakelser om både direkte og indirekte effekter av utdanning. Utdanning vil kunne påvirke direkte, ved at en person med lang utdanning som oftest vet mer om sykdomsrisikoer og forebyggende helsetiltak enn en person med kort utdanning, samtidig som utdanning også vil kunne ha betydning indirekte bl.a. gjennom yrkesforhold (seleksjon til ulike yrkesgrupper), arbeidsmiljø, inntekt og sosioøkonomiske forhold.

7.2 Modeller, muligheter og begrensninger

De generelle modellene foran skisserer et *potensielt* analysedesign, der vi i utgangpunktet tenker oss at vi kan få tilgang til alle typer data som kan være relevante for en nærmere definert problemstilling. Utvalget av variable vil i et slikt tilfelle begrenses

bare utfra forskerens anvendelse av relevanskriteriet og utvalget av hypoteser vi ønsker å teste nærmere. Viktige føringer på valg av variable og modellform vil være teoretisk begrunnede antakelser, funn i tidligere undersøkelser og egne hypoteser/nysgjerrighet.

I virkelighetens verden vil det imidlertid være ulike forhold som setter mer begrensede rammer for hva slags analyser som faktisk kan gjennomføres. Her skal framheves tre forhold som under alle omstendigheter vil ha betydning både for opplegg og gjennomføring av analysen, og for fortolkningen av resultatene.

- (i) hvordan definerer og måler vi helse
- (ii) tidspunkt t i forhold til individ « i »s livsløp - (hvor gammel er « i » på tidspunkt t)
- (iii) tilgang på data og datakilder setter rammer for design og metoder som kan benyttes:
- bl.a. for analysenivå (individ, gruppe) og for hvilken populasjon (befolkning) analysen kan gjøres gjeldende for.

7.2.1 Helse - et mangetydig begrep

Helse er et mangetydig og mangesidig begrep som kan representeres ved ulike indikatorer. Det er ikke faglig enighet om hvordan helse best kan måles.

I utgangspunktet kan helse defineres negativt eller positivt. En negativ definisjon forholder seg til *forekomst/fravær* av sykdommer, lidelser og plager, mens en positiv definisjon foreholder seg til en bestemt definisjon av *god helse*. Mest kjent i så måte er WHO's definisjon av helse som en *tilstand av fullstendig fysisk, mentalt og sosialt velvære, og ikke bare fravær av sykdom eller svekkelse* (WHO, 1958), men det finnes andre og mindre ambisiøse knyttet til mestring eller livskvalitet, bl.a. Hjorth (1982) som definerer helse som *overskudd i forhold til dagliglivets krav*.

Helsetilstanden målt ved forekomst/fravær av sykdom krever at sykdommen er registrert og diagnostisert. De fleste datakilder som måler helse gjennom forekomst av spesifikke sykdommer legger til grunn at sykdommen er diagnostisert gjennom en legeundersøkelse, men viktige datakilder er også intervjuundersøkelser hvor respondentene rapporterer om helsemessige plager og ulike symptomer på dårlig helse. Det sier seg selv at diagnostiserte sykdommer og lidelser er relevante data, men de er beheftet med betydelig usikkerhet i forhold til faktisk helsetilstand i befolkningen. For det første skjer det en seleksjon knyttet til legebesøk og undersøkelse. Mange diagnoser vil også være beheftet med usikkerhet og kan være feil. Det er neppe uten grunn at det i medisinerkretser spøkes med at «en frisk person er en person som ikke er undersøkt grundig nok». Det er også vanlig å skille mellom sykdommer og plager som er forbigående og sykdommer som er av mer varige art (kroniske lidelser). (Jfr. Ramm 1997 b for nærmere drøfting av egenvurdert helse som mål for helsetilstanden).

7.2.2 Datakilder

I praksis kan vi skille mellom ulike typer datakilder for sykdom og helseplager:

(i) *Selvrapportert helse* ved representative utvalgsundersøkelser. Her er helse- og levekårsundersøkelsene de viktigste datakildene To typer informasjon fra undersøkelsene:

- a) Spørsmål om funksjonsindikatorer (f.eks. om intervjupersonen klarer å gå trapper uten besvær), symptomer på dårlig helse og vurdering av egen helse (dvs. positiv definert helsebegrep).
- b) Forekomst av sykdommer (i et nærmere definert tidsrom), særlig kroniske lidelser og sykdommer av mer varig karakter, hvor en må anta at det i de fleste tilfeller dreier seg om sykdommer som er diagnostisert av lege. Det vises forøvrigt til avsnittene 2 og 3 hvor datamateriale og analyser fra henholdsvis helse- og levekårsundersøkelsene omtales nærmere. I avsnitt 3 og 4 omtaler vi også kort Statistisk sentralbyrås nye opplegg med temaroterende levekårsundersøkelser, som over tid vil gi en betydelig styrking av datagrunnlaget for selvrapportert helse.

Det er også gjennomført helseundersøkelser for utvalg fra mer avgrensede befolkningsutvalg, mest kjent her er de store Nord-Trøndelagsundersøkelsene.

(ii) *Diagnostiserte* og registrerte sykdommer og lidelser (bygger på medisinske undersøkelser). Legen vil normalt registrere opplysninger i pasientjournal/kartotek, men det er ingen generell registrering/rapportering av sykdommer og helsesvikt fra lege og videre til register/statistisk bearbeiding. Vi har mao. ingen *generell* sykdomsstatistikk.

En del sykdomstyper (*alvorlige smittsomme sykdommer*) er imidlertid pålagt rapporteringsplikt til helsemyndighetene, og det publiseres en del statistikk over antall registrerte tilfeller i forhold til befolkningen som helhet (etter kjønn og aldersgrupper). For noen typer av alvorlige sykdommer er det også etablert register over personer som har fått diagnostisert sykdommer av denne typen, der informasjon om sykdomsform, behandlinger mv blir registrert og lagret på personnivå. Sentrale helseregistrene på personnivå som i dag brukes mye til forskning er *Kreftregisteret* (etablert i 1952), og *Medisinsk fødselsregister* (f.o.m. 1967) hvor medfødte lidelser og skader og en del andre opplysninger om foreldre og data fra det forutgående svangerskap registreres for alle nyfødte. Det finnes imidlertid flere andre helseregistre som også er relevant for forskning og statistikk. Det vises her til NOU 1993:22 *Pseudonyme helseregistre* og NOU 1997: 26 *Tilgang til helseregistre*, som begge som gir oversikt over norske helseregistre og vurderer ulike spørsmål knyttet til tilgjengelighet av data for forskning, personvern hensyn mv..

Helseregistre som bygger på generell rapporteringsplikt er en viktig kilde for analyse av helseutviklingen, fordi opplysningen kan relateres til befolkningen som helhet i form av sykdomsfrekvenser. I forhold til helsetilstanden i befolkningen som helhet er informasjonen imidlertid begrenset til de sykdomstypene som registreres, og rapporteringen er dessuten underlagt seleksjon knyttet til undersøkelsen (dvs. at den syke har tatt kontakt med lege). Helseregistre er viktige kilder for epidemiologisk forskning fordi registeropplysningene også kan kobles til generelle registre med befolkningsdata, slik at utbredelse og varighet (insidens og prevalens) av sykdommen i befolkningen (evt. mer avgrensede

undersøkelsesutvalg) og effekter av kjente bakgrunnsvariable kan analyseres nærmere. Rammene for mulige problemstillinger/hypoteser som kan analyseres settes av tilgjengelige data (hva finnes det opplysninger om) og personvern-hensyn (hva slags koblinger av data på individnivå som kan tillates på grunnlag av gjeldende lov).

Helseundersøkelser (på hele eller deler av befolkningen)/«screening». Dette er ikke helseregistre i vanlig forstand, men data fra undersøkelser som dels omfatter (i prinsippet) *hele* befolkningen (bl.a. de tidligere skjermbildeundersøkelsene som ble gjennomført dels som frivillige og dels som påbudte undersøkelser), og dels kommer fra andre undersøkelser gjennomført for et *begrenset utvalg* av befolkningen. Slike undersøkelser administreres av Statens helseundersøkelser og omfatter eksempelvis Mammografiundersøkelsene, Hjerte-karundersøkelser, 40-årsundersøkelsene, jfr. nærmere oversikt over pågående programmer og gjennomførte undersøkelser i NOU 1997:26. Undersøkelsene er i dag basert på *tilbud* til bestemte grupper av befolkningen. Deltakelsen er mao. ikke obligatorisk, men ved alle screeningundersøkelser er det et mål å få høyest mulig oppslutning i målgruppen, slik at effektene av tiltaket kan evalueres i forhold til befolkningen som helhet.

(iii) Dødsårsakstatistikk. Norge har en generell registrering av dødsårsak ved alle dødsfall. Dødsårsak fastsettes av lege etter nærmere undersøkelse. Opplysningene blir lagt inn i et eget register og det publiseres løpende statistikk. Dødsårsaksregisteret er en viktig datakilde for helsestatistikk og analyser. Opplysningene om dødsårsak regnes å ha høy pålitelighetsgrad, bortsett fra at det ved sammensatte sykdomstilfeller kan være nødvendig å utøve et visst skjønn mht. dødsårsak. Dette kan være et visst problem for fortolkningen av statistikken for dødsfall blant eldre personer, men for dødsårsak blant yngre personer er denne feilkilden av mindre betydning.

(iv) Pasientstatistikk og sykehusbehandlinger. Det publiseres også en god del statistikk om behandlinger på sykehus og om legekonsultasjoner (trygderefusjoner). Det er imidlertid misvisende å bruke denne statistikken som indikatorer for helsetilstanden i befolkningen, fordi den ikke er personkorrigert (relatert). Det kan forekomme flere behandlinger/registeringer for en og samme person uten at dette kommer fram i statistikken som registrerer enkeltbehandlinger og konsultasjoner. Det er også selekterte data - vi kjenner ikke den underliggende populasjonen.

(v) Sykefraværdata og andre trygdedata (uførepensjon, attføring mv). Denne typen datakilder blir knyttet til personer og gir interessante indikatorer for helsetilstand, både knyttet til *langtidssytelser* og til *korttidssytelser*. Rikstrygdeverkets database er den viktigste kilden her. Statistisk sentralbyrå er ferd med å bygge ut en database som bygger på data fra Rikstrygdeverket og andre registerdatakilder (Trygd-FOB). På noen områder vil tilgjengelige data også kunne defineres i forhold til befolkningen som helhet, analogt med andre typer registerdata der

det er befolkningen som helhet som er rekrutteringsbasis for trygdeytelsen (f.eks. antall uførepensjonerte i ulike aldersgrupper). På samme måte som under (ii) kan en benytte databaser til å se på forekomst og varighet av ulike typer ytelser i forhold til befolkningen som helhet.

Dette er mer problematisk for data der populasjonen er selektert og varierende over tid, slik som tilfelle er med *data for sykefravær*. Sykefravær registreres bare for sysselsatte (ansatte og selvstendige) personer med rett til sykepenger, og *hvem* som er sysselsatt (basispopulasjonen) varierer over tid. I tillegg kommer variasjon i hva slags sykefravær som registreres, dvs. om statistikken også inneholder data om de første 2 ukene av et sykefravær hvor arbeidsgiver dekker sykepengene, eller om opplysningene er begrenset til perioden hvor det Folketrygden som dekker sykepengene.

I forhold til vår problemstilling om helseforandringer på generasjonsnivå, er det data som på en eller annen måte kan knyttes til *befolkningen som helhet* (enten gjennom utvalg eller fullstendig register) som er mest relevante som indikatorer for helsetilstanden. Selekterte data over korttidsytelser som sykefravær/sykepenger har imidlertid også interesse i en generasjonssammenheng dersom de kan aldersrelateres. Datakilder kan gi grunnlag for analyser, problemstillinger og hypoteser som kan følges opp i mer generelle undersøkelser.

7.2.3 Tid og alder

Tidsaspektet er sentralt i alle livsløpsbaserte modeller for helsekonsekvenser, både når det gjelder målingen av den avhengige variabelen (helsekonsekvenser) og når det gjelder målingen av de uavhengige variable (levetårsendringer). Under ellers like forhold endrer helsetilstanden seg med alder. Det er en normal del av aldringsprosessen for en befolkningsgruppe at andelen i gruppen med sykdom og helseplager øker med alder.

I praksis vil tilgangen på relevante data og målingsperioden sette begrensinger på hvor omfattende hypoteser om helsekonsekvenser av tidligere livsløp som lar seg teste ut empirisk på et gitt tidspunkt. Dette gjelder både den avhengige og de uavhengige variablene. Jo mer omfattende livsløpsdata vi har fram til målingstidspunktet og jo sikrere holdepunkt vi har om forekomst av sykdom på individnivå, jo grundigere analyser kan vi gjøre av mulige helseeffekter av levetårsendringer over livsløpet. Et minstekrav for å kunne analysere helsekonsekvenser av langvarige eksponeringer for risikofylt arbeidsmiljø, er at vi har tidfestet informasjon om arbeidsmiljø på individnivå slik at vi kan måle eksponeringstiden for risikofylte arbeidsmiljøindikatorer. I tillegg må vi ha data om personer som er nådd en høy nok alder til at det er realistisk å regne med at virkninger av risikofylt/dårlig arbeidsmiljø vil kunne ha gitt utslag i helseplager som i seg selv er store nok til å bli rapportert i datamateriale av denne typen.

Analysere vi f.eks. helsekonsekvenser i form av plager og lidelser som antas å ha sammenheng med langvarig eksponering for visse typer belastninger i

arbeidsmiljøet, sier det seg selv at analyse av et datamateriale om belastningslidelser og arbeidsmiljøeksponering for et utvalg av 30-årige kvinner, trolig dekker for kort del av individenes livsløp til at det er rimelig å vente særlig stor registrert forekomst av belastningslidelser i gruppen. Med lav forekomst av den aktuelle helseplagen og ung populasjon blir grunnlaget for analyse av effekter av arbeidsmiljøeksponering magert så tidlig i livsløpet, selv om hypotesen kan vise seg å være holdbar ved målinger senere i livsløpet.

7.2.4 Analysenivå: Individ eller gruppe

Livsløps- og generasjonsendringer kan beskrives og analyseres på ulike nivå. Modellen som vi har skissert foran er livsløpsbasert og forutsetter tilgang til data på *individnivå*. I en slik modell ser vi helsetilstand på et gitt tidspunkt - t - som påvirket av individuelle kjennetegn, dels medfødte kjennetegn og dels ulike kjennetegn knyttet til gjennomført livsløp fram til tidspunktet t. Generasjon er et medfødt kjennetegn, som i modellen kan påvirke helsetilstanden både *direkte* og *indirekte* gjennom de andre uavhengige variable. Nærmere prøving/analyser av ulike hypoteser og problemstillinger forutsetter også en presisert modell (tanke-skjema) for analysene, med operasjonalisering av mulige årsakssammenhenger og mulige påvirkningskanaler. Hypotesene om at generasjonsendringer i levekår vil gi generasjonsendringer i helsetilstand, er dels knyttet til endringene som har skjedd i nivå og fordeling på uavhengige variable, som utdanning, yrkesdeltaking, familieforhold og reproduktivt livsløp, livstil etc.. Men det er også en realistisk hypotese at generasjon (kohort) i seg selv kan ha en viss betydning for den helsetilstanden, gjennom rammebetingelser for helseutvikling som endrer seg mer generelt på kohortnivå. Det er f.eks. rimelig å anta at forebyggende helsetiltak som har vært satt inn i det tidlige livsløpet for generasjonene som vokste opp i den tidlige etterkrigstida (skolehelsetjeneste, skoletannrøkt o.l.) kan ha gitt disse kohortene et bedre helseutgangspunkt for livsløpet sammenliknet med eldre kohorter.

I forhold til testing av hypotesen om helsekonsekvenser av levekårsendringer, kan en modell på individnivå i prinsippet differensiere mellom effekter av uavhengige variable som måler levekårsendringer, og effekter av uavhengige variable som måler «andre» forhold. Det sier seg selv at det i noen tilfelle vil være avhengig av skjønn hva som vurderes som levekårsendringer og hva som betraktes som endringer i «andre» variable. I en analyse hvor vi har tilgang til *individdata* av typen vi har skissert foran for en gruppe kvinner fra ulike generasjoner, vil vi i prinsippet kunne skille mellom «rene» generasjonseffekter og generasjonseffekter knyttet endringer i underliggende uavhengige variable. I praksis vil utslaget av generasjon under ellers like forhold være betinget hvor spesifisert modell og datamateriale er mht. andre variable som også har endret seg over tid (kontrolleffekter). I epidemiologiske undersøkelser vil det i praksis være begrenset hvor mange uavhengige variable en har muligheter å kontrollere for - dvs. hvor «ren» generasjonseffekten kan sies å være, er til en viss grad et spørsmål om hva slags data en har. Det vil også kunne være slik at det vil kunne være interaksjonseffekter mellom generasjon og andre bakgrunnsvariable. Et

eksempel på dette er f.eks. utdanning, som vil kunne gi ulike gradienteffekter når en går fra en generasjon hvor forholdsvis få har lang utdanning til en generasjon hvor de fleste har relativt lang utdanning, og hvor den sosiale seleksjon til gruppen med lav utdanning er sterkere².

I et aggregert datamateriale kan vi ikke gjøre denne typen kontroller på individnivå, selv om vi har tilgang til ulike typer av aggregatdata på gruppenivå. Det innebærer at vi har et mer usikkert grunnlag for å trekke konklusjoner om generasjonsendringer enn i analyser basert på individdata, fordi vi ikke kan knytte endringene på gruppenivå direkte til endringene på individnivå. Vi kan bl.a. ikke utelukke at negative og positive effekter av generasjon på bakenforliggende variable «jevner hverandre ut». I utgangspunktet er det mao. grunn til å ha beskjedne forventninger mht. hvor klare generasjonseffekter vi kan regne med å finne i helserelaterte levekårsforhold, nettopp fordi de generasjonsendringene som har skjedd er både på positiv og på negativ side i forhold til antatte utslag på helse.

8. Helseendringer, kjønn og helseulikhet

8.1 Helsemål og helseparadokser

Statistisk sentralbyrå har gjennomført flere store intervjuundersøkelser om helseforhold siden slutten av 1960-årene (Helseundersøkelsene 1968, 1975, 1985 og 1995). Disse undersøkelsene er den beste kilden for utviklingen av helseforhold i befolkningen som helhet. Opplegget for undersøkelsene har endret seg en del fra de to første undersøkelsene til de to siste, med stadig større vekt på egnevurdert helse (Bjerkedal 1997). Gjennom disse undersøkelsene finnes datamateriale som kan anvendes til å belyse enkelte sider ved helseutviklingen på generasjonsnivå. Innenfor tidsrammen av dette arbeidet har det ikke vært aktuelt å gjøre nye bearbeidinger av datamaterialet på fødselskohortnivå, men utviklingen av helseforholdene for ulike aldersgrupper kan gi noen holdepunkt om utviklingen også på generasjonsnivå, selv om sammenlikningene blir gjennomført for større aldersgrupper.

Her skal vi nøye oss med å kommentere noen hovedtrekk fra analyser og statistikk som er lagt fram tidligere. Grovt sett kan en si at utviklingen i befolkningens helseforhold preges av en del motstridende utviklingstrekk, som også kan beskrives som *helseparadokser*. På det ene siden er det ikke tvil om at helseforholdene på mange områder er blitt bedre enn de var for få tiår tilbake. Målt ved indikatorene som vanlig brukes som mål for sosial og helsemessig utvikling i historiske analyser og i sammenliknende studier av land - *forventet*

² Et eksempel på denne typen utfall finner vi i Arntzen et al. (1996) som undersøker bl.a. effekten av bla. mors utdanning for den postneonatale dødelighet i tre ulike perioder: 1968- 71, 1978-1981 og 1989-1991. I den siste perioden er det en betydelig effekt av mors utdanning på dødelighetsrisikoen (forhøyet risiko ved lav utdanning), mens det er små forskjeller mellom utdanningsgruppene i den første perioden.

levealder for nyfødte av begge kjønn - er det ikke tvil om at det har skjedd betydelig forbedringer over livsløpet til de generasjonene som utgjør dagens befolkning.

For fødselskullene som ble født i perioden 1901-1905 var den forventet levealderen for nyfødte jenter 56,9 år og for gutter 54,0 år (Statistisk sentralbyrå 1994). Over de neste trettifem årene fram til fødselskullene i 1936-40 hadde forventet levealder økt til 68,3 år for jenter og 64,6 år for gutter. Fram til fødselskullene i perioden 1971- 75 var det en ytterligere økning til henholdsvis 77,7 og 71,4 år, mens forventet levealder i 1997 var 81,0 år for nyfødte jenter og 75,5 år for nyfødte gutter (Statistisk sentralbyrå 1998a). Selv om økningen i forventet levealder var relativt sterkest i første del av dette århundret, har det også funnet sted en betydelig økning over de siste par tiårene.

På den annen side viser data fra helseundersøkelsene 1985 og 1995 at det på mange områder også har vært en betydelig økning i den *registrerte sykkeligheten* i denne perioden, ikke minst når det gjelder andel av befolkningen med *kroniske lidelser*. Det var en betydelig høyere andel av befolkningen som hadde langvarig sykdom i 1995 enn i 1985 og tidligere helseundersøkelser. Samlet sett hadde 57 prosent av *hele befolkningen* (inklusive barn 0 -16 år), og 66 prosent av den *voksne befolkningen* (16 år og over) minst ett tilfelle av varig sykdom i 1995. Sammenliknet med helseundersøkelsen i 1985, var det en økning i andelen med varig sykdom i alle aldersgrupper, men økningen var sterkest for yngre voksne (16-44 år) og for de eldste eldre (80 år og eldre) (Ramm 1997a, Ramm m.fl. 1998).

Det andre paradokset er knyttet til *helseulikheter mellom kvinner og menn*. Hvis vi nøyer oss med å måle helsetilstanden ved forventet levealder for nyfødte, vil kvinnene framstå som det mest helsesterke kjønn - med et forsprang i forventet levealder på 5,5 år i 1997. På den annen side viser data fra helseundersøkelsene at kvinner jevnt over har dårligere helse enn menn ved de fleste generelle helsemålene som benyttes i undersøkelsene. Kvinner rapporterer flere syketilfeller enn menn. Helseundersøkelsen 1995 viser at 66 prosent av kvinnene (16 -66 år) har varig sykdom og at kvinner med sykdom i gjennomsnitt har 2,4 syketilfelle. Tilsvarende tall for menn er 60 prosent med varig sykdom, og 2 syketilfeller i gjennomsnitt pr. syk person (Ramm 1997 b).

I dette bildet hører også kjønnsulikhetene i sykefravær med. Det er velkjent at kvinnelige arbeidstakere generelt har høyere sykefravær enn mannlige. Tidligere har en antatt at dette i noen grad kunne henge sammen med både kvinners dobbeltarbeid (både yrkesaktive og med ansvar for hjem/omsorgsarbeid) og med ulikheter i yrkesstrukturen for kvinner og menn, ved at kvinner i større grad enn menn arbeider i yrker og på arbeidsplasser der sykefraværet er relativt høyt. Nyere studier av utviklingen i sykefravær i perioden 1990-97 (Mastekaasa 1998) viser imidlertid at kvinnelige arbeidstakere generelt har høyere sykefravær enn mannlige arbeidstakere, også når det kontrolleres for yrkestilknytning, alder og

arbeidsplassstilknytning. Sykefraværet varierer betydelig med yrke og sosioøkonomisk status. Både for kvinnelige og mannlige arbeidstakere er sykefraværet høyest for ufaglærte arbeidere, og lavest for høyere funksjonærer. *Kjønnsforskjellene* i sykefravær er imidlertid lavest for ufaglærte arbeidere (kvinnelige arbeidstakere har 1,39 ganger så høy fraværsansynlighet som menn) og høyest for høyere funksjonærer (der forholdstallet er 2,46).

Analysene viste forøvrig klart at sykefravær under svangerskapet er en av de faktorene som bidrar til kjønnsforskjeller i sykefravær. Dobbeltarbeid synes også å ha en viss effekt på fraværet, men denne er ikke særlig sterk og bidrar ikke i nevneverdig grad til kjønnsforskjeller i fravær. Mastekaasa konkluderer med at det er en betydelig forskjell i kvinners og menns sykefravær som ikke kan forklares ut fra arbeidsforhold, svangerskapsrelaterte forhold eller dobbeltarbeid. Denne forskjellen reflekterer trolig i hovedsak mer generelle kjønnsforskjeller i helse og reaksjoner på helseproblemer (sykdomsatferd).

Disse paradoksene illustrerer at ulike mål på helseforhold viser motstridende tendenser, og at enkle mål for helseforhold i beste fall kan vise oss en liten bit av en kompleks helhet. Vi skal se litt nærmere på dette med utgangspunkt i disse to helseparadoksene.

8.2 Helsemål og utvikling over tid

Den sterke stigningen i andelen med varig sykdom er et av de mest framtrepende resultatene i Helseundersøkelsen 1995. En nærmere vurdering av datamaterialet og sammenlikning med resultatene fra Levekårsundersøkelsen 1995, kan tyde på at det høye nivået i Helseundersøkelsen 1995 noen grad kan forklares ved intervjumetoden, som i større grad var lagt til rette for at folk skulle huske sine sykdommer og plager i intervjusituasjonen. Det ble benyttet mer omfattende sjekkliste av diagnoser i Helseundersøkelsen enn i Levekårsundersøkelsen, og det har trolig også betydning at hele intervjuet er helsefokuseret (jfr. nærmere redegjørelse i Ramm m. fl. 1998: 43).

Levekårsundersøkelsene viser imidlertid også en økning i andelen med langvarig sykdom, men økningen er langt svakere enn for helseundersøkelsene. Ifølge levekårsundersøkelsene gikk andelen med varig sykdom opp fra 47 prosent i 1980 til 55 prosent i 1995. Uansett hvilket datamateriale som legges til grunn som situasjonsbeskrivelse for 1995, er det mao. ikke tvil om at det er en stor andel av befolkningen som har én eller flere varige sykdommer, skader eller plager.

Samtidig vurderer et stort flertall (80 prosent) av de intervjuete sin egen helse som *meget god eller god*. Det er bare seks prosent som mener at helsen er dårlig. Av dem som har varige sykdommer, skader eller funksjonshemninger opplever 19 prosent at helseproblemene virker inn på hverdagen i *høy grad*. Dette illustrerer at helse målt ved *fravær av sykdom* er et svært strengt krav, sammenliknet med et helsebegrep basert på selvvurdert helse og mestringssevne i

hverdagen. De nærmere analysene av datamaterialet viser at terskelen for å karakterisere sin egen helse som dårlig synes høy for de fleste. En forringet helseopplevelse oppstår som oftest først når sykdom, funksjonshemming eller andre forhold gjør at en ikke kan utfolde seg som før, eller ikke makter å fungere tilfredstillende i yrkes- eller utdanningsammenheng. Psykosomatiske forhold og svake sosiale relasjoner bidrar også til negativ vurdering av egen helse (Ramm 1997b). Samlet sett illustrerer dette at et helsebegrep basert på egenvurdert helse og funksjonsdyktighet gir en bredere forståelse av individenes helsetilstand, og synes å være det mest relevante målet for helsetilstand i en levkårs- og livskvalitetssammenheng.

Ramms analyse viser også at forventningene til eget helse- og prestasjonsnivå varierer med alder, kjønn og kontekst. Med økende alder justeres krav og forventninger til egen helsetilstand og kapasitet, men samtidig øker forekomsten av medisinsk relaterte helseproblemer. Alder gir et likt svarmønster for kvinner og menn når sammenlikningene konsentreres til den voksne befolkningen i yrkesaktiv alder (16 - 66 år). Det er også verdt å merke seg at det å fungere tilfredsstillende i en arbeidsrolle eller utdanningsrolle viser seg viktig for den helsemessige velferden. Av de som vurderer helsen negativt, har 53 prosent problemer med å komme inn i eller å mestre yrkesrollen pga. sykdom, mens 29 prosent har sykdom, men ikke slike problemer. Spørsmål som er stilt til hele befolkningen uavhengig av sykdom, viser at flere av de som vurderer egen helse som dårlig, har svake sosiale relasjoner sammenliknet med andre grupper. Andelen som ikke har noen fortrolig venn utgjør 17 prosent av de som sier at helsen er dårlig. Samtidig viser tallene at det er flere av dem som ikke er i arbeid og som bor alene uten andre voksne i husholdet, som sier at helsen er dårlig. Som påpekt av Ramm kan dette resultatet være uttrykk for seleksjonsprosesser der grupper med helseproblemer støtes ut fra samfunnsmessige og sosiale roller (Ramm, op.cit) .

Helseundersøkelsen 1995 viser forøvrig en generell økning i de fleste sykdomsgrupper i perioden fra forrige helseundersøkelse i 1985. Det er mest markert økning for sykdommer i åndedrettsystemet og i muskel- og skjelettsystemet. Blant barna er det åndedrettsproblemer (bl.a. allergi og astma) som har størst utbredelse, mens muskel og skjelettsykdommer er den største sykdomsgruppen blant voksne i yrkesaktiv alder. Blant eldre (67-79 år) og «eldste eldre» (over 80 år) er det muskel- og skjelettlidelser og hjerte/karlidelser som dominerer sykdomsbildet. Helseundersøkelsen 1995 viser forøvrig en liten nedgang i andelen av den voksne befolkningen som rapporterer nedsatt funksjonsnivå (i form av svekket syn, hørsel eller bevegelsvansker) sammenliknet med 1985, med henholdsvis 13 og 16 prosent. Nedgangen er størst blant eldre. I 1995 rapporterte 53 prosent av eldre i aldersgruppen 66 til 79 år om funksjonsproblemer, mot 59 prosent i 1985.

8.3 Helseulikheter mellom kvinner og menn

Sykdommer i muskel- og skjelettsystemet har økt både for kvinner og menn, men økningen har vært sterkest for kvinnene. Samlet sett økte andelen kvinner med slike plager fra 16 prosent i 1985 til 29 prosent i 1995, mens tilsvarende tall for menn var 13 og 22 prosent. Fordelingen etter aldersgrupper viser at den sterkest økningen fant sted for kvinner i aldersgruppene 45 -66 år og 67-79 år med henholdsvis 19 prosentpoeng (fra 28 til 47 prosent) og 25 prosentpoeng (fra 30 til 55 prosent) (Statistisk sentralbyrå 1998b). På bakgrunn av disse tallene er det ikke overraskende at det er flere kvinner enn menn som sier at de var plaget av smerter i fjorten-dagersperioden før intervjuet. Av kvinnene rapporterte 15 prosent at de var ganske eller veldig mye plaget med ryggsmarter, mens 10 prosent av mennene sa det samme. Videre er relativt mange kvinner også plaget med smerter i nakke, armer og skuldre. Det er særlig kvinner i alderen 45 til 66 år som er rammet av slike plager (Ramm 1997a).

Det er mer parallell utvikling for kvinner og menn når det gjelder nivået av henholdsvis nervøse plager og hjerte/karlidelser. Kvinner har litt høyere hyppighet enn menn av begge sykdomsgruppene både i 1985 og i 1995, men økningen har stort sett vært på samme nivå for begge kjønn også innen de enkelte aldersgruppene. Et unntak i denne forbindelsen er forekomsten av hjerte/karlidelser i den eldre delen av befolkningen, der økningen har vært relativt sterkest for menn. Andelen menn med hjerte/karlidelser gikk opp fra 1985 til 1995 med henholdsvis 7 prosentpoeng for aldersgruppen 67 -79 år og med 17 prosentpoeng i aldersgruppen 80 år og eldre. Fortsatt er det imidlertid en noe høyere andel av kvinner i begge aldersgruppene som har hjerte/karlidelser, men forskjellene etter kjønn er blitt mindre i løpet av tiårsperioden. I aldersgruppen 67-79 år hadde 42 prosent av mennene og 45 av kvinnene hjerte- og karsykdommer i 1995, mens tilsvarende andeler i aldersgruppen 80 år og eldre var 49 prosent av mennene og 52 prosent av kvinnene (Statistisk sentralbyrå 1998b). At flere lever med hjerte/karlidelser nå enn tidligere, betyr ikke nødvendigvis at det er relativt flere i befolkningen som får slike sykdommer enn tidligere. Kjeldstad (1998b) peker på at etter alt å dømme er den reduserte dødeligheten av hjerte- og karlidelser i perioden 1980-1995 en viktig årsak til den økte hyppigheten av hjerte- og karlidelser i den eldre befolkningen. At økningen i sykdomshyppighet her slår sterkest ut for menn, er en rimelig effekt av at nedgangen i dødeligheten av hjerte- og karsykdommer har vært relativt sterkest for menn.

8.4 Ulikheter i dødelighetsmønsteret

Dette illustrerer at helsemål knyttet henholdsvis til sykkelighet og dødelighet fanger opp ulike sider av et komplisert helhetsbilde. At menn i gjennomsnitt har kortere forventet levealder enn kvinner skyldes først og fremst kjønnsulikheter i *dødelighetsmønsteret* og ikke *kjønnsulikheter i sykdomsmønsteret*. Forventet levealder for en nyfødt jente eller gutt i et gitt år/periode bestemmes av dødelighetsmønsteret i ulike aldersgrupper og kjønn i dette året/perioden. Det er

mao. et sammensatt mål som over tid vil påvirkes av endringer i dødeligheten for *alle* aldersgrupper, fra nyfødte barn til de aller eldste.

Den viktigste bidraget til den sterke økningen i forventet levealder for nyfødte i dette århundret kommer fra den markerte reduksjonen i barnedødelighet og i dødeligheten blant unge og yngre middelaldrende. Det ser vi bl.a. av at nivået for forventet gjenstående levealder for 50-åringer har endret seg langt mindre over generasjonene enn forventet levealder for nyfødte barn. I perioden 1901-05 hadde 50-årige kvinner og menn en forventet gjenstående levetid på henholdsvis 25,2 og 23,9 år (dvs. til henholdsvis 75,2 og 73,9 år), mens tilsvarende nivå i 1971-75 var henholdsvis 30,0 år for kvinner og 25,4 år for menn (dvs. til henholdsvis 80 og 75,4 år) (Statistisk sentralbyrå, 1994).

Noe forenklet kan vi si at forskjellene i levealder for kvinner og menn skyldes dels at menn i betydelig grad dør av *andre* årsaker enn kvinner, og dels av at menn dør *tidligere* enn kvinner av de samme årsakene (sykdomstypene). Menn har mye høyere risiko enn kvinner for voldsom død ved ulykker og selvmord. Dette gjelder for alle aldersgrupper, men slår spesielt sterkt ut for dødelighetsratene for personer under 50 år, hvor hyppigheten av død ved ulykke og voldsom død er størst. Det er også kjønnsforskjeller i barnedødeligheten både for spedbarn og for eldre barn. I dag er nivået av barnedødeligheten såvidt lavt at kjønnsforskjellene betyr lite for forskjellene i forventet levealder, men en skal ikke mange tiårene tilbake før kjønnsforskjellene i barnedødelighet også bidro betydelig til ulikhetene i forventet levealder.

Et viktig bidrag til økningen i kvinners forventete levealder i dette århundret kommer fra redusert risiko for død ved svangerskap og fødsler for kvinner i reproduktiv alder. Bedringen i kvinners reproduktive helse og i fødsels- og svangerskapsomsorgen har redusert bidraget fra denne dødelighetsrisikoen til et svært lavt nivå i Norge og mange andre land i den vestlige verden. På verdensbasis er imidlertid dødelighet ved svangerskap og fødsel et viktig bidrag til at forskjellene i levealder mellom menn og kvinner er mindre, og til dels - for noen få lands vedkommende - går i motsatt retning av bildet vi kjenner fra den vestlige industrialiserte verden.

Sett i forhold til grovt grupperte sykdomstyper er det ikke store forskjeller i den generelle fordelingen av dødsårsaker etter kjønn. Hjerter- og karsykdommer og ulike former for kreft står for en stor del av den sykdomsrelaterte dødeligheten. Menn dør imidlertid tidligere i livsløpet enn kvinner. De aldersstandardiserte dødelighetsratene for henholdsvis kreft (ondartete svulster) og hjerter- og karlidelser ligger betydelig høyere for menn enn for kvinner. Over perioden 1980 til 1995 har de aldersstandardiserte dødelighetsratene for kreft holdt seg relativt stabile (med en svak økning for begge kjønn), mens det har skjedd en betydelig reduksjon av dødelighetsratene for hjerter- og karlidelser for begge kjønn, men relativt mer for menn enn for kvinner. Det samme gjelder dødelighetsratene ved ulykker (Statistisk sentralbyrå 1998b). Virkningene av disse relative

forbedringene i mennenes favør viser seg ved at økningen i forventet levealder for en nyfødt i denne perioden var noe sterkere for menn enn for kvinner. Fra 1980 til 1996 økte forventet levealder for nyfødte med tre år til 75,4 år for menn og med knapt to år til 81,1 år for kvinner (Østby og Skiri 1998).

En del av forskjellene i menns og kvinners dødelighetsmønster må sees i sammenheng med kjønnsulikhet i livsstil. Viktige bidrag til menns overdødelighet er knyttet til dødsårsaker der menns høyere forbruk av alkohol og tobakk antas å være en sterkt medvirkende årsak (bl.a. kreft i lunger og åndedretsorganer, leverskader) og hjerte- og karlidelser. Alkohol er også en medvirkende årsak ved mange ulykker som ender med dødsfall. Menns overdødelighet av hjerte- og karlidelser har også vært sett i sammenheng med at menn har vært mer utsatt for stress i forbindelse med arbeidet og forsørgeransvar.

Gjennom de endringer som har funnet sted i den tradisjonelle kvinnerollen og i kvinners levekår og livsstil, har det skjedd en tilnærming mellom kvinners og menns levemønster i yngre generasjoner sammenliknet med eldre. Gjennom kvinnenes økte deltakelse i yrkesliv og familieforsørgelse har kvinnene avlastet menn i forsørgeransvaret, samtidig som kvinnene også i økende grad utsettes for krav og belastninger knyttet til yrkeslivet. Kvinners livsstil har også nærmet seg menns mht. risikoatferd og forbruk av alkohol og tobakk. På bakgrunn av dette er det en rimelig hypotese at dette på sikt vil gi utslag i mindre kjønnsforskjeller både når det gjelder dødelighet og sykelighet. At utviklingen av forventet levealder har gått i denne retningen i den siste femtenårsperioden, kan isolert sett sees som en støtte til denne hypotesen. Her er det imidlertid bare nærmere analyse av sykelighets- og dødelighetsutviklingen som kan gi svar, fortrinnsvis med utgangspunkt i individuelle livsløpsdata som kan gi mulighet for nærmere testing av årsaksforhold (jfr. nærmere drøfting i avsnittene 1 og 4).

Når det gjelder reduksjonen av kjønnsforskjellene i forventet levealder, kan det imidlertid være av en viss interesse å se på resultatene fra en analyse som har sett nærmere på utviklingen av kjønnsforskjellene i dødelighet og forventet levealder i Australia, og på endret betydning av ulike dødsårsaker i perioden 1982 og 1992 (Tickle 1997). Det er selvfølgelig ikke mulig å omsette de australske resultatene direkte til norske forhold, men endringene i dødelighetsmønsteret korresponderer i grove trekk med tendenser som også er tilstede i dødelighetsutviklingen i Norge. Australia er et utviklet i-land der forventet levealder etter kjønn er omtrent på norsk nivå (80,9 år for kvinner og 75,0 år for menn). I likhet med Norge har det skjedd en betydelig reduksjon av kjønnsforskjellene i forventet levealder i de seinere år (fra 7,03 år i 1982 til 5,99 år i 1992).

På grunnlag av aldersstandardiserte dødelighetsrater dekomponerer Tickle aldersforskjellene i dødelighet etter dødsårsak. I 1982 kunne 72,5 prosent av forskjellene i forventet levealder (tilsvarende 5,09 år) tilskrives menns overdødelighet av henholdsvis hjerte- og karsykdommer (1,69 år), kreft i lunge,

munn og hals mv (0,85 år), sykdommer i åndedrettsystemet (0,80 år), samt trafikkulykker og andre ulykker (1,06 år). Ved å inkludere ytterligere tre grupper av dødsårsaker: andre typer kreft (0,34 år), selvmord (0,29 år), og andre sykdommer i sirkulasjonsorganene (0,39 år), ble til sammen 86,9 prosent og 6,11 år av kjønnsforskjellene i levealder forklart.

I 1992 stod de overnevnte sju dødsårsakene til sammen for 82,7 prosent av den samlede overdødeligheten (tilsvarende 4,95 år), dvs. at den relative betydningen av andre dødsårsaker (bl.a. AIDS) hadde økt. I forhold til reduksjonen i forventet levealder på 1,04 år var de viktigste bidragene (målt i år) fra hjerte-karsykdommer (nedgang til 1,69 år), trafikkulykker og andre ulykker (nedgang til 0,58 år), sykdommer i åndedretsorganene (nedgang til 0,59 år). Det hadde også skjedd en mindre nedgang i bidraget fra kreft i lunge, munn og hals (nedgang til 0,81 år). Det hadde imidlertid skjedd en økning i den relative betydningen av andre typer kreft (opp til 0,56 år) og selvmord (opp til 0,42 år). På disse områdene hadde forbedringene i perioden mao. vært relativt sterkere for kvinner.

Litteraturliste

Arntzen, Annett et al. (1996): «The Association between Maternal Education and Postneonatal Mortality. Trends in Norway, 1968 - 1991», i *International Journal of Epidemiology*, 25, 3: 578-584

Bjerkedal, Tor (1997): «Helseundersøkelsene 1968-1995: Fra medisinske diagnoser til egenvurdert helse», i *Samfunnsspeilet* 1997, 2, Statistisk sentralbyrå, 2-3

Hjorth, Peter F. (1982): «Helsebegrepet, helseidealet og helsepolitiske mål», i P. E. Lorentzen (red): *Helsepolitikk og helseadministrasjon*, TANO, Oslo

Kjeldstad, Randi (1998b): «Kvinner og menn 1998: Hvor likestilte er vi?» i *Samfunnsspeilet* 1998, 5, Statistisk sentralbyrå

Mastekaasa, Arne (1998): *Sykefraværet i Norge 1990-1997: Hva vet vi om utvikling, kjønnsforskjeller og effekter av tiltak?* ISF-rapport 98:10, Institutt for samfunnsforskning, Oslo

NOU 1993:17: *Levekår i Norge*, Finans- og tolldepartementet, Akademika, Oslo

NOU 1993:22: *Pseudonyme helseregistre*, Sosial- og helsedepartementet, Akademika, Oslo

NOU 1997:26: *Tilgang til helseregistre*, Sosial- og helsedepartementet, Akademika, Oslo

Ramm, Jorun (1997 a): «God helse, flere sykdommer» i *Samfunnsspeilet* 1997, 2, Statistisk sentralbyrå, 4-9

Ramm, Jorun (1997 b): «Egenvurdert helse: Vi klager ikke før vi må» i *Samfunnsspeilet* 1997, 2, Statistisk sentralbyrå, 14-21

Ramm, Jorun m. fl. (1998): «Helse», kapittel 2 i *Sosialt utsyn 1998*, Statistisk sentralbyrå

Skrede, Kari (1994a): *Turbulens eller stabilitet? Levekårsendringer 1980-1990 i et generasjons- og livløpsperspektiv*, INAS-Rapport 94:1

Skrede, Kari og Kristin Tornes (1983): «Metodeaspekter i livsløpsstudier» i Skrede, K. og K. Tornes (red): *Studier i kvinners livsløp*, Universitetsforlaget: 22-69

Statistisk sentralbyrå (1994): *Historisk statistikk 1994*, Oslo/Kongsvinger

Statistisk sentralbyrå (1998a): *Statistisk årbok 1998*, Oslo/Kongsvinger

Statistisk sentralbyrå (1998b): *Women and Men in Norway*, Oslo/Kongsvinger

Tickle, Leonie (1997): «The Sex Differential in Mortality Rates and Underlying Factors», Research Paper no. 006/97, *Actuarial Studies and Demography, Research Paper Series 4*, Macquarie University, Sydney, Australia

World Health Organization (1958): *The First Ten Years of the World Health Organization*, Geneva: WHO

Østby, Lars og Halvard Skiri (1998): «Befolkning», kapittel 1 i *Sosialt utsyn 1998*, Statistisk sentralbyrå

De sist utgitte publikasjonene i serien Sosiale og økonomiske studier

Recent publications in the series Social and Economic Studies

- 83 Ingvild Svendsen: Empirical Tests of the Formation of Expectations – A Survey of Methods and Results. 1993-52s. 75 kr. ISBN 82-537-3948-6
- 84 Bjørn E. Naug: En økonometrisk analyse av utviklingen i importandelen for industrivarer 1968-1990. *An Econometric Analysis of the Development of Manufacturing Import Shares 1968-1990*. 1994-78s. 95 kr. ISBN 82-537-3955-9
- 85 Einar Bowitz og Ådne Cappelen: Prisdannelse og faktoreterspørsel i – norske næringer. *Price Formation and Factor Demand in Norwegian Industries*. 1994-177s. 125 kr. ISBN 82-537-4024-7.
- 86 Klaus Mohn: Modelling Regional Producer Behaviour – A Survey. *Modellering av regional produsentatferd – En litteraturoversikt*. 1994-71s. 95 kr. ISBN 82-537-4042-5.
- 87 Knut A. Magnussen: Old-Age Pensions, Retirement Behaviour and Personal Saving. A Discussion of the Literature. *Alderspensjon, pensjoneringsatferd og privat sparing. En diskusjon av litteraturen*. 1994-69s. 95 kr. ISBN 82-537-4050-6.
- 88 Klaus Mohn, Lasse S. Stambøl og Knut Ø. Sørensen: Regional analyse av arbeidsmarked og demografi – Drivkrefter og utviklingstrekk belyst ved modellsystemet REGARD. *Regional Analysis of Labour Market and Demography with the Model – REGARD*. 1994-165s. 125 kr. ISBN 82-537-4082-4.
- 89 Nils Martin Stølen: Wage Formation and the Macroeconomic Functioning of the Norwegian Labour Market. *Lønnsdannelse og den makroøkonomiske funksjonsmåten til det norske arbeidsmarkedet*. 1995-306s. 180 kr. ISBN 82-537-4141-3.
- 90 Øystein Kravdal: Sociodemographic Studies of Fertility and Divorce in Norway with Emphasis on the Importance of Economic Factors. *Sosiodemografiske studier av fruktbarhet og skilsmisse i Norge med vekt på betydningen av økonomiske faktorer*. 1994-267s. 155 kr. ISBN 82-537-4088-3.
- 91 Tom Kornstad: Empirical Life Cycle Models of Labour Supply and Consumption. *Empiriske livsløpsmodeller for arbeidstilbud og konsum*. 1995-115s. 110 kr. ISBN 82-537-4166-9.
- 92 H.C. Bjørnland: Trends, Cycles and Measures of Persistence in the Norwegian Economy *Trender, konjunktursvingninger og varighet av sjokk i norsk økonomi*. 1995. 109s. 110 kr. ISBN 82-537-4220-7
- 93 Å. Cappelen, R. Choudhury, T. Eika: Petroleumsvirksomheten og norsk økonomi 1973 1993 *The Oil Industry and the Norwegian Economy 1973 1993*. 1996. 128s. 110 kr. ISBN 82-537-4287-8
- 94 K.O. Aarbu, B. Lian: Skattereformen og delingsmodellen: En empirisk analyse *The Norwegian tax reform and the capital income imputation method: An empirical analysis*. 1996. 94s. 95 kr. ISBN 82-537-4297-5

- 95 T.J. Klette, A. Mathiassen: Vekst og fall blant norske industribedrifter: Om nyetablering, nedlegging og omstilling *Growth and turnover among Norwegian manufacturing plants*. 1996. 112s. 110 kr. ISBN 82-537-4298-3
- 96 K.H. Alfsen, T. Bye, E. Holmøy (eds.): MSG EE: An Applied General Equilibrium Model for Energy and Environmental Analyses. *MSG EE: En anvendt generell likevektsmodell for energi og miljøanalyser*. 1996. 171s. 125 kr. ISBN 82-537-4342-4
- 97 A. Barstad: Store byer, liten velferd? Om segregasjon og ulikhet i norske storbyer *Big Cities, Little Welfare? Segregation and Inequality in Norwegian Cities*. 1997. 153s. 125 kr. ISBN 82-537-4402-1
- 98 T.O. Thoresen: Mikrosimulering i praksis. Analyser av endring i offentlige overføringer til barnefamilier *Tax Benefit Model in Use. Analysing Changes in the Public Policy towards Families with Children*. 1998. 102s. 135 kr. ISBN 82-537-4527-3
- 99 K.E. Rosendahl: Social Costs of Air Pollution and Fossil Fuel Use – A Macroeconomic Approach. *Samfunnsøkonomiske kostnader av luftforurensning og fossile brensler – En makroøkonomisk tilnærming*. 1998. 147s. 135 kr. ISBN 82-537-4542-7
- 100 R. Kjeldstad: Enslige forsørgere: Forsørgelse og levekår før og etter overgang til en ny livsfase *Single Parents: Social and Economic Adjustment before and after Transition to single Parenthood*. 1998. 162s. 155 kr. ISBN 82-537-4548-6
- 101 D. Fredriksen: Projections of Population, Education, Labour Supply and Public Pension Benefits. Analyses with Dynmaic Microsimulation Model MOSART. *Framskrivninger av befolkning, utdanning, arbeidsstyrke og folke--trygdens pensjonsutgifter. Analyser utført med mikrosimuleringsmodellen MOSART*. 1998. 123s. 135 kr. ISBN 82-537-4572-9
- 102 T. Bye, M. Hoel og S. Strøm: Et effektivt kraftmarked - konsekvenser for kraftkrevende næringer og regioner. 1999. 104s. 165 kr. ISBN 82-537-4698-9
- 103 O. Bjerkholt: Kunnskapens krav. Om opprettelsen av Forskningsavdelingen i Statistisk sentralbyrå. 2000. 296s. 260 kr ISBN 82-637-4856-6
- 104 H. Dale-Olsen og D. Rønningen: Jobb- og arbeidskraftsstrømmer i Norge og OECD. En komparativ analyse av jobb- og arbeidskraftsstrømmer med fokus på årsaker. *Job and worker flows in Norway and OECD. A comparative analysis of job and worker flows. Facts and explanations*. 2000. 186s. 210 kr. ISBN 82-537-4866-3
- 105 N. Keilman, D. Q. Pham, and A. Hetland: Norway's uncertain demographic future. *Norges usikre demografiske framtid* 2001. 90s. 180 kr. ISBN 82-537-5002-1